84(2=411.2)6
Ш786

М. ШОЛОХОВ

КЎДЎРИЛГЕН СОЛОК

96695
Kp

Р2
Ш78

М. ШОЛОХОВ

КӦДҮРИЛГЕН СОЛОК

РОМАН

96695 кр.

Алтай тилге И. Эдоков көчүрген

Горно-Алтайская областная
БИБЛИОТЕКА

ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ
БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1960

84(2=4-11.2)6-4
Ш 786

Б-ШМА-КС-60

1 бажалык

Январь айдың учында баштапкы јылуның эзинине јайылган вишневый садтардың јыды јараш болотон. Талтўште кандый бир ыжык јерде (кўн јылыдып турган болзо) вишнялардың терезининг кунукчылду, јўк ле билдирип турган јыды кайылган кардың буузына, карантыда чирип јаткан јалбырактардың алдынаң јердиң тынган јебрен улу тыныжына кожулатан.

Кöп чечектердиң јыды чаңкыр бўрўңкийге јетире, чала көгöлтирим öңгин алынган айдың јарыгы будактар öткўре јарып келбегенче, сайрап јўрген койондор карга истерин салбаганча, садтардың ўстўндеги кейде турумкай јытанып туратан.

Је оның кийининде садтарга чöлдöң келген салкын кышкы соокторго какшаган полынь өлöңниң татузымак тыныжын экелет, тўштеги јыттар ла табыштар јополып калат, кўнчыгыштаң баргаа өлöңдöрдиң, кажайып јаткан кўзлелердиң ле кўскўде сўрўлген арсак кыралардың ўстўле, јајыкчыл бöрў чилеп, чöлдö боромтык көлöткөлöр артыргызып, тўн кирип келет.

Чöлгö јакалай барган оромло 1930 јылда, январь айдың эңиринде Гремячий Лог деп хуторго (јурт јерге) таң атту кижи јортуп келди. Арып, чамыштары быјыраштана кырутып калган адын суунын јанына токтодып, тўшти. Чичке оромның эки јанында турган садтардың ла терек агаштардың ўстўнде, бийикте, эскирип калган ай көрўнип турды.

Оромдо карангуй, табыш јок болгон. Кайда да суунын ары јанында ўнгўр ўнле ийт улып, саргарып от кўйўп турган.

Јорыкчы соок кейди тумчугына тартынала, перчатказын мендебей уштуп, таңкы азып алды; аттың колоңын тыңыда тартала, колын токумның алды јаар сугуп, аттың терлеп калган сыртын сыймайла, бойының јаан бўдўмиле ээрдиң ўстўне эптў минип алды. Кышкыда тоңбос, тайыс суунын кечўзиле кечти. Ат таказыла суунын тўбиндеги таштарга калырада базып, ичерге тартынарда, јорыкчы оны мендетти, ат јумурыла койтылдап, суунын јабыс јарадына чыкты.

Кандый да кижиниҥ эрмектенгенин ле чанактыҥ кыjырагаҥын угала, jорыкчы адын база катап токтотты.

Ат табышты сезеле, кулактарыла сергек кызынып бурылды. Айдыҥ jаркыны тийгенинеҥ мöҥүн көндүргези ле мöҥүндеп салган казак ээрдиҥ кажы оромныҥ каранғуйында кенетийин jалтырап, jаркындай берди. Jорыкчы тискинин ээрдиҥ кажына илеле, ийинине ажыра салган, төöниҥ түгинеҥ эткен казак башлыгын бажына капшай кийип, jүзин бектеп алала, сыр jелекле jүрүп ийди. Удура келип jаткан чанакты ödölö, башлыгын чечпей, базытла jортты.

Хуторго кирип келеле, jолыккан ӱй кижиденҥ сурады:

— Ой, эjебис, Яков Островнов кайда jадып jат?

— Яков Лукич пе?

— Jе, jе!

— Бу теректиҥ ары jанында черепицала jаап салган тураны көрүп туругар ба?

— Көрүп jадым, быйан болзын.

Черепицала jапкан тураныҥ jанында токтой түжеле, адын ограданыҥ ичине кийдирип, камчызыныҥ сабыла кöзнöкти араай токулдадып, айтты:

— Айылдыҥ ээзи! Яков Лукич, бир минутка бери чыксагар.

Ээзи эжиктеҥ чыгып келеле, келген кижини ajыктап, тепкиштеҥ түжүп келди.

— Кемди кандый jеткер экелди? — деп, чала буурайа берген сагалын кыймыктада күлүмзиренип сурады.

— Танып болбой туруҥ ба, Лукич?.. Конорго божот. Атты jылу jерге кайда тургузып салар?

— Jок, күндүлү нöкöр, танып болбой турум. Слер райисполкомноҥ келген кижи эмезигер бе? Jер керегин башкарган бölүктеҥ эмес пе? Чала танып турум. Слердиҥ ӱнигерди качан бирде уккам ла ошкош...

Келген кижи сагалын кырып салган, эрдиле күлүмзиренип, кебин jуурала, башлыгын кайра jылдырып ийди.

— Половцев сагыжыҥа кирет пе?

Яков Лукич кенетийин чочыган бойынча ары-бери көрölö, чырайы кугарып, араайын айтты:

— Күндүлү слер, jаан jакшы укту слер!.. Кайдаҥ келдигер? Господин есаул!.. Ат тургузатан jерди бис эмди ле табарыс... Бис оны конюшняга... Көрүшпегенинеҥ бери канча jыл болды...

— Jе, jе, сен табыжыҥды эмеш токтот. Ой көп öткön... Сенде ат jабатан jабынчы бар ба? Айылыҥда туура кижи jок по?

Келген кижи аттыҥ тискинин айылдыҥ ээзине берди. Ат дезе öскö кижиниҥ колына чала jалкуурган айас, бажын кайра тартып, чылап калган кийин буттарын ары-бери мыйрыйта базып, конюшня jаар барды. Ол jерге jайган агаш полго токулдада базып, öскö аттыҥ jыдын алып, бышкырып ийди. Туура

кижининг эптӱ колы оны бажынаң тудала, оозынаң темир сулукты айрып ийерде, ӧлӧңди кӱӱнзеп, јий берди.

— Мен оның колоңдорын божодып ийдим, ээрлӱ турзын, качан соой берзе, ээрин алып саларым — деп, айылдың ээзи соок јабынчыла атты јаап тура, айтты. Оның кийининде ээрди сыймап кӧрӧлӧ, оның актазын кабыра тарткан колоңды сӱрекей тың тартканын, ӱзеңининг кайыжын узадып салганын кӧрӱп, айылчы узак јерден келген туру, бӱгӱнги кӱнде ас јер ӧдӱп келген эмес деп билип алды.

— Яков Лукич, сенде сула деп неме бар болуп турат па?

— Бир эмеш бар. Сугарала, уруп берерис. Је турага бараллдар. Слерди эмди канайда улуркадып туратанын мен билбей јадым. Азыйдагызыла айдарга чала ундула берген, айла айдарга да эби јок ошкош... — деп, айылдың ээзи чала кӱлӱмзиренип турганын каранғуйда билдирбезин билзе де, кӱлӱмзиренип турды.

Айылчы кижи конюшнядаң озолоп чыгып, айтты:

— Мени адымла база адамның адыла адазаң. Ундубадың ба?

— Канайып ундуйтан! Герман јуузы тужунда јаантайын кожо јӱргенис, база бу да јууга кожо... Слер мениң сагыжыма көп катап кирип јӱретенигер, Александр Анисимович. Новороссийскте слерле айрылышкан кийининде слердиң табыжыгар угулбай барган. Слерди мен казактарла кожо Турция јаар јӱре берген болор деп бодоп јӱргем.

Изиде от салган кухняга кирип келдилер. Айылчы кижи башлыгын, ак кураан папаха бӧрӱгин чечип, суйук боромтык чачту јаан тӧбӧзин ачты. Тазап турган, јемире тартылган маңдайының алдындагы оролордың тӱбинде јалтырап турган чаңкыр көстӧриле туранын ичин ајыктап кӧрди. Оның кийининде көзин кичинектеде капшып ийеле, тактаның ӱстӱнде отурган айыл ээзининг ӱй кижизи ле келди јаар кӧрӱп, бажын кекиди.

— Јакшы јадыраар ба, ӱй улустар?

— Кудайга баш, кем јок — деп, айыл ээзи ӱй кижи каруун јандырала, «Сен кандый кижи экелдиң, мыны канайда кӱндӱлейтен?»—деп, сураган аайлу, ӧбӧгӧни јаар таңаркап кӧстӧй берди.

— Курсак экелигер—деп, айылдың ээзи кыскарта јакыйла, айылчы кижини экинчи кыптагы стол јаар кычырды.

Айылчы кижи чочконың эдинең аскан кӧчӧни ичип, ӱй улустарла јут кӱндер керегинде, эскидеги кӧрӱш-таныш улустар керегинде суражып, куучындажып турды. Курсакты кӱчсинип, чинези чыгып калган бука чылап, таштаң јандап эткендий, једеген јаактарын кыймыктадып, арайдаң ла чайнап отурды. Ажанып алган кийининде бут бажына турала, тоозындалган чаазын чечектӱ кудайга бажырала, јуурмашту тапчы чамчазының эдегинең калаштың оодыгын кактап, айтты:

— Кӱндӱлеген учун быйан болзын, Яков Лукич! Эмди куучындажалы.

Келди ле айылдыҥ ээзи ӱй кижи столдыҥ ӱстӱндеги айаккалбагын меҥдеп јууй бердилер. Айылдыҥ ээзи олорго чала кыйгастанып тургандый, кабагын тӱре јуурып отурганын олор кӧрӧлӧ, ӧскӧ кыпка чыга бердилер.

2 бажалык

Партияныҥ райкомыныҥ качызы, кӧзи чала јетпес, кыймыктаарга бооду кижи столго келип отурала, кӧзиниҥ булуҥыла Давыдов јаар кӧрӱп, јӱзин чырчыйтып, документтерин кычыра берди.

Кӧзнӧктӧрдиҥ тышјанында телефонныҥ эмиктерине салкын сыгырта согуп турды. Чеденге чылбырынаҥ буулап салган аттыҥ јардында ары-бери јайканып, саҥыскан нени де чокып турды. Салкын оныҥ куйругын канадыла катай јаба ӧрӧ кӧдӱрип турды, је ол бир де кыйгастанбай турган карыган аттыҥ сыртына база ла отурып, бойыныҥ јимекчи кӧзиле ары-бери кӧрӱп отурды. Станицаныҥ ӱстӱнче ӱзӱк-ӱзӱк булуттар јабыс ӧдӱп јатты. Кезик аразында олордыҥ ортозынаҥ чаҥкыр теҥери кӧрӱнип, кӱнниҥ чогы јарып келет. Ол тушта кӧзнӧктӧҥ Донныҥ мыйрылып акканы, оныҥ кийининдеги агаштар ла ыраактагы кичинек салкын теермендӱ боочы сӱрекей јараш јурук болуп кӧрӱнип турды.

— Айдарда, сен Ростовто оорыйла, тутакту келгеҥ бе? Је канайдар... Јирмебешмуҥчылардыҥ арткан сегис кижизи келгенинеҥ бери ӱч конды. Митинг болгон. Олорды колхозтордоҥ чыгартылу улустар уткугандар — деп, качы сананган аайлу эрдиле кыймыктатты.—Эмди бисте керектиҥ аайы коомой. Район ичинде колхозко бириккени 14,8 процент. Кӧп јаны ТОЗ-тор. Кулактар ла аргалу јаткандардыҥ ортозында аш белетеер иш эмдиге јетире бӱтпей турганы бар. Улустар керек. Сыраҥай!.. Колхозтор тӧртӧн ӱч ишмекчи сураган, слердеҥ ийгени дезе тогус ла кижи, — качы унчукпай барала, Давыдов кандый ишке јараарын билерге турган чылап, чала тижик јыкпыктарыныҥ алдынаҥ оныҥ кӧзине удаан ченеп кӧрди.

— Айдарда сен, кӱндӱлӱ нӧкӧр, слесарь туруҥ ине? Сӱрекей јакшы! Путиловский заводто иштеп турганынаҥ бери узак болды ба? Таҥкыла.

— Черӱдеҥ ле јанганымнаҥ бери. Тогус јыл. — Давыдов папирос јаар колыла ууланып јадарда, качы оныҥ билегиндеги кӧк будукла јурап салган јурукты кӧрӱп, салактап калган эрдиниҥ кырын кыймыктадып, кӱлӱмзиренди.

— Мактулу јуучыл? Флотто болдыҥ ба?

— Болгом.

— Ондый болор, сенде якорь темдеги барын кӧрӱп отурым.

— Јаш болгом, билериҥ... тенек тужунда колымды кӧк немеле будуктап салгам... — Давыдов калыражып, јеҥин тӱжӱре

тартып, «Кереги јок немеге сен сыранғай карыкчыл. Аш белетеерин дезе арай ла јастыра көрүп салбаған!» деп сананды.

— Сен, нөкөр, бүгүн ле районның уполномоченныйы болуп, колхозко нургулай бириктирер ишти өткүрерге барарың. Крайкомның калганчы директивин кычырдың ба? Таныштың ба? Сен Гремячинский јурт Советке барарың. Кийининде амыранғайың, эмди тургуза бош јок. Колхозко улусты јүс процентке јетире кийиндирип алар керегинде тартыжар керек. Ондо бир кичинек колхоз бар, биске дезе јаан гигант колхозтор төзөөр керек. Агитколоннаны төзөп лө алзабыс, оны слер јаар ийерибис. Эмди тургуза бар кулактарды ајарулу кызып, колхоз төзө. Бастыра јокту ла орто јаткандардың хозяйствolоры колхозто болор учурлу. Оның кийининде колхозтың бастыра аш салатан јерине јеткил эдип бириктирген үрен аш јууп аларыгар. Ондо сүрекей ајарулу иште. Орто јаткандарга бир де кичинек тийбе! Гремячийдеги партячейкада үч коммунист. Ячейканың качызы ла јурт советтиң председатели—јакшы уулдар, азыйда кызыл партизандар болгондор,—ол база ла эрдин чайнанып, кожуп айтты:

— Бу мынаң чыгып турган ончо керектер иле. Јарт па? Политика јанынаң билгирлери јетпес, јастыра иш эдерден маат јок. Кандый бир күч керек учурагадый болзо, район јаар кел. Ээ чаалда! Эмди тургуза телефон јок, онызы сыранғай коомой неме. Ондогы ячейканың качызы Кызыл Мааны орденду. Бойы бачымду кижи, бастыра бойы сүрекей бүткен, айла сүрекей курч бүткен кижи.

Качы сабарларыла портфельдиң сомогын тырсылдадып, Давыдовтың турарга јатканын көрөлө, омок айтты:

— Акыр, сакып ал. База айдатан эрмек бар. Күн ле тоозына сводканы атту элчиле ийип тур. База ондо уулдарды тыңыда курчудып сал. Эмди бистиң организационный керек башкарган кижиге киреле, атан. Сени райисполкомның аттарыла апарзын деп айдып саларым. Колхозко кийдиретенин јүс процентке јетир. Сенің ижиңди проценттең көрө бодоорыс. Он сегис јурт Советтең јаан гигант-колхоз төзөп аларыбыс. Кандый эмтир? Јуртхозяйственный Кызылпутиловский заводко түңгей — деп айдала, онойып түңдештиргени бойына јарай берерде, күлүмзиренди.

— Сен меге кулактарла ајарулу болоры керегинде нени де айттың. Оны канайда билер? — деп, Давыдов сурады.

— Оны мынайда эдер, — качы күлүмзиренди. — Аш белетейтен керегинде берген јакылтаны бүдүрип салган кулак бар, бүдүрбей мойноп то јатканы бар. Экинчи кулакла керек јарт, јүс јетинчи статьяла јаргылап салар, ол ло божогон. Баштапкы кулакла керектиң аайы онон күч. Олорло сен нени эдериң?

Давыдов сананып отурды.

— Мен олорго экинчи јакылта берер эдим.

— Сүрекейин! Јок, нөкөр, онойдо эдерге јарабас. Онойдо эдер болзобыс, бистиң өткүрип јаткан бастыра керектерибиске бүдүмјизи јок боло берер. Ол тужунда орто јаткандар не деп

айдар? Олор айдар: «Совет јаҥ мындый эмтир не! Тегин улустарды ары-бери толгоп турат». Крестьяндардыҥ сагыжын сүрекей билип турзын деп, Ленин бисти үреткен, сен дезе «экинчи јакылта» деп, айдып јадыҥ, карындаш, ол уулчактыҥ ойыны.

— Уулчактыҥ ойыны ба? — Давыдов көзин сыкыйтып сурады, оныҥ јүзи кызара берди. — Сенииҥ сагыжыҥла болзо, Сталин јастыра айткан туру?

— Сталинди мында не кожуп јадыҥ?

— Марксисттердиҥ конференциязында оныҥ айткан куучынын кычырдыҥ ба? Олорды канайда айдатан эди. Је бу јер сурагы керегинде... Олорды канайда айдатан эди? Јерчилер беди!

— Аграрниктер бе?

— Је, је!

— Је оноҥ не болды?

— Ол куучынды бичиген «Правда» газетти сура.

Райкомныҥ керектерин башкарып турган кижи «Правданы» экелип берди. Давыдов алала, көрүп отура берди.

Качы оныҥ јүзине көрүп, күлүмзиренип отурды.

— Сталин не деп туру? Бу кандый эмтир?.. «Качан бис олорды кыстап турган тужунда раскулачивать эдерге јарабас болгон...» Је оноҥ ары... а бу: «Эмди? — Эмди керектиҥ аайы башка. Эмди кулактарла эрчимдү тартыжар бистиҥ аргабыс бар, олордыҥ биске удурлажып турганын сындырып, олордыҥ класс болгонын јок эдер аргабыс бар...» Класс болгонын јок эдер, билдиҥ бе? Аш керегинде экинчи јакылтаны берерге нениҥ учун јарабас? Оны тырмактыҥ алдына салып, былчыырга нениҥ учун јарабас?

Качыныҥ күлүмзиренип турган јүзи сооп, катулана берди.

— Колхозко кирип турган јоктулар ла орто јаткандар кулактарды раскулачивать эдип јат деп, оноҥ ары айдылып јат. Андый эмес пе? Кычырзаҥ.

— Калак ла сени!

— Је, сен калактабазаҥ! — деп, качы чугулданып, үни де чала кеземделе берди. — Сен канайда этсин деп туруҥ? Кажы ла кулактыҥ керегин аайлабай, административный јанынаҥ эдерге туруҥ ба? Мындый керекти колхозко он төрт лө процент јоктулар бириккен райондо, орто јаткандар дезе колхозко кирерге јаҥы ла белетенип турган райондо өткүрип болбос эмей. Онойдо эдер болзоҥ, бажыҥ тургуза ла јарыла берердеҥ маат јок. Јердиҥ аайын билбес, мындый улустар келип... — Качы бир эмеш токтой түжеле, үнин јабызадып айтты: — Ондый сагышла сен одынды канча ла көп оодып саларыҥ.

— Онойдо айдарга...

— Алаҥзу јок! Ойи једип, кыйалта јок керек боло берген болзо, крайком «Кулактарды јок эдип салзын!» деп биске јакылта берер эди. Керек тургуза ла бүдер эди! Милиция, бастыра аппарат тартыжуга белен. Эмди тургуза бис аш јажырып тур-

ган кулактарды албатыныҥ јаргызы ажыра, јўс јети статьяла экономический јанынаҥ бурулап турубыс.

— Сениҥ сагыжыҥла болзо, батрактар, јоктулар ла орто јаткандар кулактарды раскулачивать этпеске тургандар ба? Кулактыҥ учун туружып турган ба? Олорды кулактарла јеҥижерине апарарга керек эмес пе?

Качы портфельдиҥ сомогын тарсылдада согуштырып ийеле, айтты:

— Сен башчыбыстыҥ кандый ла сөзин бойыҥ билгенинче билип тур, је район учун каруузына райкомныҥ бюрозы, таҥынаҥ алза, мен туруп јадым. Сен бистиҥ ийип јаткан јерге барып, бойыҥныҥ тапкан санааҥды эмес, бистиҥ санаа-шўўлтебисти өткўр. Сенле сөс блаажарга меге чөлөө јок, ачынба. Мениҥ оноҥ до өскө керектерим бар—деп айдала, туруп чыкты.

Давыдовтыҥ јаагында кан база ла катап кызарып чыкты, је бойын бойы токтодынып айтты:

— Мен партияныҥ јолын өткўрерим, сеге, нөкөр, мен ишмекчи кижи чикезин айдарым, сениҥ санааҥ јастыра, политика јанынаҥ јастыра, факт!

— Мен бойымдыйыныҥ учун каруузына туруп јадым... «мен ишмекчи» деп, айдатаны канайып та эскире берген...

Телефон шыҥырай берди. Качы телефонныҥ трубказын алды. Турага улустар толгылап келерде, Давыдов организационный керекти башкарар кижиге јўре берди.

«Ол оҥ будыла аксап јат... факт! — деп, ол райкомноҥ чыгып, сананды. — Аграрниктерге Сталинниҥ айткан куучынын база катап учына чыгара кычырадым. Мен јастырып турум эмеш пе? Јок, карындаш, мени бурулаба! Сен онойып бўдўп отурган керегиҥде кулактарды бош салып ийеҥ. Окружкомдо «сўрекей уул» деп айдыжып тургандар, кулактар дезе аш керегин бўдўрбей јадылар. Кулакты кыстаары бир керек, каршучылды тазылыла кодоро тартары база башка керек. Јон-албатыны нениҥ учун ичкеери апарбай јадыҥ?» — деп, санаазында качыдаҥ сөс блаажып турды. Келишкедий сөстөр качан да болзо кийининде табылып јат. Ондо, райкомдо, ол меҥдеп, јўрегин тудунбай турарда, ооско ло кирген сөстөрди айдып, тартыжып турган. Бойын колго тудунып тартыжар керек болгон. Ол балкашту јолдыҥ тоҥуп браткан суузына мачылдада базып, базардыҥ јалаҥында букалардыҥ тоҥуп калган тезегине бўдўрилгенче баратты.

— Сөс блаажарын капшай токтотконы арай ачу. Оноҥ башка мен сени кыстап тудар эдим, — деп, Давыдов чугулданган бойынча тыҥыда айдала, удура келген ўй кижи ого кўлўмзиренип, јанынча өткөнин көрөлө, унчукпай барды.

Давыдов «Казак ла крестьянниниҥ туразына» кире коноло, чемоданын алды. Ондо салган немелери эки катап солып кийгедий ич кийим, чулук ла костюм, оноҥ башка отвертка, јаан эгў, крейцмессель, кронциркуль, шведский јўлкўўр ле Ленин-

градтаң экелген өскө дө чўми јок јепселдери сагыжына кирип келерде, кўлўмзиренди. «Оныла мен тузаланадым эмеш пе? Трактор эмдеер болорым ба деп санангам, мында дезе трактор до јок. Уполномоченный болуп, райондор сайын тенип јўретен турум. Буларды кандый бир ус колхозчыга сыйлап берерим» — деп, чемоданын чанакка салар тужунда сананды.

Райисполкомныҥ семис аттары јўзўн-јўўр чечектер јурап салган, кайра јаткышту чанакты јеҥил тартып бараттылар. Станицадаҥ чыгып ла аларда, Давыдов соокко тоҥо берди. Ол пальтозыныҥ кыркылып калган кураан јаказын кёдўрип, кепказын јемире тартып кийди; је салкынныҥ чыкту эзини јаказыныҥ алдына, јеҥине кийдире согуп турды. Анчадала эски ботинка кийген буды тоҥуп турды.

Станицадаҥ Гремячий Логко јетире јирме сегис километр— кижи јатпас кырлаҥ јер. Кайылган өтөктөҥ улам кўреҥ боло берген јол кырлаҥныҥ сыныла барып јат. Айландыра дезе көс јетпес јум карлу јер. Јолды кыйулада дезе карга бастырган баргаа ёлёҥдёрдиҥ ле јыраалардыҥ баштары бёкчёйижип турды. Јаҥыс ла узун јалбак јуукалардыҥ јараттарында той балкашту карантылар көрўнет. Ондо салкынга соктырып, кар токтобой јат. Је јуукалардыҥ ла кобылардыҥ ичинде кўртелген кар толтыра болгон.

Давыдов чанактыҥ кырынаҥ тудунып, буттарын јылыдып аларга, узак јўгўрип браатты. Ониҥ кийининде чанакка калып, амыраган айас, уйкузырай берди. Чанактыҥ тамандары кунукчылду чыкыражып, аттардыҥ такаларыныҥ тиштери јерге кийдире базылып, кыјырап турды. Оҥ јанындагы аттыҥ валегы шыҥырап турды. Давыдов кезик аразында кырутып калган көстиҥ кирбиктери өткўре јолдоҥ учуп чыккан таандардыҥ канаттары кўнге мызылдап турганын көрўп јатты. Је удабай ониҥ көзин јалакай уйку базып, бектеп турды.

Ол јўрегине өткён сооктоҥ ойгонып келди, көстөрин ачып ийеле, јўзўн-јўўр өҥдў болуп мызылдап турган көстиҥ јажы өткўре соок кўнди, элбек, табыш јок турган чёлди, ырааkta јерле кабышкан корголјын ошкош, боро теҥерини ле јуугында агарып турган межеликте кызыл-сары тўлкўни көрди. Тўлкў чычкандап турган. Ол кийин буттарына туруп, ичкеери калыйла, јада тўжўп, кўнге мызылдап турган тоозын карга бўркелип, казып турды, куйругы дезе оттыҥ јалбыжы чылап, карга кызарып јадып турды.

Давыдов Гремячий Логко энгир кирер алдында келди. Јурт Советтиҥ јаан оградазында эки ат јегер чанак туруп јатты. Эжиктиҥ јанында јуулган јети казак таҥкылап турды. Терлегенинеҥ соокко кырутып, тўктери буурайып калган аттар эжиктиҥ јанына келеле, тура бердилер.

— Эзендер, улустар! Конюшня мында кайда?

— Эзен, эзен! — деп, јажы јаанай берген казак, колын койон терези бёрўгиниҥ кырына јетире кёдўрип, бастыра турган

улустын учун айтты. — Ол камыш јабылу тура — конюшня, нөкөр!

— Оноор јорт—деп, Давыдов кожо келген кижизине јакыйла. чатпак, чыңдый бойы чанактаң түжүре калыды. Јаактарын меелейле јыжа согуп, кийининең басты. Казактар дезе бу служащий бүдүштү, «г»-ны кату айдатан россий тилдү кижи нениң учун јурт Советке кирбей, чанактың кийининең барып јатканына кайкап, база конюшня јаар бардылар.

Конюшняның эжигинең өтөктиң буузы бурлап, јытанып турды. Боожо туткан кижи аттарын токтодып ийди. Давыдов коштомо атты чечип тура берди. Јанында турган казактар бойы бойлоры јаар көргүледи; үй кижиниң ак тонын кийип алган карыган өбөгөн сагалында тоңуп калган тошты арчып, јүзин чырчыйтып, өчөп айтты:

— Көр, көр, ат теппезин!

Давыдов шлейди аттың куйругынаң божодып алала, карыган өбөгөн јаар көрүп, карарып калган эрдиле күлүмзиренерде, алдындагы тижиниң ортозында бир тиш јок болгоны көрүне берди.

— Мен, ада өрөкөн, пулеметчик болорымда, мынаң да артык аттарга минип јүрген эмейим.

— Тижиң нениң учун јок? Бееге сый тептирдиң эмеш пе?— деп, тумчугына јетире өзүп калган быјыраш сагалду, баарчыктый кара кижи сурады. Казактар көкүген айас, шоот јок каткырыжып турдылар. Је Давыдов аттың комудын капшай чупчуп, удура кокырлады:

— Јок, тижим түшкенинең бери узак болды, эзирик керектең улам түшкен, је ол јогы јакшы: тиштебес деп, эмегендер коркыбай јүрер. Чын ба, өбөгөн?

Кокыр јарады, өбөгөн јаңыс ла бажын јайкады.

— Мен, уул, тиштеп божодым. Менің тижим түшкенинең бери канча јыл болды...

Кара сагалду казак ак тиштү оозын ачып, айгыр киштеген чилеп, каткырып, каткыдаң улам јайрадылар болор деп, чеберленип турган неме чилеп, тонын тың курчаган курынаң тудунып турды.

Давыдов казактарды папиросло сыйлап, бойы база камызып алала, јурт Совет јаар база берди.

— Јурт Советтиң председатели ондо, оноор бар. Бистиң партиябыстың качызы база анда — деп, өбөгөн Давыдовтоң јада калбай, кожо базып айтты.

Казактар папиросты эки ле сооруп тартып ийеле, коштой базып турдылар. Солун кижи олорго јараган. Нениң учун дезе ол мынаң озо районноң келип јүрген начальниктер чилеп, келген ле бойынча чанактаң түжүп, портфелин јуура тудунып, улустардаң көндүре өдөлө, јурт Совет јаар барбай, эң баштап кожо келген кижиге аттың чанагын аларга болушкан, атты канайда

тударын билери јарт көрүнип турган. Је бу керек казактарга јарап та, олорды кайкадып та турган.

— Сен, нөкөр, атла берижеринең нениң учун јескинбей турун? Ол служащий кижиниң кереги бе? Кожо келген кижи неге керектү? — деп, кара сагалду кижи чыдашпай, сурады.

— Ол биске кайкамчылу неме — деп, карыган өбөгөн актула саназын айдып ийди.

Давыдов каруузын айдарга јетпеди.

— Бу кузнец эмтир не! — деп, јап-јаш, сары сагалду казак Давыдовтың темирле узанарда, темирдиң тады ёдүп калган алаканду ла калыңжыган тырмакту колдоры јаар колын уулап, чөкөнип айдып ийди.

— Јок, слесарь — деп, Давыдов түзедип айтты. — Је слер Совет јаар неге барып јадыгар?

— Јилбиркеп турган учун, — деп, карыган өбөгөн бастыра улустың алдынаң баштапкы тепкишке базып, каруузын айтты.

— Сен бого нениң учун келгенингди билерге турубыс, база катап аш белетеер керегинде келген болзо...

— Колхоз керегинде.

Өбөгөн ачурканган бойынча, чөйө тартып. сыгырып ийеле, тепкиштең кайра бурылды.

* * *

Јабызак турадаң јылуга эриген чыкту кой терези тондордың кычкыл јыды ла одынның күли јытанып турды. Столдың јанында лампаның өзөгин толгоп, Давыдов јаар баштанып алган, ийини түс, узун сынду кижи турды. Оның јажыл гимнастерказында Кызыл Мааны ордени мызылдап турды. Гремячий партячейканың качызы бу туру деп, Давыдов ажындыра сезип ийди.

— Мен — райкомның уполномоченныйы. Ячейканың качызы сен бе, нөкөр?

— Ээ, ячейканың качызы Нагульнов — мен. Отурыгар, нөкөр, Советтиң председатели удабас келер, — Нагульнов стенени јудурукла токулдадала, Давыдов јаар базып келди. Оның төжи јалбак, буттары атла јүрер черүчи кижиниң буттарындый талтак эмтир. Јаан ла төгөт ошкош, кап-кара кабактарлу, сарызымак көстөриниң үсти јанында тудушкан кара кабактар туй өзүп калтыр. Карчаганың тумчугындый кичинек корчок тумчугының үйттери јимекчи куштыйына түңей эмес, көстөри өчөмик эмес болгон болзо, ол јараш бүдүштү тың кижи болуп көрүнер эди.

Коштой кыптаң јиткези јаар кийип алган эчки терези боро папахалу, черү чепкенниң эткен сюртук тонду, штанының эки јалмажына чыгара кызыл бөслө көктөп салган ыскытту, ак түктең эткен чулук кийип алган туп-тулку казак чыгып келди.

— Бу кижи Советтиң председатели — Андрей Разметнов болор.

Председатель күлүмзиренип, быjыраш сары сагалын алаканыла сыймап, Давыдовко колын күндүлү берди.

— Слер кандый кижи болорыгар? Районноң келген уполномоченный ба? Ондый ба? Слердиң документигер...

— Сен көрдиң бе, Макар? Слер, байла, колхоз керегинде келген болорыгар? — Ол Давыдов jаар, jайгы күндеги теңери чилеп, jалтырап турган көзиле улам сайын көрүп турды. Мандайын кечире курчаган көгөлтирим сорбулу, сагалын кырбаганынаң бери удаган, бараан чырайынаң ол керекти капшай билерге турганы иле көрүнип турды.

Давыдов столго отурып алала, улусты колхозко нургулай бириктиретени керегинде партияның берген jакылтазын куучындап береле, эртеннең ле ары jоктулардың ла активисттердиң jуунын өткүрер керек деп jакыды.

Нагульнов керектиң аайын куучындап, Гремячийдиң ТОЗ керегин айдып отурды.

Разметнов оны да ajарулу угуп отурды, күренгдей берген jаагынаң алаканын албай, кажы бирде jетире айтпаган сөскө кожуп айдып отурды.

— Бистиң мында jер ижин биригип иштеер нөкөрлик деп неме бар. Ишмекчи нөкөр, слерге мениң айдарга турган санаам мындый: ол нөкөрлик бистиң коллективизацияга jаңыс ла уйат jетирип, совет jанга чыгым эдип jат — деп, jүреги бадынбай, Нагульнов айдып турды. — Ондо он сегис өрөкө, ончолоры сыранай jокту улус. Онон не болуп jат? Элек, каткы. Олор биригип алдылар. Он сегис өрөкдө — төрт ат, эки бука, билези дезе jүс jети кижи. Олор jүрүмниң алдында канайда карууна турар? Олорго машина, база иштеер аттар садып аларга узак төлүге кредит берип jат. Кредитти алып jат, je узак та өйгө болзо, ойто төлөөр аргазы jок. Ненің учун дезе мен jартын айдып jадым: трактор олордо бар болзо, эрмек башка болор эди, je олорго трактор бербеген, букаларла дезе аргалу jадынды капшай бүдүрип болбос. База айдайын, олор jарабас политиканы өткүрип jадылар, мен бодозом, олорды качангы тужунда тоскыра сүрүп салар керек. Ненің учун дезе совет jаңның алдына бозулар чылап киреле, эмерин эмгилеп jат, je өспөй jадылар. Олордың ортозында мындый шүүлте бар: «Биске кандый да болзо, бергилегер. Төлү учун бистең алатан неме jок». Мынаң улам олордың дисциплиназы бузулып калган. ТОЗ дезе эртен ле өлгөн сөөк болуп калар. Бастыразын колхозко jууп алар деген сагыш чып-чын сагыш. Ол туштa jадыш та эмес, торт jыргал болор. Je казак улус мойноңкой, мен слерге айдып jадым, олорды база сындырарга керек болор...

— Слердиң бир-бирүгер ол нөкөрликте туруп jат па? — деп, Давыдов куучындажып отурган улус jаар көрүп, сурады.

— Јок, — Нагульнов каруузын айтты, — мен јирме јылда коммунага кирдим. Улус јаңыс бойлорына ла тартынып турган керегинде, ол коммуна јайрадылып калган. Мен јөөжө ээленерин јаратпай турум. Ээлениш јок керекке југуштанып калган кижи эдим. Оныҥ учун букаларымды ла хозяйстводо тудунар кабынар немелеримди мында, коштой турган коммунага берип салдым (ол эмдиге туруп јат), бойым эмегенимле экў бир де неме јок јадырыбыс. Разметновко ондый јозок көргўзерге јарабас болгон: эмегени јок отурып калган кижи, ондо сок јаңыс карыган энези бар. Ол кирер болзо, куучын көп болор. «Цыганга энезин јўктегени чилеп, энезин биске јоҥдоп салды, бойы дезе јалаҥга чыгып иштебей јат» деп айдыжар. Бистиҥ ячейканыҥ ўчинчи члени јорыкта, колы јок кижи. Аш соготон машина колын ўзе согуп барган. Айдарда, ол артельге кирерге уйалып, ондо курсак јийтендери тегин де көп деп айдат.

— Бистиҥ ТОЗ-то керек коомой — деп, Разметнов керелеп айтты. — Оныҥ председатели Аркашка Лосев коомой ээ. Оноҥ өскө кижини тударга канайып табылбады болбой. Бу керекти бойыбыс јастыра эткенибис деп, чынын айдар керек. Аркашканы ол јамыга тутпас керек болгон.

— Канайып барды? — деп, кулактардыҥ јөөжөзин бичиген списокты көрўп отурала, Давыдов сурады.

— Ол оору кижи — деп, Разметнов кўлўмзиреп айтты. — Ого јадын аайынча кожойым болорго керек. Ол мындый немеден оорып јат: не ле болзо, толыжып, өскө јерге садып турар кўўндў. ТОЗ-ты торт ло ару эдип, јоксырадып салды. Укту бука садып алала, оны мотоциклге толыырга сананып алган. Бисле јөптөшпөй, бойыныҥ члендерин јайрадып ийген. Көрўп турзабыс, станциядаҥ ол мотоцикл деген немени јетирип келди. Бис кайкажала, бажыбысты тудундыбыс. Экелерин экелген, је оны билетен бир де кижи јок. Ол кемге де кереги јок неме ине! Јаңыс каткы ла килинчек. Оны станицага апарып јўрген. Ондо оны билетен улустар көрөлө, айдышты: «Будуктайла, чачып ийери јеҥил болор». Ондо заводтоҥ өскө јерде эдип болбос, кезик немелери јок эмтир. Олорго председатель эдип Яков Лукич Островновты тудуп алар керек. Сагышту кижи! Краснодардаҥ јаҥы сортту буудай алдырып алган, ол кандый да изў салкынга алдырышпай, өзўп јат, кыра салар јерине тудуш ла кар тут турып јат. Оныҥ ажыныҥ тўжўми качан да артык. Укту мал өскўрип алган. Бис налогло сыга базып келерибисте, чала мыркылдап јўрет; је ондый да болзо, кичеемкей кижи, мактулу бичик те бар.

— Бойыныҥ улустарыныҥ ортозында ол, сыраҥай ла јердиҥ казы ошкош, качан да болзо ончозынаҥ ырада туруп јат—деп, Нагульнов аланҥзып, бажын јайкады.

— Јок, јок! Ол бистиҥ кижи эмей — деп, Разметнов бўдўмчилеп айтты.

З б а ж а л ы к

Яков Лукич Островновко азыйда јўс кижиден турган, черўнин (сотняның) командири болгон есаул Половцев келген тўн олордо сўрекей узак куучын болды. Яков Лукич јурт ичинде керсў сагышту тўлкў ошкош, ајыкчыл, сезинчек кижи деп бодолотон, је јурттар сайын баштала берген тартыштан токтодынып болбой, ödўп јаткан керекке, айланган суу чылап, тартыла берди. Ол кўннен ала Яков Лукичтин јўрўми коркушту јеткер јаар шаала берди...

Ол тужунда, энгирде ажанып алган кийининде, Яков Лукич калтазын чыгарып алала, тўктен тўўген калын чулукту будын карчый салып алала, кайырчактын ўстўне барып отура тўшти. Јылдар туркунына кайнап јўрген ачу сагыжын ончозын чыгара айдынып отурды:

— Нени куучындажарыбыс, Александр Анисимович? Јадын-јўрўм канайып та сўўндирбей јат. Казактар хозяйствозын байыдарга санаңпандар. Јирме алты, јирме јети јылдарда налогтор кем јок öйлў болгон. Эмди дезе база öскö болуп кубула берди. Слердин станицада коллективизация керегинде неме угулат па?

— Угулат — деп, айылчы кыскарта айдала, таңкы орогон чаазынын эрдиле чилекейлеп, айылдын ээзи јаар кылайып кörўп отурды.

— Айдарда, бу кожонгнон бастыра јерлерде köстин јажы тögўлип јаткан туру. Мен слерге бойымның јўрўмимди куучындап берейин. Јирме јылда мен качып барала, ойто јангам. Кара талайдың јаказында törт ат ла бастыра немелерим артып калган. Бир де немези јок турага јандым. Онон бери тўн-тўш иштедим. Баштапкы катап мени нökörlör налогты мал-ашла төлööриле ачындырган. Бастыра ла ажымды ончозын ўзе алгылап бардылар. Оның кийининде: менин ачынганымда тоо до јок. Ол ачыныштың тоозын алар арга бар ла; ачындырып ийеле, ундубазын деп, квитанция бичип бередилер. — Яков Лукич турала, кўскўнин кийининен колыла кармадап, тўре таңып салган чаазындар чыгарып, чолтыйта кезип салган эрин сагалын кыймыктада кўлўмзиренди. — Јирме бир јылда нени ле табыштырганымды керелеген бичиктер ончозы бу: аш, эт, сарју, тере, тўк, такаалар бергем, букалар да заготконторага апарып берип туратам. Мынызы јурт хозяйствоның налогының, самообложениенин окладной листтери, база страховканың квитанциялары... Трубадан чыгып турган ыш учун, тирў мал турган чеден-кажаган учун база төлödим. Удабас мындый чаазындарды таарпа толтыра јууп алар болорым. Кыскарта айдар болзо, Александр Анисимович, мен бойым да јердин јанында јадып азырангам, онына коштой бойымның јанымдагы улусты да азырагам. Менин теримди јаңыс катап сойгон эмес те бол-

зо, ол ойто ло өзүп келет. Озо баштап эки букачак таап алдым, олор өзүп чыккан. Бирүзин казнага этке бергем. Эмегенимнин көктөнөр машиназыла бир бука садып алдым. Бир канча өйдин бажында, јирме беш јылда бойымнын уйларымнан эки бука кожулды. Айдарда, менде төрт бука, база эки уй боло берди. Мени ол тарыйын ӱн јок этпегендер, је кийининде аргалу јаткан улустын тоозына кожуп салдылар.

— Аттар сенде бар ба? — деп, айылчы јилбиркеп сурады.

— Сакып алыгар, аттар керегинде база да куучындаарым. Коштой јаткан ӱй кижиде донской укту бее бар болгон (бастыра јуртта сок јанғыс бее), онон чыккан јабага садып алгам. Сӱрекей јакшы, — сыранғай баладый беечек болуп өзүп чыкты! Сööги кичинек, стройго келишпес, ненин учун дезе јарым мукур јетпей јат. Је ондый да болзо, сӱрекей ылгым сергек беечек болгон. Округта јурт хозяйствонын выставказы болордо, укту мал азыраган учун, сый ла мактулу бичик алдым. Агрономдордын сӧзин база угар болдым. Јерди, оору эмегенди чилеп, кичеей бердим. Менин кукурузам јурт ичинде эң артык, онын тӱжӱми ончозындагызынан артык. Ӱренди корондоп, јерге кардын чыгын тудуп тургам. Ашты јаскыда эмес, кӱскӱде сӱрген јерге чачып турадым. Менин солокторым бастыра улустыйынан артык болуп туратан. Чынынча айдар болзо, культурный кижи болуп алдым. Онын керегинде округтын јер башкарузынан мактулу бичик алгам. Бу, көрзӧгӧр.

Ворошиловтын сӱриле коштой турган кудайлардын сӱрлеринин јанында агаш рамга кондурып салган, сургуч печетьтӱ лист чаазынды көргӱзип турган Яков Лукичтин сабарын ээчий айылчы кижи кылчас эдип көрӱп салды.

— Мактулу бичик база ийген, агроном дезе менин парновка деп сортту буудайымнан бир ууш ӱрен алала, Ростовко апарып, јамулуларга көргӱскен — деп, Яков Лукич, кӧкӱтен айас, онон ары куучындап отурды. —Баштапкы јылдарда мен беш кыра аш чачкам, онын кийининде, эмеш кӱч алынала, он эки, јирме, јирме сегис кыра салып турар болдым. Билдеер бе?! Ишти мен, база уулым эмегениле иштегенибис. Мендеш тужунда эки ле катап јалчы јалдап иштеткем. Ол јылдарда совет јан не деп айдатан эди? — Ашты кӱч јеткенче ле көптӧң сал! Анайдарда, ашты салып ла туратам. Је эмди дезе, кӱӱн-санааалу Александр Анисимович, менин сӧзиме бӱтсегер — коркып јадым! Ол јирме сегис кыра аш учун ийненин кӧзинен ӧткӱре тартар, кулак эдер болор деп коркып турадым. Бистин Советтин председатели, кызыл партизан, нӧкӧр Разметнов, тегин айткажын, Андрюшка мени мындый килинчекке сукты, кӧк тенгери оны тепкей база! «Ашты јакшы көптӧң сал, Яков Лукич, совет јанга болуш, ого аш көп керек» — деп, куучындап туратан. Мен аланзып ок туратам, эмди дезе оның учун буттарымды мойынына буулап салар болор, кудай ла оны соксын!

— Мында колхозко бичип јат па? — деп, айылчы сурады.

Ол эки колын јўктенип, кичинек печкениҥ јанында, јарды таларкак, бажы јаан, бойы аш уруп салган таардый, турды.

— Колхозко бо? Эмди тургуза сöстöбöй турулар, је эртен јоктулардыҥ јууны болор. Эҥир кирип келерде, јарлап тургандар. Бойыстыҥ улустарыс «кир ле кир» дежип, амыр бербей тургандар. Је улустар мойногылап, бир де бичитпеген. Кандый кижи бойына бойы јаман эдер? Эртен база кудалаар болбой кайсын. Бўгўн эҥирде районноҥ кандый да ишмекчи кижи келген, ончозын колхозко кийдирер деп айдыжат. Бистиҥ јўрўмибистиҥ учы једип келди. Бу кижи корчойгончо, кол торсойгончо иштеп, јööжöни таап алган. Эмди дезе ончо немени — малды, ашты, такааларды, тураны да јонныҥ текши казанына салатан туру? Эмегенди де абагайга береле, бойы јой кадытка барбаганча болбос. Андый болоры јарт. Слер бойыгар да бодозоор, Александр Анисимович, мен колхозко эки бука экелип берерим (экўзин карын озолоп союз—этке садып ийгем), кулунду беени, бастыра јепселдеримди, ажымды экелип берерим, öскö кижи дезе ычкырына толтура бийдин экелип берер... Ончозын бириктирип алала, тапкан-јööгöн јööжöни ончобыска тўҥей ўлежерибис. Ондый болгондо, меге ачу эмес пе? Ол, байла, бойыныҥ бастыра јажына печкениҥ ўстўне јадып, амтанду курсак керегинде сананып ла јаткан болор, мен дезе... не деп куучындаар оны! Ондый ине! — Яков Лукич кодурмак алаканыныҥ кырыла тамагына согуп ийди. — Је, эмди бу куучын божозын. Слер кандый јадыраар? Кандый бир учреждениеде иштеп туругар ба? Айла, öскö иш иштеп туругар ба?

Айылчы кижи Яков Лукичке јууктада базып келеле, отургушка отурып, јаҥыдаҥ таҥкы асты. Ол Яков Лукичтиҥ калтазынаҥ кöзин албай, кöрўп отурды. Яков Лукич дезе оныҥ јуурмаштап кöктöгöн эски чамчазыныҥ тар јаказына кирген эки јанынаҥ тамыры кырлайып калган туп-тулку мойыны јаар кöрўп отурды.

— Сен мениҥ сотнямда турушкаҥ, Лукич... Екатеринодарда кызылдардаҥ качып барар тушта ошкош эди, мен казактарла Совет јаҥ керегинде куучындашкам сагыжыҥа кирет пе? Мен ол до тужунда казактарды кезедип айтканым сагыжыҥа кирет пе? «Сыраҥай јастырып јадыгар, уулдар! Коммунисттер слерди кыстап, кучаныҥ мўўзи чилеп, толгоп салар, слер ол тужунда сагыш алынарыгар, је соҥдоп каларыгар» деп, айткам. — Эрмектенбей токтой берди, кöгöлтирим кöзиниҥ јинјидий кичинек кöс балачактары кичинектей берди, бойы билдирер-билдирбес кўлўмзиренди. — Мениҥ айтканым чын болгон эмес пе? Мен Новороссийсктеҥ бойымныҥ улустарымла кожо барбай артып калгам. Келишпеген. Ол тушта бойлорыныҥ кўўниле јуулажып јўргендер ле олордыҥ союзниктери бисти садала, таштап јўре бергендер. Мен Кызыл Черўге киреле, польский фронт јаар барар јолдо эскадронныҥ командири болдым... Олордо азыйда офицер болгондорды шиҥжўлейтен комиссия бар болгон... Мени

96695
Горно-Алтайская Областная
БИБЛИОТЕКА

ол комиссия турган ижимнең чыгарып, арестовать эделе, ревтрибуналга ийген. База ла эмеш болзо адып салар эди, эмезе концентрационный лагерьге ийер эди. Нениң учун деп сезип туруң ба? Кандый да ийттиң балазы, мениле кожо јаңыс станицада јаткан кижи. Подтелковты кыйнап өлтүрерде, кожо турушканымды айдып салган эмтир. Трибунал јаар браадала, јолдоң качкам... Узак качып јүргем, өскө кижиниң өбөкөзиле јажынып јүргем, 1923 јылда дезе бойымныҥ станицама јанып келдим. Качан да эскадроннын командири болгонымды керелеген документим мен чеберлеп алгам, јакшы уулдар учураган. Оноҥ улам мен тирү артып калдым. Баштапкы өйдө мени көп катап округка Дончекага алдырып, шылап тургандар. Је мен канайда да эптеп айрылып алала, үредүчи боло бердим. Калганчы өйгө јетире үредүчи болуп иштедим. Эмди дезе... Эмди керек башка. Хоперск-Оозына керектү барып јадым; сеге, азыйда јаңыс полкто кожо турган кижиге, түштим.

— Үредүчи болгоныгар ба? Онойдордо, слер бичикти көп кычырып, науканы өдө берген кижи болор керек... Мынын бажы не болор? Колхозло кожо бис кайдаар бијелеп келерис?

— Коммунизмге, карындаш! Сыранай ла чын коммунизмге. Мен Карл Марксты да, Коммунистический партияның атту-чулу манифестин де кычыргам. Колхозтың учы кандый болорын билериҥ бе? Озо баштап колхоз, оның кийининде таҥынаҥ мензинетени торт јок эдетен коммуна, јаңыс ла букаларды эмес, је сенің балдарыңды да государстволың колына блаап алар. Балдар, үй улустар, айактар, калбактар — бастыразы јон-албатының болор. Сен кастың эдиниҥ мүнине кайнаткан лапша ичерге сананган болзоҥ, сени квасла азыраар. Јердиҥ јанында крепостной кижи болорың.

— Мен онойдо этпеске турган болзом, кандый болор?

— Сенеҥ сурабас та!

— Чын ла ондый болор эмеш пе?

— Ондый, ондый.

— Башка неме эмтир!

— Башка болбой кайдар! Эмди мен сенеҥ сурайын: кижи мынаҥ ары онойып јадып болор бо?

— Оноҥ ары баратан јер јок.

– Баратан јер јок болордо, кыймыктанар керек, тартыжар керек.

— Слер канайып туругар, Александр Анисимович! Бис база ченешкенис, тартышканыс... Канайып та болбос. Сагышка да неме кирбей јат.

— Сен ченежип көрзөҥ, — айылчы куучындажып турган кижи јаар ичкери јылып алала, јетире јаап салган кухняның эжигине кайа көрөлө, кенетийин јүзи кугарып, араайын айтты:— Мен јартын айдып јадым: сеге бүдүп турум. Бистиҥ станицада казактар түймеен эдерге белетенип јадылар. Бу керекти сен ондый-мындый керекке бодобо. Бис Москвала, Кызыл Черүде

турган генералдарла, фабрикаларда ла заводтордо иштеп турган инженерлерле, гран ары јаныла да колбулу болуп јадыбыс. Чып-чын! Бис эмди ле эптӱ-јӧптӱ болуп тӧзӧлип алала, керегисти тургуза ла баштазабыс, өскӧ государстволордыҥ болужыла Донды јаска јетире арулап аларыбыс. Ашты сен јаҥыс ла бойыҥа бойыҥныҥ ӱренингле ӱрендееринг... Акыр, сен кийининде айдарыҥ. Слердиҥ районыгарда биске кожулар сагышту улус кӧп. Олорды бириктирип алар керек. Мен Хоперск-Оозы јаар база бу керектиҥ учун барып јадым. Сен биске кирерге турыҥ ба? Бистиҥ организациябыста эмди де ӱч јӱстеҥ ажыра таскаган казактар бар. Дубровскто, Войсковойдо, Тубянскта, Кичӱ Олховацкта ла онон до өскӧ хуторлордо бистиҥ јуучыл группаларыбыс бар. База ондый ок группаны слердиҥ Гремячийде тӧзӧп алар керек... је, айт.

— Улустар колхозты, аш белетеерин јаратпай, тескери болуп јат...

— Акыр! Куучын улус керегинде эмес, сен керегинде болуп јат. Мен сенеҥ сурап јадым, је?

— Мындый јаан керекти бачым кем эдип јӱрген? Мында кижи бойыныҥ бажын малтаныҥ алдына салып јат ине.

— Санан... Приказ аайынча бастыра јурттардаҥ јаҥыс өйдӧ кӧдӱрилип барарыс. Слердиҥ районный станицагарды, милицияны ла коммунисттерди јаткан јерлеринеҥ јаҥыстаҥ колго тудуп алзабыс, керек онон ары салкын јогына да учуп, јайыла берер.

— Мылтык-јепселди кайдаҥ аларыс?

— Табылар! Сенде де бар болбой?

— Кем билер оны... Кайда да, австрийский бе, кандый... кыскачак неме бар болгодый.

— Биске јаҥыс ла баштаар керек. Бир неделе болгон бажында өскӧ ороондордыҥ керептери орудиелер, тегин мылтыктар экелер. Аэропландар да болор. Је?

— Господин есаул! Меге эмеш сананарга өй берзегер. Меҥдебезеер.

Айылчы кижи байагы ла кугарып калган јӱзиле орынга јӧлӧнип алала, араайын айтты:

— Бис колхозко кир деп айдып турган эмезибис, албадап та турганыбыс јок. Сениҥ акту ла бойыҥныҥ санааҥ. Је тилиҥди бош салба, Лукич! Алтыны сеге, јетинчизин дезе... — Карманындагы колмылтыгыныҥ барабанын сабарла араайын толгоп кӧрди.

— Тил керегинде алаҥзыбагар. Је слердиҥ керегигер јеткерлӱ. Ондый керекке бararга да коркушту, јажыт јоктоҥ айдар керек. Је јадынныҥ јолы база кезилип калган. — Кезек өйгӧ унчукпай отурды. — Бай улусты кыстабайтан болзо, мен эмди бойымныҥ кичеемкейимле јуртта эҥ артык кижи болор эдим. Јайым јадын болгон болзо, мен бойыма автомобиль салып алар эдим! — Айылдыҥ ээзи база минут кирези өйгӧ ун-

чукпай отурала, ачурканып айтты: — Мындый керекке јаңыскан бараргa... Мойынынгды тургуза ла толгоп салар.

— Нениң учун јаңыскан? — деп, ачынган айылчы сурады.

— Је, тегин сöс айдып јадым. Öскö улустар кандый? Не дешкилейт? Албаты барар ба?

— Албаты — ўўрлў койдый. Оны баштаар керек. Сен шўўнип алдың ба?

— Мен айткам, Александр Анисимович...

— Сениң шўўнип алганынгды меге быжулап билип аларга керек.

— Баратан јер јок, оның учун јöпсинип јадым. Андый да болзо, слер меге сананарга берзегер. Эртен, эртен тура артканда сöзимди айдарым.

— Оноң öскö, сен ижемјилў казактарды база сўмелеп алар учурлу. Совет јанга тижин кыјырадып турган улустар бедире — деп, Половцев јакый берген турды.

— Мындый јадыннаң улам; ондый тиш кандый да кижиде бар.

— Сениң уулың канайдар?

— Сабар колдоң айрылып кайдаар барар? Мен кайдаар ла барзам, ол кожо.

— Кем јок, чыдым уул ба?

— Јакшы казак — деп, айылдың ээзи кökўген бойынча айтты.

Айылчыга төр кыптагы печкениң јанына боро төжök лö тон төжöп салып бердилер. Ол сопогын чечеле, öскö кийимдерин чечпей, серўўн, јум јытанып турган јастыкка јаагын салган ла бойынча, уйуктай берди.

Таң адар алдында Яков Лукич туразындагы кичинек кыпта уйуктап јаткан сегизен јашту карыган энезин ойгозып ийди. Азыйда сотняның командири болгон кижиниң келген керегин кыскарта куучындап берди. Карыган эмеген печкеге јаба эткен тактада отурып, соокко алдыртканына артап калган буттарын калаңдадып, алаканыла сары кулагын туура тартып угуп турды.

—Алкыжаар беригер, эне! — деп, Яков Лукич тизелене турала сурады.

— Бар, олорго удура бар, шилемирлерге удура. Кудай сеге алкыш берзин! Церквелерди бектеп јат... Абыстарга да амыр бербей бардылар... Бар!

Эртен тура Яков Лукич айылчы кижини ойгозып ийди.

— Шўўнип алдым! Јакылтагар беригер.

— Кычырала, кол салып бер — деп, Половцев төш карманынаң чаазын алып берди.

«Кудай бисле кожо! Мен, Донның улу черўзиниң казагы, «төрöл Донды айрып алар союзка» кирип, каным калганчы тамчыга јеткенче, канча ла бар кўчимле, эп аргамла, мениң јаандарымның јакылтазы аайынча, кудай јаңның сыранай јет-

керлӱ öштӱзиле, Россияның албатызын кыйнаган коммунист-большевиктерле тартыжарым деп молјонып турум. Бойымның начальниктеримнинг ле командирлеримнинг јакылтазын кыйыш јогынаң бӱдӱрерим. Бойымның канча ла бар ийде-кӱчимди, не ле јööжömди кудай јаңына бӱткен төрöл јуртымның кору беретен алтарына бererим деп, молјонып турум. Оның учун кол салып јадым».

4 бажалык

Гремячийдинг одус эки кижизи — активисттери ле јоктулары јаңыс тынышла тынып отурдылар. Давыдов куучын айдарга сӱрекей кижи эмес болгон. Је озо баштап оның куучынын сӱрекей чӧрчӧкчи кижининг чӧрчӧгин угуп отурганынаң артык тыңдап отурдылар.

— Мен, нökörлöр, бойым Краснопутиловский заводтың ишмекчизи болуп јадым. Мени слер јаар бистинг Коммунистический партия ла ишмекчи класс колхоз тӧзöп аларга, бистинг ончобыстың каныбысты сорочы кулактарды јоголторго слерге болушсын деп ийген. Мен кыскарта куучындаарым. Слер ончогор колхозко биригип, јерди, бойыгардың бастыра тудунар-кабынар јепселдеригерди, малыгарды бириктирер учурлу. Колхозко нениң учун кирер? Мынаң ары эмди јаткан аайынча јадар аргазы јок керегинде. Аш нениң учун једишпей туру дегежин, кулактар оны јерде јыдыдып јат, олордоң ашты тартыжып аларга келижет! Ашты слер сӱӱнип берер эдигер, је слердинг бойыгарда да ас. Орто јаткандардың ла јоктулардың ажыла Советский Союзты азырап болбос. Ашты көптöң салар керек.

Андазынла эмезе јаңыс мистӱ салдала ашты көп салып болорың ба? Јаңыс ла трактор бисти аргадаар. Факт, мен билбей турум, слердинг мында Дондо јаңыс салдала кӱс туркунына канча кирези јер сӱрӱп јат...

— Тӱннең тӱнге јетире салданың тутказынаң айрылбай сӱрзең — кышка јетире он эки кыра сӱреринг.

— Ой, ой! Он эки? Кату јер болзо, канча кыра сӱрер?

— Слер ондо нени куучындап туругар? — деп, ӱй кижининг öткӱн ӱни угулды. — Бир салдага ӱч эмезе тӧрт эжер јакшы букалар јегер керек. Андый көп букалар бисте кайдаң келген? Јаман-јуман бир эжер бука бар да болзо, кödӱре улустарда эмес. Көп јаны эмчектӱ букаларла иштегилеп јат. Букалар бай улуста, олорго салкын да кийининең ары болужып јат...

— Куучын оның керегинде эмес! Эдегингди тиштенип алала, тым отурган болзоң кайдат — деп, кандый да јоон, тунгак ӱндӱ кижи куучындап ийди.

— Сен сагышту! Эмегенингди ӱрет, мени ӱретпе!

— Тракторло?..

Давыдов, улустың табыжы токтоорын сакып алала, каруузын айтты:

— Тракторло болзо, бистиң путиловскийде тракторын алгажын, оны јакшы билер трактористтер, бир коноктың туркунына эки сменала иштезе, он эки кыра јерди сӱрӱп салар.

Јуунда отургандар кайкап табыштана бердилер.

— Эх... — деп, кем де ӱшкӱрип ийди.

— Ол башка эмтир! Ондый айгырла кыра сӱрген кижи...

Давыдов јӱрексип турганына кургай берген эрдин алаканыла арчып, оноң ары куучындады:

— Бис заводто слерге тракторлор эдип јадыбыс... Јокту ла орто јаткан кижиге трактор садып аларга кӱч: ичегези чичке! Айдарда, трактор садып аларга батрактарга, јоктуларга, орто јаткандарга нӧкӧрлӧжип биригер керек. Трактор јаан машина, оны слер билеригер. Онызла кичинек јерге иштеерге чыгым кӧп болор, ого элбек јер керек. Јаан эмес артельдең де туза алары текеден сӱт аларына тӱнгей.

— Оноң до ас! — деп улустың кийини јаар отурган бир кижиниң ӱни угулды.

— Айдарда канайдар? — деп, Давыдов улустың эрмегин ајарбай, оноң ары куучындады. — Партия слерди тӱренги јадыннаң тракторло чыгара тартып аларга нургулай колхозко бириктирерге туру. Нӧкӧр Ленин алдында нени айткан эди? Ишкӱчиле јаткан крестьяндарды јаңыс ла колхоз тӱренгиденг айрыыр. Оноң ӧскӧ арга олордо јок. Кулактар — јимекчилер олорды ӧлгӧнчӧ тоноп турар. Ленинниң айдып берген јолыла бек базар керек. Колхозчылар ишмекчилерле биригип алала, бастыра кулактарды, ӧштӱлерди чачар. Мен чынын айдып јадым. Эмди слердиң нӧкӧрлигер керегинде айдарга турум. Ол нӧкӧрлик тоң ӧткӱре кичинек, кӱчи ас, онын учун керектери уйан болуп туру. Оноң улам теерменге суу аккандый болуп јат. Чынынча айдар болзо, суу да эмес, јаңыс ла чыгым. Је бис бу нӧкӧрликти колхозко кӧчӱрип, оны тӧзӧгӧ эдип аларга керек, бу тӧзӧгӧни айландыра орто јаткандар ӧзӱп чыгар.

— Акыр, мен сӧстиң ортозына кириже берейин — деп, алдында нӧкӧрликтиң члени болгон, јӱзи чоокыр, кылјыр кӧстӱ Демка Ушаков туруп чыкты.

— Сӧс сура, оныг кийининде куучындаарың — деп, столдың ары јанында Давыдов ло Андрей Разметновко коштой отурган Нагульнов чала катуланып айтты.

— Мен сурабазам да, айдарым — деп, Демка колын јаңып ийеле, кӧзин кылјырада кӧрӧрдӧ, оныг кӧзи јаңыс ӧйдӧ президиум ла јуунда отурган улус јаар кӧрӱп тургандый болды. — Нениг учун чыгымду болгон, баш болзын, нениг учун Совет јанга јӱк болгон? Нениг учун андый болгон, мен

слердең сурап јадым? Нөкөрлик кредиттиң азырантызы болуп, нениң учун отурган? Оның председатели керегинде эмес пе? Аркашка Менок керегинде болгон эмес пе?

— Элемент чилеп төгүндебе! — деп, улустың кийини јанынаң пөтүктиң үниндий чичке үн угулды.

Аркашка дезе улусты колыла ары-бери ийде салып, президиумның столына келди.

— Мен ончозын чыгара айдарым! — Јүзи кугара берген Демканың көзи торт ло айланыжа берди. Разметнов јоон сөөкту јудуругыла столды согуп турганына ајарбай, Аркашка јаар бурылды. — Мойноп болбозың! Бис бойыбыстың колхозыбысла улус ас болгон учун јокту болгон эмезис, сенің толуш эткен шылтуунгда. «Элемент» учун мен сени сүрекей катулап үредерим. Буканы мотоциклге сен сурагы јокко толыган эмезиң бе? Толыган! Јымыртка көп салатан такааларды неге толыырга сананган эдиң...

— База ла төгүндеп јадың! — деп, Аркашка коруланып турды.

— Үч ирикти, база кунајынды сен чанакка толыырга эрмектежип алган эмезиң бе? Којойым! Керектиң аайы ондый! — Демка көкүп турды.

— Токтогор, бу канайып пөтүктер чилеп, удурлажып турургар! — деп, Нагульнов олорды токтодып турды.

— Меге сөс беригер — деп, столго једип келген Аркашка сурады. Ол айдарга белетенип, сары саралын алаканыла јуунай тудуп ла келерде, Давыдов оны ырадып сурады.

— Мен куучындап божойын, чаптык этпе... Је, нөкөрлөр, мен бодозом, јаңыс ла колхоз ажыра аргаданарыбыс...

— Је сен бисти сөстөбө! Бис ончобыс колхозко күүнзеп киреribис — деп, эжикке эң јуук отурган, азыйда кызыл партизан болгон Павел Любишкин ортозына кириже берди.

— Колхозко јөптөнип турубыс!

— Өмөлөжип, адабысты да токпоктоорго јакшы!

— Јаңыс хозяйствоны санаа-шүүлтелү башкарар керек.

Улустың кыйгызын байагыла Любишкин токтотты. Ол отургужынаң көдүрилип, кара бүрүңкий папахазын чечеле, узун сынду бойы элбек јардыла эжикти туй туруп ийди.

— Сен каткымчылу кижи, бисти не керек Совет јаң учун агитировать эдип турың? Бис оны бойыс та јуулажып туруп, бут бажына тургузып алганыс, бойыс ок, јыгылбазын деп, ийинибисле тудуп турганыс. Колхоз деген немени бис билерис, бис ого киреribис, машина беригер! — Ол алаканын јайа тутты. — Трактор ол сүрекей јакшы неме, сөс төjок, је слер ишмекчилер, оны ас эткенигер, оның учун бис слерге адылып турубыс! Бистиң тудунатан немебис јок, керектиң коомойы ол. Буkаларды дезе — бир колынгла айдаарың, экинчи колынгла көзиңниң јажын арчыырың — онойдо кол-

хоз йогына да йӱрерис. Мен бойым да колхоз йадыны баштаардаң озо Калининге бичик бичиирге санангам, кырачыларга кандый бир йаңы йӱрӱм тӧзӧп аларга болушсын деп. Баштапкы йылдарда азыйдагы ла йадынла йатканыбыс: налогтор тӧлӧ, канайда йадатанын бойың бил. РКП неге керектӱ? Је, йуулап алганыс, оноң ары не? База ла азыйгы йадын аайынча, салдага йеккедий мал бар болзо, салданың кийининең йӱр. А йок болзо? Узун колыңды церквениң алдына сугуп, уурданар ба? Эмезе агаш ийне тудунып алала, йаан йолдогы кӱрдиң алдына туруп, ары-бери ӧдӱп турган акчалу улуска йака кезип көктӧӧр бӧ? Бай улуска йерди арендке алып, йалдаган улусты бойына иштедер йаң берилген... Революция онойдо этсин деп айтты ба? Слер революцияның кӧзин бектеп салганаар! «Нениң учун тартышканыс?» деп, айдар болзоң, тары йытап көрбӧгӧн служащийлер ол сӧскӧ каткырыжып йадылар, олорды ээчий актардың кандый ла шилемирлери ырйаңдап йат! Йок, сен бистиң тиштеристи эмдебе! Йараш сӧстӧрди бис көп укканыс. Сен биске тӧлӱге эмезе ашка машина бер, салда-сулда эмес, йакшы машина бер! Йаңы ла сенің айткан тракторыңды бер! Мыны мен нениң учун алдым? — Ол отурган улустың тизелерин алтап, стол йаар басты. Йууктап келеле, чамчазының эдегин ӧрӧ тартып, ээгининг алдына кыпчып алды. Оның ичинде каразымак терезин йуурылткан коркушту йаан сорбулар көрӱнди. — Кадеттер мени нениң учун мындый немеле сыйлады?

— Уйалбас көрмӧс! Онойып штанынгды да тӱжӱрип салатан туруң! — деп, Демка Ушаковтың йанында отурган тул эмеген Анисья йаратпай, чичке ӱниле кыйгырды.

— Штан тӱжерин керексип туруң ба? — Демка ол эмеген йаар кылчайып көрди.

— Унчукпа, эжебис Анисья! Меге мында уйат йок, бойымның балулатканымды ишмекчи кижиге көргӱзип йадым. Көрзин! Мынаң ары мынайда йадар болзо, меге тӱңей ле, бу бастыра музыкамды бектеп салар арга да йок болор! Штанымның йаңыс ла ады артты. Тӱште кыс балдардың йанынча торт ӧтпӧ. ӧдӧр болзоң, олорды коркыдып та салардаң маат йок.

Кийин йанында отурган улустар каткырыжып, кӱӱлеже берди.

Любишкин айландыра отурган улусты казыр кӧзиле көрӱп салды, лампаның ӧзӧги араайын тызырап кӱйӱп йатканы база ла угула берди.

— Мен кадеттерле йуулажарымда, бай улустар база ла менең артык йатсын деп, йуулашкан турум? Олордың курсагы амтанду, менийи йаңыс калаш ла согоно болзын деп тартышкам ба? Ондый эмеш пе, нӧкӧр ишмекчи? Сен, Макар, кӧзингле мен йаар имдебей отур! Мен йыл бажында бир ле катап куучындап йадым, токтотпо.

— Куучында ла! — деп, Давыдов бажыла кекиди.

— Оноң ары куучындап јадым. Мен бу јыл ӱч кыра буудай чачкам. Менде ӱч бала, кенеп калган сыйыным, оору эмегеним бар. Мен план аайынча беретен ажымды бердим бе, Разметнов?

— Берген. Је сен табыштанбазаң.

— Јок, табыштанарым! Кулак Рваный Фрол дезе шилемир... майт...

— Је, је! — Нагульнов јудуругыла столды токулдатты.

— Рваный Фрол бойыныҥ планын бӱдӱрген бе? Јок по?

— Оны суд штрафтап салган ине, ажын алып койгонус — деп, Разметнов шулмус көзиле суркурап айдала, Любишкиниҥ куучынын јилбиркеп угуп отурды.

«Сени, кыймыктанбасты, бери ийген болзо!» — деп, Давыдов райкомныҥ качызын эске алынып, сананды.

— Ол бу јылда база ла Фрол Игнатич болор! Јаскыда база ла мени јалдап келер! — Давыдовтыҥ будыныҥ алдына кара папахазын чачып ийди. — Сен меге колхоз керегинде не куучындайзыҥ? Кулактыҥ тамырларын кезип салзагар, ол тужунда киреребис! Онын машиналарын, букаларын, онын кӱчин биске беригер, ол тужунда тӱҥей болорыбыс! «Кулакты јок эдер» деп куучындап ла јадыгар. Ол дезе јылдыҥ јылга уак чылап там ла өзӱп, бойыныҥ јалбыраҥтарыла кӱнди бистеҥ бектеп салат.

— Биске Фролдыҥ јӧӧжӧзин бер, Аркашка Менок дезе ого јараплан толуп алар — деп, Демка кожуп айтты.

— Ха-ха-ха-ха.

— Ол тургуза ла солуп алар.

— Мени шоодып айтканына кере болугар!

— Эйт! Угарга бербей јадыҥ, унчукпа!

— Слерди, көрмӧстӧрди, токтодор неме бар ба?

— Је тым болугар!..

Кӧдӱрилип чыккан табышты Давыдов јӱк ле арайдаҥ токтодып алды.

— Бистиҥ партиябыстыҥ политиказы шак ла онызында! Эжик ачык турганда, сен не керек токулдадып турыҥ? Класс болгон кулакты јок эдип салар, онын јӧӧжӧзин колхозко берер, факт! Сен, нӧкӧр партизан, бӧркӱҥди тегин ле јерге столдыҥ алды јаар чачтыҥ, ол эмди де сениҥ бажыҥа керек болор. Јерди арендке алатан ла батрактарды јалдайтан учур эмди јок болор! Кулактарды бис једикпестердиҥ керегинде јоголтпой турганыс. Ол ашты колхозтоҥ артык берип турган. Эмди дезе керек өскӧлӧнӧ берди. Бу бодолгоны нӧкӧр Сталин чике бодоп алала, мынайда айткан: кулакты јадыннаҥ чыгарып салар! Онын јӧӧжӧзин колхозторго берер... Сен машина керегинде ыйлап божобой турганҥ... Колхозторго бойлорыныҥ хозяйствolорын өҥжидип аларга беш јӱс миллион салковой берилип јат! Кандый эмтир? Сен онын керегинде уктыҥ ба? Анайдарда, сен неге калырап турыҥ? Озо баштап колхозты тӧ-

зöп алар керек, оның кийининде машина керегин кичеер керек. Сен дезе озо баштап комут садып алала, комутка öйлик ат садып аларга туруң. Неге каткырадың? Ондый, ондый!

Любишкин тескерилеп барды.

— Ха-ха-ха...

— Је бис колхозко сўўнип киреребис!

— Ол комут керегинде... Јууктай јортуп келген...

— Бўгўн тўниле де болзо!..

— Тургуза ла бичи!

— Кулактарды коскорорго апараар!

— Колхозко бичидип турган кижи кол кödўрзин — деп, Нагульнов айтты.

Кол кödўргендерди тоолоп келерде, одус ўч кижи болды. Кем де санаазын ычкынып, артык кол кödўрди.

Терзў јытка чыдабай, Давыдов тонын ла пиджагын чечип салды. Чамчазының јаказының топчызын алып салала, кўлўмзиренип, улустың токунай берерин сакып турды.

— Слер керекти билип јаткан улус, факт! Је колхозко ло кирзе, керек божогон деп сананып јадыгар ба? Јок, ол ас болор! Слер, јоктулар, Совет јанғның болушчылары. Слер нökörлöр, колхозко бойлорыгар да кирер, ары-бери тартылып турган орто јаткандарды да кожо тартар учурлу.

— Ол кирбеске турган болзо, канайда тартып аларың? Ўйгендеп алала, јединип келетен бука ба ол? — деп, Аркашка Менок сурады.

— Санаазына кийдире айт! Öскö кижини санаа алындырып болбос болзоң, бистиң чын керегистиң учун канайып тартыжарың? Эртен јуун болор. Бойың колхоз учун колың кödўр. Коштой отурган орто јатканды база јöптöп ал... Эмди бис кулактар керегинде шўўжетен суракты баштап јадыбыс. Олорды бис Тўндўк Кавказтаң чыгара köчўрер эдип јöптöп саларыс па, айла öскö јöп чыгарарыс па?

— Јарадып турубыс!

— Кулактарды тözинең кезер!

— Јок, тözинең кеспей, тазылыла кожо чыгара тартар керек — деп, Давыдов тўзедип айдала, Разметнов јаар баштанды. — Кулактардың списогын кычырып бер. Олорды раскулачивать эдер керекти эмди ле јöптöп саларыс.

Андрей папкадаң бир лист чаазын чыгарала, оны Давыдовко берди.

— Фрол Дамасков. Пролетариаттың мындый кату јаргызына тургадый ба?

Колдор тургуза ла кödўрилип чыкты. Је кödўрилген колдорды тоолоп турган тужунда Давыдов бир кижи кол кödўрбегенин билди.

— Јöпсинбей туруң ба? — Ол терлеп калган јаан кабагын кödўрип ийди.

— Колымды кӧдӱрбей јадым — деп, бир јобош бӱдӱштӱ казак каруузын кыскарта айтты.

— Нениҥ учун андый? — деп, Давыдов сурады.

— Ол мениле коштой јадып јат. Мен онон кӧп туза кӧргӧм...

— Тургуза ла јуунналҥ чык! — деп, Нагульнов ӱни чала тыркырап, ӱзеҥиге тееп чыгып јаткандый, кӧдӱрилип чыкты.

— Јок, анайда эдерге јарабас, нӧкӧр Нагульнов! — деп, Давыдов кезем айдып, токтодып ийди. — Јуунналҥ барба, гражданин. Шӱӱлтеҥди јартап айдып бер. Сениҥ сагыжынла болзо, Дамасков кулак па, јок по?

— Оны мен билбей јадым. Мен бичик билбес кижи. Оныҥ учун мени јуунналҥ божотсын деп сурап турум.

— Јок, сен онон кандый быйан алганыҥды айдып бер, сурап турубыс.

— Ол тудуш ла меге болужып турган, букалар да, ӱрен де берип турган... Онон до ӧскӧни берип турган... Је мен јаҥды јаратпай турган эмезим. Мен јаҥ учун...

— Мениҥ учун турушсаҥ деп, ол сени сӱмелебеди бе? Акчала, ашла карын берди эмеш пе? Је сен коркубай, јартын айтсаҥ! — деп, Разметнов куучынга кириштти. — Је айт, ол нени бererим деп айтты? — Бойыныҥ јажыт јок сурагына ла кижиниҥ учун уйалала, эп јоксынып кӱлӱмзиренди.

— Айса болзо, бир де неме бербеген, сен кайдаҥ билип турыҥ?

— Тӧгӱндебе, Тимофей! Сен садынган кижи. Анайдарда кулактыҥ колтыкчызы болуп јадыҥ! — деп, отурган улустыҥ ортозында кем де айтты.

— Канайда ла болзо, айткылаган, слердиҥ табыгар...

Давыдов тамагына бычак туткандый сурады:

— Сен Совет јаҥ учун ба, айла кулактар учун ба? Јоктулардыҥ классын уйатка тӱжӱрбе. Јуунныҥ алдына јартын айт, кажызы учун туруп јадыҥ?

— Онула тегин не берижер? — деп, Любишкин тыҥыркап айтты. — Ол бир шил аракы учун бастыра ӧкпӧ-јӱрегиле кожо садынар. Сен јаар, Тимофей, кӧрӧргӧ уйатту.

Колын кӧдӱрбеген Тимофей Борщев калганчызында ӧнӧтийин јобош болуп алып, каруузын айтты:

— Мен јаҥ учун, меге не кадалып туругар? Мен эш ле неме билбес кижи... онон улам... — Экинчи катап кол кӧдӱрерде, кӱӱн-кӱч јок кӧдӱрди.

«Тимофей Борщевтиҥ сагыжын класс ӧштӱлер булгап салтыр. Онула иштеер керек» деп, Давыдов блокнодында кыскарта бичип салды.

Јуун база тӧрт кулактыҥ хозяйстволорын јӧптӧп салды.

Је Давыдов «Тит Бородин» деп јарлайла, «Јӧп пӧ?» деп сураган кийининде, улус унчукпады. Нагульнов тыҥыркап

Разметновло көрүшти. Любишкин мангдайына чыккан терин папахазыла арлай берди.

— Нениң учун унчукпай јадыгар? Не боло берди? — деп, Давыдов керектиң аайын јакшы билип болбой, отурган улусты ајыктап, удура көрүп турган бир де кижи таппай салала, Нагульнов јаар көрди.

— Керек мындый болгон — деп, Нагульнов чала алангзылу эрмектенди — Бородин, бис оны јурт ичинде Титок деп айдатанывыс, он сегис јылда бойыныҥ күүниле бисле кожо Кызыл гвардияга барган. Алдында јокту кижиниҥ уулы болгон, бойы јана баспай јуулашкан. Шыркалаткан да, революция керегинде тартышкан учун мөҥүн час алган. Је кийининде оныҥ кылынган кылыгы бистиҥ јүректериске бычак кадалгандый болды. Оҥдоп туруҥ ба, нөкөр ишмекчи? Јуудаҥ јанып келеле, бойыныҥ хозяйствозына, этке учураган ачап тайгыл ошкош, јактала берди... Бис оны кезедип турганыс. Ол дезе бистиҥ айткан сөзисти укпай, байып турды. Түни-түжиле иштеп, аай јок сагал өскөнине де, јайы-кыжыла сок јаҥыс кеден штаҥ кийип јүргенине де ајарбай турган. Үч эжер бука садып алган, уур немелер көдүрип турганынаҥ улам бөртөҥ деп оору тапкан, је ондый да болзо, ачапсынарын таштабай јүрди. Эки-үч кижиден јалдап, бойына иштедип турарына да јеткен. Салкынныҥ күчиле иштейтен теермен тургузып алган, оныҥ кийининде бешкүчтү паровой двигатель садып алала, сарју эдер завод тургузарын баштады, малла садыжар боло берди. Күнүҥ ле јирме частаҥ иштеп, түнде төрт-беш катаптаҥ туруп, малга азырал белетеп берип турган јалчыларын торолодып, бойы да онду курсак јибей јүрет. Бис оны партячейкага, Советке көп катап алдыртып турганыс. Сыраҥай јаан уйатла уйалтып турганыс: «Токто, Тит, бистиҥ Совет јаҥныҥ јолына буудак болуп турба! Сен оныҥ учун кыйналганҥ, актарга удурлажып, фронтордо турушканҥ...» — Нагульнов үшкүреле, колын јайа тудуп айтты: — кижи көрмөс боло бергенде, канайдар оны? Јөөжөни таҥынаҥ мензинетен керектиҥ сазына торт бадып браатканын көргөнис. Оны алдырала, кожо Совет јаҥ учун јуулашканысты, кыйналганысты куучындап, јолго буудак болорго турган учун оны јерге кийдире базып саларыс деп кекенип те туратаныс, сен буржуй болуп браадырыҥ, бастыра јер үстүнде революция бүдерин сакыбай јадыҥ деп коркыдып та туратаныс.

— Сен эмеш кыскарта айтсаҥ — деп, Давыдов сакып болбой салала, айтты.

Нагульновтыҥ үни араай боло берди.

— Бу керегинде кыскарта айдарга болбос. Бу сыраҥай коркушту оору... Је Титок дезе мынайда айдат: «Мен Совет јаҥныҥ јакарузын бүдүрип јадым, аш саларын элбедип турум. Улусты закон аайынча јалдап турум: мениҥ эмегеним оору. Алдында мен не де эмес болгом, эмди дезе аргалу кижи болуп алдым, менде не ле неме бар, мен шак оныҥ учун јуулашкам.

Совет јаҥ слерден тудунып турган эмес. Мен бойымныҥ колымла ого чайнайтан немени берип јадым, слер дезе — портфельщиктер, мен слерди көрүп албай јадым». Качан бис јуу болгон керегинде, кожо јүрүп, шыралаганысты куучындарыста, кезик аразында оныҥ көзинде јаш мөлтүрей беретен, је ол көзиниҥ јажына законду јол бербей јат, кайра бурылып, јүрегин катуландырып алала, айдатан: «Болгон немениҥ ордына баргаа өлөҥ өзүп калган!» Бис оны гражданский үн јок эттибис. Ол ары-бери јүгүрип, крайга, Москвага комудалдар бичиген. Је мениҥ шүүлтемле болзо, Төс учреждениелерде азыйгы революционерлер иштеп јадылар. Олор керекти сүрекей јакшы билгилеп јат: нөкөрлөриҥди саткан болзоҥ — сен өштү, сеге кандый да килеш јок!

— Је кандый да болзо, эмеш кыскарта куучында!..

— Эмди ле божодып јадым. Оныҥ үнин ондо до ойто бербеген, ол эмдиге јетире үн јок јүрүп јат. Је јалчыларды тутпай туру...

— Је оноҥ не болды? — деп, Давыдов Нагульновтыҥ јүзине көрүп турды. Нагульнов дезе күнге күйүп калган кыскачак кирбигиле көзин јумуп алала, каруузын айтты:

— Оныҥ ла керегинде јуун унчукпай јат. Мен јаҥыс ла эмдиги кулак Тит Бородин өткөн баалу өйдө кандый болгонын јартап бердим.

Давыдов эрдин кыпчынып, чала карара берди:

— Сен биске ачымчылу куучынды неге айдып турун? Партизан болгон учун мак болгой, је кулак болуп, өштү боло бергенде—былча базып салар керек. Артык куучын мында јок.

— Мен ого ачынып турганым јок. Сен, нөкөр, мени тегин јерге бурулаба!

— Бородинди раскулачивать эдер деген кижи кол көдүрзин — деп, Давыдов отурган улусты ајыктап көрди.

Колдор бир аай эмес те болзо, көдүрилди.

Јуун божогон кийининде, Нагульнов Давыдовты бойыныҥ ајылына конорго кычырды.

— Јадатан јерди слерге эртен таап берерис — деп, ол Советтиҥ каранҥуй сенегинеҥ кармадап чыгып браадала, айтты.

Олор кыјырап турган карга базып, экү коштой барып јаттылар. Нагульнов тонының өмүрин ачала, араай куучындады:

— Мен, күндүлү ишмекчи нөкөр, алдынаҥ јаткан кырачыларды ончозын колхозко кийдирер керегинде угала, јеҥил тынып јүрүм. Јөөжөни таҥынаҥ ээленетенин мен кичинектеҥ ала сүүбейтем. Не ле өч мензиништеҥ улам болуп јат, ученый нөкөрлөр Маркс ла Энгельс чын бичигендер. Оноҥ өскө Совет јаҥ тужунда улус јөөжөни таҥынаҥ ээленетен керектеҥ улам тоскуурдыҥ јанында согужып турган чочколор чылап, бойы бойлорыла кырыжып божобой јадылар! Азыйдагы јадын тужунда не болгон? Сананарга да коркушту! Мениҥ адам аргалу јаткан, сегис букалу, беш атту казак болгон. Аштыбис көп

салатаныбыс — алтан, јетен, јўс кырага јетире. Билебис јаан, ончозы иштеер улус болгон. Ишти бойыбыс ла иштейтенибис. Менең јаан ўч карындажым ончозы эмегендў болгондор. Бир катап мындый керек болгон. Ол менің сагыжымнаң качан да чыкпай јат. Ол керектең улам алдынаң бойыма јөөжө јуурын сыранган јаратпай бардым. Бир кўн коштой јаткан айылдаштың чочкозы бистің маалага киреле, бир канча төс картошко јиген. Энем оны көрөлө, кружкапа кööштөң изў суу алала, меге айтты: «Ол кормöсти, Макарка, мен öткўште сакып алайын». Мен ол туштa он эки ле јашту болгон болорым. Мен барып, ол көркийди айдадым. Энем кружкадагы сууны оның ўстўне уруп ийди. Чочконың ширкезинең буу бурлай берди! Учында чочко өлўп калды. Айылдаш кижи оноң улам бисти öштöөр болды. Бир неделе öткөн кийининде, бистің јаланда турган јирме ўч буул буудайыс кўйўп калды. Адам јеткер кемнең јеткенин билеле, јаргыга берген. Онойып олор экў öштöжип, бойы бойлорын торт көрўшпей бардылар. Кичинек ле аракы ичкен кийининде согужар. Беш јылга јуук öйдің туркунына öштöжип тургандар. Арт учында бу керек өлўмге јетти... Айылдаштың уулы јылгайакта өлўп калган, идиргеннең табылды. Кем де оның төжине бир канча јерден темир айруушла кадаган эмтир. Ол акаларымның колдорынаң өлгөн деп, мен каа-јаа темдектерден улам сезип тургам. Шылу болгон, је бурулу улус табылбады. Аракыдаштың шылтузында өлгөн деп акт тургускандар. Мен ол öйдöң ала адамнаң айрылып, улуска јалданып иштегем. Јууга бардым... Ондо мындый болгон. Јадып јадың, немец дезе сени јаан снарядтарла адып турат. Ышла кожо кödўрилген тобрак кök тенгерини бектеп салат. Бу ончо немени көрўп, сананып јадың: «Бу мен кемниң учун, кемниң јөөжөзи учун коркудуда јўрўп, өлўп турум?» Коркушту тың адыш тужунда каду болуп кубулала, бажына јетире јерге кадалып калар кўўниң келет. Эх, төрөл, јалакай энем! Корон до јытап көрдим, корондоп то тургам. Эмди кыр öрö эмеш ле чыксам, тыныжым буулып турар, бажыма кан тепкенде, ойто тўжўп те болбой јадым. Карын сагышту улустың сöзин угала, фронттоң большевик болуп јандым. Гражданский јуу тужунда дезе кылышла ийттердиң баштарын кайрал јок чаап кескем. Касторныйдың алдында контузияга алдыргам, оның кийининде талгак ооруга туттурдым. Эмди бу темдек! — Нагульнов бойының јаан алаканыла төжиндеги орденин тудуп көрди. Оның ўни кенетийин кубулып, сўўнчилў боло берди. — Эмди јылу болуп келет. Мен эмди, кўндўлў нökөр, гражданский јуунын кўндеринде јуулажып турганымдый. Јердиң алдына киргенче ле тартыжып, ончозын колхозко бириктирип алар керек. Онойып бис кандый да болзо, телекейлик революцияга бир эмеш јууктап келерис.

— Тит Бородинди сен јакшы билериң бе? — деп, Давыдов базып отурала, сурады.

— Билерим. Бис экў нады болгон эмейибис. Је ол јöөжö

деп немеге бек тудуна берерде, бис бойы бойлорыстаң ырай бердис. Јирме јылда Донецкий округтыҥ волостьторыныҥ бирўзинде бажын өрө көдўрген кулактардыҥ тўймеенин јоголтор керекте бис оныла кожо турушканыс. Атакага эки эскадрон ло ЧОН јўргендер. Јурттыҥ ары јанында көп кулактардыҥ бажы кезилген, Титок тўнде квартирага јўктенчиктў келген. Јўктенчигин силкип ийерде, оноҥ кезип салган сегис бут келип тўшти. «Бу сен јўўлдиҥ бе! — деп, ого нөкөри айтты. — Экелген немеҥле кожо тургуза ла мынаҥ чык!» Тит дезе ого айдып јат: «Мынаҥ ары тўймегилебезин, шилемирлер! Меге дезе төрт эжер сопок керек болор. Бастыра билемди ёдўктендирип аларым». Кескен буттарды печкеге салып, эргизип алала, сопокторын чупча тартып тура берди. Конычты ўлдўле сөгўп, бутты чыгара тартып алат. Ёдўк јок буттарды апарала, обоолоп салган саламга сугуп салды. «Сөөгин јууп салдым» — деп, айдып јат. Ол тужунда бис оны билген болзобыс, көрмөсти тургуза ла адып салар эдис! Је оны нөкөрлөри јажырып салгандар. Кийининде мен «Чын эмеш пе?» деп шылапам. «Чын — деп айтты, — сопокторды соокко тоҥуп калган буттардаҥ чечип болбой салала, ўлдўле кезе согуп алганым. Меге ёдўк көктөйтөн кижиге, јакшынак сопоктор јерге јыдып калатаны ачу. Эмди дезе бойым да коркып јадым. Кезик аразында тўнде ойгонолло, эмегенимнеҥ сурайтам: «Сен мени стене јаар божот, оноҥ өскө орынныҥ кырында јадарга коркып турум...» Титок ондый кижи... Је бис мениҥ квартирама једип келдибис. — Нагульнов эжикке јаба базып келеле. бөрўгин суурып алды.

5 бажалык

1913 јылда Андрей Разметновты черўге аткарып тургандар. Ол тужундагы јаҥ аайынча, бойыныҥ минер адыла кожо баратан болгон. Јаҥыс ла ат эмес, је казак кижиниҥ кийип јўретен кийимин де садып аларга ондо арга јок болгон. Өлўп калган адазынаҥ энчиге арткан, качан бирде таадазыныҥ алып јўрген элеп, јараш өҥин јылыйткан эски кынду сок јаҥыс ўлдў бар болгон. Ол тужундагы уйатты Андрей качан да ундубас! Карыгандар станичный јуунга келип, Андрейди черўниҥ акчазына аткарар эдип шўўштилер: ого јеҥил баага јеерен адычак, ээр, эки шинель, эки шалмар, сопок садып бердилер... «Сени јоннаҥ акчазыла шыйдып јадыбыс, Андрюшка. сен бистиҥ килемкейибисти ундуба, станицаны уйатка салба, кааннаҥ кереги учун јакшы кичеенип јўр» — деп, карыган өбөгөндөр Андрейге јакып турдылар.

Аргалу јаткан казактардыҥ уулдары дезе ўредў — јарыш тужунда Корольковтыҥ заводынаҥ алган эмезе Провальениҥ укту айгырларынаҥ тараган јакшынак аттарын минип, баалу ээрлериле, мөҥўн ўйгендериле, јап-јаҥы кийимдериле мактанып,

јакшыркап јүретендер... Андрей өскө кижиниң јөөжөзи ле өскө кижиниң тойу јадыны учун фронтко тенип јүрерде, оныҥ јерин станицаныҥ јаандары бойына алып алала, арендке берип тургандар. Андрей Германияла јуулашкан јуу тужунда үч георгиевский крестле кайралдаткан. Крест учун алып турган акчазын эмегенине ле энезине ийип турган. Карыган энези келдиле экү ол акчала азыранып јаткандар.

Јуунын учы јууктап келген өйдө Андрейдиҥ эмегени күстеҥ ала аш согор ишке јалданып, акча иштеп алала, өбөгөнине јолугарга фронтко барган. Ондо тоолу ла күндердиҥ туркунына јүрген (Андрейдиҥ турган 11-чи Донской казачий полк ол тужунда амыран турган), өбөгөнине бир эмеш эркеледип, койынына уйуктап алды. Ол сүүнчилү түндер капшай өдө берди. Је куштыҥ килинчеги дейтен керекке, санап калган эмегеннин күүни канарына көп өй керек эмеш пе? Эмегеннин санаазы јарый берди. Ол айылына јанала, айы-күни јеткен бажында, кырада иштенип јүреле, бир де эмеш сыктабай, болгообой калган чылап, сыранай ла Андрейди төзөгөн уул тапкан.

Он сегис јылда Разметнов Гремячий Логко јанып келген. Је ол ондо узак јатпаган: агаштары чирип калган эски салдазын ла јайрадылган таскактарын јазап алды, эки кыра јер сүрди, оныҥ кийининде бир күн түжине ле уулчагын кичееп, оны солдатский терге ödүп калган мойынына отургузала, туразыныҥ төр кыбында јүгүрип, ойноп, каткырып турды. Је оныҥ јаантайын ла эмеш чугулду көстөриниҥ толыктарында јаш мөлтүреп турды. Эмегени оны көрөлө, кугара берди: «Сен бараргa турыҥ ба, Андрюша?» — «Эртен, азык белетеп сал».

Эртенгизинде Андрей Разметнов, Макар Нагульнов, атаманец Любишкин, Тит Бородин ле фронтто турушкан өскө дө сегис казак таҥ эртен Андрейдиҥ туразыныҥ јанына јуулып келгендер. Олор јүзүн-башка өҥдү аттарына минеле, салкынныҥ күчиле иштеп турган теерменниҥ ары јанына мантада бердилер. Мантаган аттардыҥ јайгы такалу буттарыныҥ алдынаҥ көдүрилген јеҥил боро тоозын кейде узак айланыжып турды.

Ол күн Гремячий Логтыҥ, тожы кайылган суулардыҥ, элбек чөлдиҥ, бастыра јажарып јаткан јердиҥ үсти јанынча, чаҥкыр теҥери алдындагы ару кейле кара канатту казаркалардыҥ ла јердиҥ кастарыныҥ станицалары түштүктеҥ күн түндүк јаар меҥдеп, үн чыгарбай учуп браттылар.

Андрей Каменский јуртта нөкөрлөринеҥ соҥдоп калган. Ол Ворошиловтыҥ башкарып турган черүлериниҥ бирүзине кожулып, Морозовский-Царицын јаар барды. Макар Нагульнов, Любишкин ле оноҥ до өскөлөри Воронежке барып калгандар. Үч айдыҥ бажында Андрей Кривой Музгага арай јетпей, гранатаныҥ сынығыла јеҥил шыркаладала, шыркалар таҥатан пунктка келди. Ондо таныш кижиге — онила јаҥыс станицада јаткан казакка јолыккан. Оноҥ мындый немени билип алган: Подтелковтыҥ отрядын јуулап салган кийинин-

де актар Андрейле јанғыс станицада јаткан казактар Гремячий Логко келип, Андрейди кызылдарга барган учун өштөп, оның эмегенин шоктоп албадагандар, бу керек бастыра хуторго јайыла берерде, Евдокия оның уйадына чыдап болбой, колын бойына салынып өлди.

...Соок күн. Декабрь айдың учы. Гремячий Лог. Туралар, таскактар, агаштар — ончозы соокко кырутып калган. Ыраактагы төңгиң ары јанында јуу. Генерал Гусельщиковтың орудиелериниң табыжы ырааста угулып туру. Энгиргери Андрей көбүктеле терлеген адыла хуторго мантадып келди. Бу учуралды ол эмдиге јетире ундубай јүрет. Көзин јумала, санаазын өткөн өйгө ууландырза ла, онча неме эске алына берет... Кичинек каалга кыјырап ачылды. Андрей тыныжын бадырып болбой, тың арыганынаң улам ары-бери јайканып турган адын тискининең тартып, чеденге кийдирди. Энези бажына кандый бир плат та кийбей, удура сенектең чыгып келди. Оның өлгөн кижи учун калактап сыктаган үни Андрейдиң јүрегине бычак кадалганына түңгей билдирди.

— Кайран уулы-ы-ы-м! Дуняшаның айас теңеридий јарык көзи јабылып калды!..

Разметнов өскө кижиниң јуртына келген чилеп, адының тискинин кирнестениң агажына орой тартала, бойы турага кирди. Өлгөн кижиниң теренжип калган көзиндий көзиле туранын ээн калган төр кыбының ичин ле балазы јок кабайды ајыктап көрди.

— Бала кайда?

Энези переднигинин эдегиле көзин арчып, буурайа берген суйук чачту бажыла јайкап турды. Каруузын јүк арайдаң айдып берди:

— Мен бараксанымды корулап болбодым! Дуняшаның кийининде экинчи неделеде тамак орудаң улам јада калды.

— Сыктаба... Мен! Мен көстиң јажын тапкан болзом! Евдокияны кем албадады?

— Аникей Девяткин оны идирген јаар сүүртеген... Мени камчыла... Идирген јаар уулдарды кычырып алган. Оның ак колдорын үлдүниң кынила согуп салган, бастыра ла бойы көгөрө берген... Јанғыс ла көзи...

— Аникей эмди үйде бе?

— Кача берген.

— Олордың айылында кижи бар ба?

— Оның эмегени ле карыган өбөгөн бойы үйде. Андрюша! Сен олорды кыйнаба. Олор өскө кижиниң килинчеги учун бурулу эмес.

— Сен... Сен мени үретпе! — Андрей карара берди, тыныжы јаанап чыкты. Шинелиниң сыртындагы ла ичиндеги чамчазының топчыларын үзе тартты. Кабыргалары иле көрүнди. Кабыргалары билдирип турган төжиле суулу көөшкө јаба энчейип алала, суу ичип, көөштиң кырын тижиле тиш-

теп турды. Оның кийининде турала, көзин өрө көдүрбей сурады:

— Эне! Ол өлөр алдында меге нени јакыды?

Энези төр јаар базып, толыктаң колыла јоктоп, кудәйлардың ары јанынаң саргара берген кичинек чаазын чыгарып берди. Өлөр алдында бичиген сөстөри оның јуук, кару үниндий угулып келдилер.

«Кайран менің Андрюшам! Каргышка калган таңмалар мени уймагылап салды. Бойымды да, сени сүүп јүрген јүрегимди де олор уйатка түжүрил кыйнадылар. Мен сен јаар көрүп болбозым, ак-јарыкты көрбөзим. Менің уйадым меге јаман оорулу јүрерге бербей јат. Кайран Андрюшам, менің кару чечегим! Мен канча күнге уйуктабай, јастыгымды көстің јажыла өткүре үлүштеп салдым. Бис экү сүүжип јүргенисти мен ол до јерде ундубай јүрерим. Меге јаңыс ла неме ачу болуп јат — бала ла сен. Бистің сүүжип јуртаган өй сүрекей кыска болды. Өскөни туранга алып келериң, ол кудайдың учун, уулчагыбыска килеп јүрзин. Сен де база килеп јүр менің өскүзимди. Менің юбкаларымды, шальдарымды ла капталдарымды сыйыныма берип салзын деп, энеме јакып сал. Кыс бойго једип келген, ого керек болор...»

Девяткиндердің јуртына Андрей кенетийин једе келди. Адынаң секирип түжеле, үлдүзин кынынаң чыгара тартып алган бойынча јүгүрип, кирнестеге чыкты. Аникей Девяткиннің адазы — узун сынду, буурайа берген карыган өбөгөн, — оны көрөлө, кудайдың алдына тизеленип турала, бажыра берди.

— Андрей Степаныч! — деп, ол айдала, Андрейдің буды јаар көңкөрө јада берди, артык сөс айдып болбоды, тас бажын полдоң өрө көдүрбеди.

— Сен уулыңның учун каруузына турарың! — Андрей сол колыла апшыйакты буурайа берген сагалынаң тудала, будыла эжикти ача тееп, Девяткинди сүүртеп, кирнестеге алып чыкты. Карыган эмеген печкенің јанында сагыжы чыгып калган тоголонып јатты. Је Девяткиннің келди — Аникейдің эмегени балдарын ончозын кучактанып алала (ол алты балалу болгон), багырып ээчий чыкты. Андрей, салкынга соктырып, кажайган сөөктий кугара берди. Ол сол јанына эмеш энчейеле, үлдүзиле талайып, апшыйактың мойынын кезерге турарда, јүзүн-јүүр сынду, сыкташкан-ыйлашкан, чимириктү балдар оның будының алдында төгүле бердилер.

— Олорды ончозын кес! Олор ончозы Аникушканың күчүктери! Мени де кес! — деп, Аникейдің эмегени Авдотья куру баштыктардый, јуурылып калган эмчектери калбангдашкан төжин ачала, удура басты. Андрейдің будының алдына бирүзи-бирүзинең кичинек балдар болчоңдожып јаткылады. Ол тескерлеп базала, үлдүзин кынына сугуп алды. Түптүс јерге канча-канча катап бүдүрилип, ады јаар басты. Сүүн-

генине, коркыганына ыйлап турган карыган өбөгөн өткүшке жетире коштой базып, оның үзеңгизин окшоорго албаданып турды. Же Андрей жүзин жескимчилү жуурып, будын чупча тартып айтты:

— Сениң ырызың балдар болды...

Ол айылына келеле, үч күнге чыгара аракы ичип, эзиректе ыйлап турды, Евдокияның буунган таскагын өртөп салды. Төртинчи күн дезе көрөргө дө коркушту болуп, тижип калган бойы энезиле араай эзендежип турды. Энези дезе уулының бажын бойының төжине жаба тудар туштa, оның аксары чачы эмеш буурайып калганын эң ле баштап көрди.

Эки жыл болгон бажында Андрей Гремячийге польский фронттоң жанды. Бир жыл Верхнедонский округта продотрядла кожо тенип жүрди. Оның кийининде хозяйствозын кичеей берди. Энези кижи ал деп сүмелегенде, ол унчукпай отуратан. Же бир катап энези жана баспай, каруузын сурап тура берди.

— Кижи ал, Андрюша! Кööшти де көдүрерге күчим жетпей барды. Кандый да кыс сеге сүүнип барар. Кемниң балазын кудалайлы?

— Эне, мен кижи албазым, тегин жерге түймебе!

— Сениң тапкан сөзиң ол ло. Көрзөң, чачыңа кыру тийген. Качан сананып аларың? Бажың торт буурайа берген тужунда ба? Энең керегинде эмеш те сананбай жадың. Мен дезе уулымның балдарын кичеер болорым деп сананып жүргем. Балдарга чулук эдерге эки эчкиденг таакы жууп алгам... Олорды жунуп, жазап көрүп туратаны — мениң керегим. Уйды да саап болбой бардым: сабарларым чыдашпай жат. — Оной-до айдала, ыйлай беретен. — Кандый саң-башка уул азырап алдым болбогой! Бука чылап кылайып калган отурар. Не унчукпайдың?

Андрей бөрүгин алала, унчукпай турадаң чыга берип турды. Же карыган энези тегин отурбай, коштой жаткан үй улустарла куучындажып, сүме сурап жүрер болды.

— Евдокияның кийининде айылыма бир де кижи кийдирбезим — деп, Андрей чала кунукчылду айдып жүрер болды.

Энезиниң чугулы дезе өлгөн келинге көчти.

— Ол жылан уулымды тармадап салган ошкош! — деп, энези карыган эмегендерге, малын одорго чыгарар тужунда, эмезе энгир алдында бойының туразының жанында отурар туштa куучындап турар болды.—Бойы да буунып салган, оның да жүрүмин айрып туру. Өскö кижи албаска жат. Меге женгил болор бо? Кайран бараксан! Өскö улустың балдарын көргөмдö, көзимниң жажын төгүп жүредим: өскö карыган эмегендер оогош балдарга сүүнижип, каткыжып жүрет, мен дезе — ичегендеги жаткан өркödий жүредим...

Андрей ол ок жыл Новочеркасскның алтыгы жанында өл-

түрткен вахмистр Михаил Поярковтың тул калган эмегени Маринала бирикти. Марина ол тужунда төртөн јаштаң өдүп калган. Је каразымак чырайлу, су-кадык бойының кирелү јаражын јылыйткалак болгон.

Октябрь айда Андрей ого састың кыйгак өлөңиле туранын үстүн јапкан. Энгир кирер алдында Марина оны туразына кычырып алала, столго борщту айак экелип тургусты. Оның кийининде Андрейдиң тизезине чүмдеп көктөгөн чечектерлү апагаш коларткыш таштап береле, бойы одожына келип, алаканына суйман јаагыла тайанып, отура берди.

Андрей оның болчойто толгоп јазаган кара чачту јардак бажына кыйа көрүп отурды. Чачы койу, аттың јалындый, каты эмтир, је кулактарының төзи јаар дезе, баланың чачындый, быјырайып калган эмтир. Марина кара көзиле Андрей јаар кезе көрүп отурды.

— База уруп берейин бе? — деп, ол сурады.

— Је ураар ла — деп, Андрей јөпсинип, эрин сагалын алаканыла арчып турды.

Ол база ла ажана берди. Марина база ла оның одожына отурып алала, нени де сакып турган көрүжиле көрүп отурды, је Андрей ајаарбас јанынаң Маринаның толо мойынындагы тамырында каны түрген согулып турганын көрөлө, нениң де учун кемзинип, калбагын туура салып койды.

— Неге ажанбай, токтой бердиң? — деп, Марина чала алаңзыган айас куштың канадындый кара кабагын өрө көдүрип ийди.

— Тойдым. Быйан болзын. Эртен келеле, турангды јетире јаап берерим.

Марина столды айландыра базып келди. Ол табынча түптүс тиштерин көргүзе күлүмзиренип, Андрейди бойының јаан јымжак төжине јаба тудуп, шымыранды:

— Айса, менде конуп калар эмежиң бе?

— Андый да неме кем јок — деп, Андрей маңзаара берген бойынча өскө сөс таппады.

Марина оның келишпес сөзи учун өчин алып, эмеш семирип брааткан бойы белин бөкчөйтип, бажырды.

—Је карын, сеге быйан болзын, азыраачы! Меге, көөркий тул эмегенге, быйанду болдың... Мен, килинчектү кайракан дезе, болбос болорың деп, коркып тургам...

Марина отты капшай өчүрип ийеле, каранғуйда төжөк салды; оның кийининде сенектиң эжигин бектеп салала, Андрейди јаратпай, чечеркеди:

— Сен казак болуп турганың билдирбей туру. Сени Тамбовтың агаш бочкалар эдетен бондари бүдүрген.

— Канайып? — деп, Андрей чала өөркөйлө, сопогын да чечпей барды.

— База өскө улустарды ла эткен чилеп. Көстөриңнең көргөндө, шулмус немедий. Је үй кижиденг јалтанып јадың. Айла

jуу тужунда крестерди алып турган! — Марина тулунгарын jазап, чач кадайтан шпилькаларын тиштенип алала, jарт эмес куучындай берди. — Сен менинг Мишамды ундубадынг ба? Оныг сыны менеи кыска болгон. Сен мениле тўнгей, ол дезе эмеш jабыс. Мен оны jанғыс ла шулмузы учун сўўгем. Ол аракы ичетен кабакта согушканда, кандый да бökö кижиге удурлажатан, тумчугы канду да болзо, алдырышпаган турар. Айса болзо, шак ондый кылыкту болгонынаг улам өлгөн. Мен оны ненинг учун сўўп турганымды ол билип jўрген... — деп, ол jардак ўниле куучындап божоды.

Хутордыг казактары, Маринаның өбögöниле jанғыс черўде jуулажып jўргендери, оныг өлўмин көргөн керегинде куучындаганы Андрейдинг сагызына кирди: вахмистр Михаил Поярков рекогносцировкага jўреле, бойының зводыла эки катап көп кызыл черўчилерге удурлажа берди. Кызылдар jеңил пулеметтог аткылап, казактарды качтыртып, олордыг төртўзин jыга аткылап салды, Поярковты арткан казактардаг айра соголо, сўрўшкиледи. Ол дезе сўрўжип клееткен ўч кызыл черўчини маг бажына адып өлтўреле, полкто талдама мондылалчы болгон бойы jызырап турган мылтыктардың окторынаг jажынып, аттың ўстўнде ары-бери мондылып браткан. Ол кача бергедий болгон, jе ады кандый да орого базала, jыгылып, ээзинг будын сындыра төжönди. Мында jалтанбас вахмистрдинг jўрер коногының учы келди...

Андрей вахмистр Поярковтыг өлўми керегинде куучынды эске алынала, кўлўмзиренди.

Марина төжökkö jатты; тўрген-тўрген тынып, Андрей jаар jылып келди. Jарым частың бажында ол баштап алган куучынын оног ары куучындап, шымыранды:

— Мишканы шулмузы учун сўўгем, сени дезе... тегин ле, ненинг де учун эмес — деп, изип келген кичинек кулагыла Андрейдинг төжине jактала берди. Андрей дезе тың карангуй эмес тўнде көрўп jадарда, Маринаның көзи кедер аттың кату көрўштў көзиндий болуп көрўнди. Таң jарыыр алдында Марина сурады:

— Эртен туранын ўстўн jетире jабарга келериг бе?

— Келбей, кайткан? — деп, Андрей кайкап айтты.

— Келбе...

— Ненинг учун?

— Jе сени тура jабачы деп айдар ба? Щукарь өбögöн сенеи артык jабар, — деп айдала, jаан каткырып ийди. — Сени өнötийин кычыргам!.. Оног öскö сени неле мекелеп экелериг? Сен меге jанғыс ла чыгым эттиг. Туранын ўстўн тўнгей ле jанғыдаг jабарга керек болор.

Эки кўннинг бажында тураны Щукарь өбögöн jанғыдаг jаап, Андрейдинг бўдўрген ижин айыл ээзининг көзинче jамандап турды.

Андрей дезе ол өйдöг ала кажы ла тўн Маринага келип

турар болды. Оноң он јаш јаан эмегеннинг сўўжи ого агашта кыштап, баштапкы соокко эмеш алдырган яблокадый, сўрекей тату болуп билдирди...

Јаан удабай, олордыңг бойы бойлорына јууктажа бергенин хутордыңг улузы билип, оны башка-башка шўўп турар болдылар. Андрейдиңг энези ыйлап, коштой јаткан эмегендерге комудады: «Уйат! Карыган эмегенле берижип туру». Је оныңг кийининде токтоп, унчукпай барды. Айылдаш кижиниңг кызы, мынаң озо, учурал болгондо, Андрейдиңг кокурлажып ойнойтон Нюрка, узак ойгө онула јолугыжарынаң кыйып јўрди. Је бир катап, кўскўде, одынга чырбаал кезип јўреле, ајарыбас јанынаң ого јолугып, кугара берди.

— Карыган эмеген сени ээртеп алды ба? — деп, ол тыркырашкан эриндериле кўлўмзиренип, көстөң јаш келгенин јажырбай сурады.

— Тынарга да чөлө јок — деп, Андрей кокурлап көрди.

— Оноң јаш кижи табылбады ба? —деп, Нюра оноң ырап, сурады.

— Је көрзөң, мен бойым да кандый эмтирим — деп, Андрей папахазын чечип, тере меелейиле эмеш буурайа берген бажын көргўсти.

— Мен дезе тенек, буурайа да берген сени, эркек ийтти, сўўп тургам! Је анайдарда јакшы болзын — деп, айдала, бажын энгилтип јўре берди.

Макар Нагульнов кыскарта айтты:

— Јаратпай турум, Андрюха! Ол сени вахмистр эдип, јөөжөгө мензинчеек эдип салар. Је, је кокурлап јадым, көрбөй јадыңг ба?

— Алатан болзо, јаңг аайынча алып алзаң, келин болуп јўргей ле — деп, бир катап энези јалакай ўниле айтты.

— Керек јок — деп, Андрей мойноп айтты.

Марина јирме јашты ийининең чачып ийгендий боло берди. Ол Андрейди тўн тоозына уткуп алала, эмеш чалчык бўдўмдў көстөриле суркурап, эр кижиниң кўчиндий, кўчиле кучактап турды, таң јарып келгенче, оның суйман каразымак јаактары кўреңг вишнядый, кызарып турды. Ого кыс тужундагы јўрўми ойто келгендий болды. Ол торконыңг өөндөриненг Андрейге јараш калталар көктөп, Андрейге бастыра бойы беринип, оны кичеел турар болды, оныңг кийининде, Андрейди «таппай калар болорым» деп, коркушту кўнўркеп те, коркуп та јўрер болды. Ол оны кетеп, јуунда јаш эмегендерле ойноп, кандый бир келин јаар көрўп турган болбозын деп, јуундарга јўрўп турды. Андрей эң баштап бу кенетийин башталган шиңжў-кичеемелди јаратпай, Маринаны арбап турды. Је оныңг кийининде ўрене берди, керек дезе Марина оны бойынаң божотпоско кичеел турганы оныңг — эр кижиниңг кўўн-санаазына јарап та турар болды. Марина дезе јарамзып, алдындагы өбөгөнининг кийимдерин ончозын ого берип

салды. Анайдарда мынаң озо самтар кийимдӱ jӱрген Андрей уйалбай, Маринаның ӧбӧгӧнининг ордына турган кижи болуп, вахмистрдиң чепкен штандарын ла чамчаларын кийип, Гремячий Логко базып jӱрди. Чамчалардың jеңдери, штандардың сырканчагы ого арай кыска да, тар да болуп турганына ол ajарбай турды.

Андрей бойының сӱӱген эмегенине болужып, аңдап jӱрӱп, койон, эмезе торлоо экелип берип турды. Марина качан да бийиркебей, Андрейдиң энезин ичинде jаман да кӧрӱп jӱрген болзо, уулының тапкан немезинең ого ӱлеп, берип турган.

Марина бойы да хозяйствозына иштеп чыдажып турганы коомой эмес. Ол эр кижиниң болужы jокко до jеңил jуртап jаткадый болгон. Тарткыш ӧлӧң колый ӧскӧн, ууры ӱч пуд кирелӱ буудайды айруушла кӧдӱрип турганын, эмезе аш кезер машинага отурып алала, кезилген чыңдый арбаны машинаның тыркырап турган канадынаң кийин jаны jаар эптӱ ийде салып jӱргенин Разметнов туйка jилбиркеп кӧрӱп турды. Маринада эр кижиниң кӱчи ле тудужы бар болгон. Атты да ол эр кижи чилеп чанактап, таманыла комуттың апажына теп алала, тӧшпузын jеңил тартып буулап алатан.

Jылдар ӧткӧн сайын Маринаны сӱӱп турган сӱӱжи эскирип, бектеле берди. Андрей башкы эмегенин сагыжына каajаа ла алынып турды, jе ол сананган сагыш, башкыда санангандый эмес, ого коркушту ачу эмес болды. Аникей Девяткиннинг Францияга качып jӱрген jаан уулыла тушташканда, Андрей купара беретен: адазының ла уулының jӱзӱндежи сӱрекей болгон.

Оның кийининде иштеп турган ижинде, бир болчок калаш учун тартышкан керекте ле башка-башка шакпырттарда ӧч алар кӱӱни табынча ундулып, jӱрегин ачыдып турган сызы, мандайында качан бирде мадьярлардың офицери ӱлдӱле чаап шыркалаткан jери кезик аразында билдирер-билдирбес сыстап турганына тӱнгей, эмештең ырап, joголып браатты.

* * *

Joктулардың jуунынаң Андрей кӧндӱре ле Марина jаар барды. Марина дезе оны сакыган айас тӱк иирип отурган. Jабызак турада ийик шылырап турды, туранын ичи изӱ болды. Быjыраш тӱктӱ, шулмус уулак бойының кичинек туйгактарыла jер полго тирсилдеде чек-чек базып, орынга чыгара калыырга албаданып турды.

Разметнов чугулданган аайлу jӱзин чырчыйтты:

— Эбирилгишти токтотсоң!

Марина сӱӱри тумчукту чирик кийген будын самопряханың тепкижинең алып салала, jалбак белинең чӧйӧ тартылып керилди.

— Jуунда кандый керек болды?

— Эртен кулактарды силкиирин баштап jадыбыс.

— Чын эмеш пе?

— Јуунда отурган јоктулар ончозы колхозко кирген, — Андрей пиджагын чечпей, орынга јада берди, колына јылу тўктў уулакты алды, — Сен эртен заявление апарып бер.

— Кандый? — деп, Марина кайкап сурады.

— Колхозко кирери керегинде.

Марина кызара береле, самопряхазын печкениҥ јанына ийде салып, тургусты.

— Сен јўўлип турган болорыҥ ба? Мен анда нени көрбөгөм?

— Је, Марина, оныҥ керегинде сөс блаашпайлы. Сен колхозто болор учурлу. Оноҥ өскө мен керегинде улус айдыжар: «Улусты колхозко тартып јат, бойыныҥ Мариназын дезе бектеп алган». Улустыҥ көзине көрўнерге де уйатту болор.

— Мен кирбезим! Тўҥей ле кирбезим! — деп, Марина орынныҥ јанынча басты, изип калган эдиниҥ тери Андрейге јытана берди.

— Ондый болзо, көр, көөшти көөшкө согуштырып ийеле, айрылыжа берерис.

— Коркыдып турганыҥ!

— Мен коркыдып турганым јок, меге онойтпогончо јарабас.

— Је барар болзоҥ, бар. Мен уйымды олорго апарып береле, бойым канайдатам? Сен бойыҥ ок келеле, јудунарга сурап тўрарыҥ.

— Сўт бастыра колхозчылардыҥ — текши болор.

— Айса болзо эмегендер де база текши болор а? Оныҥ учун сен мени коркыдып турган болорыҥ?

— Мен сени токпоктоор эдим, је та ненииҥ де учун кўўним келбейт — деп, Андрей уулакты полго тўжўреле, илмектеги бөрўгин аларга кодўрилди, таакыдаҥ эткен шарфын мойынына капшай ороп ийди.

«Кажы ла көрмөсти сөстөп, сураар керек! Маришка да мойноп туру! Эртен бастыра јоннаҥ јуунында не болгой не? Тыҥ тутса, токпоктоп саларлар» — деп, Андрей бойыныҥ туразы јаар базып, чугулду сананып браатты... Ол удаан уйуктап болбой, ары-бери аҥданып, энези калаш эдерге ачытка кулурын көрөргө эки катап турганын угуп јатты. Таскакта коркушту ўҥгўр пөтўк кожоҥдоп турды. Андрей эртенги кўн керегинде сананып јўрексип јатты. Давыдов — улуска килебес, кату кижи (ол ондый болуп көрўнген) кандый бир чеберленбес кылыгыла орто јаткандарды колхозтоҥ ийде салып ийеринеҥ ол чала јалтанып јатты. Давыдов чатпак, колы-буды тыҥ кижи болуп турганын, оныҥ чыдымду јаактарында кату чырыштарлу чырайын, кўлўмзиренип турган аайлу керсў көзин эске алынала, база Любишкин јуунда куучын айдарда, ол Нагульновтыҥ кийининеҥ Разметновты бойы јаар ныкып тартып алала, «партизан уул, чыҥдый кижи эмтир, је

слер оны таскадып ўретпей, чачып салганыгар, факт! Онула эмеш иштеер керек» — деп, айткан сөзи сагыжына кире бе-рерде, сўўнген бойынча шўўнди: «Јок, ол уул јастырбас. Је Макарды ўйгендеп алар керек! Кайракан чугулданган бойын-ча, кандый бир јарабас кылык кылынардан айабас. Макар-дың куйругы алдына шлей кирген кийининде, чанакты да јууп алатаны јок. Чын, јууп алатаны јок... Нени јууп албас? Чанакты... Чанак мында не керектў болды? Макар... Титок... эртен...» уйкузы табынча өңөлөп, сананган санаазын өчўрип турды. Андрей уйуктай берген, оның эрдинең кўлўмзиренип јатканы. јалбырактың јигиле тамып турган чалын чылап, төгўлип турды.

6 бажалык

Эртен тура јети час кирезинде Давыдов јурт Советке једип келзе, анда гремяченский јоктулардан он төрт кижи јуулып калган отурды.

— Бис слерди таңнаң бери сакып отурыс — деп, Любишкин јаан алаканыла Давыдовтың колынаң тудала, јакшылажып айтты.

— Чыдажып болбой турус... — деп, Щукарь өбөгөн јартап айтты.

Давыдов Гремячий Логко јаңы ла келерде, онула јурт Советтиң јанында кокурлажып турган, ўй кижиниң ак тонын кийген карыган өбөгөн ол болгон. Оноң улам ол Давыдовты бойына таныш кижи деп бодоп, онула өскө улустый эмес, нак куучындажып турды. «Давыдов ло мен канайда ла тургузып салзабыс, керек онойдо ло бўдўп калар — деп, Щукарь өбөгөн Давыдов јурт Советке келер алдында айдып турган. — Башкўн ол мениле узак куучындашкан. Бистиң ортобыста керектў де, кокыр да куучындар болгон, је көп јаны — бис колхоз төзөөр керегинде планды шўўшкенис. Ол меге тўңей омок, кокырчы кижи...»

Давыдов Щукарьды ак тонынаң таныйла, бойы билбей, оны тың ачындырып ийди:

— А, сен бе, өбөгөн? Је көрзөң: башкўн мени ненің учун келгенимди билип алала, ачынып турганг, бўгўн дезе бойың колхозчы болуп калганг. Сўрекей јакшы!

— Бош јок болгон... Бош јок, оның учун сала бергем — деп, Щукарь өбөгөн Давыдовтоң туура јылып, кимиренди.

Эки группага бөлўнип алала, кулактарды јурттарынаң чыгарарга барар деп јөптөшкөндөр. Баштапкы группа хутордың үстўги учы јаар, экинчизи алтыгы учы јаар барар болды. Је баштапкы группаны, Давыдовтың айтканынча, баштаар эдип јөптөгөн Нагульнов торт ло мойноп чыкты. Ол улустың

јаратпай көрүп турган көрүштеринең улам кемзинеле, Давыдовты бойы јаар кычырып алды.

— Сең канайып туруң? — деп, Давыдов катуланып сурады.

— Мен экинчи группала торт алтыгы јаны јаар барайын.

— Ондо ненинг башказы бар?

Нагульнов эрдин тиштенип, туура баштанала, айтты:

— Оның керегинде табынча... Је ошкош ло билип аларың! Мениң эмегеним... Лушка... кулак Фрол Дамасковтың уулы — Тимофейле берижип јат. Керек јок! Эрмек болор. Алтыгы јаны јаар барарым. Разметнов дезе үстүги јаны јаар барзын.

— Э, калак, карындаш, эрмектең коркуп туруң ба? Је мен албадабай јадым. Мениле, экинчи группала кожо баралык.

Эртен тура Лушка эр улуска курсак урар тужунда, оның кабагының алдында эскире берген көк көрүнгени Давыдовтың сагыжына кенетийин кирип келди. Ол јаказының алдына өлөңнинг боркызы кире берген чилеп, јүзин чырчыйтып, мойынын кызынып сурады.

— Оның көзин сен көгөртө соктың ба? Токпоктоп туруң ба?

— Јок, мен эмес.

— Айса кем?

— Ол.

— «Ол» дегени кем?

— Је, Фролдтың уулы... Тимошка...

Давыдов керектиң аайын билип албай, бир канча минут унчукпай турала, чугулдана берди:

— Је, көрмөс оны алзын! Билип албай турум! Баралык, онын керегинде — кийининде.

Нагульнов, Давыдов, Любишкин ле Щукарь өбөгөн лө база үч казак јурт Советтең чыпа бердилер.

— Кемнең баштайлы? — деп, Давыдов Нагульнов јаар көрбөй, сурады. Лушка керегинде болгон эрмектиң кийининде олор экүлези бойлорын эп-јоксынып турдылар.

— Титоктоң.

Оромло унчукпай базып отурдылар. Туралардың көзнөктөринең олор јаар үй улустар јилбиркеп көрүп турдылар. Балдар дезе олордың кийининең ары јүгүрүжерге сананган, је Любишкин чеденнең кичинек чырбаал суура тартып алында, сезинчек балдар токтоп калдылар. Титоктың туразына јууктап келерде, Нагульнов бир де кижи јаар ајаарып көрбөй айтты:

— Бу тураны колхозтың конторазы эдип алар. Јаан тура. Таскактарынаң дезе колхозтың конюшнязын эдип алар.

Тура чын ла јаан тура болгон. Титок оны јирме эки јылдагы ачана тужунда коштой турган Тубянск деп хутордо јаткан кижиденг субай уй ла үч пуд кулурга садып алган. Тураның алдындагы ээзининг бастыра билези өлүп калган. Тураны сыраңгай неге де турбас онгой баага мекелеп алган учун Ти-

токло јаргылажатан кижи јок болгон. Ол тураны Гремячийге тартып экелеле, јабузын јаңыртып, јоон агаштаң чертип эткен таскак ла конюшня тургузып, јуртын ўргўљиге төзөп салган... Кызыл-сары балкашла будуктаган карнизте будукчының славян буквалардла «Т. К. Бородин. 1923 јыл» деп бичиген сөстөри оромноң көрўнип турды.

Давыдов тураны јилбиркеп көрди. Өткўштең эң баштап Нагульнов кирди. Кынјыда турган јаан, бөрў ошкош, сур ийт паратаның ачылган табыжын угала, алмардың алдынаң чыгып келди. Ол ўрбей ле јўткўп, ак тўктў ичин көргўзерге турган чылап, кийин буттарына туруп чыгала, мойынына кийдирген кайышка буулып, ўн чыгарып болбой, ыркыранып турды. Је амыр турбай, улай-телей ичкери јўткўп калыйла, кайра јыгылып, канча-канча катап кынјыны ўзе тартарга албаданды. Је кўчи јетпей турарда, конюшня јаар маңтады, кынјының учындагы тегелиги конюшняга јетире тарткан эмикти шыгырадып, ээчий јылып барды.

— Бу мындый көрмөс минген кийининде, кижи онон айрылып болбос — деп, Щукарь өбөгөн эрмектенеле, ийттең чеберленип, чеденге јуук базып браатты.

Турага кирдилер. Титоктың ўйи чырайы коомой, узун сынду эмеген, тоскуурчактаң бозу азырап турды. Ол сакыбаган айылчыларды соок, сезинчиктў көзиле ајыктап көрди. Кирген улустар јакшы сураарда, «Слерди бого көрмөс экелди бе» — деп айткандый јарт эмес кимиренди.

— Тит ўйде бе? — деп, Нагульнов сурады.

— Ўйде јок.

— Кайда барган?

— Билбезим — деп, айылдың ээзи ўй кижи кезе согуп айтты.

— Бис ненинг учун келгенибисти сен билериң бе, Перфильевна? Бис... — деп, Щукарь өбөгөн чала јажытту эрмектенди, је Нагульнов ого кылчас эдип көрөрдө, өбөгөн чочыган бойынча чилекейин јудунып, ыштабаган тере тонының өмўрин јаап, тактага отура берди.

— Аттар ўйде бе? — деп, Нагульнов ээзи олорго кыйгастанып турганын ајаарбай турган кижи болуп, сурады.

— Ўйде.

— Букалар?

— Јок. Слер неге келдигер?

— Сениле бис неме бўдўрип болбозыс... — деп, Щукарь өбөгөн база ла эрмектене берерде, Любишкин эжик јаар тескерилеп, оны тонының эдегинең тартты, өбөгөн сенекке чыгара меңдеде тартырган айас, айдарга сананган сөзин учына чыгара айтпады.

— Букалар кайда барган?

— Олорды Тит минип барган.

— Кайдаар?

— Билбезим деп, мен сеге айткан эмес бедим?!

Нагульнов Давыдов јаар көзиле имдеп ийеле, чыга берди. Базып отурала, Щукарь өбөгөнгө јудуругын көргүзип айтты:

— Сенең эрмек сурагалакта, унчукпа! — Давыдовко: Керек коомой туру! Букалар кайда барганын көрөр керек. Титок олорды кандый бир јерге јажырып салардаң маат јок.

— Айдарда букалар јокко ло...

— Сен канайып туруң? — Нагульнов чочый берди. — Оның букаларындый букалар бастыра хутордо јок. Кижи мүүзине де једип болбос. Кандый да болзо, Титти де, букаларды да бедиреер керек.

Любишкинле экү шымыранып куучындажала, малдың чедени јаар бардылар, оноң ары таскактың алдына ла идиргеп јаар бардылар. Беш минуттың бажында Любишкин шыйдам тудунып алала, кынјыдагы ийтти коркудып, алмардың алдына кийдирип ийди, Нагульнов дезе конюшнядаң бийик сөөктү боро ат чыгарып, оны үйгендеп алала, јалынаң тудунып, јайдакка минип алды.

— Сен канайып туруң, Макар, ээзинең сурабай, өскө кижиниң јуртында не бийлеп туруң? — деп, айылдың ээзи үй кижи эжикке чыгала, мыкынын тайанып, кыйгырды. — Өбөгөнім јанып келзе, мен сени... Ол сениле эрмектежерге билер!..

— Кыйгырба! Ол үйде болгон болзо, мен бойым да онала эрмектежер эдим. Нөкөр Давыдов, бери келзегер!

Нагульнов нени эдерге турганын билбей, Давыдов јууктай базып келди.

— Идиргеннең ары јол јаар букалардың изи бар эмтир. Тит сезеле, букаларды садарга апарган болгодый. Чанактары ончозы таскактың алдында. Эмегени төгүндеп јат! Слер эмди тургуза Кочетовтың јуртына барып, ондогы керекти учына јеттиригер. Мен дезе өрө — Тубянск јаар мантадайын. Ол букаларды апаргадый өскө јер јок. Ат камчылаарга чыбык сындырып бер.

Нагульнов идиргенди табара, көндүре јол јаар ууланып јортты. Оны ээчий ак тоозын буркурап, чедендерге, кургак баргаа өлөңдөргө араайынаң түжүп, јарык күнге мөңгүн тоозын чылап мызылдап турды.

Букалардың ла такалу аттың изи јолго једеле, јылыйып калды. Нагульнов Тубянск јаар мантадып, јүс кулаш кирези јер өтти. Салкын согуп салган карлу јолдо, ол ок истер јатканын көрөлө, токунай берип, араай јортуп барды. Онойдо ол бүдүн-јарым беристе јортуп өткөн соңында, јолдың кар күртелген јерлеринде малдың изи кенетийин јок боло берди. Нагульнов адынаң түжеле, «салкын тужунда карла бүркелип калган болор бо?» — деп, көрди. Је кардың үстүнде саңыскандардың изинең башка кандый да ис билдирбей турган. Анайдарда Нагульнов арбанала, ойто бурылып, эки јанына ары-бери көрүп,

базытла јортты. Јаан удаган јок ис табылды. Букалар мал күдетен јерден ыраак јок јолдоң туура база берген эмтир. Нагульнов исти лаптап көрөлө, Титок јуугында турган төңди ажып, Войсковой деп хутор јаар чике јолло барганын билип алды. «Кандый бир таныш кижиге берерге сананып алган болбой кайсын» — деп, Нагульнов аттың јоругын эмеш киреледип, сананды. Төңнің ары јанында, кургак јууканың јанында, буканың тезегин көрөлө, токтой түшти: тезек кыртыштай эмеш ле тоңо берген эмтир. Нагульнов кыскачак тонының карманында јаткан колмылтыгын тудуп көрди. Јуукага базытла түшти. База бир јарым беристе өткөн кийининде јуугында бүри јок турган дубтардың ары јанында эки бука айдап брааткан бош атту кижи көрүнди. Ол бөкчөйип, букаларды армакчының учыла согуп браатты. Таңкының көгөлтирим ыжы ийининең кийини јаар ажып, кейге тарап турды.

— Кайра бурыл!

Титок киштеген беезин токтодып алала, айландыра көрүп, оозындагы таңкызын чыгара түкүреле, букалардың алдына меңдебей јортуп, араай айтты:

— Бу канайып турың? Тпру, ой, токто!

Нагульнов јууктада јортуп келди. Титок оны удаан көрүп турды.

— Сен кайдаар барып јадың?

— Букалар садарга сананган, Макар. Мен качып турганым јок. — Титок чимирди. Калканың сагалы ошкош, салактап калган јеерен сагалын меелейле јазап туруп арчыды. Олор аттарынаң түшпей бойы бойлорына удура турдылар. Аттары бышкырып јыташтылар. Нагульновтың соок салкынга кызара берген јүзи чугулду болды. Титок тышјанынаң токунаалу, јобош болгон.

— Букаларыңды кайра бурып, айылыңа јаар айда! — деп, Нагульнов туура јортуп, јакарды.

Титок бир минутка алаңзып турды... Ол уйкузырап тургандый, бажын јабызадып, көзин чала јумала, тискинин сабарларыла јуунада тудуп турды. Бу бойының соккон бөзинең эткен боро чепкен башлыгын эски самтар бөрүгине катай кийген кижи ўргўлеп турган кўйгенекке бўдўштеш болгон. «Оның тонының алдында кандый бир неме бар болзо, топчызын алып салар» — деп, Нагульнов кыймыктабай отурган Титоктоң көзин албай, сананып турды. Титок дезе јаңы ла билинген кижи чилеп, узун камчыла талайып ийди. Букалар бойының келген изиле ойто бурылгылады.

— Блаап алараар ба? Раскулачивать эдереер бе? — деп, ол удаган унчукпай турала, јемире кийген башлыгының алдынаң көстиң булуңыла Нагульнов јаар кылчас эдип көрөлө, сурады.

— Сакып алганың ол! Сени, олјого кирген шилемирди чилеп,

айдап апарып јадым! — Нагульнов токтодынып болбой, кыйгырды.

Титок тўнгзейип, тöнгö јеткенче унчукпай турды. Оның кийининде сурады:

— Мени кайдаар эдереер?

— Öскö јерге ийе бererис. Бу тонынгның алдында не кökпöндöп браат?

— Кыскарткан мылтык — деп, Титок Нагульнов јаар кыйа көрölö, тонының өмўрин кайра ачты.

Пиджактың карманынаң чала-была јонгон мылтыктың тутказы саргарып көрўнип келди.

— Кайда, бери эт — деп, Нагульнов колын уулады. Је Титок оның колын туура ийдип салды.

— Јок, бербезим! — деп, салактап калган сагалының алдында таңкыдаң карарып калган тиштерин кылайтып күлўмзиренеле, Нагульнов јаар сарастың көзиндий, курч көзиле көрўп айтты.—Бербезим! Не ле јööжömди алып јадыгар, ого ўзеери калганчы мылтыгымды аларга туругар. Кулак кижи мылтыкту болор учурлу, оның керегинде газеттерде анайып бичип јат. Айса болзо, мен оныла аш табар болорым. Јурткорлор меге керек јок... — Ол каткырып, колын ээрдиң кажынаң албай браатты.

«Хуторго барзаң, мен сени сындырар болбойым» — деп, Нагульнов сананып, мылтыкты берзин деп албадабай турды.

— Титок ненинг учун мылтыкту барган деп сен, байла, сананып турган болорың? — Титок онон ары куучындады. — Оныла јаңыс ла килинчек. Ол менде, көрмöс билер оны, узак јаткан, гражданский јуу болгонынаң бери... Сен, байла, ундубаган болорың? Татаган мылтык јадып ла јаткан. Мен оны кандый бир казыр анга эмезе јаман кижиге удурлажарга керек болор бо деп сананып, арчып јазап алдым. Кече дезе слер кулактарды силкиирге белетенип јатканыгарды уккам. Слер керекти бўгўн баштаар деп, мен бодобогом до... Оноң öскö букаларымды тўнде айдап барар эдим...

— Кемнең уктың?

— Је бот, ончозын ла ого айдып бер! Јерде табыш көп эмей керек ондый. Бис тўнде эмегенимле экў букаларды ижемчилў кижиге берип салар деп сўмелештибис. Мылтыкты јуртымда тапкылап албазын деп, чöлдö кандый бир јерге сугуп саларга санангам, эмди дезе сен једип келдиң! Мениң јодом кычып келди! — деп, чала шулмус эрмектенип браатты. Беезиниң көксиле Нагульновтың адына табарып, көзиле каткымчылу ойноп браатты.

— Сен, Титок, кийининде кокырлаарың! Эмди эмеш чебер тудун.

— Ха! Меге шак ла эмди кокырлаар керек ине. Бойыма тату јадын јуулап алдым, чындык јаңды корып тургам. Ол дезе

мени тамагымнаң...—Титоктың ўни тургуза ла туктурылып, токтой берди.

Оноң ары ол унчукпай браатты. Макарды аттың јарым сынына да болзо, озолодорго беезиниң оозын өнөтийин кайра тартып браатты, је онызы сезинип, база кийинине тудунып турды. Букалар олордоң чик јок ырай берди.

— Қыймыктат., кыймыктат!—Нагульнов карманындагы колмылтыгын колына тудуп, Титок јаар көрүп браатты. Ол Титокты сүрекей јакшы билер! — Сен кийининде артпазың! Адарга турган болзоң, тўңей ле соңдоп каларың.

— Сен кандый да коркунчак боло бердиң! — Титок күлүмзиренеле, адын камчылап, озолодо јортуп барды.

7 бажалык

Андрей Разметнов бойының группазыла Фрол Дамасковко келерде, олор бастыра билезиле ажанып отургандар. Столдың ары јанында кичинек сööктў, эт-каны јок, эчки сагалду, тумчугының сол ўйди јырылып калган (бала тужунда јиилектў агаштаң јыгыларда, тумчугы будакка илинеле, јыртылып калган, оноң улам оны Јыртык деп, айдыжатан) карыган Фрол, оның ўйи —јаан сööктў, јараш чырайлу эмеген, уулы Тимофей (јирме эки јашту болгодый, јиит), база бойго једе берген кызы отурдылар.

Энезине јўзўндеш, эт-каны толо, бийик сынду, јараш бўдўштў Тимофей, столдың ары јанынаң туруп алды. Ол коларткышла јаңы ла өзўп келген сагалының алдында кызарып турган эрдин арчыды. Уйат јок тосток көзин чала јумуп, јўзин чырчыйтала, хутор ичинде кыстардың сўўп турган эң артык чураначы болуп турганынаң улам чўмеркеген бўдўмдў көргўсти.

— Өрө отурыгар, күндўлў јаандар!

— Биске отурарга бош јок — деп, Андрей папкадаң лист чаазын чыгарды, — јоктулардың јууны, Фрол Дамасков, слерди турагардаң чыгарала, бастыра јөөжөңди ле малыңды айрып алар деп, јөп чыгарган. Оның учун сен капшай ажанып божойло, турагнаң бастыра биленгле чык. Бис тургуза ла бастыра јөөжөңди бичип аларыс.

— Ол нениң учун ондый болотон? — деп, калбагын чачып ийеле, Фрол туруп чыкты.

— Сени кулактардың классы деп, јоголтып јадыбыс — Демка Ушаков јартап берди.

Фрол экинчи кыпка киреле, тереле көктөп салган, јараш кийис ёдўгиле туранын полына кыјырада базып, оноң чаазын алып чыкты.

— Бу справка, ого колды сен, Разметнов, бойың салган.

— Кандый справка?

— Мен аштың планын бүдүрген керегинде.

— Ол башка керек.

— Айдарда мени нениң учун турадаң чыгарып, јөөжөмди айрып алатан?

— Јоктулар јөптөгөн деп мен сеге айдып бергем јогым ба?

— Андый закон јок! — деп, Тимофей кату кыйгырып чыкты. — Слер тоноп јадыгар! Ада, мен тургуза ла райисполкомго баратам, ээр кайда?

— Райисполкомго бararга турган болзоң, јойу барарың. Ат бербезим. — Андрей столдың учына отурала, чаазын ла карандаш чыгарды...

Фролдың јыртылып калган тумчугы көгөрө берди, бажы селеңдеже берди. Ол канайда туруп чыккан, онойдо ок полго отура түшти, тижип карара берген тилин јүк ле арайдаң кыймыктадып отурды:

— Ийттер!.. Тоногор! Кезигер!

— Ада, кудайдың учун өрө турзагар! — кызы колтыгынаң көдүрип, ыйлап турды.

Фрол эмеш оңдонып, көдүрилеле, тактага јадып, Демка Ушаков ло узун сынду, кемзинчеек Михаил Игнатенок тура ичиндеги немелерди тоолоп, Разметновко айдып берип тургандарына ајарбай турды.

— Ак болчокторлу темир орын, куштың јуңынаң эткен төжөк, үч јастык, база эки агаш орын...

— Чогуп салган казан-айак. Айакты база айдар ба? Је, көрмөскө барзын ол!

— Он эки отургуш, кайра јаткышту бир узун отургуш. Чурана — трехрядка.

— Бербезим! — деп, Тимофей чураназын Демканың колынаң чупча тартты. — Тийбе, кылыр көс, оноң өскө тумчугынгды оодорым.

— Мен сениң тумчугынгды оодо согор болзом, энең де јунуп болбос.

— Кайырчактардың түлкүүрлерин беригер.

— Эне, бербе! Олордо ондый тап бар болзо, ооткылазын!

— Оодотон тап бар ба бисте? — Демид Молчун көкүген айас сурады. Ол јаантайын унчукпай јүрүп, јаңыс сыраңай ла керектү тужунда эрмектенетени ончо улуска јарт болгон. Байрамда соодожып јүрген казактарла кожо унчукпай таңкылап, јуунда да кандый бир сөс айтпай отуратан. Коштой куучындажып отурган кижи сурак сураганда, ол кемзиништү күлүмзиренип, каруузын кыскарта айдала, ойто унчукпай баратан.

Демидтиң санаазыла болзо, айландыра јаткан улус өйиненг өткүре көп табыштанып јат. Јүзүн-базын табыштар түнде де токтобой, јүрүмди ажыра толтурып, күскеери чөлдө лө агаштың аразында јакшынак тымыкты бузуп, неме тыңдаарга аршамык эдип турадылар. Демид улустың табыжын сүү-

бейтен. Ол хутордың сыраңай ла учында јаткан. Сүрекей иштеңкей, айландыра јаткан улустың ортозында эң ле бөкө кижи болгон. Је кандый да салым оны, өскүс баланы чылап, ачуркандырып туратан. Ол беш јыл Фрол Дамасковко јалчы болуп иштеген, оның кийининде кижи алала, бойының хозяйствозында иштеп, јуртай берди. Тудуп бүдүргелекте, јурты күйүп калган. База бир јылдың бажында база өрт чыгала, ого јаңыс ла ышталып калган салда артырып берди. Јаан удабай, эмегени оны јектеп салды. «Сениле эки јылга чыгара јуртап, эки де сөс укпадым. Болор, мынаң ары сен јаңыскан јат! Меге агаштың ортозында айула јуртаарга артык болор. Кижи сениле кожо јүрүп, јүүле берер. Јаңыскан бойымла куучындажар боло бердим» — деп, эмегени айдала, айрыла берген.

Ол Демидке үрене берген деп айткадый болгон ине. Је эң баштап ол тудуш ла ыйлап, «Кару Демидушкам, сен мениле эрмектешсең, је бир сөс айтсаң!» — деп, сурап турган. Демид дезе јаңыс ла, бала чылап, күлүмзиренип, түктү төжин сыйманып отуратан. Је эмегенининг суралталары күүнине тийгенде, «Бу сен сыраңай ла саңыскан ошкош» — дейле, эжиктең чыгып, јүре беретен. Демидти неден де улам чүмеркек, сүмелү кижи деп айдыжатан, ол јажына ла куучынчы улустаң ла тал-табыштаң качып јүретенинең улам болбой кайсын.

Шак ла оның учун Андрей Демидгиң кенетийин күркүрей берген јоон үнин угала, алаң кайкап, кайра баштанды. — Јаң дединг бе? — деп, ол Молчунга, сыраңай солун кижиге чилеп, көрөлө, сурады. — Јаң бар!

Демид майчыңдада базып, балкашка уймалган эски өдүгиле полдо изин артырып, төр кыпка кирди. Ол күлүмзиренип, эжикте турган Тимофейди, агаштың будагын чылап, јеңил туура ийде салала, оның базыдынаң ачынчылу шыңырай берген казан-айактың јанынча өдүп, кайырчакка келди. Кайырчактың алдында сыйа отурып алала, сомокты толгой берди. Бир минуттың бажында мойынынаң сындыра толгоп салган сомок кайырчактың үстүнде јатты. Аркашка Менок Молчуннын күчине јажыт јок кайкап, кыйгырып ийди:

— Бу мыныла чак толышкан кижи!

Андрейдиң бичиирге күчи јетпей турган. Экинчи кыптаң Демка Ушаков, Аркашка ла Андрейдиң группазында сок јаңыс үй кижи Василиса башка-башка үндериле кыйгырыжып турдылар:

— Үй кижининг донской тоны!

— Тере некей!

— Калошту үч эжер јаңы сопок!

— Төрт пальтого јеткедий чепкен!

— Андрей! Разметнов! Мындагы товар бир чанакка батпас уул! Сыйса, кара сатин, оноң до өскө јүзүн-јүүр...

Андрей төр кыпка базып отурала, эжикте кыс баланың, айыл ээзи ӱй кижиниң, база Игнатеноктың ӱнин укты. Эжикти ачып сурады:

— Мында не болуп јат?

Ыйлаганынаң улам көзи тижий берген кичинек каңкак тумчукту кыс эжиктиң јаагына јөлөнип алып, ӱни јеткенче ле алгырып, сыктап турды, оның јанында энези калактап турды. Игнатенок јӱзинең кызарып, кемзингендӱ кӱлӱмзиренип, кысты эдегинең тартып турды.

— Сен мында канайып туруң?.. —Андрей керектиң аайына чыкпай, чугулданган бойынча Игнатенокты ийде салды. Онызы пыйма ӧдӱктӱ узун будын өрө сыраңдадала, чалкойто барып тӱшти. — Мында айландыра политика! Ӧштӱлерди коскорор керек, сен дезе кыстарла берижип јадың?! Сени оның учун јаргыга...

— Је акыр, аайлап алзаң! — Игнатенок коркыган бойынча туруп чыкты. — Мында кыс керектеп турган кижи јок! Сен көрзөң, ол бойына тогузынчы юбка кийип јат! Мен ого кийерге бербей јадым, сен дезе кижини ийде салып туруң...

Кыс улустың шакпыртының ортозында, бойының јазалду кийимдерин салган тӱӱнчегин төр кыптаң туйка чыгарып алала, тӱк бӧстӧң эткен бир канча платьени катай-тетей кийип алганын Андрей јаңы ла көрӱп ийди. Канча-канча кат кийимдӱ кыс кӱжӱлге тӱнгей болуп көрӱнди. Ол толыкта туруп, јӱк ле арайдаң кыймыктанып, эдегин тарткыштап турды. Андрейге оның суулу кроликтиң көзиндий, кызыл көзин көрөргө јескимчилӱ боло берди. Ол эжикти јаап ийеле, Игнатенокко айтты:

— Эмди онызла беришпе! Кийип алган немени алзын ары көрмөс, тӱӱнчегин дезе блаап ал.

Тура ичиндеги немелерди бичип, учына јууктап келдилер.

— Алмардың ключтерин береер — деп, Андрей некеди.

Сыртынаң кӱйӱп калган төңөштий карара берген Фрол колын јаңыды.

— Ключтер јок.

— Барып оотсоң — деп, Андрей Демидке јакыды.

Ол алмар јаар барып јадала, јолой абрадаң темир курок чупча тартып алды.

Беш фунт сомокты малтала јӱк ле арайдаң ачып алдылар.

— Сен эжиктиң јаагын малтала чаппа! Алмар эмди бистиң. Айылдың ээзи чилеп, чеберле. Араай! Араай — деп, Демка эжик ачып турган Молчунды јӧптӧп турды.

Ашты кемјиирин баштай бердилер.

— Тургуза ла арулап алалыктар ба? Ол сакрымда аш элгейтен элгек јадыры — деп, сӱӱнгенине эзирик кижидий боло берген Игнатенок айтты.

Оны электеп каткырыжала, тыңысту, уур буудайды кемјӱге урып, узак кокырлаштылар.

Мынаң аш белетеер керекке йүс пуд берзе, кем йок — деп, сакрымдагы ашка тизезине йетире чоңуп калган Демка Ушаков куучындап турды. Ол буудайды күрекле сакрымның оозы йаар чачып, ууштап алала, сабарларының ортозынаң төгүп турды.

— Бу мының козырын!

— Сүрекей! Алтын ошкош буудай. Йаңыс чыкту йерде йаткан эмтир. Көрзөң, уутап калган.

Аркашка Менок ло группадаң база бир уул малдың чеденинде ээлеп турдылар. Аркашка сагалын сыймап, буканың тезегинең бүдүнге чыгып калган кукурузаны көрүп, колыла уулап айтты:

— Олор ару аш йип турганда, канайып иштебес? Бистиң нөкөрликте дезе өлөң дө йедишпей йат.

Алмардаң тал-табыш, каткы угулып, аштың тоозыны йытанып турды. Кезик аразында ачыда тузап салгандый сөстөр угулып турды... Андрей турага ойто келди. Айылдың ээзи үй кижи кызыла экү айак-казанын, көөштөрин таарга салып алды. Фрол дезе, өлгөн кижи чилеп, сабарларын төжине карчый салып алала, тактаның үстүнде өдүк йок, йаңыс чулукту йатты. Эмеш йобожый берген Тимофей кылчас эдип чугулду көрөлө, көзнөк йаар бурылды.

Андрей төр кыпта сыйа базып отурган Молчунды көрди. Ол Фролдың йаңы тереле йазап көктөгөн пыймазын кийип алган эмтир... Турага кирип келген Андрейди көрбөй, курсак ичер калбакла йаан көнөктөң мөт сузуп, йүзин тату чырчыйтып, чөйилгек сары мөтти сагалына тамчыладып, мачылдада йип отурды.

8 бажалык

Нагульнов Титокло кожо хуторго талтүште келди. Олор йедип келгенче, Давыдов эки кулактың йөөжөзин бичийле, ээлерин тураларынаң чыгарып салган, оның кийининде Титоктың йуртына келип, Любишкинле экү өтөктөң эткен одынла бектеп салган ородоң тапкан ашты кемйип, бескелеп салгандар. Щукарь өбөгөн койлорго азырал салып берген кийининде, Титоктың йууктап келеткенин көрөлө, койдың чеденинең капшай база берди.

Титок айылдың эжигинде тонының өмүри ачылып калган, бажында бөрүк йок базып йүрди. Ол идирген йаар баррарга сананган, йе Нагульнов кыйгырды:

— Тургуза ла ойто бурыл, оноң башка мен сени алмарга сугуп саларым!

Нагульнов чугулданып турды, оның чугулы тегин чугулданганынаң тың болгонынаң улам, йаагы тартылыжып турды... Титок мылтыгын кайдаар да чачып ийгенин ол көрбөй

калды. Јаҥыс ла идиргенниҥ јанына јортуп келген ле тужунда сураган:

— Мылтыкты береринг бе? Оноҥ öскö бис блаап аларыбыс.

— Сен кокырлайтанын токтотсоҥ! — Титок кÿлÿмзирене берди. — Ол сеге тÿш јеринде көрÿнген болор бо?

Кыскарткан мылтык оныҥ тонының алдында јок болуп калды. Ойто барып бедиреерге тузазы јок болгодый болды: кар тереҥ, кÿрттиҥ ортозынаҥ бедире де, бедиребе де — ошкош ло табылбас. Нагульнов бойына чугулданып, оныҥ керегинде Давыдовко куучындады. Онызы дезе, ÿзÿк јогынаҥ Титок јаар јилбиркеп көрÿп турала, ого јууктай базып келди:

— Сен, гражданин, мылтыгыҥды бер! Сеге амыр болор.

— Менде мылтык јок болгон! Нагульнов меге ачынала. коптоп айдат. — Титок кÿлÿмзиренип, сарастыҥ көзиндий көзиле ойноп турды.

— Је канайдар, сени арестовать эделе, районго ийбегенче болбос туру.

— Мени бе?

— Ээ, сени. Сен канайдар деп, бодогон эдиҥ? Сенииҥ алдындагы јÿрÿминди бис керекке бодоор деп туруҥ ба? Сен аш сугуп јадыҥ...

— Мени бе?.. — Титок калыырга турган кижи чилеп, бöкöйип алала, тамагы тыҥыда кыйкылдап сурады.

Оныҥ јардак болуп турганы, базынып, тудунып турганы бу öйдö туура чачыла берди. Давыдовтыҥ сöзи оныҥ бу öйгö јетире јажырып јÿрген чугулына от камыскандый болды. Титок кайра тескерилеп турган Давыдов јаар удура базып, буканыҥ ограданыҥ ортозында јаткан комудына бÿдÿрилеле, энчейип алды. Ол кенетийин комуттыҥ узун темир шаашкагын чупча тартты. Нагульнов ло Любишкин Давыдов јаар јÿгÿрдилер. Щукарь öбögöн оградадаҥ чыгара јÿгÿрди. Ол качашкан неме чилеп, öйинеҥ öткÿре узун тонының эдегине базып јыгылала, коркушту ÿнле кыйгырды:

— Ка-р-у-у-л, јакшы улустар! Öлтÿргилеп јат!

Давыдов Титокты сол колыныҥ карызынаҥ тудуп аларда. Титок оҥ колыла оныҥ бажына согуп ийди. Давыдов таралјый тÿшти, је јыгылбады. Јара соктырган јеринеҥ койу кан тебе агып, көзин туй бектеп ийди. Давыдов Титоктыҥ колын ычкынала, таралјып, алаканыла көзин бектеди. Титок экинчи катап согордо, карга јыгыла берди. Шак ла бу тужунда Любишкин Титокты белинеҥ кабыра тутты. Је бöкö дö болгон болзо, чыдап болбоды. Титок оныҥ колынаҥ божонып алала, идирген јаар јÿгÿрди. Нагульнов öткÿшке јетире сÿрÿжип келеле, койу тÿктÿ јиткезине колмылтыктыҥ тутказыла сокты.

Тегин де тÿймеп турган улусты Титоктыҥ эмегени там ары тÿйметти. Любишкин ле Нагульнов оныҥ öбögönин сÿрÿжип браатканын көрöлö, алмар јаар јÿгÿрип, кынјыдагы ийтти божотты. Ийт дезе мойынчыгында темирин шыҥырадып, ту-

раның эжигин туй алала, Щукарь өбөгөннің ўнин угуп, кардың ўстўнде јайылып калган тонын көрөлө, оның ўстўне калыды... Ак тонының ўзўктери буркурап, быјырай берди. Щукарь өбөгөн туруп чыгала, ийтти улай-телей тееп, өргөн чеденнең агаш сындырып аларга ченешти. Јаказынаң туткан ийтти эки кулаш кирези апарды. Арт учында ол бар јок кўчин салып, јўк арайдаң ла бир казык чупча тартып аларда, ийт кынзып, туура чарчалды. Је ондый да болзо, өбөгөннің тонын эки башка јара тартып ийди.

— Колмылтыгынгды бер, Макар!.. — деп, Щукарь өбөгөн көкўген айас көзин јаанадып, карылгак ўниле кыйгырып чыкты. — Јўрегим кўйўп турган тужунда бер! Мен оны ол көрмөстиң эмегениле кожо јыга адып саларым!..

Давыдовко турага киреринe болужып бердилер. Кан терстелип агып турган шыркалу јериндеги чачын кайчылап салгандар. Любишкин эжикте эки ат коштойтон чанакка Титоктың аттарын јегип турды. Нагульнов столдың јанында меңдей-шиңдей бичип отурды:

«ГПУ-ның райондогы уполномоченныйына нөк. Захарченкого. Кулак Бородин Тит Константиновичти революцияга удурлажып турган јылан, контрреволюционный элемент болуп турган учун аткарып јадым. Бу кулактың јөөжөзин бичиир тужунда, биске ийген јирмебешмуңчыга, нөк. Давыдовко өнөтийин табару эдип, ол темирле бажын эки јерден јара соккон.

Оноң башка Бородин кыскарта кезип салган орус кептў мылтык алып јўргенин бойымның көзимле көргөним керегинде угузып турум. Оны келишпес айалгада төң бажында болуп ла кан төгўлер болор деп јалтанып, блаап албай салгам. Ол мылтыкты туйказынаң карга чачып ийген. Таап алган кийининде, слерге темдек эдип ийе берерис.

ВКП(б)-ниң гремяченский ячейказының качызы, Кызыл мааны орден тагынган М. Нагульнов».

Титти чанакка отургузып салдылар. Ол ичерге суу сурап, Нагульновты ого кычырып алзындар деп сурады. Онызы сенектең кыйгырды:

— Не керек сеге?

— Макар! Ундуба — деп, Титок армакчыла буулап салган колыла јаңып, эзирик кижи чилеп, кыйгырып чыкты: — Ундубай јўр: бистиң јолыбыс табарыжар. Сен мени тепседиң, је ол тужунда мен сени тепсеерим. Түңей ле өлтўрип саларым! Бистиң нажы болуп јўргенибистиң учы ол!

— Аттан, контра! — Нагульнов колыла јаңыды.

Чанакту аттар тўрген јелекле јўре бердилер.

9 бажалык

Энгиргери Андрей Разметнов кожо иштенип турган, болуш эдетен йоктулардың группазын божодып ийеле, раскулачивать эткен Гаевтең айрып алган йөөжөни калганчы унаала бастыра кулактардың йөөжөзин јууп турган Титоктың туразы јаар аткарала, бойы јурт Советке барды. Эртен тура ол Давыдовло јонның текши јуунынаң бир час озо ондо јолугыжар болуп эрмектежип алган; јуун дезе карангуй кирген соңында баштаЛатан. Јурт Советтиң бир кыбында от күйүп јатканын Андрей сенекке кирген бойынча көрди, эжикти кайра ачып, кирип келди. Блокнодына бичиген бойының бичигин кычырып отурган Давыдов ак бөслө таңып алган бажын өрө көдүрип, күлүмзиренди.

— Разметнов то једип келди. Отур, бис кулактардаң канча кире аш табылган, оны чотоп јадыбыс... Је, сенде кандый ётти?

— Өткөн... Сен бажыңды нениң учун таңып алгаң?

Нагульнов газеттең лампаның абажурын јазап, күүн-күч јок айтты:

— Титоктың ижи ол. Темирле. Титокты мен ГПУ-га, Захарченкого аткарып ийдим.

— Акыр, эмди ле айдып берерис. — Давыдов столдың үстүне счет салып айтты. — Јүс он бешти сал. Салдың ба? Јүс сегис...

— Акыр! Акыр! — деп, јүрексиген бойынча Нагульнов эрмектенип, счеттың тегеликтерин араай ийдип отурды.

Андрей олор јаар көрөлө, эрди тыркырап, туйук айтты:

— Мынаң ары иштебезим.

— Нениң учун иштебезиң? Кайда? — Нагульнов счетты туура тартып сурады.

— Раскулачивать эдерге база барбазым. Је, көзиңди неге јаандадып турун? Атыйланарга турун ба?

— Сен эзирик пе? — деп, Давыдов јүрексиген айас Андрейдиң јүзи јаар ајаарып көрди. — Сен канайып бардың? Иштебезим дединг бе?

Оның амыр сурап отурган үнине Андрей калјуурып, јүрексип турганына туктурылып, кыйгырды:

— Мени үретпеген! Мен... мен... Мени балдарла јуулажарга үретпеген!.. Фронтто болзо, керек өскө болор эди! Ондо кандый ла кижини үлдүле кезерим, не ле колго кирзе, согорым... Барбазым!

Андрейдиң үни там ла там чичкерип, тыңыда тартылган эмик чилеп, үзүле бергедий болды. Је Андрей тамагы кыркылдаганча үшкүреле, үнин кенетийин јабызадып, араай эрмектенди:

— Је бу керек неге јараар? Мен не? Бөрү бе? Ол эмезе мениң јүрегим темирденг бүткен бе? Јуу јүрегиме өткөн... — База ла

катап кыйгырып чыкты — Гаевтиң балдары он бир! Бис келеribисте ле, ончозы ыйлажа берди. Коркыган балдардың тал-табыжынаң бажымдагы чачым өрө көдүриле бергендий болды. Олорды туразынаң чыгара сүрүп јадыс... Је бу тужунда мен көзимди јумуп, кулагымды бектеп алала, качтым! Эмегендер талып калган, келдине суу ургулаган балдарың да...

— Сен ыйлап ийзең! Эмеш јеңиле берер — деп, Нагульнов алаканын чугулданганына тартылыжа берген јаагына јаба тудуп, суркурап јаткан көзиле Андрей јаар көрө берди.

— Ыйлаарым да! Мен айса бойымның уулчагымды... — Андрей тижин ырсайтып, тескери баштанып тура берди.

Табыш токтой берди.

Давыдов отургуштаң араай көдүрилип турды... Оның таңдырбаган јаагы ла кулагы табынча кугарып браатты. Ол Андрейге базып келеле, ийининең тудуп, јеңил бурып ийди. Андрейдиң јүзине уур көрүжиле көрүп, јаан тынып айтты:

— Сен олорго ачынып јадың... Је олор биске килеген бе? Бистиң балдарыбыстың көстөриниң јажынаң өштүлер ыйлады ба? Өлтүрткен улустың өскүстерин көрүп ыйлаганы бар ба? Мениң адамды забастовканың кийининде заводто ижинең чыгарала, Сибирьге ссылкага ийгендер... Энемде дезе бис төртү болгоныс... Јаан ла дегени — мен, ол тужунда тогус јашту болгом... Јийтен неме јок болордо, энем эрик јок... Сен бери көрзөң! Бисти торолоп өлбөзин деп, энем оромго барган! Бистиң подвалдагы кыбыска айылчы кижи экелген... Јаңыс ла орын арткан... Бис дезе көжөгөниң кийининде... полдо... Мен тогус јашту... Энеме эзирик улустар келетен... Мен кичинек сыйындарымның оозын кыйгырбазын деп, бектеп јадатам... Бистиң көзибистиң јажын кем арчыган? Сен угуп туруң ба?.. Эртен тура каргышту салковойды алып јадым... — Давыдов калыңжып калган алаканын Андрейдиң јүзине јууктадып, тиштериле кыјырап, оноң ары айтты: — Энемниң онойдо иштеп алган акчазыла калашка барып јадым... Кенетийин, јаан болчок корголјын таштагандый, кара јудуругыла столго согуп, кыйгырды: — Сен! Канайып килеп јадың?!

База ла тым бөло берди. Нагульнов неме тееп туткан тейлеген чилеп, столдың кырынаң тудунып алган, Андрей унчукпай турды. Давыдов јаан тынып, бир минут кирези өйгө телчип турды. Оның кийининде Андрейди ийининең кучактай алала, онызла кожо тактага отурып, чала тыркырап турган үниле айтты:

— О, јайла, тенегингди! Келген ле бойынча кыйгыра бердиң: «Иштебезим... балдар... ачу...» Сен нени айттың, сагыш алынзаң! Эмди куучындажалы. Кулактардың билезин үйдең чыгарарда, ачу боло берди бе? Көрзөң кандый! Санаң! Олор јаңы јүрүмди төзөөр керекке аршамык эдип јадылар. Оның учун бис олорды јоголтып турус. Келетен өйдө база катап ондый неме болбозын деп,... Сен — Гремячийде совет јаң

ине. Анайдарда мен сени ненинг учун агитировать эдетем? — Албаданып, күлүмзиренди. — Је кулактарды Соловки јаар көчүрип саларыс. Олор ондо өлбөс ине. Иштезе, азыраарыс. Јаңы јүрүмди төзөп алган соондо ол балдар кулактардың балдары болбос. Ишмекчи класс олорды үредип, таскадып алар. — Бир пачка папирос чыгарып алала, тыркырап турган колыла папиросты узак тудуп болбой турды.

Андрей Нагульновтың кугара берген јүзинең көзин албай турды. Нагульнов кенетийин кандый бир неменинг үстүнең калып түшкендий капшай туруп чыгала, Андрейге јүткүп келди.

— Јылан! — деп, ол чыгара тынып шымыранала, јудургын түүнди. — Революция учун онойып туружып јадың ба? Ачы-нып турун ба? Је мен... Меге тургуза ла канча да мун карыган өбөгөндөрди, эмегендерди, балдарды да тургузып бер... Оның кийининде олорды јалмап сал деп, меге айтсаң... Революция керек деп турган болзо... Мен олорды пулеметло көдүрезин үйтеп саларым! — Нагульнов кенетийин кыйгырып чыкты, јаан көрүп алган көзи атыйланып чыккан чугулыла толуп, эрдинең эки јамакайынаң көбүк кайнап чыкты.

— Је сен кыйгырбазаң! Отур — деп, Давыдов јүрексиреди.

Андрей Нагульнов јаар јүткүп, јолдо турган отургушты ангтарып ийди. Је Нагульнов стенеге јөлөнип алала, бажын кайра тудуп, јүүлгексий берген көзин ангтарып, тыркыраган үниле чөйө кыйгырды:

— Ке-зип — са-ла-рым-ым — бойы дезе туура јыгылып, сол колыла ээн јерденг үлдүнинг кынын бедиреп, оң колыла көрүнбей турган үлдүнинг сабын кармадады.

Ол јыгылгалакта, Андрей оны колына тутты. Макардың кенетийин уур боло берген эди тыныксый бергени билдирди, буды дезе, болот пружина чылап, суй чөйиле берди.

— Тала берген... Будын тут... — деп, Андрей Давыдовты капшайлатты.

* * *

Олор школго келерде, ондо јуунга келген улустар јык ла толуп калган болгон. Улус школго бадышпай барды. Казактар, эмегендер, кыстар сенектинг коридорында топ ло толо турдылар. Ачык турган эжиктең таңкының ыжыла кожо буу чыгып турды.

Нагульнов коридорло озолоп басты. Оның чырайы кугарып, терези јарылган эриндеринде кан токтоп, кургап калган. Оның чек базыдына күнкузуктың полдо јаткан кабаалары тарсылдажып турды. Казактар Нагульнов јаар кезе көргүлеп, туура туруп, јол берип турдылар, Давыдовты көрөлө, шымырана бердилер.

— Давыдов деген кижи бу ба? — деп, чечектү плат тартынып алган кыс, күнкузукты түүп алган колпладыла уулап, сурады.

— Пальтолу... Бойы дезе јаан эмес.

— Јаан эмес те болзо, тыҥ кижи, көрзөҥ оныҥ јиткезин. јакшы буканыҥ мойынындый! Оныҥ угы тарказын деп, биске ийген — деп, бир ӱй кижи каткырып, тегерик көзин сыкыйтып алала, Давыдовты ајыктап көрди.

— Муҥчыныҥ јардын көрзөгөр, таларкак кижи эмтир. Ол, кызычактар, байла, сӱреен кучактаар — деп, солдатка Наталья будуктап алган кабагын өрө көдӱрип, уйалбай айтты.

— Оныҥ бажын чокып салган ошкош? Таҥып алган...

— Байла, тижи оорып турган учун таҥынган...

— Јок, Титок...

— Кыстар! Көөркийлер! Бу келген кижи јаар көзигерди неге тостойтып ийдигер? Мен оноҥ коомой бо? — деп, сагалын килейте кырып салган, јаш эмес казак каткырганча, бир ӱӱр кыстарды узун колыла тудала, стенеге кыстады. Казактыҥ көкси кыстардыҥ мөндӱр ошкош урулып келген јудуруктарынаҥ тӱҥкӱлдей берди.

Давыдов класстыҥ эжигине јеткенче терлей берди. Турган улустыҥ тыныжынаҥ черткилеп турган кӱнкузуктыҥ сарјузы, согоно, таҥкы јытанып турды. Кыстардаҥ ла јаш келиндердеҥ кайырчакта јаткан кийимдериниҥ ле помаданыҥ јыды јытанып турды. Школдо адаруныҥ табыжындый табыш турды. Је улустар бойлоры да, јаҥы чыккан ройдый, јаҥыс јерге јуулып, кыймыражып турдылар.

— Слердиҥ кыстарыгар — шулмус кыстар эмтир — деп, Давыдов сценага чыгар туштa айтты.

Сценада улаштыра тургузып салган эки парта турды. Давыдов Нагульновло экӱ отурды. Разметнов јуунды ачып ийди. Президиумды тутак јок тудуп ийдилер.

— Колхоз керегинде куучын айдар сӧс партияныҥ райкомыныҥ уполномоченныйы Давыдовко берилип јат. — Разметновтыҥ ӱни токтой берди, кӱӱлеп табыштанып турган улустардыҥ да ӱндери табынча угулбай барды.

Давыдов туруп, бажындагы таҥузын јазап алды. Ол јарым ла час кирези куучындады, оныҥ ӱни учы јаар чала өчӧмӱктеле берди. Јуун унчукпай турды. Туранын ичиндеги кей там изий берди. Эки лампаныҥ өчӧмӱк одына алдында отурган улустыҥ јӱстери јалтырап турганы Давыдовко көрӱнип, је оноҥ ары отурган улустар караҥуйда көрӱнбей турды. Ол куучын айдып турар тужунда бир де кижи ортозына кирип-пеген. Је качан куучындап божойло, суулу стакан аларга колын чӧйӧрдӧ, сурактар, казыр јаҥмырдый, тӧгӱлип келди.

— Бастыра јӧӧжӧни бириктирер бе?

— Тураларды база ба?

— Колхозты бир канча ӧйгӧ тӧзӧп турган ба, айса чактыҥ чакка ба?

— Алдынаҥ јаткандарга не болор?

— Олордоҥ јерди айрып албас па?

— Курсакты ончозы кожо тыгынар ба?

Давыдов суректардың каруузын чокумдап берип турды. Качан јурт хозяйство керегинде уур суректарды јартап турарга келишкенде, ого Нагульнов ло Андрей болужып турдылар. Јозокту уставты кычырып берген, је ондый да болзо, суректар токтобой турды. Оның кийининде ортозында отурган улустардаң тўлкў терези бөрўктў, өмўри ачылып калган кыскачак кара тонду казак туруп чыкты. Ол сөс сурады. Тўлкў бөрўгининг тўги өрө илип койгон лампаның јарыгына јалтырап турды.

— Мен аш иштеп турган орто јаткан кижи, менің айдарга турган сөзим болзо, колхоз сөс тө јок јакшы неме, улустар. Је мында сўрекей көп сананар керек. Чала-была эделе. оозына амтанду курсак киперин сакып отур деп сананарга јарабас. Мында нөкөр, партиядаң келген уполномоченный, айткан: «Тегин ле кўчигерди бириктирип алзагар, онызы да тузалу болор. Ленин де онойдо айткан» деп туру. Нөкөр уполномоченный јурт хозяйствоның керегин ас билип јат, ишмекчи јўрўминде салданың кийининең базып көрбөгөн, букага кажы јанынаң јууктап келетенин де билбес болбой кайсын. Оның керегинде ол јастыра айтты. Менің сагыжымла болзо, иштеер малду иштемкей улусты бир колхозко, јокту улусты база өскө колхозко, аргалу јаткандарды — айдары да јок, јарт, сыранай јалкуларды дезе јаңыс јерге јууп алала, олорды ГПУ иштеерге ўретсин деп, ийе берер керек. Колхозты онойдо төзөп, баштаар керек. Улусты јаңыс јерге чогуп салатаны ас, тўнгей ле туза болбос. Мындый чөрчөк бар эди: куу учарга канадын талбып јат, рак дезе јерденг тудунып, кууны куйругынаң тудала, кайра тартып турат, чортон дезе сууга блаажып јат...

Јуунда отурган улус карууна араай каткыра берди. Кийин јанында кыстың чыгырганы угулды, ол ок туштa кем де чугулданып кыйгырды:

— Слер ондо, энчикпестер! Чеденде де сыймашсагар, болгой ло. Мынаң кедери чыгыгар!

Тўлкў терези бөрўктў кижи мангдайын ла эрдин колплатла арчыйла, оноң ары куучындады:

— Билетен кижи буканы канайда талдап алып јат, улусты да база онойдо ок талдап алар керек. Букалар сööги де, кўчи де јанынаң тўнгей болзын деп талдап алат ине. Кўчи тўнгей эместерди чанактап алзаң, оноң не болор? Чактузы тартар, уйаны тура берер. Оноң улам кўчтў де букага тура бererге келижет. Ондыйлардаң кандый иш болор? Кулактардаң өскөзи бастыра хутор јаңыс колхозко биригер деп нөкөр айткан... Тит ле Афанас, бисти айрызагар деген немедий, болор ине!..

Любишкин туруп, канат чылап, талбаңдап калган эрин сагалын кыймыктадала, куучындап турган кижи јаар бурылды:

— Сен, Кузьма, кезик аразында тату да, јакшы да куу-

чындайзыңг! Ӱй кижи болгон болзоң, сени јажына угар эдим! (Каткы угулды). Сен јуунда отурган улусты, Кузьманың Палашказын сӱмелеген чилеп, сӱмелеп турун...

Каткы јиркирей берди. Лампаның оды, јылан чылап, чӧйилип «јалт» этти. Элтертип айткан сӧс неге керектӱ айдылганы бастыра јуунга јарт болды. Нагульнов то кӱлӱмзиренди. Давыдов каткы неденг улам чыкканын сурап угарга ла турарда, Любишкин улустың табыжын туй бектеп, кыйгырып чыкты:

— Сениң ӱниң — ӧскӧ кижиниң кожоңы! Анайда улус талдап аларга сеге јакшы, сен андый керекке Рваный Фролдың машиналу нӧкӧрлигине турарда, ӱренип алган болорың? Слердиң двигатель машинагарды ӧткӧн јылда айрып алган ине. Эмди дезе сениң Фролыңды кактап салганыс! Слер Фролдың двигателин айландыра јуулып, база колхоз аайлу болгоныгар, ол јаңғыс кулактардың ӧмӧлӱги болгон. Слер аш соккон учун канчаны алып турган эдигер, сагыжына кирет пе? Сегизинчи пуд эмес пе? Сен, байла, эмди де онойдо эдерге кӱӱндӱ? Бай улуска јапшына берерге сананган...

Кӱӱлеп чыккан табышты Разметнов јӱк ле арайдаң токтодып алды. Оның кийининде јӱзӱн-базын эрмектер узак ӧйгӧ, мӧндӱр чилеп, тӧгӱлип турды:

— Артель ле тапканыгар!

— Јаңғыс бийттерди де трактырло былча базып болбос!

— Сениң јӱрегиңди кулактар быжырган!

— Јалап ийзең оны!

— Сениң бажыңла кӱнкузуктарды кактаган кижи!..

Ӧйи јеткен аайынча куучын айдарга сӧсти чала орто јаткан кижи Николай Люшня алды.

— Сен блааш јогынаң айт. Мында керек ончозы јарт — деп, Нагульнов оны кезедип салды.

— Нениң учун? Мен, айса болзо, эрмекти блаашту эдип айдарга турум. Менің ле сениң сагыжыбыс келишпей тургынын айтпас па? Мен мынайда айдарым: колхоз ол бойының кӱӱниле... керек болзо — кир, керек јок болзо — тууразынаң кӧр! Айдарда бис тууразынаң кӧрӧргӧ турубыс.

— «Бис» дегени кем? — Давыдов сурады.

— Аш салып тургандар.

— Сен бойыңның ла учун куучында, ада-ӧрӧкӧн! Кажы ла кижи тилди садып алган эмес, бойы айдар.

— Бойымның да учун айдарым. Чынынча алза, мен бойымның учун куучындап јадым. Колхозто јадын канайда ойноп чыгар, оны кӧрӧргӧ јадым. Јакшы болгодый болзо, — кирерим, јок болзо, бажымды ого не учун сугатам? Шӱӱнге јаңғыс ла тенек балык киретен...

— Чын!

— Кирерге меңдебезис!

— Ӧскӧ улустар јаңғы јӱрӱмди баштап көргӧй лӧ!

— Капшайлап киригер!

— Сöс Ахваткинге берилип јат. Айт.

— Кўндўлў улустар, мен бойымныҥ јўрўмимди куучындайын: бис јаҥыс энеден чыккан эки карындаш улус — мен ле Петр — кожо јатканыс, је токунап јадып болбодыс. Кезик аразында эмегендер керижер, суула да айрып болбос, тулуҥдажып турар, кезигинде дезе бис Петрло экў тартыжа бередис. Мында дезе бастыра хуторды јаҥыс эдип бириктирерге јат. Ол торт ло кижи аайлап болбос неме боло берер. Кыра тартарга јаланҥа чыксабыс ла, јазымы јок согуш болор. Иван менииҥ букаларымды аргыскан, мен дезе онын аттарын јакшы көрбөгөн боло берер... Мында јаантайын милиция керек, онон öскö јадып болбос. Кажы ла кижиде комудал деп неме оозына толтура болор. Бирўзи көп иштеп алар, кезиги дезе ас. Бистиҥ ижибис јўзўн-јўўр, ол заводто станоктыҥ јанында тургандый эмес. Ондо сегис час иштеп божогон болзоҥ, тайагынды тиштенип алала, базып јўр...

— Сен заводто качан-качан болдыҥ ба?

— Мен, нökör Давыдов, болбогон до болзом, билерим.

— Ишмекчилер керегинде сен нени де билбезиҥ! Јўрбеген болзоҥ, көрбөгөн болзоҥ, ээн ле јерге тилиҥди неге калырадып турыҥ? Тайакту ишмекчилер керегинде — кулактардыҥ куучыны!

— Је тайак јок то болзо: иштеп божогон болзоҥ, бар. Бис дезе таҥ јарыгалакта турала, кыра сўрўп јадыс. Тўнге јетире сенеҥ јўс катап тер чыгар, будыҥда такааныҥ јымыртказындый, канду торсоктор чыгар. Онон башка тўнде букаларды кабырар керек, база уйуктабай јадыҥ: бука тойбогончо, салда тартпас. Мен колхозко кичеенерим, öскö кижи дезе, је бу бистиҥ Колыбадый кижи, салданыҥ јанында уйуктап јадар. Јокту улуста јалку кижи јок, оны кулактар сананып тапкан деп, совет јаҥ айдып та турза, ол чын эмес. Колыба бойыныҥ бастыра јўрўмин печкениҥ üстүнде јадып öткўрген... Ол бир кыш печкениҥ üстүнде тынын корулап, будын эжик јаар суй тееп алала, јатканын бастыра хутор билер. Таҥ эртен көрзö, буды кырутып, кабыргазы дезе изў кирпичке быжып калган, оны бастыра хутор билер. Анайдарда, ол кижи јалкузына чыдап албай, керек тужунда эзинге де чыгып болбой барган. Ондый кижиле мен канайып иштеерим? Колхозко бичитпей јадым!

— Сöс Кондрат Майданниковко берилип јат. Айт.

Кийининде отурган улустыҥ ортозынаҥ бийик эмес, боро чепкендў казак сцена јаар улустыҥ ортозыла узак öдўп келетти. Оныҥ будугы оҥо берген буденовка бöрўги папаха, ўч кулакту бöрўктердиҥ, ўй улустардыҥ јўзўн-јўўр шальдарыныҥ ла платтарыныҥ üстў јанынча јайканып келетти.

Једип келеле, президиумга сырты јаныла бурылды, меҥдебей, штанынын карманына колын сукты.

— Куучынды кычырарга јадыҥ ба? — деп, Демка Ушаков каткырып сурады.

— Бӧрӱгиҥ суур!

— Бичик јогына куучында!

— Бу бойыныҥ бастыра јӱрӱмин чаазынга бичип алатан.

— Ха-ха! Би-чи-ик-чи!

Майданников уужалып, ӱстелип калган книжкачагын чыгарып алала, тыйрык-мыйрык эдип бичип салган страницазын меҥдеп бедирей берди.

— Слер каткырарга меҥдебегер, айса болзо, ыйлаарга келижер! — деп, ол чала катуланып айтты. — Чын, мен неле азыранып јӱргенимди бичип јадым. Оны слерге тургуза ла кычырып берерим. Мында јӱзӱҥ-јӱӱр ӱндер болгон, бирӱзи де јолынча барбады. Јадын-јӱрӱм керегинде ас сананып јадыгар...

Давыдов јилбиркеп тыҥдай берди. Алдында отурган улустар кӱлӱмзиренип отурды, школдыҥ ичинде анда-мында табыштар чыгып турды.

— Мениҥ хозяйством орто кӱчтӱ — деп, Майданников бир де эмеш јажырбай айтты. — Ӧткӧн јылда мен беш кыра аш салгам. Слер билеригер, менде эки бука, ат, уй, эмегеним, ӱч бала бар. Иштеер кол — бу, јаҥыс ла. Салган аштаҥ: тогузон пуд буудай, он сегис пуд арыш, база јирме ӱч пуд сула согуп алдым. Бойыма дезе балдарым азырап аларга алтан пуд керек, такаааларга он пуд кирези керек, сула атка артып јат. Је государствого мен нени садарым? Одус сегис пуд. Бастыразын бир салковой он акчадаҥ салза, тӧртӧн бир салковой ару кирелте болуп јат. Такааларымды садып, суугуштарымды станицага апарып сатсам, оноҥ он беш салковой кирези аларым. — Кӧзин кунукчылду кӧрӱп, ӱнин бийиктедип ийди. — Бу акчала мен ӧдӱк, кийим, керосин, сереҥке, самын алып болорым ба? Атты айландыра такалап алатаны — база акча эмес пе? Слер неге унчукпай туругар? Мынаҥ ары мен оной-до јадып болорым ба? Карын ол до кирези аш бӱткени јакшы. Је аш бӱтпей калза, канайдар? Ол тужунда мен кем? Тербезен! Анайдарда мени колхозтоҥ туура тартып, ийде салар учурыгар бар ба? Меге ондо мынаҥ коомой болот эмеш пе? Тӧгӱндеп јадыгар! Орто јаткандар ончозы ондый. Бойы бойыгарды туура тартып, ӧскӧ дӧ кижиниҥ сагыжын булгап јаткандардыҥ шылтагын тургуза айдарым.

— Таҥмаларды јакшы тыҥыда сой, Кондрат! — Любишкин кӧкӱген айас кыйгырды.

— Сойорым! Эмеш аайлангылазын! Бойыгардыҥ уйларыгардыҥ, баарчыктыҥ уйазындый тураларыгардыҥ ары јанынаҥ ак-јарыкты кӧрбӧй, колхозты јаратпай јадыгар! Чимириктӱ де болзо, — мениҥ. ВКП слерди јаҥы јадынга тартып јат, слер дезе сокор бозу ошкош: оны уйдыҥ алдына эмизерге экелип јат, ол дезе будыла тепкиленип, бажын булгап јат. Бозу— сӱт эмбезе ак-јарыкка канайып јӱрер? Куучыным ол ло. Мен тургуза ла отурып, колхозко кирерге заявление бичиирим. Ӧс-

кӧ дӧ улусты бу керекке кычырып јадым. Кем кирбеске турган болзо, өскӧ кижиге чаптык этпезин.

Разметнов турды.

— Мында керек јарт, улустар! Лампалар өчӧргӧ јат, өй дӧ сүрекей ороитый берди. Кем колхоз учун — колын кӧдүрзин. Јаңыс ла айылдың ээлери колын кӧдүрер учурлу.

Јуунда отурган эки јүс он јети айылдың ээлеринең колды алтан јети ле кижи кӧдүрди.

— Јаратпай турган кижи кол кӧдүрзин.

Бир де кол кӧдүрилбеген.

— Колхозко бичитпеске туругар ба? — деп, Давыдов сурады. — Анайдарда, нӧкӧр Майданников чын айткан туры?

— Кӱ-ӱ-ни-б-и-с јок! — деп, коңжоор куучынду ӱй кижиниң ӱни угулды.

— Биске сениң Майданниковың јакаручы эмес!

— Адаларыс, таадаларыс јартаган...

— Сен бисти албадаба!

Качан кийин јанынаң јалтылдап турган таңкының отторыла јарыдылып турган карангуйдагы улустың кыйгылары токтой берерде, кандый да соңдоп калган кижиниң калју ӱни угулып келди:

— Бисти, јӱӱлгек улусты чылап, незин айдаар! Титок сениң каныңды бир катап агыскан, эмди де агызарыбыс...

Давыдовты камчыла соккондый болды. Ол тым боло бергенининг ортозында, бир минут кирези унчукпай, оозын јетире јаппай, јӱзи кугара берген турды; онын кийининде тунгак кыйгырып чыкты:

— Сен! Өштӱниң ӱни! Мениң канымды ас төккӧнигер! Сендий таңмаларды ончозын баспаганча, ол өйгӧ јетире мен јӱрерим. Је керек болгодый болзо, мен партия учун... бойымның партиям учун, ишмекчилердиң учун бастыра канымды берерим! Кулактың јыланы, угуп туруң ба? Бастыразын, калганчы тамчыга јетире!

— Онойып кем айтты? — деп, Нагульнов туруп чыкты.

Разметнов сценадаң тӱжӱре калыды. Кийин јанындагы такталардың бирӱзи кыјырап сынды, јирме кирези кижи табыштанып, коридорго чыктылар. Ортозындагы улустар база тургулай берди. Кӧзнӧктиң шилизи шыңырады: кем де кӧзнӧктиң бир шилизин оодып ийди. Оодылган јерденг ару эзин кирди, ак буу кайнап чыкты.

— Анайып Тимошка кыйгырган ошкош. Рваный Фролдың уулы...

Олорды хутордоң чыгара кӧчӱрип салар керек!

— Јок, ол Акимка! Мында Тубянсктың казактары бар.

— Улус булгаачы шилемирлер, олорды мынаң чыгара сӱрӱп салар керек.

Јуун тӱн ортозы өткӧн кийининде божоды. Колхозты јарадып та, јаратпай да турган улустар тамагы кыркылдаганча,

көстөри карангуйланганча куучындагандар. Бир кезек јерлерде, сценаныҥ да јанында сөс блаажып тартыжып тургандар бойы бойына јууктажып, бирӱзи-бирӱзиниҥ јаказынаҥ тудуп, бойыныҥ чын айтканын билдиртерге албаданыжып турдылар. Кондрат Майданниковтыҥ төрӧл кумы, коштой јаткан айылдажы, оныҥ чамчазын киндигине јетире јырткан. Арайла колдомдожып согушпадылар. Демка Ушаков Кондратка болужарга отурган улустыҥ бажын ажыра калып келген, је, кумдарды Давыдов айрып ийди. Ол ок Демка Майданниковко кокурлап айтты:

— Је, Кондрат, јыртылып калган чамчаҥ учун, канча кыра тартар керек, меенгле бодоп ийзеҥ?

— Сениҥ эмегениҥниҥ... канча... бойыҥ тоолоп көр.

— Је-је! Ондый кокурлар учун мен јууннаҥ чыгарарым.

Демид Молчун дезе кийининдеги улус отурган тактаныҥ алдына киреле, бажын, аҥ чылап, эжиктеҥ кирип турган салкынга удура салып, артык табыш укпаска, тонының эдегиле ороп алып, уйуктап јаткан. Карыган эмегендер јуунга јетире тӱӱбеген чулуктарын алганча келгендер. Олор тӱнӱдеги такаалар чылап, уйкузырап, учуктарын ла ийнелерин полго тӱжӱргилеп отурдылар. Көп улустар јана бергендер. Алдында көп катап куучын айткан Аркашка Менок колхозты корулап, база ла нени де айдарга санаҥган болгон, је оныҥ тамагынаҥ кастыҥ чугулду мыжылдаганындый табыш чыга берди. Аркашка тамагын уужап, ачурканган бойынча колын јаҥыды, је анда да,, чыдап болбой, јерине отура тӱжер алдында, колхозты сыранай јаратпай турган Николай Ахваткинге, нургулай коллективизация бӱткен соҥында, ого не болорын көргӱзип берди: саргара кышталып калган эргегиниҥ тырмагына база бир эргегиниҥ тырмагын тийдиштирип, «тырс» этирип ийди. Николай јаҥыс ла шымыранып матертенеле, тӱкӱрип ийди.

10 бажалык

Кондрат Майданников јууннаҥ јанып отурды. Оныҥ ӱстӱнде, теҥериде јылдыстар, кӱйӱп турган оттор чылап, јарып турдылар. Сыранай табыш јок — тым болгон керегинде, ырааkта соокко јер јара тоҥуп, тызырап турган табыжы угулып турды. Кондрат јанып келеле, букалар турган кажаганга кирип, ясляларга кичинек ӧлӧҥ салып берди. Оныҥ кийининде эртен букаларды бириктирген малдыҥ чеденине апаратаны сагыжына киреерде, јаан кучак ӧлӧҥ кучактанып алала, айтты:

— Је, айрылыжатан ӧй једип келди... Ары турзаҥ, тас мангдай! Тӧрт јылга бис, казак — букага, букам дезе — казакка иштегенис... Бир јакшы јолду-башту неме бисте болбоды. Слер де торолоп туратаныгар, меге де эрикчеҥ болгон. Оныҥ керегинде слерди бастыра бириккен јадынга солып јадым. Је,

айткан эрмегимди чын ла билип турган чылап, неге чиркейип туруң? — Ол будыла кӱреӊ буканы ийдип, чайнап турган чилекейлӱ оозын колыла туура тартып, букала удура көрӱшкен айас, беш јыл мынаӊ озо бу буканы канайда сакыганы кенетийин сагыжына кирип келди. Карыган уй буканы бойына јуутканын, кӱдӱчи де, Кондрат та көрбӧй калган. Кӱскӱде оныӊ букала јӱргени узакка билдирбей турган. «Көрмӧстиӊ уйы, субай артып калды» — деп, Кондрат уй јаар соок көрӱп туратан. Је ноябрь айдыӊ учында уйдыӊ ичи јаанап келди. Көлӧдӧниӊ алдындагы орозо тужунда, Кондрат канча катап соок тӱнде, ийде салдырган неме чилеп, уйкудаӊ туруп, јаӊыс ич штаныла, будына пыймазын тееп алала, «Төрӧп салган болор бо?» деп, јылу кажаган јаар јӱгӱрип турган. Соок сӱрекей болгон, бозу чыкоа ла, энези јалаганча, тоӊо бергедий... Орозоныӊ учы јаар Кондрат торт уйуктабаган. Ониӊ эмегени — Анна бир кӱн эртен тура омок јардак болуп келди:

— Карыган өрӧкӧн учугын божодып ийген эмтир, байла, тӱнде төрӧӧр болор.

Кондрат энирде чечинбей, фонарьдагы одын өчӱрбей јатты. Ол уйды көрӧргӧ јети катап чыгып турган! Јаӊыс ла таӊ јарыыр алдында сегизинчи катап чыккан тужунда кажаганныӊ эжигине јууктап келеле, уй јаан, уур онтоп јатканын укты. Кирип келзе, уй чӧбин тӱжӱрип јаткан эмтир, энези кургада јалап салган, тӱги атырайып калган ак тумчукту бозу соокко калтырап, сооп калган эрдиле энезиниӊ эмчегин бедиреп турды. Кондрат уйдыӊ тӱжӱп калган чӧбин кажаганнаӊ чыгара чачып ийди, ониӊ кийининде бозуны кучактанып алала, оны бойыныӊ тыныжыла јылыдып, узун чепкенииӊ эдегиле јаап алала, јӱгӱрӱкле тура јаар барды.

— Бука! — деп, ол сӱӱнген бойынча кыйгырып ийди.

Анна крестенди:

— Кудайга баш болзын! Киленӊкей кудай јокту бойысты ундубады!

Кондрат јаӊыс атла иштеп, сӱрекей көп шыралаган. Бука өзӱп чыгала, јайгыда да, кыштыӊ соогында да бойыныӊ јаан туйгактарыла улай ла јолго, кыра јерлерге базып, салданы эмезе абраны тартып, Кондратка иштеп јӱрди.

Кондрат бука јаар көрӱп турала, кенетийин тамагына болчок неме келип тура бергенин, көзи ачый бергенин сести. Көстиӊ јажына санаазы јарый берген неме чилеп, ыйлай береле. кажаганнаӊ чыгара басты. Арткан тӱнди уйуктабай, таӊкылап јатты.

...Колхозто кандый болор? Јол јаӊыс — колхозко, онызла кыйалтазы јок барар керек. Бу керекти Кондрат билип јат. Је өскӧ улустар онойып ок сананар ба, билер бе? Јер полду тураныӊ ичинде эски-саскызын јонныӊ колына апарып чачарга ачу да болзо, апарарга керек.

Алдынаӊ бойыныӊ немелерине ачынарын да јӱрек јаар

келбес эдип бектеп салар керек... Оныҥ керегинде Кондрат козурыктап јаткан эмегенине коштой јадып, бир де неме кӧрӱнбес карағуйга кӧрӱп, сананып турды. База сананды: «Кураандарды ла уулактарды кайдаар эдер? Олорго јылу тура керек, кичееп кӧрӧтӧни керек. Ол кулугурлар ончозы бойы бойлорына тӱҥей болуп турарда, олорды јаҥыс јерге јууп алган кийининде канайда аҥылап алатан? Олорды улустар да энелери де булгап салар. Уйларды? Азыралды канайда тартар? Бир канчазын таппай каларыбыс! Бир неделениҥ бажында улустар уур керектеҥ коркыйла, таркай берзе, канайдар? Ол тужунда Гремячийди чактыҥ чакка артырып салала, шахтага баргадый болор. Кижи бир де немези јок болуп, јаткадый боло берер».

Таҥ адар алдында уйуктай берди. Тӱш јеринде ого уур да, кӱч те болды. Колхозко киретени ого јеҥил неме эмес болгон! Кондрат јӧӧжӧни алдынаҥ мензинетениле, букаларыла, ӱлӱӱне келишкен јериле тудуш болгон. Оныҥ јӱреги бойыныҥ оорузына чыдашпай ачып, кӧзиниҥ јажы тӧгӱлип, турды.

Эртен тура ол ажанып алган кийининде кӱнге карарып калган маҥдайын ачымчылу јуурып, бир канча ӧйгӧ чыгара заявление бичип отурган. Оныҥ бичигени мындый болды:

«Гремячийдеги коммунистический партияныҥ ячейказына нӧкӧр Макар Нагульновко.

ЗАЯВЛЕНИЕ

Мен, орто јаткан Кондрат Христофорович Майданников, мени эмегенимле, балдарымла, база јурт ичинде бар немелеримле, бастыра тындуларымла кожо колхозко алзын деп, сурап турум. Мени јаҥы јӱрӱмге божотсын деп сурап турум, нениҥ учун дезе оныла мен јӧпсинип турум.

К. Майданников».

— Кирдиҥ бе? — эмегени сурады.

— Кирдим.

— Малысты апарарыҥ ба?

— Тургуза ла апарарым... Је, сен неге кыйгырып туруҥ, шилтиниҥ тенеги. Мен сени јӧптӧп, канча кирелӱ кӧп сӧстӧр короттым, сен дезе база азыйдагызы учун туружып туруҥ ба? Сен јӧпсингеҥ јогыҥ ба?

— Мен, Кондраша, јаҥыс ла уйга ачынып јадым... Мен јӧпсинип турум. Јаҥыс ла јӱрегим сӱрекей ачып јат... — деп, эмегени кӱлӱмзиренип, фартугыныҥ эдегиле кӧзиниҥ јажын арчып айтты. Эҥ кичинек тӧрт јашту кызычагы Христишка энезин ээчий ыйлады.

Кондрат атка минеле, уйды ла букаларды чеденнеҥ чыгарып, суу јаар айдады. Сугарып алды. Букалар айылы јаар

барарда, Кондрат сӱрекей чугулданып, атла удура табара јортуп келеле, олорды јуртсовет јаар бурыды.

Малын айдап брааткан кижини эмегендер кӧзнӧктӧрдӧҥ, эр улус дезе тышкары јӱрӱп, оромго чыкпай, чырбаалдаҥ ӧргӧн чеден ажыра карап турдылар. Мынаҥ улам Кондрат эпјоксынып браатты. Је јуртсоветке јууктап келерде, ондо, ярмаркага чылап, јуулып келген кӧп букалар, аттар ла койлор турганы кӧрӱнди. Јанындагы оромноҥ Любишкин чыга конуп, мӱӱзинеҥ буулап алган уйды јединип келетти. Оны ээчий мойынында калбаҥдап турган буулу бозу браатты.

— Уйларысты куйруктарынаҥ буулаштырып алала, кожо айдап баралык па? — деп, Любишкин кокурлап каткырды, бойы дезе, јӱзинеҥ кӧргӧндӧ, санааркап калган, кату бӱдӱштӱ болгон. Ого ол уйды јуртынаҥ апарарга јеҥил эмес болгоны оныҥ јӱзин кем де тырмактап салганынаҥ кӧрӱнип турды.

— Сени кем тырмактаган?

— Килинчегим јажырбазым: эмегеним! Кӧрмӧстиҥ эмегени уйдыҥ кийининеҥ јӱгӱрген. — Любишкин азу сагалыныҥ учын толгоп, эмегенининҥ кылыгын јаратпай айтты. — Танк ошкош, табарып келген. Коркушту кантӧгӱлиш боло берди. Эмди коштой јаткан улустыҥ кӧзине кӧрӱнерге де уйалып турум. Айла, кӧрмӧстиҥ каты тяпка тудунып алганча келген. «А-а, кызыл партизанды согорго бо? Бис генералдыҥ да ичтерин јара сайганыс!» — деп айдала, чачынаҥ силкий бердим. Тууразынаҥ кӧргӧн кижи, байла, спектакльга ла бодоп кӧргӧн болбой кайсын.

Јуртсоветтеҥ Титтиҥ јурты јаар бардылар. Орто јаткандардаҥ он эки кижи тӱнде колхозко кирерге сананып алала, бӱгӱн таҥ эртен заявлениелер бичип берген, соондо малдарын айдап келген эмтир.

Нагульнов эки плотникле кожо Титтиҥ јуртында малга ӧлӧҥ салар ясляларды, Гремячий Логто јон-албатыныҥ баштапкы ясляларын эдерге агаш јандап турды.

11 бажалык

Кондрат агаш сапту темир ломло тоҥуп калган јерди узак ойып, столмолордыҥ тӧзин казып турды. Оныла коштой Любишкин кичеенип турды. Павелдиҥ кара папахазыныҥ алдынаҥ тер тӧгӱлип, јӱзи кӱйӱп турды. Ол бастыра ийде-кӱчин салып, ломло јер казып турды. Тоҥ јердиҥ оодыктары тушбашка чачылып, стенелерге токулдада тийип турдылар. Ясляларды капшай јазап ийеле, комиссияныҥ талдап алган тӧртӧн эки буказын таскакка кийдирип салдылар. Нагульнов таскакка кирип келди. Ол тон јок то иштеген болзо, бастыра бойы терлей берди. Јажыл гимнастерказы терлӱ јардына јапшынып

турды. Малтала бир эмеш ле чатылдаткан, чамчазы дезе терге ӧдӱп калган.

— Сен коомой ишчи, Макар — деп, Любишкин бажын јайкады. — Менің иштеп турганымды кӧр! Гах, гах! Титоктың ломы јакшы... Гах!.. Сен капшай тон кийзең, оноң ӧскӧ соокко алдырала, эки будыңды чирей тееп саларың!

Нагульнов тонын јабынып алды. Оның кызарып калган јаактарының каны јӱргери тарай берди.

— Ол газтаң улам болды. Иштеер болзом, эмезе кырга чыгар болзом, тургуза ла тыныжым буулып, јӱрегим согулып келер... Калганчы столмо бо? Је, јакшы! Кӧрзӧң, бистиң хозяйствобыс кандый! — Нагульнов омок суркурап турган кӧзиле јаңы ярлардың јанында јергелей тура берген букаларды ајыктап кӧрди.

Тегин чеденге уйларды кийдирип турганча. Демка Ушаковло кожо Разметнов келди. Ол Нагульновты туура кычырып алала, оны колынаң тутты.

— Макар, најым, кечеги керек учун чугулданба... Балдар ыйлажа берерде, уулчагым сагыжыма кирди, оноң ло улам јӱрегим сыстай берди...

— Килемкей таңманы сени јакшы ла сойор керек!

— Је карын! Сен меге чугулданып турганыңды кӧзиңнең де танып турум.

— Је, болор, кӧрмӧстиң уулы! Кайдаар бараргa турың? Ӧлӧң тартып экелер керек. Давыдов кайда?

— Ол Советте Менокло экӱ колхозко кирерге суранып тургандардың заявлениелерин кӧрӱп отуры. Мен... Менде бир кулактың — Семен Лапшиновтың хозяйствозы бӱдӱн артып калган...

— Келзең, база ла онойдорың ба?.. — Нагульнов кӱлӱмзиренди.

— Је, оны токтот! Бу улустаң мен кемди алайын? Керек торт ло кайнап јат. Јууда чылап, онча неме булгала берди! Мал айдагылап, ӧлӧң экелгилеп јат. Бир кезек улустар качан ок ӱрендерин экелип салгандар. Мен олорды јандырып ийдим. Ӱренле соондо берижерис. Кемди алайын?

— Ол Кондрат Майданниковты. Кондрат! Бери келзең. Председательле кожо Лапшиновты раскулачивать эдерге бар. Јалтанбазың ба? Кезик улустар болгылабай јат, ондый јалтанчак улустар бар. Тимофей Борщевти де алза...Јалаарга уйалбай јадылар, је улустаң тонол алган немени айрып аларга јалтангылап јат...

— Јок, нениң учун барбайтан? Мен барарым, кӱӱнзеп барарым...

Демка Ушаков базып келди. Ӱчӱлези тышкары чыктылар. Разметнов Кондрат јаар кӧрӱп, сурады:

— Сен неге кунуга берген? Сӱӱнер керек. Хуторды кӧрзӧң. Чымалының уйазы чылап, кыймырай берди.

барарда, Кондрат сӱрекей чугулданып, атла удура табара јортуп келеле, олорды јуртсовет јаар бурыды.

Малын айдап брааткан кижини эмегендер кӧзнӧктӧрдӧҥ, эр улус дезе тышкары јӱрӱп, оромго чыкпай, чырбаалдаҥ ӧргӧн чеден ажыра карап турдылар. Мынаҥ улам Кондрат эпјоксынып браатты. Је јуртсоветке јууктап келерде, ондо, ярмаркага чылап, јуулып келген кӧп букалар, аттар ла койлор турганы кӧрӱнди. Јанындагы оромноҥ Любишкин чыга конуп, мӱӱзинеҥ буулап алган уйды јединип келетти. Оны ээчий мойынында калбаҥдап турган буулу бозу браатты.

— Уйларысты куйруктарынаҥ буулаштырып алала, кожо айдап баралык па? — деп, Любишкин кокурлап каткырды, бойы дезе, јӱзинеҥ кӧргӧндӧ, санааркап калган, кату бӱдӱштӱ болгон. Ого ол уйды јуртынаҥ апарарга јеҥил эмес болгоны оныҥ јӱзин кем де тырмактап салганынаҥ кӧрӱнип турды.

— Сени кем тырмактаган?

— Килинчегим јажырбазым: эмегеним! Кӧрмӧстиҥ эмегени уйдыҥ кийининеҥ јӱгӱрген. — Любишкин азу сагалыныҥ учын толгоп, эмегенининҥ кылыгын јаратпай айтты. — Танк ошкош, табарып келген. Коркушту кантӧгӱлиш боло берди. Эмди коштой јаткан улустыҥ кӧзине кӧрӱнерге де уйалып турум. Айла, кӧрмӧстиҥ каты тяпка тудунып алганча келген. «А-а, кызыл партизанды согорго бо? Бис генералдыҥ да ичтериҥ јара сайганыс!» — деп айдала, чачынаҥ силкий бердим. Тууразынаҥ кӧргӧн кижи, байла, спектакльга ла бодоп кӧргӧн болбой кайсын.

Јуртсоветтеҥ Титтиҥ јурты јаар бардылар. Орто јаткандардаҥ он эки кижи тӱнде колхозко кирерге сананып алала, бӱгӱн таҥ эртен заявлениелер бичип берген, соондо малдарын айдап келген эмтир.

Нагульнов эки плотникле кожо Титтиҥ јуртында малга ӧлӧҥ салар ясляларды, Гремячий Логто јон-албатыныҥ баштапкы ясляларын эдерге агаш јандап турды.

11 бажалык

Кондрат агаш сапту темир ломло тоҥуп калган јерди узак ойып, столмолордыҥ тӧзин казып турды. Оныла коштой Любишкин кичеенип турды. Павелдиҥ кара папахазыныҥ алдынаҥ тер тӧгӱлип, јӱзи кӱйӱп турды. Ол бастыра ийде-кӱчин салып, ломло јер казып турды. Тоҥ јердиҥ оодыктары тушбашка чачылып, стенелерге токулдада тийип турдылар. Ясляларды капшай јазап ийеле, комиссияныҥ талдап алган тӧртӧн эки буказын таскакка кийдирип салдылар. Нагульнов таскакка кирип келди. Ол тон јок то иштеген болзо, бастыра бойы терлей берди. Јажыл гимнастерказы терлӱ јардына јапшынып

турды. Малтала бир эмеш ле чатылдаткан, чамчазы дезе терге ӧдӱп калган.

— Сен коомой ишчи, Макар — деп, Любишкин бажын јайкады. — Менің иштеп турганымды кӧр! Гах, гах! Титоктың ломы јакшы... Гах!.. Сен капшай тон кийзең, оноң ӧскӧ соокко алдырала, эки будыңды чирей тееп саларың!

Нагульнов тонын јабынып алды. Оның кызарып калган јаактарының каны јӱргери тарай берди.

— Ол газтаң улам болды. Иштеер болзом, эмезе кырга чыгар болзом, тургуза ла тыныжым буулып, јӱрегим согулып келер... Калганчы столмо бо? Је, јакшы! Кӧрзӧң, бистиң хозяйствобыс кандый! — Нагульнов омок суркурап турган кӧзиле јаңы яслялардың јанында јергелей тура берген букаларды ајыктап кӧрди.

Тегин чеденге уйларды кийдирип турганча. Демка Ушаковло кожо Разметнов келди. Ол Нагульновты туура кычырып алала, оны колынаң тутты.

— Макар, најым, кечеги керек учун чугулданба... Балдар ыйлажа берерде, уулчагым сагыжыма кирди, оноң ло улам јӱрегим сыстай берди...

— Килемкей таңманы сени јакшы ла сойор керек!

— Је карын! Сен меге чугулданып турганынды кӧзиңнең де танып турум.

— Је, болор, кӧрмӧстиң уулы! Кайдаар бараргa турун? Ӧлӧң тартып экелер керек. Давыдов кайда?

— Ол Советте Менокло экӱ колхозко кирерге суранып тургандардың заявлениелерин кӧрӱп отуры. Мен... Менде бир кулактың — Семен Лапшиновтың хозяйствозы бӱдӱн артып калган...

— Келзең, база ла онойдорың ба?.. — Нагульнов кӱлӱмзиренди.

— Је, оны токтот! Бу улустаң мен кемди алайын? Керек торт ло кайнап јат. Јууда чылап. онча неме булгала берди! Мал айдагылап, ӧлӧң экелгилеп јат. Бир кезек улустар качан ок ӱрендерин экелип салгандар. Мен олорды јандырып ийдим. Ӱренле соондо берижерис. Кемди алайын?

— Ол Кондрат Майданниковты. Кондрат! Бери келзең. Председательле кожо Лапшиновты раскулачивать эдерге бар. Јалтанбазың ба? Кезик улустар болгылабай јат, ондый јалтанчак улустар бар. Тимофей Борщевти де алза...Јалаарга уйалбай јадылар, је улустаң тоноп алган немени айрып аларга јалтангылап јат...

— Јок, ненің учун барбайтан? Мен барарым, кӱӱнзеп барарым...

Демка Ушаков базып келди. Ӱчӱлези тышкары чыктылар. Разметнов Кондрат јаар кӧрӱп, сурады:

— Сен неге кунуга берген? Сӱӱнер керек. Хуторды кӧрзӧң. Чымалының уйазы чылап. кыймырай берди.

— Сўўнерге меңдебес керек. Кўч болор — деп, Кондрат айтты.

— Нениң учун?

— Аш саларында малды көрөринде кўч болор. Көрзөң: ўч кижи иштеп јат, он кижи дезе таскактың алдында отурып, таңкы ороп јат...

— Ончозы иштеер! Керек јаңы ла башталып турган учун ондый. Чайнаар неме јок боло берзе, кайдаар барзын, таңкыны ас тартар.

Бурулчыкта аңтарылган чанак јатты. Оның јанында чачылып калган өлөң, чанактың буттары јатты. Чечип салган букалар кардың үстүнде јаткан көк өлөңди чайнап турдылар. Колхозко кирген Семен Куженковтың јап-јаш уулы ўч тиштў айруушла өлөңди көжўўн јууп турды.

— Сен не, уйкузыраган кижи чилеп, базып турың? Мен сендий јиит тужумда, куйун ошкош айланып туратам. Онойдо иштеерге јараар ба? Кайда, айруужыңды бер! — деп, Демка Ушаков күлүмзиренип турган уулдың колынаң айруушты чупча тартала. бир буул өлөңди көдўрип апарды.

— Сен канайып аңтарылган болотоң? — Кондрат чанакты көрўп сурады.

— Јаскалган. билбей турың ба?

— Је, барып малта экел. Ол Донецковтордоң...

Чанакты көдўреле, буттарын јандайла, кадап салгандар. Демка өлөңди чанакка салып божойло. оны бастыра јанынаң тырмуушла јуунада тырмап салды.

— Эх, Куженков, Куженков! Сени балкашка уймалып калган чыбыкла сойгон болзо, ол тужунда өлөң тартарга ўренип алар эдиң. Букалар канча кирези өлөң тепсеп салганын көрзөң! Сен олорго бир кучакты башка салып берген болзоң, артык болор эди. Олорды табына кем божодып јўретен?

Уул каткырала, букаларды айдады.

— Ол эмди бистиң эмес, колхозтың ине.

— Мындый көрмөстиң балазын көрдиң бе? — деп, Демка чугулданган бойынча, кылјырайган көзиле Кондрат ла Разметнов јаар көрўп, јаман сöслö арбанды.

Лапшиновтың јööжöзин бичип турганча, туранын јанында одус кирези кижи јуулды. Көп сабазы јанында јаткан ўй улустар. Јаан сўўри сагалду, буурайа берген карыган Лапшиновты турадаң чыксын деп айдарда, турган улустар шымырана бердилер:

— Кандый эди! Јööжöни јööп алган. Эмди дезе öскö јерге баратан.

— Эрикчил болтыр.

— Чыгарга ачу ок болуп турган болбой кайсын!

— Кандый ла кижиге бойының ооруzы кўч.

— Мындый немени јаратпай турган болбой кайсын. Бойы

дезе азыйгы јадын тужунда Трифоновтоң алым учун не ле јөөжөзин алар тужунда сананбаган.

— Анайда кылынып иштеп алганы ол...

— Ого, көрмөскө, сагалду эчкиге, андый керек. Куйругының төзине ачу тустаң уруп бергендер!

— Кижиниң јеткерине сүүнбес керек, эмегендер, килинчек болор. Айса болзо, ондый неме бойыгарга да једижер.

— Андый болбой кайсын, көрмөс! Бистиң јөөжөбис корум таш. Тойбос бойыңның тамагына токтоп калар болбой!

— Өлөң чабар машинаны јайгыда эки ле күнге береле, менең он салковойды сойуп алган. Ондо уйат бар беди?

Лапшинов акчазы көп кижи деп, азыйдаң бери айдыжатан. Оның акчазы јуудаң да озо ас эмес болгонын улус билип турган. Карыган өбөгөн төлүге акча үлеп, јаан процентту јандырып, уурдап та экелген немени туйка садып алып турган. Оның чеденинде уурчылардың уурдап экелген аттары туратан деп, бир өйдө эрмек бар болгон. Оның айылына көп учуралда түнде каа-јаа цыгандар ла аттар садыжып јүрген коојоймдар келип турган. Аттар Лапшиновтың колы ажыра уурының элбек јолыла Царицын, Таганрог ло Урюпин јаар өдүп турган деп айдыжат. Лапшинов азыйгы өйдө кажы ла јылда үч катаптаң Екатерина кааннаң чаазын акчазын алтын акчага толып аларга станицага барып турганы бастыра хуторго иле болгон. 1912 јылда оны «калтазынаң тударга» санангандар. Је Лапшинов карыган да болзо, чакту болгон учун, јаан шыйдам алала, тоноорго келгендерди јыга согуп, маңтада берген. Ол бойы да энчигип јүрбейтен: јаш тужунда јаланда улустың өлөңин уурдап, тутуртып туратан. Јажы јаанай берген соондо там ла ары барган: өскө улустың не ле немези эптү учураганда, уурдап алатан. Ол коркушту кысканчак кижи болгон. Церквеге барза, Никола Мирликийский деп кудайдың алдына бир акчаның свечизин тургузып салар. Је свечи эмеш ле күйген соондо өчүрип ийер; крестенеле, артканын карманына сугуп алар. Бир свечини бир јылга тургузып туратан. Кандый бир кижи «Кудайга не кысканып турун?» деп сураганда, ол карууна мынайда айдатан: «Кудай, слердий тенек неме эмес! Ого свечи эмес, ак сагыш керек. Кудайдың менең чыгым чыгартар күүни јок. Ол церкведе садыжып тургандарды камчылап та туратан».

Лапшинов, оны раскулачивать эдетен деп, табышты токунаалу уткып алды. Оның коркыйтан немези јок болгон. Бастыра баалу немелерин ол ажындыра јажырып, ижемјилү колго берип салган. Јөөжөзин бичиирге бойы да болужып турган. Карыган эмегени ыйлап, сыктай бергенде, оны кезедип, будыла тееп салып, минут болгон бажында араай куучындап турды:

— Кыйгырба, энебис, бистиң шырабысты кудай көрөр. Ол, быйан беречи, ончозын көрүп јат.

— Сен јаңы тере тонды кайдаар эткениңди, ол көрди бе? — Эжикте турган Демка катуланып сурады.

— Кандый тон?

— Өткөн воскресенде церквеге кандый тонло барып келген эдиң?

— Менде јаңы тон јок болгон.

— Бар болгон, байла, кандый бир јерге јажырып салган!

— Канайып туруң, Дементий? Кудайдың алдында айдып турум, јок болгон.

— Сени кудай каргаар, апшыйак! Оның токпогы бажыңа тийер!

— Кудай бу туру, сен тегин јерге... — Лапшинов крестенди.

— Сен јүрегиңе килинчек алынып јадың! — Демка турган үй улустарды ла казактарды каткыртарга албаданып, көзин имдеп айтты.

— Оның алдында менің буруум јок, акту ла сөзимди айдып турум.

— Тоның јажырып салган! Кату јаргының алдында карууна турарың!

— Бойымның тонымның учун ба?! — деп, Лапшинов чыдажып болбой, ачына берди.

— Јажырган учун карууна турарың!

— Кудайдың сагызы, сениң сагызындый болбой кайсын, калырууш! Ол бу керекке кириишпес!.. Тон јок! Карыган өбөгөнди электеерге — уйат. Кудайдаң, улустаң уйалзаң!

— Сен меге үрен эдерге эки кемјү тараан береле, ойто үч кемјү алган. Анайдарда, сениң уйадың кайда? — деп, Кондрат сурады. Оның үни араай болуп, улустың табыжынаң јүк ле арайдаң угулып турды. Је Лапшинов, јаш кижи чилеп, капшай бурылды.

— Кондрат! Сениң адаң күндүлү кижи болгон, сен... сен оны сананып, оның да учун килинчектебейтен болзоң! Агару бичикте айдылган: «Јыгылып јатканды сокпо». Сен канайда эдип јадың? Мен сенең эки кемјү учун үчти качан алдым? Кудай кайда? Ол ончозын көрүп јат ине!..

— Штаны јок көрмөс тарааңды тегин алар күүндү! — деп, Лапшиновтың эмегени адылып чыкты.

— Табыштанба, энебис! Кудай чыдашкан, бисти база чыдажып турзын деген. Ол, кыйналган көөркий, бажына тегенектү венокты кийип алала, канду јашла ыйлаган...

Лапшинов көзиниң боромтык јажын јеңиле арлады. Табыштанып турган эмегендер токтоп, үшкүргиледи. Разметнов бичип божойло, кату айтты:

— Је, Лапшинов өбөгөн, мынаң чыгып барыгар. Сениң көзиңниң јажы ачу эмес. Сен көп улусты өөркөткөң, эмди бис сениң терендги кудай јогына сойып јадыбыс. Чыгыгар!

Лапшинов бойының тили келтир, санаазы једикпестү

уулын колынаң тудала, ӱч кулакту бӧрӱгин кийдирип, турадаң чыга берди. Бастыра улус кийининең чыкты. Карыган ӧбӧгӧн эжиктең чыгала, тонының эдегин карга тӧжӧнип, тизеленип алды. Чырчык маңдайын крестейле, бастыра тӧрт іаны јаар бажырды.

— Бар! Бар! — Разметнов айтты. Је турган улустың табыжы јаанап чыкты:

— Тӧрӧл јуртыла эзендежип аларга берзең!

— Сен, Андрей, јӱӱлбе! Кижи бир будыла орозына базып алган, сен дезе...

— Ол бойының јӱрӱми аайынча эки де будыла оноор тӱжер учурлу! — Кондрат кыйгырды. Церквениң старостазы, Гладилин јара кирижип айтты:

— Совет јаңның алдына јылбыңдап турың ба? Слердий таңмаларды јакшы согор керек!

— Мен сеге, булгак сагышту, берер болзом, јанатан јолыңды да таппай каларың!

Лапшинов мӱргӱп, крестенип, улустар ончозы уксын деп, ачынчылу сӧстӧр айдып, көстиң јажына белен эмегендердиң јӱректерин ачыдып турды:

— Кудайга бӱдӱп тургандар, јакшы болзын! Төрӧӧндӧрим, јакшы болзын! Кудай слерге су-кадык берзин... Мениң јӧӧжӧмлӧ тузаланыгар. Мен чек јаткам, иштегем...

— Уурдап алган немени садып турган? — Бу тужунда сенекте турган Демка кожуп айтты.

— ...Акту теримле аш иштеп алып тургам...

— Улус тоногоң, процент алгаң, бойың уурдагаң, эмди јайна! Ийтти сени. јиткеңнең тудуп алала, јерге согуп ийген кижи!

— Ак-чек дейдим... Эмди карыган јажымда...

Эмегендер тумчуктарыла мыркылдажып, платтарыла көстӧриниң јажын арчып турдылар. Разметнов Лапшиновты тудала, чеденнең чыгара ийде салып ийер кӱӱндӱ болуп, «Сен агитировать этпе, оноң ӧскӧ...» деп айдарга турарда, эжикте Демканың ла Лапшиновтың карыган эмегенииниң урушкан-керишкен табыжы угулды...

Лапшиновтың эмегени кухнядаң чыгып келди. Ол бир колына кастың јымырткаларын салган корзина, экинчизине уйа базып турган кас тудунып алган. Демка оның колындагы кастың јымырткаларын јеңил блаап алды, је касты дезе Лапшиниха эки колыла тудуп, божотпой турды.

— Тийбе дейдим, таңма! Тийбе!

— Кас эмди колхозтың! — деп, Демка касты узун мойынынаң тудуп, кыйгырды.

Лапшиниха будынаң тутты. Олордың кажызы ла касты бойы јаар тартып, сенекте тартыжып турдылар.

— Божот дейдим, кылчыр!

— Мен сеге божодып берерим!

— Божот!

— Колхозтың казы!.. — Демка кыйгырып турды. — Ол биске јаска јетире... кастың балдарын!.. Ары тур, карыган көрмөс, оноң өскө будымла тепсеп саларым... Балдарын... чыгарар!.. Слер бойыгардыйын јип салганаар.

Чачы самтайа берген Лапшиниха тепкишке кийис өдүгиле тееп, касты бойы јаар тартып, чилекейин чачылтып турды. Кас эң баштап кайкылдап турган, оның кийининде токтой берди (Демка тамагын туй тудуп салган болбой кайсын), је канадын капшай талбып турды. Оның јуңы сенекке быјырай берди. База ла бир көс јумгалакта, Лапшиниханың колынаң јарым тынду касты ушта тартып алгадый болгон, је ол ло өйдө кастың бортук мойыны «мырс» эдип сынала, үзүлди. Лапшиниха сенектиң тепкижинең тирсилдеде тоголоно берди. Демка дезе ајарыбас јанынаң боло берген керекке «А!» — дејле, колында кастың бажын тудунганча, кийининде јаткан јымыртказын төжөнгөн айас јанында турган карытка јыгылды. Улустың јыңырап чыккан каткызына туранын јабузының кырында соройо тоңуп калган тош оодылып түшти.

Лапшинов бут бажына турала, бөрүгин тыңыда тартып, бойының оозы ачык аамай уулын колынаң тудуп алган бойынча паратадаң јүгүрип чыгала, јүре берди. Карыган эмегени ачынганына ла эдиниң ачууна карарып калган турды. Юбказын јазап алала, тепкиштиң алдында бажы јок, чакпыланып турган касты аларга сананган. Је сенектиң јанында айланыжып турган тайгыл јүткүп келеле, өлүп браткан касты Лапшиниханың тумчугының алдынаң тудуп, балдар сыгырыжып-каткырыжып турганча, маңтап јүре берди.

Демка кастың бажын чачып ийеле, турага кире берди. Је туранын јанында јүзүн-јүүр үндү каткылар, уйазында отурган кучыйактарды үркидип, јыңырап турды.

12 бажалык

Гремячий Логтогы јадын-јүрүм көндүге берди. Казактар түште оромдо, тураларда јуулып алала, колхоз керегинде сөс блаажып, учында кандый болорын шүүжип, куучындажып турдылар. Төрт күннің туркунына кажы ла энгирде јуун болуп, таң адар алдында, пөтүк эдерине јетире өдүп турган.

Бу күндердиң туркунына Нагульновтың чырайы, узак оорудаң улам чылап, чыга берди. Давыдов дезе бир де немеге алдырышпай тургандый, арыктаганы билдиртпей турды, јаңыс эрдиниң үстүндеги ле јаактарындагы јуурыктары јарт болуп билдире берди. Кандый бир керекти эдер-тудар ла болуп, тургуза ла чакпырай береле, түрче ле аайланбай барып, токтоп калатан Разметновты да немеге бүдер эдип сагыш алындырды. Бириктирген мал сугатан чедендерди көрүп, Анд-

рей хутордо базып jўрди, оныҥ чала соок көстөри кўлўмзиренип турды. Колхозтыҥ правлениезин туткалакта, колхозты баштап турган Аркашка Менокко jаантайын айдып турды:

— Бис олордыҥ мўўзин толгоп саларыс. Кöдўрези колхозто болор.

Эмди тургуза колхозко тартып алган одус эки ле процент, jе иш токтобой, оноҥ ары эрчимдў öдўп jат деп, Давыдов райкомго бичик бичийле, атту элчиле аткарып ийди.

Тураларынаҥ чыгартып салган кулактар төрööндөрине ле jуук улустарына барып jаткылады. Фрол Рваный Тимофейди көндўре ле округтыҥ прокуроры jаар ийе береле, бойыныҥ нajызында, jоктулардыҥ jууны тужунда колхоз учун кол кöдўрбей мойногон Борщевте jатты. Борщевтиҥ кичинек туразына кулактардыҥ активтери jуулып турды.

Кўнўҥ ле тўште кижи көрбöзин, тыҥдап укпазын, jуртсовет ajаарып тура бербезин деп, туйка туралардыҥ кийини janыла — чедендерле, идиргендерле бирдеҥ, экиденҥ келип, туралардыҥ кийинине jуулып турдылар. Гаев Давыд, раскулачивать эттирген кийининде «Кудай учун эдиреҥкей болуп калган» мекечи Лапшинов ло каа-jаа Яков Лукич Островнов то керектиҥ аайын билерге келип турдылар. «Штабка» колхозты сыраҥай ла jаратпай турган бир кезек орто до jаткандар — Николай Лушня ла оноҥ до öскöлöри келип турдылар. Керек дезе Борщевтеҥ öскö, jокту да улустаҥ эки кижи бар болгон: бирўзи узун сынду, кабагы jок, тудуш ла бажын тазайта кырдырып, унчукпай jўретен казак Атаманчуков Василий, экинчизи алдында гвардейский батареяныҥ артиллеристи болгон Хопров Никита. Хопров черўде Подтелковло кожо турган, гражданский jуу тужунда черўге турбаска jаантайын мойноп jўреле, 1919 jылда калмык укту полковник Аштымовтыҥ карательный (кыйнайтан) отрядына кирген. Бу керек оныҥ советский jаҥ тужундагы jўрўмин аҥылап берди. Хутордо ўч кижи — Яков Островнов, оныҥ уулы ла карыган Лапшинов 1920 jылда черўзиле кожо качып отурар тужунда, Хопров Кущевкада Аштымовтыҥ карательный отрядында подхорунжийдиҥ ак jолду погонын кийип jўргенин, оноҥ башка ўч калмык-казакла кожо темир jолдыҥ депозыныҥ арестовать эттирген ишмекчилерин Аштымовко шылууга апарып jатканын көргöндöр... Көргöндöр... Хопров Новороссийсктеҥ Гремячий Логко janып келген кийининде, Островновтор ло Лапшинов тирў артканын билеле, канча кирези jўрўмин jылыйткан?! Бу тöжи jалбак гвардейский батареец ол тужундагы öйдö, контрреволюцияла тыҥ тартышкан jылдарда, бойыныҥ jўрўми учун канча кирези тыркырабаган деер?! Ат такалаар тужунда кандый да атты сыҥар будынаҥ тудуп туратан чактy кайракан, куурмаксу кўлўмзиренип jўречи Лапшиновко jолукканда, соокко тоҥуп калган дуб агаштыҥ бўри чилеп, калтырап jўретен. Оноҥ ол ончозынаҥ ла көп коркып jўретен.

Ого јолукканда ла эрдин араайынаҥ ла кыймыктадып, кыркыраак ӱниле айдатан:

— Апшыйак, казактыҥ јӱрегин өлтӱртпезеҥ, айтпазаҥ!

Лапшинов дезе оны јаратпай турган кижи болуп, токтодып туратан:

— Сен канайып туруҥ, Никита! Кудай сениле кожо! Мен мойынымда крест тагынбай јӱрӱм бе? Быйанчы канайда ӱреткен эди: «Јуук кижини, бойыҥа килеп тургандый, киле». Сен оны сананба да, айтпазым! Кессеҥ — каҥ да акпас. Мен де ондый... Је, сен де база керек тужунда болужып јӱр... Јуун тужунда мени кандый бир кижи јамандап айткадый болзо, эмезе јаҥ кыстап келзе, мениҥ учун турушсаҥ». Кол-колды јунуп јат. Је, ӱлдӱни кӧдӱрген кижи — ӱлдӱдеҥ ок өлӧтӧн. Ондый ба? Оноҥ башка сени кыра тартарга болушсын деп сурааргa санангам. Кудай меге сагыжы једикпес уул берди, ол меге болуш эмес, кижи јалдап аларга — баалу...

Хопров Лапшиновко јылдаҥ-јылга барып «болужып» турар болды: јалы јокко кыра сӱретен, Лапшиновтыҥ машиназыла Лапшиновтыҥ буудайын согуп туратан. Оныҥ кийининде јанып келеле, столго отурып, бойыныҥ, чой ошкош алаканыла кызыл сагалду јалбак јӱзин бектенип алала, сананып отуратан: «Кажы өйгӧ јетире мындый болор? Өлтӱрип саларым!»

Островнов Яков Лукич оны айбылаарына кичеебейтен, коркытпайтан, је, керек тужунда, шили аракыдаҥ болгой, оноҥ до јаан неме сураза, Хопров мойнобозын билип туратан. Аракыны дезе, Яков Лукич оноҥ тудуш ла ичип, «сыйлаган учун быйан болзын» деп, айдып туратан.

«Аракыла тумалана беретен болзо кайдат» — деп, Хопров столдыҥ алдында, јарым пуд гирязындый јудуругын тӱӱнип отуратан.

Половцев эмдиге ле јетире Яков Лукичтиҥ карыган энези јадып туратан, кичинек кыбында јаткан. Карыган эмеген печкениҥ ӱстӱне кӧчӱп алган, Половцев дезе, оныҥ кыбындагы кыскачак тӧжӧккӧ јадып алып, јыланаш будын изӱ печкеге јылыдып, ӱзӱк јоктоҥ таҥкылап јадатан. Тӱнде ол ончозы уйуктап калган туранып ичинде ары-бери базып јӱретен (эжиктердиҥ илмектерин кастыҥ јуузыла кичеемелдӱ сӱрткӱштеп салган учун бирӱзи де кыјырабай турган). Кезик бирде тонын јабынып алала, таҥкызыныҥ одын өчӱрип, аштыҥ коозозын салатан јерде јажырып салган адын кӧрӧргӧ барып келетен. Тургаксып калган ат, тыҥ ӱнденерге ӧй эмес деп билип турган немедий, араайын окуранып уткыйтан. Ээзи оны колыла эркеледип, бойыныҥ темирдий, бӱктелбес сабарларыла буттарыныҥ ӱйелерин сыймап туратан. Бир катап оны суккан јеринеҥ чыгарып алала, сӱрекей карангуй тӱн болордо, чӧл јаар мантада берди. Таҥ јарыыр алдында јанган. Ат дезе торт ло сууга өткӧндий, бастыра бойы терлеп калган, ол ту-

душ ла тентирилип, сӱрекей калтырап турды. Яков Лукичке Половцев эртен тура айтты:

— Бойымныӊ станицамда болдым. Мени ондо бедирегилеп јат... Казактар белен, приказ сакыгылап јат.

Гремячийде колхоз керегинде суракты шӱӱшкен экинчи јуунда Яков Лукич, Половцевтиӊ ӱреткени аайынча, бастыра улусты колхозко кирерге кычырып, сӱрекей керсӱ, јакшы куучындаганына, база бу хутордыӊ тоомјылу кижизи «мен колхозко кирип јадым» деп айткан кийининде, одус бир кижи заявлениелер бичип бергенине Давыдов сӱрекей тыӊ сӱӱне берди.

Колхоз керегинде Яков Лукич јакшы айткан, эртенгизинде дезе айылдарга јӱрӱп, Половцевтиӊ акчазыла аракы садып алала, колхозты јаратпай турган бӱдӱмчилӱ орто јаткандарды кӱндӱлеп, бойы да эмеш ичип алала, öскö неме куучындап турды:

— Сен јӱӱле бердиӊ бе, карындаш? Мениӊ аргам јок, сендий эмес, меге колхозко кирбей, удура эрмек айдарга јарабас. Мен аргалу јаткан кижи, мени раскулачивать эдердеӊ маат јок. Сен неденӊ тӱреп, оноор кирип јадыӊ? Буканыӊ комудын кийип көрбödиӊ бе? Колхозто сени ӱйгендеп алып, јарык кӱнди көрдирбей јӱргӱзер, карындаш! — деп айдала, оноӊ ары араай, бичик јогына да айдар болуп ӱренип алган керекти, келетен öйдö тӱймеен болотонын, коммунизм тужунда бастыра эмегендерди бириктирип, јонныӊ текши эмегендери эдип јӱргӱзери керегинде öштӱлердиӊ меке-тögӱнин куучындап турды. Онула куучындажып отурган кижи чала уккур болуп, оныӊ айтканынча эдерге јöпсинип турган болзо, ол сӱмелеп, гран ары јанынаӊ «бистиӊ» улустар келгежин, öлтӱртериӊ деп, коркыдып турды, арт учында бойыныӊ кичееген керегин бӱдӱрип, «союзка» кирип јаткан јöпти угала, јӱре берип турды.

Керек јакшы ла бӱдӱп браатты. Яков Лукич одуска јуук казактарды бойына тартып алды. «Союзка» киргени керегинде бир де кижиге айтпагар, оныӊ керегинде кемле де куучындашпагар деп, кату јакып салды. Је бир катап кулактардыӊ штабындагы керекти учына јетирерге барала (ол бойы да, Половцев те раскулачивать эткендерге, база олордыӊ јанында јуулып турган улуска иженип тургандары сӱрекей болгон, олорды бойына тартып алатанын јеӊил керекке бодоп, оны кийининде бӱдӱрер деп артырып салган болгон), баштапкы ла буудакка учурады... Яков Лукич тонго оронып алала, эӊиргери Борщевке келди. Туранын кижи јатпай турган кыбындагы кичинек печкеде от кӱйӱп турды. Ончозы јуулып калган эмтир. Айылдыӊ ээзи — Тимофей Борщев тизеленип туруп алала, печкеге ооктоп салган чырбаал салып турды, тактадардыӊ, толыкта салган, георгиевский ленталар ошкош, сары, кök, кара јолду тыквалардыӊ ӱстӱнде Фрол Лапшинов, Гаев, Николай

Люшня, Атаманчуков Василий ле батареец Хопров отурдылар. Фролдың округтаң јаңы ла јанып келген уулы Тимофей көзнөктиң јанында бут бажында турды. Ол округка бararда, прокурор оны јаратпай көргөнин, оның комудалын көрөрдиң ордына, бойын арай ла арестовать эттирбей, ойто район јаар ийбей салганын куучындап турган. Яков Лукич кирип келерде, Тимофей токтой берди, је адазы көкүдип айтты:

— Ол бистиң кижи, Тимоша! Сен оноң коркыба.

Тимофей куучындап божойло, јалтырап турган көзиле отурган улусты көрүп, айтты:

— Јадын коомойтый берди, тургуза ла бандиттер бар болгон болзо, атка минип алала, коммунисттердиң канын төгүп турар эдим!

— Јадын-јүрүм уйадай берди... — Яков Лукич ого јөмөй айтты, — бу ла аайынча божойтон болзо, кудайга баш, кем јок болор эди...

— Айдарда нени сакып јадатан мында? — деп, Фрол адылып чыкты. — Сени тийбеген, оның учун сеге јакшы болуп јат. Мен дезе бойымның ажым учун өлүмге јууктап келдим. Каан тужунда бис экү түңгей јатканыбыс, эмди көрөр болзо, сен ол ло бойың артып калган, менің дезе калганчы кийис ödүгимди де чечип алдылар.

— Мен оның керегинде эмес, кандый бир неме боло бербезин деп, коркып турбай...

— Нени айдазың?

— Јуу болордоң маат јок...

— Ээ, кудай! Ондый ла болзын, јеңдирбес агару Егорий тургуза ла болотон болзо! Апостолдың бичигениле болзо...

— Он тогус јылда вещенецтер чилеп, казыкту барар эдис!

— Тирүге ле ичи-кардын чыгара тартар эдим, эх, гм-м-м!..

Филоновский станцияның алты јанында тамагына шыркалаткан Атаманчуков, мал кабырачының шоорыла ойноп тургандый, чичке үниле јарт эмес кыйкылдап айтты:

— Албаты казырлана берген, тишле кемирер!..

Коштой јаткан станицаларда амыр эмес, кажы бир јерлерде казактар коммунисттерди, озогыда Москва јаар умзанып турган атамандарды бажына таар кийдирип береле, суупа салып үреткен чилеп, сагыш алындырып, үредип јадылар деп, Яков Лукич ајыктанып, кажы ла сөсти шүүп, араайын, меңдебей куучындап турды. Ого үзеери бастыра Түндүккавказский крайда амыр эмес, кичинек станицаларында эмеген улусты бириктирип салган, коммунисттер өскө улустың эмегендериле јажыт јогынаң уйуктап јадылар деп, билдирбезинең кожуп айтты. Өскө государстводоң десант келерин сакыгылап јат деди. Бу ончо неменің керегинде мынаң бир неделе озо. Гремячийди табарып өткөн, јаңыс полкто турган таныш офицер айткан деп, куучындады. Је, Яков Лукич ол офицер эмди-

ге јетире оның айылында јажынып јатканын јажырып салды.

Бу өйгө јетире унчукпай отурган Никита Хопров сурады:

— Яков Лукич, сен мындый неменің керегинде куучындап берзең: Бис түймеп чыпала, коммунисттеристи јоголтып саларыс, оның кийининде не? Милицияга бис чыдажарыс, је станциядаң биске черў удурлажып келзе, канайдарыбыс? Олорго удурлажа бисти кем апарар? Офицерлер јок, бис дезе карањуй улустар, јолды да јылдыстаң көрўп бодоп јадыбыс. Јууда онойдо јўрерге јарабас. Частьтар јолды планнаң таап јадылар, штабтарында карталар јурагылап јат. Кол бисте бар, је баш јок.

— Баш та бар болор! — деп, Яков Лукич бўдўмјилеп айтты. — Офицерлер једип келер, олордың ўренгени кызыл командирлерденг тың эмей. Азыйдагы юнкерлер бийик ўредўлў јаан начальниктер болуп өзўп келетен болгон. Кызылдардың командирлери кандый? Је бу бистиң Макар Нагульновты да алалы? Баш кезе чабарга ол чыдаар, је черўни баштап болор бо? Качан да болбос! Картаны аайлап турган беди ол?

— Офицерлер кайдаң чыгып келетен?

— Олорды эмегендер чыгарып берер! — деп, Яков Лукич ачынды. — Сен, Никита, койдың куйругына убак јапшыныл турган чылап, меге не кадалып туруң? «Кайдаң, кайдаң?» деп, сурап божобой туруң. Мен кайдаң билерим?

— Гран ары јанынаң келер. Јазымы јок келер! — деп, Фрол бўдўмјилеп айдала, өчин канайда аларын, келетен өйдө јаң кубулары керегинде сананып, сўўнгенинең улам тумчугының ўйдин тастаңдадып, кейле кожо таңкының ыжын тартып турды. Хопров бут бажына турала, будыла тыкваны ийде салып, сары сагалын сыймап айтты:

— Онызы ондый болбой кайсын... Је, јаңыс эмди казактар көп немеге ўренип алгандар. Олорды түймеен эткен учун тың токпоктогондор. Олор эмди барбас. Кубань болушпас...

Яков Лукич буурайып браткан сагалын өткўре каткырып, айтты:

— Барар, јаңыс кижидий барар! Бастыра Кубань от чылап, јалбырап чыгар... Сагышта мындый болотон: эмди тургуза мен јеңдирип, өштўниң алдына киргем, је бир канча өй өткөн бажында мен өштўниң ўстўне чыгып алала, оны токпоктоп јадарым.

— Јок, карындаштар, канайдатан эдигер, онойдо эдигер, мен ого јөпсинбей јадым! — деп, Хопров бек сананып алган санаазынаң улам чырайын соодып, эрмектенди. — Мен башкаруга удурлажа көдўрилбей јадым, өскө дө улусты ого јөптөбөй турум. Сен, Яков Лукич, улусты ондый кокурга тегин ле јерге сөстөп туруң... Сенде конгон офицер, өскө, каршулу кижи. Ол сууны боромтыдып ийеле, туура јўре берер, бис база ла карууна турарыс. Өткөн јууда олор бисти совет јаңга удурлаштыра көдўреле, казактарга погонның ўстўне лычкалар көк-

төп берген, олордоң бачым бышкан офицерлер эдип алгандар, бойлоры дезе јууның кийини јаар, штабка, чичке бутту кыстарла колтуктажарга баргандар... Кийининде ончозының кылыктары учун карууна кем турганы сагыжына кирет пе? Новороссийскте кызылдар пристаньдарда калмыктардың бажын кескилеп турарда, офицерлер, оноң до өскө кайракандар ол тужунда керепке отурып алала, өскө јылу ороондорго барып јаткандар. Доннын бастыра черүзи, койлор чылап, Новороссийскте јуулгандар, генералдар база ба?.. Эх! Мен сенең келишкен аайынча сурааргa санангам: конуп барган «слердиң благородие» эмди де сенде јажынып јаткан болор бо? Бир-эки катап мен, коозо уратан јер јаар көнөктү суу апарып јатканынды көргөм... Бу Яков Лукич сууны оноор ненин учун апарып јат, ондо кандый көрмөсти сугарып јат деп, сананып тургам. Оның кийининде бир катап ат киштегенин укkам.

Яков Лукичтиң чырайы кугарып, буурыл сагалына түңей болуп браатканын Хопров сүрекей јилбиркеп көрди. Яков Лукич коркып та, маңзаарып та турганы оның јүзинең билдирип турды. Хопров тың сүүнип, сөстөрин омок айдып, бойының үнин, өскө кижиниң куучынындый угуп турды.

— Менде кандый да офицер јок, — Яков Лукич тунгак үнile айтты. — Мениң беечегим киштеген... Коозо јаткан таскакка суу апарып јүрбегем. Каа-јаа өскө немени — јайынтыларды... Ондо турган какай бар эди...

— Беенниң үнин мен таныыр эдим. Мени мекелеп болбозың! Айла меге керек беди! Је слердиң керегеерде мен турушпазым. Слер дезе оны јастырбай өткүригер...

Хопров папахазын кийип алала, эки јанына көрүп, эжик јаар басты. Оның јолын Лапшинов туй алды. Оның буурайа берген сагалы тырлап турды, ол эки колыла јаңып, отура түжүп, сурады:

— Айдарда, угузарга барып јадың ба, иуда? Садынып салган ба? Сени калмыктарла, карательдерле кожо болгон деп айтса, канайдарың?..

— Сен, апшыйак, токтоп кал! — деп, Хопров кебин соодып, јаан јудуругын Лапшиновтың сагалына јетире көдүрип, кайнап чыккан чугулын бадырып болбой айтты. — Мен озо бойымның керегимди угузарым, карательдерде болгом, подхорунжий болгом, јаргылагар деп айдарым. Је-е-е слер де көрүгер! Сен де, карыган таңма... Сен де база... — Хопров мыжылдап чыкты, оның тыныжы јалбак төжинде, кузницаның көрүги чилеп, каркылдап турды. — Сен мениң канымды ончозын сооруп алган! Јаңыс та катап болзо, сени базынып, шоодып көрдим!

Ол јудуругын өрө көдүрбей, Лапшиновтың јүзине түрте соголо, полго јыгыла берген кижини көрбөй, эжикти тың јабала, јүре берди. Тимофей Борщев куру көнөк экелди. Лапшинов көнөктиң јанына тизеленип отура берди. Оның тумчу-

гының үйдинен. кескен тамырдаң аккандый, кара кан ага берди. Ончозы тым боло берерде, Лапшиновтың тижи кыjырап турганы, тумчугынаң чыккан кан сагалын кууп агып барала, көнөктиң тууразына тамчылаганы угулып турды.

— Эмди бистиң өлүмис jедип келген — деп, раскулачивать эттирген көп билелү Гаев айтты. Ол ок тужунда Николай Люшня кожо отурган улусла эзендешпей, бөрүгин де jетире кийбей, турадаң чыга берди. Оның кийининде Атаманчуков табыланып чыкты, эжиктең чыгарда, чичке үниле көксинде эрмектенди:

— Тарап-таркап барар керек, оноң өскө мынаң jакшы неме сакып албас.

Яков Лукич бир канча минут унчукпай отурды. Оның jүреги тижийле, тамагын бууп тургандый. Тынарга сүрекей күч боло берди. Бажының каны согулыжып келди, маңдайына дезе соок jайылды. Ол бир канча улустар jүре берген кийининде, турды; көнөктиң үстүнде энчейип отурган Лапшиновты jескингендү көрүп, jанынча өдөлө, Тимофей Рваныйга араай айтты:

— Мениле кожо баралык, Тимофей.

Онызы унчукпай, кийинип алды. Чыккылады. Хутордо калганчы оттор өчүп турды.

— Кайдаар барарыс? — деп, Тимофей сурады.

— Мен jаар.

— Не керек?

— Кийининде билериң, капшай баралы.

Яков Лукич өнөтийин jуртсоветтиң jанынча базып өтти. Ондо от jок, карангуйда көзнөктөр мызылдап турды. Яков Лукичтиң jуртына келдилер. Сенектиң jанында ол тура түжеле, Тимофейди тонының jеңинең тартып ийди.

— Сен бого сакып тур. Мен сени айла айдарым.

— Jарайт.

Яков Лукич токулдадып ийерде, келди эжикти ачып берди.

— Сен бе, батя?

— Мен — ол турага киреле, эжикти jаап алды, экинчи кыпка кирерденг озо эжигин токулдатты. Кыркырак үн сурады:

— Кем?

— Мен, Александр Анисимович, кирзе, кем jок по?

— Кир.

Половцев кара шалыла jаап алган көзнөктиң одожында кичинек столдың jанында нени де бичип отурды. Бичип алган чаазынын jалбак, кату алаканыла бектеп алала, маңдайы jаан бажын бурыды.

— Je, не болды? Кандый керек?

— Коомой... Jеткер!

— Канайтты? Капшай айт!.. — Половцев туруп чыгала, бичип алган чаазынын карманына сукты, jуурмаштап көктөгөн чамчазын мендей-шингдей топчылап аларда, чырайы

кызара берди, калыырга белетенип алган казыр аң чылап, бастыра бойы кызынып, эҥчейди.

Яков Лукич ого не болгонын ончозын туктурылып куучындады. Половцев бир де сöс тўжўрбей, угуп, бойыныҥ оҥырайып, тижип калган чаҥкыр-боро көзиле Яков Лукич јаар кезе көрўп турды. Оныҥ јўреги токунап, бойы јудуругын катап-катап тўўнип турала, учында, сагалын кырып салган эрдин тыртыйтып ийген бойынча, Яков Лукичке јууктада алтады.

— Ш-ши-лемир! Сен кайттыҥ, буурыл башту көрмöс, мени базарга туруҥ ба? Керекти ўреерге туруҥ ба? Сен оныҥ кабортозын бойыҥныҥ чеберленбезиҥниҥ керегинде ўреп салдыҥ! Мен сени канайда јакарган эдим? Улустыҥ санаазын јаҥыстаҥ билип алар керек болгон! Сен дезе — јаратты сўскен букадый!.. — Оныҥ јоон, тунгак ўниле шымыранып, айдып турган сöзи Яков Лукичтиҥ јўзин кугартып турды. — Эмди нени эдер? Ол Хопров эмди барала, угусты ба, јок по? Је, Гремячийдиҥ тöҥöжи, капшай айтсаҥ! Јок? Ол кайдаар барды, сен кийининеҥ ары көрдиҥ бе?

— Көрбöдим... Алексаандр Анисимович... Быйанзак öрөкөн, бис эмди өлөрис!

Яков Лукич бажын тудунды. Оныҥ кўреҥ јаагыла буурайа берген сагалы јаар көзиниҥ јажы тоголонып тўжўп келди. Је Половцев јаҥыс ла тижин кыјыратты.

— Сен! Эдер керек, сен дезе... Уулыҥ ўйде бе?

— Билбезим... мен бойымла кожо кижи экелгем.

— Кемди?

— Фрол Рваныйдыҥ уулын.

— Э-э, нениҥ учун экелдиҥ?

Олор бойы бойлоры јаар көрўшти, сöс јогынаҥ билижип алды. «Ижемјилў уул ба?» — деп, Половцевтиҥ сöс јок сурагына кару эдип, Яков Лукич бажыла кекиди. Половцев чугулданып, кадуга илип салган тонын алала, јастыктыҥ алдынаҥ јаҥы ла арутап алган колмылтыгын чыгарып, барабанын айландырып ийди, окторыныҥ бажы јалтыражып көрўнди. Половцев тонын топчылап, јууда чылап, командовать эдип турды:

— Малта ал. Сыраҥай ла кыска јолло апар. Канча минуттыҥ бажында једерис?

— Мында узак јок, мынаҥ тогузынчы ла тура...

— Оныҥ билези бар ба?

— Јаҥыс эмегени бар.

— Јанында јаткан айылдаштары јуук па?

— Бир јанында идирген, экинчизинде — сад.

— Јуртсовет?

— Ого јетире узак.

— Баралык!

Яков Лукич одын кезетен јерден малта экелгенче, Полов-

цев сол колыла Тимофейди чаганагынаҥ тыҥыда тудуп, араайын айтты:

— Кыйалтазы јогынаҥ мениҥ сөзимди ук! Качан бис једип келзебис, сен ӱниҥди өскөртип алала, «мен јуртсоветтиҥ дежурныйы сеге бичик экелгем» деп айт. Эжикти оныҥ бойына ачтырар керек.

— Слер ајыктаныпар, нөкөр... слерге таныш эмес... Хопров, букадый, чакту кижи, ајарыбас јанынаҥ ол јаҥыс ла кызыл јудурукла нени этпес деп айдар — Тимофей тилин бош салып, эрмектене берди.

— Унчукпа!—Половцев оны токтодоло, Яков Лукич јаар колын сунды. — Кайда, меге бер. Башта.

Яков Лукичтиҥ колына јылып, терлеп калган, ясень агаштаҥ эткен малтаныҥ сабын тонынаҥ алдына сугуп штанынаҥ курына кыстанып алала, тонынаҥ јаказын көдӱрип алды.

Оромло унчукпай өткӱледи. Јайканып брааткан јаан сөөктӱ Половцевтиҥ јанында базып отурган Тимофей баладый, кичинек болуп көрӱнип турды. Ол есаулдыҥ јӱзинеҥ көзин албай браатты. Је карангуй тӱн ле тонынаҥ јаказы ого аршамык эдип тургандар.

Чеденди ажып, идиргенге кирдилер.

— Истиҥ ордыла базып келигер, јаҥыс ис болзын — деп, Половцев јакарып шымыранды.

Кижи баспаган карла бӧрӱлер чилеп, ээчижип, алтамнаҥ алтамга базып отурдылар. Өткӱштиҥ јанына јууктап келгенде тужунда Яков Лукич алаканын сол мыкынына јаба тудуп, кунукчылду шымыранды:

— О, кудай...

Половцев эжик јаар колын имдеди.

— Токулдат!..—Тимофей уккалактаҥ озо эрдинеҥ ле сезеле, билип алды. Эжиктиҥ темир пробойыла араай токулдадып ийди. Ол ок тужунда эжиктиҥ оҥ јанына келип тура берген, ак папахалу өскө кижиниҥ сабарлары тонынаҥ топчыларын ӱзӱп јатканы угула берди. Тимофей база катап токулдатты. Эжиги ачык уйадаҥ чыгып келген ийдичектеҥ Яков Лукич сӱрекей коркып турды. Је соокко алдырган кӱчӱктунгак ӱниле араай ӱреле, камышла јаап салган погреб јаар јӱре берди.

* * *

Хопров айылына уур сагышка тӱжӱп, је јолой санаазы эмеш токунап калган келген. Эмегени курсак салып берди.

Ол курсакка кӱӱнзебей, көп ичпей, бир эмеш ажанала, кунугып айтты:

— Тузаган арбуз бар болзо, јиир эдим, Мария.

— Јӱдеп турыҥ ба? — деп, онызы кӱлӱмзиренди.

— Јок, мен бӱгӱн ичпедим. — Мен эртен, Машутка, баш-

каручыларга барала, каратель болгонымды айдып бererim. Мынаң ары мынайда јадарга менің күчим јетпей барды.

— Ба-таа, сенің сагыжынды! Санааң ненің учун булгала берди? Мен аайлап болбой јадым.

Никита күлүмзиренип, јеерен јалбак сагалын сыйманды, уйуктаарга јадар тушта катуланып, база катап айтты:

— Сен јолго сукайры эмезе јурама калаш эдип бер, мен буруум учун отурарга баратам...

Оның кийининде эмегенининг айдып турган сөзин укпай, көзин бир де эмеш јумбай, узак сананып јатты: «Бойым да, Островнов то керегинде айдарым. Ол көрмөстөрди де отургузып салзын! Меге не болор? Оның учун адып салбас болбой? Үч јыл кирези отурып, Уралда одын кезип иштеген соондо чеп-чек јанып келерим. Алдында ондый-мындый болуп јүргенимди бир де кижи айтпас. Мынаң ары бойымның килинчегим учун бир де кижиге иштеерге барбазым. Аштамовко канайда киргенимди јартап айдып бererim. Мынайда айдарым: фронттоң качып јүргем, окко кандый кижи мангдайын тудуп берет? Керек болзо, јаргылазын. Узап калган керек учун јеңилте бергилеер. Көдүрезин айдарым! Улусты мен бойым аткылабагам, је камчыла... Канайдар база, камчыла... качып јүрген казактарды да, кандый бир кижини большевизм учун согуп тургам... Мен ол тужунда карангуй түннең де ары болгом, нени эдерин, канайда эдерин билбей јүргем».

Ол уйуктай берди. Баштапкы катап уйуктаган уйкузын эжик токулдатканы үсти. Эмеш јатты. «Кандый кижи, не керектү келген болотон?» Эжикти экинчи катап токулдатты. Никита уйкузына бастырып, чугулданган айас мыжылдап, туруп јатты; лампага от күйдүрерге сананган, је Мария ойгонып келеле, араай айтты:

— База ла јуунга алдырып јаткан болбой кайсын? От күйдүрбе! Түнде де, түште де амыр јок. Көрмөстөр торт ло јүүле бердилер.

Никита ёдүгин кийбей, сенекке чыкты.

— Кем мында?

— Никита ёбөгөн, бу мен... Советтең келдим.

Таныш эмес баланың үни... Токуназы јок ошкош... Никита сурады:

— Кем мында? Не керек?

— Мен, Куженков Николай, председательдең сеге бичик бар, тургаза ла Советке келзин деп јакыган.

— Оны эжиктиң алдыла бери бер.

Эжиктиң ары јанында секунд кирези тым болды... Быјыраш түктү ак папаханың алдынаң кижиниң көзи коркушту болуп көрүнип турды. Эмеш алаатый берген Тимофей аргазын таап алды:

— Оның учун кол салар керек, эжикти ач.

Ол Хопровтың јер полду сенекте јылангаш будыла јоктоп

баратканын угуп турды. Эжиктиң бектенчиги кайра согула берди, карангуйда ак кийимдү Хопровтың кебери көрүнип келди. Ол ло тужунда Половцев сол будын бозогого базып, малтаның төбөзиле Хопровтың эки көзининг ортозына сокты.

Малтала төбөзине соктыртып ийген бука чылап, Никита тизеленип отура түжеле, бастыра бойы јымжай берип, чалкойто јыгыла берди.

— Киригер! Эжикти бектеп алыгар! — деп, Половцев јакарды. Ол колындагы малтазын салбай, эжиктиң тутказын јоктоды, оның кийининде эжикти ача тартала, тураның ичине кирди. Орынның үстүнде толыкта јууркан шылыраганы ла коркый берген үй кижиниң үни угулды:

— Сен ондо неме јыгып ийдиң бе? Кем ондо, Никитушка?

Половцев малтазын таштайла, колын ууланып, орын јаар јүткүди.

— Ой, јакшы улустар!.. Кем бу? Јо, калак!..

Тимофей төбөзиле эжиктиң бажына арай ла согулбай, тураның ичине јүгүрип кирди. Ол толыкта ыркыранып, тудужып јаткандардың табыжын укты. Половцев үй кижиниң үстүне јадып, јастыкла јүзин бектеп алала, колын коларткышла күлип јат. Ол јайымдаларга албаданып турган үй кижиниң тың эдининг јылузын, јүреги, колго туттурган куштың јүрегиндий, капшай согулып јатканын јарт сезип турды. Кенетийин кезек ле өйгө Половцевтиң күүни келди, је ол тың калјуурып, ыркыранып, колын јастыктың алдына сугала, үй кижиниң оозын јара тартып туру. Онызы кыйгырбай барды. Половцев юбказын толгой тудала, оның оозына сугуп салды.

Половцев күлип салган айыл ээзи үй кижиниң јанына Тимофейди артызып салала, сенек јаар басты, оның тыныжы сап-таң оорып турган аттың тыныжындый кыркылдап турды.

— Серенгке!

Яков Лукич серенгке күйдүрди. Өчөмик от јарый берерде. Половцев јыгылып калган Хопровты көрөргө энчейип алды. Батареец јаагыла јер полго јадып, эп јок корчойып алган. Ол јакшы тынып болбой јатканы оның јалбак күрдек төжи бирде кödүрилип, бирде кödүрилбей турганынаң көрүнип турды. Серенгкенин оды өчүп калды. Половцев Хопровтың мангдайына байа малтала соккон јерин карангуйда колыла тудуп көрди.

— Мени божодып салар... Јүрегим коомой, кан деп немени көрөр аргам јок — ол бастыра бойы калтырап турды. Је Половцев каруун јандырбай, јакарып айтты:

— Малта экел. Ол ондо... орынның јанында. — Оноң өскö суу экел.

Хопровтың үстүне суу урарда, оның сагыжы онгдолып келди.

Половцев тизезиле оның төжин ныкып, шымыранды:

— Угустың ба, јеткер? Айт! Эй, серенгке!

Серенгке база ла бир канча секундтың туркунына Хопров-

тың йўзин ле эмеш ачып алган көзин јарыдып турды Яков Лукичтиң колы да, оның тудуп турган кичинек оды да тырлажып турды. Серенге учына јетире күйеле, Яков Лукичтиң тырмактарын күйдүрип јат, је ол дезе сеспей туру. Половцев Хопровты шылап, эки катап сурайла, оның сабарларын сындыра бүктей берди. Хопров онтоп, кенетийин көнкөрө анданала, төрт тамандап араайынаң туруп јатты. Половцев оны база катап чалкойто јыгып аларга ченешти, је айуның күчиндий, күчтү батареец бут бажына турды. Ол сол колыла Яков Лукичти курынаң, оң колыла Половцевти јиткезинең тутты. Онызы мойынын кызынып, Хопровтың соок сабарлары келип тудуп јаткан тамагын бербей, кыйгырды:

— От јарыт!.. Тангма! От дедим!

Ол карангуйда малтаның сабын јоктоп турды.

Половцев малтаны тудунып алды. Ол Хопровтың колынаң јүк арайдаң айрылып алала, оны малтаның мизиле эки катап чапты. Хопров јыгыларда, бажы тактага тийди. Ийде салынган тактаның үстүнең көнөк түшти. Оның јыңыраган табыжы торт ло мылтык аткандый болды. Половцев тижин кыјырадып, јаткан кижини өлтүрип салды. Оның кийининде Яков Лукичти албанла туранын ичине ийде салып, кийининең эжикти јаап алала, јарым үнденип айтты:

— Сен, көрмөс!.. Коркынчак тангма! Кадытты бажынаң тут. Обөгөни кандый бир кижиге угускан ба, јок по, оны билип аларга керек. Сен, уул, будын былча бас!

Половцев күлип салган үй кижининг үстүне көксиле јадып алды. Кажы ла сөсти јарт-јарт айдып, сурады:

— Обөгөнинг энгирде јанып келеле, Советке эмезе өскө кандый бир јерге барып јүрди бе?

Бозомтыкта ыйлап турган үй кижининг сыранай тың коркыганынаң улам тостойышкан көзи ле тумаланганынаң карара көжүген јүзи көрүнип турды. Половцев оны көрүп, чыдашпай барды, капшай ла тышкары, ару кейге чыгар күүндү болды... Ол калјуурып, сабарыла үй кижининг кулактарының кийинин ныкып турды. Үй кижи тепкиленип, эдининг коркушту тың ачузына чыдап болбой, кезек өйгө сагыжын ычкынып ийди. Оның кийининде, сагыжы орнугып келерде, тилиле чыкту, чилекейдең изип калган юбканы оозынаң чыгарып, кыйгырбай, карылып турган үниле араайын шымыранып айдат:

— Өрөкөндөр... өрөкөндөр, килегер! Ончозын айдып берерим! — Үй кижи Яков Лукичти танып алды, ол оның кумы болор, јети јыл мынаң озо оныла кожо эјезининг уулын крестегендер, тили келтир кижи чилеп, јара тартылып кенеп калган эрдин јүк арайдаң кыймыктадып айтты: — Кумычагым, кару өрөкөн! Ненинг учун?

Половцев коркыган айас бойының јалбак алаканыла оның оозын јаба тутты. Үй кижи јүк ле тирү артырып саларына бир эмеш иженип, бойының каны агып јаткан эрдиле алакан-

ды окшоорго ченежип турды. Ол өлбөскө, ак-јарыкка јүрерге јат! Ол коркушту коркып јат!

— Өбөгөниң кайдаар-кайдаар барып јүрди бе?

Үй кижи јок деп, бажын јайкады. Яков Лукич Половцевтиң колынаң тутты:

—Слер... слер Коан Анисимович! Ого тийбегер... Бис оны кезедип саларыс, ол айтпас!.. Качан да айтпас!..

Половцев оны кайра ийтти. Ол бу бастыра уур минуталарда јүзин алаканының белиле баштапкы ла катап арчып, сананды: «Эртен ле ончозын айдып берер! Је ол үй кижи, казачка, мен дезе офицер... уйат болор... А, чорт, бир ле болгон! Калганчызын көрбөзин деп, оның көзин бектеп салар».

Үй кижиниң ичине кийетен чамчазының эдегин бажы јаар кайра тартып келди, одус јылга бала таппаган үй кижиниң тынзу јараш эдин секунд кирези өйгө көрүп турды. Үй кижи будын кыпчынып, аттырып өлгөн јаан ак куш чылап, тууразынаң јатты... Половцев карангуйда кенетийин көрүп ийзе: оның төжинде эки эмчегиниң ортозы ла ичи капшай терлеп баратты. «Бажын ненің учун јаап салганын билип алды. А, көрмөс алзын!..» Половцев чамчала бектеп салган јүзине малтаның мизиле чаап ийди.

Яков Лукич оның кумазының эди канайда тартылыжа бергенин көрди. Јаңы агып келген канның јыды тумчугына јытанды. Яков Лукич ары-бери јайканып, печкениң јанына келди, оның күүни булгалып, кускузы келди.

Эжиктең чыгала, Половцев эзирик кижи чилеп јайканып, кирнестениң артпак агажына энчейеле, јаңы түшкен јымжак карды јий берди. Өткүштең чыктылар. Тимофей Рваный кийининде артып калды. Ол кварталды айланыжып өдөлө, школ јаар, двухрядка чурананың чөйө үнденип јаткан јерине барды. Школдың јанында ойын болуп турган эмтир. Тимофей кыстарды чымчып, айландыра тургандардың ортозына кирип келди, чураначыдаң чурана сурады.

— Тимоша! Биске переборлу цыганочканы ойноп бер? — деп, кандый да кыс сурады.

Тимофей ээзинең чурананы колына алып јадала, ычкынып ийди. Араайын каткырып, база катап алала, кайыжын сол ийинине тарткалакта, база ычкынып ийди. Ол уккур эмес болоберген сабарларын кыймыктадып, каткырала, чураназын ойто берип ийди.

— Кайдаң да ичинип алган, кулугур!

— Көрзөгөр дө, кыстар, ол эзирик ошкош ине?

— Јакшы ла эмтир!..

Кыстар Тимофейдең туура база бердилер. Чурананың ээзи. чураназының јуурмаштарына кирип калган карды түжүре үрүп, чала бүдүнбей, «цыганочканы» ойноды. Канча ла кыстардаң сыны узун Ульяна Ахваткина учуп брааткан куш чылап,

эки колын јайа тудала, чирок ӧдӱгиниҥ јабызак каблуктарын кыјырадып, бијелеј берди. «Таҥ јарыганча отурар керек, ол тужунда шылу болгодый болзо, бир де кижи билип албас» деп, Тимофеј бир ӧскӧ кижиниҥ керегинде чилеп сананды. Ол туруп алала, ӧнӧтийин эзирик кижи болуп, тентирилип, школдыҥ кирнестезинде отурган кыска базып келеле, оныҥ јылу тизезине бажын салып отура берди...

— Бажымды кӧрӱп берзеҥ, Любушка!..

Яков Лукич дезе капустаныҥ каагындый, кугара берген бойы туразына кирип ле келген бойынча, орынга јыгылган айас бажын јастыктаҥ кӧдӱрбеди. Половцев колын самындап јунуп, суулу алакандарын јӱзине экелип алып, мал чылап бышкырып турганын, оныҥ кийининде бойыныҥ кыбына барганын ол ончозын угуп јатты. Тӱн ортозы болгон бажында, айыл ээзи ӱй кижини ойгозып алды:

— Слерде квас бар ба? Сузуп берзегер.

Ичти. Яков Лукич оны јастыктыҥ алдынаҥ кӧзиле каран кӧрӱп јатты. Ылбырада кайнадып салган грушаны алала, оны мачылдада чайнады, оныҥ кийининде таҥкызыныҥ ыжын бурладып, јылаҥаш семис тӧжин сыйманып басты. Бойыныҥ кыбына келеле, ӧдӱк јок будын сооголок печкеге суй тееп алды. Ревматизм оорудаҥ сыстап турган буттарын ол тӱнде изидерге сӱӱп туратан. Ол кааннаҥ кереги учун турумкай тартыжып, 1916 јылда, кышкыда Буг сууны кечире јӱзӱп, соокко алдырган. Оноҥ ло бери јылу ӧдӱкке тартынып јӱрер болды.

13 бажалык

Давыдов Гремячий Логко келгенинеҥ бери бир ле неделе ӧтти. Је бу кыска ӧйдиҥ туркунына оныҥ алдында бир канча јаан суралтар стене болуп, тура бердилер. Тӱндер сайын јурт-советтеҥ эмезе эмди Титоктыҥ јаан туразына кӧчкӧн колхозтыҥ правлениезинеҥ јанып келеле, Давыдов комнатазына узак базып јӱрӱп, таҥкылап, почтальонныҥ экелген «Правда», «Молот» газеттерин кычырып турды, оныҥ кийининде сагыжы база ла Гремячийдиҥ улустарына, колхозко, ӧткӧн кӱндерде болгон керектерге ууланып турар болды. Ол курчуда туйуктанган бӧрӱ чилеп, колхоз керегинде јӱзӱн-башка санааларыныҥ олјозынаҥ јайымдаларга албаданып, алдында бойыныҥ иштеген цехин, ижин ле најыларын эске алынып турды, ондо эмди, ол јок тужунда, онча неме кубулганын сананганда, ого чала эмеш эрикчеҥ боло берип турды, эмди тӱниле таҥга јетире уйуктабай, трактордыҥ моторыныҥ чертежторын кӧрӱп, скоростьтыҥ коробказын јарандырар эбин таап аларга кичеер керек. Оныҥ чӱмдӱ станогыла эмди ӧскӧ кижи иштеп турганы јарт, најылары јирмебешмуҥчыларды ӱйдежип, сӱрекеј јакшы куучындарды айдып божогон соондо, оны, байла, ундуп

салгандар болор. Оның кийининде санаазы, электрический ток чылап, кенетийин ойто ло Гремячийге айланып турды. Ол деревнеге иштеерге келип јадарда, керекти торт билбей турган деп айдарга болбос. Је ондый да болзо, көдүрилип чыккан классовый тартыжуны, оның булгалыжып колболышканын, көп учуралдарда јажытту ödүп турганын Гремячийге келгенинең озо сүрекей ле уур керек эмес деп сананып турган. Колхозтың хозяйствозының тузазы алдынаң јаткандардың оок хозяйстволорынаң артык та болуп турган болзо, орто јаткандардың бир кезиги колхозко киреринең торт мойноп турган шылтагы Давыдовко јарт эмес болгон. Ол көп улустың јадын-јүрүмде бойы бойлорыла канайда колболышканын билип аларга эбин таап болбой јүрди. Титок — кечеги партизан, эмди кулак, öштү. Тимофей Борщев — јокту, кулакка јажыт јоктоң болужар јолго туруп алган. Островнов — культурный ээ болуп турган кижи, колхозко до јилбиркеп кирген, је Нагульнов дезе туйказынаң оны јаман көрүп турат... Гремячийдиң бастыра улустары Давыдовтың сананган сагызында ээчий-деечий ödүп јатты. Олордың јүрүм-јадынының көп јаны ого јарт эмес, кижи сыймап тудуп болбос, көскö көрүнбес кöжöгöлö бектелип калган. Хутор ого кандый да јаңы кеберлү мотордый болды. Давыдов оны ончозын ајарып, кажы ла күнде ондый кайкамчыкту машинаның јүреги канайда согулып турганын билип аларга кичеенип турды.

Јокту Хопровты эмегениле јарт эмес шылтактаң улам кем де öлтүрип салганы бу машинада кандый да туйук пружина иштеп туру деп, ол сезине берди. Хопровтың өлүми коллективизацияла, эски чачыңы јадыннын чирик стенелерин јемирип турган јаңы керекле колболу болуп турганын ол чала билип турган. Эртен тура, Хопровтың ла оның эмегенининг өлгönин билген соондо, ол Разметновло база Нагульновло узак куучындашкан. Разметнов ло Нагульнов база да керектиң аайын таппай турдылар. Хопров јокту кижи, азыйда актардың черүзинде болгон, јон ортозында ишке күүнзеп јүрбейтен, јаантайын кулак Лапшиновко јölönип јүретен. Оны, байла, тоночылдар öлтүрген деп, кемниң де бодоп айтканы канайып та келишпей турган, ненің учун дезе, оның јуртындагы бар немелерине кижи тийбеген, ого üзеери ондо тоноп алгадый јööжö дö јок болгон.

Разметнов колыла јаңып айтты:

— Байла öскö кижиниң эмегени керегинде ööрköткön болбой кайсын. Кандый бир кижиниң эмегенин колына туткан керегинде öлтүрип салган.

Нагульнов унчукпай турган, ол јакшы шүүп сананып албаганча, эрмек айдарга сүүбейтен. Је Давыдов Хопровты öлтүрген керекте кулактардың бир бирүзи турушкан болор, олорды тургуза ла хутордоң öскö јерге көчүрер керек деп айдарда, Нагульнов оны јарадып, јöпсинди:

— Чын, Хопровты ол ло ийттер өлтүрген болор. Олорды эрмек јоктоң ло соок јер јаар көчүрип салар керек.

Разметнов каткырала, ийинин кызынып турды:

—Олорды сөс тө јок, көчүрер керек. Олор албатыга колхозко кирерге аршамык эдип јат. Је Хопров олор ажыра өлгөн эмес. Ол олорго киришпей турган. Оныҥ Лапшиновко јөлөнип туратаны чын, јаантайын ла ондо иштеген, је ол ондо тойу болгон учун иштеп турган эмес болбой? Курсагына јединбей јүрген учун Лапшиновло јууктажып алган. Кандый ла керек кулактардаҥ болды деп айдарга јарабас ине, слер каткы этпегер, карындаштар! Јок, мен бодозом, мында үй кижиниҥ ле кереги болуп јат!

Районноҥ шылучы ла эмчи келген. Өлгөн улусты кескилеп, Хопровло коштой јаткан улусты ла Лапшиновты шылагандар. Је бурулу улусты ла өлтүргенииҥ шылтагын шылучы билип албай салды. Эртенгизинде, февральдыҥ 4 күнинде, бастыра колхозчылардыҥ јууны кулактардыҥ билелерин Түндүккавказский крайдаҥ өскө јерге көчүрер деп јөп чыгарды. Оноҥ башка јуун колхозтыҥ правлениезин јөптөгөн. Правлениеге тудулган улустар: Яков Лукич Островнов (оныҥ кандидатуразына Нагульнов јөпсинбей де турган болзо, Давыдов ло Разметнов оныҥ сөзин укпай, кандидатураны сүрекей јарадып тургандар), Павел Любишкин, Демка Ушаков, јүк ле арайдаҥ Менок Аркашаны өткүрип алгандар, оноҥ башка кандый да блааш јогынаҥ, онҵозы бир санаалу болуп, Давыдовты тудуп алдылар. Бу керекке јуун болор алдында келген бичик болушты, ол бичикте партияныҥ районный комитеди, райполеводсоюзла јөптөжип алган аайынча, колхозтыҥ правлениезииҥ председателине райпарткомныҥ уполномоченныйын, јирмебешмуҥчы нөкөр Давыдовты тудуп туру деп, бичилген болгон.

Јуунда колхозтыҥ адын адаары керегинде узак тартыш болды. Учында Разметнов куучын айтты.

— «Кызыл казак» деп адайтанын јаратпай турум. Бу өлүмтик, уймалып калган ат. Казакла эскиде ишмекчилер балдарын коркыдатан. Менииҥ шүүлтемле болзо, күндүлү нөкөрлөр, эмдиги колхозчылар, социализмниҥ бойына баратан баалу јолыска, бистиҥ колхозыска нөкөр Сталиннииҥ адын адаар керек.

Андрейдиҥ јүрексип турганы јарт билдирип турды, оныҥ маҥдайында шыркалаткан орды кызара берди. Оныҥ чала чугулду көзине јаш эбелип келди, је ол тургуза ла онгдонып, катy үниле айтты:

— Күндүлү карындаштар, бистиҥ нөкөрис Иосиф Виссарионович узак јүрүм јүрзин, башкарып турзын! Бис оныҥ адыла аданып алалдар. Ого үзеери мен бойымныҥ көзимле көргөн керекти айдып јадым: качан бис Царицынды корулап турарыста, мен акту ла бойым алдындагы от јалбыштыҥ ортозында нөкөр Сталинди көрүп, угуп тургам. Ол тужунда ол Ворошиловло кожо реввоенсовет болгон, штатный кийим

кийип jүрген, je бойы сүреен кижи деп айдарга керек! Ол черүни көрөр, база jуунын от jалбышту jеринде jүрер тужунда биске, jуучылдарга, турумкай болоры керегинде айдып туратан...

— Сен туура jайыла бердиң, Разметнов — деп, Давыдов ортозына кирижип айтты.

— Туура? Ондый болзо кыскарта айдайын, je онын адыла адаар керек деп, турумкай сөзимди айдып турум.

— Ол керек ончозы jарт, мен база колхозты Сталиннин адыла адап алар деп турум, je ол ат сүрекей каруулу болуп jат — деп, Давыдов айдып турды, — онын адын уйатка түжүрерге jарабас. Онын адыла адалган соондо, бастыра колхоздордон артык, озочыл болуп иштеер керек.

— Бу керекке бис jөпсинип jадыс — деп, Щукарь өбөгөн айтты.

— Jарт! — Разметнов күлүмзиренди. — Күндүлү нөкөрлөр, мен Советтин председатели, чып ла чын сөзимди айдып турум: нөкөр Сталиннин адынан артык ат болотон учуры jок. Мен он тогус jылда мындый неме көргөнимди темдектеп айдып берейин... Тополькн деген хутордын jанында бистин кызыл пехотабыс Цулим суудагы теерменнин jанында турган плотинаны jуулап алганын көргөм...

— Je, сен база ла jүрген jүрүмиңди тоолой бердиң — деп, Давыдов кыртыштанган айас айтты, — jуунды баштап, улусты кол көдүртсең!

— Je, токтойын, кол көдүригер... улустар... сагыжыма jуу кирип келгенде, jүрегиме кычык келетен, сөс айдарга турадым — деп, Разметнов бурулу күлүмзиренип, отура берди.

Jуун бир санаалу болуп, колхозты Сталиннин адыла адап алды.

* * *

Давыдов эмдиге ле jетире Нагульновтордо jаткан. Өбөгөн эмегениле экү уйуктап jаткан орыннан бийик эмес ситца көжөгөлө бөлип салган кайырчактын үстүнде уйуктап турган. Туранын баштапкы кыбында айылдын ээзи үй кижи—балдары jок тул эмеген jаткан. Давыдов Макарды кыстап турганын билип те турза, je баштапкы күндерде учы jок шакпырттаң улам, өскө квартира таап аларга бош jок болгон.

Лушка, Нагульновтын эмегени, Давыдовко jалакай болуп jүрген, je ондый да болзо, Нагульнов оныҥ эмегени Тимофей Рваныйла берижип турганы керегинде айтканынын кийининде, Давыдов Лушканы jакшы көрбөй, айылына кезек те өйгө кожо jадып jатканын уур сананып jүрди. Көп учуралдарда эртен тура Давыдов Лушкала эрмектешпей, оны кыйа көрүп туратан. Бүдүжинең көргөндө, Лушка jирме беш jаштаң өтпөгөн болгодый. Jүзинде койу чодырлары оныҥ сүүризимек jаакта-

рын бектеп турды, йўзи сағысканның йымыртказындый, чоокыр болгон. Је оның, төгөт ошкош, кара көзинде, бастыра каткак сын-кеберинде кижини йилбиркедер кандый да йаражы бар болуп турган. Ол йаантайын ла кандый да сўўмйилў неме сакып тургандый, тегерийте бўктелген йараш кабактары өрө көдўрилип калган йўрди. Ортозы йуук тиштерин йетире йаппай турган кып-кызыл эриндеринің толыктары йылу күлўмзирешке белен болуп турды. Ол базып йўргенде, кандый бир кижи эмди ле ого кийин йанынаң йууктап келеле, оны йалакай кучактап, эркеледерин сакып тургандый, йардын серпийтип йўретен. Кийим йанынаң ол Гремячийдің бастыра казачкаларынаң аңыланбай турган, йаңыс олордоң эмеш ару-чек болуп йўрген деп айткадый.

Бир катап таң эртен Давыдов ботинказын кийип отурала, бөлўнтиктің ары йанында эрмектенген Макардың ўнин укты:

— Менің тонымның карманында резинка бар. Семёнго сен йакыткан бединг? Ол кече станицадаң келген, сеге табыштырып бер деген.

— Чын эмеш пе, Макарушка — уйкудаң йаңы ла турган Лушка сўўнип, йымжак ўниле сурады...

Ол йаңыс ич чамчалу бойы орыннаң секирип түжеле, өбөгөнің кадупа илип койгон тонының карманынаң тегин тегерик резинканы эмес, городтогы ўй улустардың кийип йўретен курлу, чаңкыр кыйтымду йап-йараш резинканы чыгарып алды. Ол бастыра ла бойы стенедеги йаан күскўдең Давыдовко көрўнип турат: уулчактың мойынындый, арык мойынын чөйип, йаңы резинканы будына кийип көрөт, күлўмзиренип турган бойының сўўмйиле толгон көстөрінің йанындагы эди эмеш йуурылып, чодыр качарлары кызарып туру. Лушка будындагы эдин кабыра туткан кара чулукка сўўнип, чамчазының ачыгынаң көрўнип турган каразымак кату эмчектерин серпейтип, Давыдов йаар бурылды, је ол ок тарыйын көжөгөни өткўре Давыдовты көрөлө, ойто бурылбай, сол колыла чамчазының төжин топчылап, көзин сыкыйтып алып, удаган күлўмзиренди. «Мен кандый йараш болуп турганымды көр!» — деп, оның сананган санаазы кемзинбес көстөрінең билдирип турды.

Давыдов кыйыраган кайырчактың үстүне отура түшти, йўзи тың кызарып, кара йалтыркай чачын беш сабарыла маңдайынаң кайра эдип салды. «Көрмөс оны көрзин! Мени турзын деп, кем тарткан! Өнөтийин көрўп туру деп сананар... Йарап турган учун йилбиркеп туру деп бодоор...»

— Сен туура кижининг көзинче йыланаш йўрбезең кайдар — деп, Макар Давыдовтың кемзинип турганын сезеле, кимиренип айтты.

— Ого көрўнбей йат.

— Йок, көрўнип йат.

Давыдов көжөгөнің ары йанында йөткўрип ийди.

— Көрўнип йаткан болзо, көргөй лө — деп, бажын ажыра

юбканы кийип јадала, айтты. — Öскö кижи јок, Макарушка.

Эм тургуза öскö кижи, эртен дезе меге керек болгодый болзо, мениҥ болор, — деп айдала, каткырып јўгўрўкле орын јаар барды. — Сен јобош, мениҥ бозучагым!

* * *

Курсактанып алган кийининде, каалгадаҥ чыккан ла бойынча Давыдов айда салды:

— Сениҥ эмегениҥ неге де јарабас!

— Сениҥ ондо керегиҥ јок... — деп, Нагульнов Давыдов јаар көрбöй, араай айтты.

— Је сениҥ керегиҥ бар! Мен бўгўн ле öскö квартирага көчöрим, меге көрöргö дö коркушту болуп јат! Сен сўрекей уул, је ого унчукпай, оны бош салып ийгеҥ. Рваныйла берижип јат деп, сен бойыҥ айткан јогыҥ ба?

— Согор бо оны, айла канайдар?

— Сокпос, је санаазын алындырар керек. Чикезин айдып јадым: мен коммунист, је ондый керекке ачынчагым коркушту, мен оны чыгара сўрўп салар эдим! Ол сени јоннаҥ алдына уйалтып јат, сен дезе унчукпай јадыҥ. Ол тўнди чыгара кайда јўрўп јат? Бис јууннаҥ јанып келгенисте, ол јок! Мен слердиҥ јадын-јўрўмигерге киришпей јадым...

— Сен эмегендў бе?

— Јок. Сениҥ биленди көрўп алдым — эмди öлгöнчö кижи албазым!

— Сен ўй кижини алдынаҥ мензинген јööжöгö бодоп турыҥ, мензинчек.

— Э, көрмöс сени алзын! Јантык анархист! Мензинчек, мензинчек! Биле эмди де бар ине! Сен дезе јаман кылык таркадып јадыҥ. Мен бу керекти ячейкада тургузарым!.. Сениҥ јадын-јўрўмиҥ крестьяндарга јозок болор учурлу. Сўрекей ле јакшы јозок болор эди!

— Је, мен оны öлтўрип саларым!

— Таап алганыҥ ол туру!

— Је, сен ук... Бу керекке тургуза киришпе... — Макар оромныҥ ортозында тура тўжўп, сурады, — мен бойым ол керектиҥ аайына чыгарым, эмди тургуза бош јок. Бу керек кече башталган болзо, кайсын... Эмди дезе мен оноҥ торт ло чöкöнип калгам... Эмеш сакып алала, оныҥ кийининде... Айла јўрегимле ого јаба болуп калгам... Оноҥ öскö мен оны туу качаннаҥ бери... Сен кайдар барып јадыҥ, Советке бе? — деп, эрмегин öскöлöндире айтты.

— Јок, Островновко кирерге турум. Онында оныҥ бойыныҥ производствозында куучындажар кўўним бар. Ол сагышту кижи. Мен оны завхоз эдип аларга турум, сениҥ сагыжыҥ кандый? Јакшы ээ болотон кижи керек, оныҥ колындагы колхоз-

тыҥ бир акчазы салковойго шыҥырап турзын. Островновты кӧргӧмдӧ, ондый кижи ошкош.

Нагульнов колыла јаҥып, чугулдана берди:

— База ла балык учун акча! Андрей ле сен Островновтоҥ артык кижи таап болбой јадыгар! Колхоз оны керектеп турганы, јажына ла кижи албай јӱретен архирей бир неме керектеп турганына тӱҥей. Мен јаратпай јадым. Мен оны колхозтоҥ чыгаргылап саларына једип аларым! Эки јылга чыгара јуртхозяйствоныҥ каланын кожулта проценттӱ тӧлӧгӧн, аргалу јаткан јылан; јуудаҥ озо кулак болуп турган, бис дезе оны ӧрӧ кӧдӱрерис пе?

— Ол — культурный ээ! Мен кулакты корып турум деп, сананып туруҥ ба?

— Оныҥ канадын кезип турбаган болзо, ол туку качаннаҥ бери кулак болуп калар эди!

Олор экӱ эрмектериниҥ учына чыкпай, бойы бойына тыҥ јарашпай, айрылышкандар.

14 бажалык

Февраль...

Корон сооктор јерди јуура тартып, тоҥурып јат. Соокко агарып турган кӱн чыгат. Салкын карды учуртып ийген јерлерде, тӱнде јер јара тоҥуп, кӱӱлеген табышту јарылып турат. Чӧлдӧги межеликтер ӧткӱре бышкан арбузтый, мыйрык-тейрик болуп јолдолып калган јарыкту. Хутордыҥ јанында кыра сӱретен јерлерде кӱртелип калган кар, кижи кӧрӱп болбогодый, јалтырап јадат. Сууны јараттай ӧскӧн бастыра теректер мӧҥӱн ӧҥдӱ болуп кӧрӱнгилейт. Эртен тура туралардаҥ, тӱс агаштый, сарыкӱреҥ ыш чыгып јадат. Сооктоҥ улам идиргендердеги буудайдыҥ саламынаҥ августтагы кейдиҥ, кӱйгек салкындардыҥ изӱ тыныжыныҥ ла јайгы теҥериниҥ јыды јайгыдагызынаҥ тыҥ јытанып туру...

Соок чедендерде сугуп салган букалар ла уйлар эртен турага јетире базып турадылар. Таҥ јарыырга јетире ӧлӧҥ салып беретен ясляларда бир де комургай ӧлӧҥ табылбас. Кышкыда чыккан кураандарды ла уулактарды чеденге артырбай јадылар. Уйкузыраган ӱй улустар тӱнде олорды энезине чыгарып, оныҥ кийининде эдектерине салала, ойто кӱҥзӱ јытту тураларга алып киредилер, оноҥ улам туралардыҥ ичинде уулактардаҥ, олордыҥ быјыраш тӱгинеҥ ап-ару соок кейдеҥ јӱзӱн-јӱӱр ӧлӧҥниҥ јыды ла эчкиниҥ тату сӱди јытанып келет. Тоок алдындагы кар козур, кыјырууш туска тӱҥей. Тӱн ортозында кандый да табыш угулбай, тӱмен јылдыстарлу бозомтык теҥери корон соокко тоҥуп калган чылап, сыраҥай тымык болуп турарда, јер ӱстӱнде тындулар торт јок боло бергендий болуп турат. Чала эмеш кӧгӧрип јаткан чӧлдиҥ кату карыла бӧрӱ ӧдӧр.

Је оның баскан јеринде јелмер табаштарының изи билдирбес, јаңыс тырмактарыла карды эмеш кодоро баскан јерлери айдың јарыгына мызылдажып јадар.

Түнде боос бее килиндий кара эмчегине сүт түжүп турганын сезеле, киштеген табыжы бир канча беристеге угулып туратан.

Февраль...

Бозорып келген таңның тымыгы.

Теңеридеги кырунын јолы өчөмиктелет.

Туралардың карангуй көзнөктөринде кызыл таң јалтырайт: күйүп јаткан печкелердиң јарыгы.

Сууда агаш сапту ломның алдынаң чарчап јарылып турган тош јыңырайт.

Февраль...

* * *

Таң јарыгалакта Яков Лукич уулын ла эмегендерди ойгозып ийди. Печкеге от салгылады. Яков Лукичтиң уулы Семен брусла бычак курчытты. Есаул Половцев будын түктең түүген чулукка катай оромыштарыла ороп, пыйма ёдүгин кийди. Семенло кожо койдың чеденине барды. Яков Лукичте он јети кой, эки эчки бар. Олордың кажызы төрөгөн, кажызы субай јүргенин Семен јакшы билер. Ол малды јаңыстаң тудуп, колыла сыймап талдап алала, јылу кажаганга кийдирип туру. Половцев ак папахазын мандайына түжүре тартып алала, ирикти толголып калган мүүзинең тудуп, төрт таманын өрө эдип јерге јыгып алала, үстүне јадып, бычакла тамагын кезип, шорлоп келген канын агызып турат.

Яков Лукич хозяйствого кичеемкей кижи. Ол оның койлорының эдин кандый бир фабриканың столовойында эмезе красноармеец јибезин деп турган кижи. Олор советский јаңның улустары, совет јаң дезе Яков Лукичти он јылдың туркунына налогло, өскө дө јуушла өөркөдип турган, хозяйствоны там јаанадып, бай — тойудаң тойу болуп јадарына арга бербей турган. Совет јаң Яков Лукичке, ол дезе совет јанга — өштүлер. Яков Лукич бойының бастыра јүрүминде байып аларга кичееп турган. Революциядаң озо ол тыңып турган болгон, уулын дезе новочеркасский юнкерский училищеге үредерге, сарју эдетен маслобойканы садып аларга сананган, ого керектү акчазын белетеп, јууп алган болгон, үч кирези јалчы тударга сананган (ол тужунда келетен өйдөги јүрүм чөрчөктөгидий болотонын сананганда, јүреги сүүнип туратан), саду баштап алала, јоксырап јаткан помещиктең черүнинг старшиназы Жоровтоң — јарымдай үрелип калган паровой теермен садып аларга сананып турган болгон. Яков Лукич ол тужунда көрмөстиң терезинең эткен шалмарлу эмес, чесучадаң эткен кийимдү, төжин кечире алтын илјирмелү, торсойгон колду эмес, јымжак ак колду јүрерим, кара балкашка

уймалган тырмагымды, јыланның түлүзи чилеп, арлап аларым деп, сананып турган. Уулы полковник болуп чыгала, јакшы үредүлү кижи алар эди, Яков Лукич дезе олорды экелерге станцияга бричкалу эмес, помещик Новопалов чылап, бойының автомобилиле келер эди... Эх, ол ундулбас өй тужунда, качан јадын-јүрүм Яков Лукичтиң колында Екатерина каанның сүри јуралган чаазын акчаның јүс салковойлоры чылап, јалтырап, шалырап турарда, оның сагыжына не кирбеген деп айдар! Революция качан да болбогон күкүрттиң соок тыныжыла тынып чыгарда, Яков Лукичтиң алдындагы јер силкине берди, је ол сагыжын эндетпеди. Ол качан да болзо, эрүүл санаалу ла сүмелү кижи болуп, јууктап турган јаан кубулталарды ыраактаң көрүп билеле, хутордың улустарына, бойының айылдаштарына билдиртпей, тапкан јөөжөзин божодып салган... 1916 јылда садып алган паровой двигателин садып ийген, кичинек темир кайырчакка салган үч јүс салковой алтын акчаны ла тере баштыкка толо мөңгүн акчаны јерге көмүп салган, артыкту малды саткан, аш саларын астадып салган. Белетенип алган. Революция, јуу, фронттор оның үстүле, чөлдөги өлөңнин үстүнче өткөн куйун салкын чылап, ödö берди: бүктеерин — бүктеген, је сындырбаган, кенетпеген. Куйунду салкын терек ле дуб агаштарды сындырып, тазылыла кодорып јат, је чөлдиң баргаа өлөңин дезе јерге јетире бажыртып та турза, ол ойто ло түзелип, туруп алат. Је Яков Лукич «туруп» болбой салды! Оның учун ол совет јаңды јаратпай јат, оның учун ол, акталап койгон бука чылап, эригип јаткан: јөөжөзин элбедип турганы да, ого сүүнетени де ондо јок болды, оның учун эмди Половцев ого бойының эмегенинең јуук, бойының азыраган уулынаң кару болды. Эмезе Половцевле кожо јүрүп, азыйда јүс салковойдың акчазы чылап шылырап турган јаркынду јүрүмди бурып алар, эмезе бу јүрүмди таштап салар! Оның учун Гремячийде Сталиннiң адыла адалган колхозтың правлениезиниң члени — Яков Лукич, он төрт койлорын өлтүрип јат. «Койлор совет јаңның тузазына көптөп, семирзин деп, колхозтың малына апарып кошкончо, олордың эдин бу есаул Половцевтиң јанында өлтүрткен ириктиң канын ачаптап јалап турган кара ийтке чачып берзе, торт! — деп, Яков Лукич сананып турды. — Үренген кижи, есаул Половцев чынын айдып турган: «Малды өлтүрер керек! Большевиктердиң алдынаң јерди үзе согуп алар керек. Кичееп көрбөстиң керегинде букалар өлүп турзын, јаңды колго алып алзабыс, букаларды ойто өскүрип аларыбыс! Букаларды биске Америкадаң, Швециядаң ийип турар. Большевиктерди ачанала, кызалаңла, түймеенле, түреңиле тумалап саларыс! Беечекке килебе, Яков Лукич! Аттарды бириктиргени сүрекей јакшы. Ол биске эптү де, тузалу да болор. Түймеен чыгарала, хуторлорды јуулап алып тура берзебис, айылдаң айылга ат бедиреп јүгүргенче, јаңыс конюшнядаң

чыгара јединип келеле, ээртеп аларга эптӱ болор». Алтын сӧстӧр! Есаул Половцевтиң бажы, колы чылап ок, ижемчилӱ иштеп јат...»

Яков Лукич таскакта туруп, Половцев ле Семен артпакка калбаңдада буулап алган койлорды сойып турганын көрӱп турды. «Летучая мышь» деп фонарьдың јарыгына мал сойорго јеңил болгон. Яков Лукич койдың эдин, оның киинининде јерде тоскуурдың јанында јаткан кара койдың бажын көрӧлӧ, тизезине сокгырган чылап, селес эделе, кугара берди.

Койдың јажылтырым кӧзи јумулгалак оноң коркушту ӧлӱм көрӱнип јат. Хопровтың эмегени, оның «Кумычагым! ӧрӧкӧн!.. Нениң учун?» — деп, шымыранып айткан коркушту сӧзи Яков Лукичтиң санаазына кирди. Сойып салган койдың эдинде учук-тамырлары ары-бери тартылыжып турды. Туркаары кан јытанып келерде, Хопровтың айылында чылап ок Яков Лукичтиң кӱӱни булгалып, кускузы келди. Ол капшайлап таскактаң чыкты.

— Этти јӱрегим јуутпай јат... Кудай! Оның јыды да керек јок.

— Кандый көрмӧсти аларга келдиң? Сен јогына да кӱчис једер, терези јука кайракан! — деп, Половцев канга уймалып, койдың јуузыла јытанып турган сабарларыла таңкы орой берди.

Курсак ичерине јетире јӱк карайдаң ла божодылар. Терезин сойып салган койлордың эдин алмарга илип салдылар. Ӱй улустар койдың куйрук јууларын кайылттылар. Половцев бойының кыбына киреле, бектенип алды. Тӱште ол оноң торт чыкпай отуратан. Ого койдың эдинең кайнаткан кӧчӧ экелип бердилер. Келди куру табакты тудунып, эжиктең ойто чыгардың кажы јанында ла, тышкары ӧткӱш ачылганы угулды.

— Адам! Давыдов бистиң айылга келип јат — деп, Семён, эжикке кирип келеткен Давыдовты озо көрӧлӧ, кыйгырды. Яков Лукич элгеп салган кулурдаң да ак-куу боло берди. Давыдов сенекте јалмуурла ботинказын кардаң карлап, табышту јӧткӱрип, бӱдӱмјилӱ базып келип јатты.

«Ӧлгӧним бу туру! — деп, Яков Лукич сананды. — Ийттиң базып јӱргенин! Бастыра јердиң ээзи ошкош! Бойының јуртында базып јӱргендий! Јоо калак, керек божогон! Никита учун арестовать эдерге келип јаткан болор! Ол таңма, байла, јартын айдып ийген болор».

Эжикти токулдатты, ӱнгӱр ӱн угулды:

— Кирерге кем јок по?

— Киригер — деп, Яков Лукич тың айдарга санаңган, је оның ӱни чыкпай, шымыранып айтты.

Давыдов эмеш турала, эжикти ачты. Яков Лукич столдың јанынаң турбады (туруп болбоды, чагы чыгып, тыркыражып турган буды ӧдӱктиң каблуктары полго токулдадып тургаңы угула бербезин деп, будын кӧдӱрип алды).

— Эзен бе, айылдың ээзи!

— Эзен, нөкөр! — деп, јаңыс ўнле Яков Лукич ле оның эмегени айттылар.

— Тышкары соок эмтир...

— Соок сўрекей.

— Арыш тоңуп калбас па, канайда сананып туругар?

— Ичкери ӧдӧр, отурыгар, нөкөр, — деп, Яков Лукич кычырып турды.

«Недең чочыган болотон, тенек» — деп Давыдов айылдың ээзининг јўзи кугара бергенин, эрди тырлап, јўк ле арайдаң кыймыктанып турганын көрўп, кайкап сананды.

— Арыш канайткай не?

— Јок, тоңбоско керек... кар оны базып салган эмей... Карды салкын алып барган јердегизи тоңуп калар болор...

«Арыштаң баштап јат, эмди ле айдар болбой кайсын: «Је, шыйдын!» Половцев керегинде кандый бир кижи айдып ийди эмеш пе? Тинтӱ» — деп, Яков Лукич сананып турды. Ол табынча эмеш токунап, јўзине каны тўжўп келди, чачының алдынаң тер чыгып, маңдайына тўжўре акты, буурайып калган азу сагалына ла алдындагы эрдининг сагалына тўшти.

— Айылчы болорыгар, тӧр кыпка кирзегер.

— Мен слерле куучындажарга киргем, адыгар, адагардың ады кем эди?

— Яков, Луканың уулы.

— Яков Лукич? Је, анайтканда, Яков Лукич, јуун тужунда сен колхоз керегинде сўрекей јакшы айтканг. Чын, сенинг айдарың јолду, колхозко јаан машина керек. Је иштеер кўчти тӧзӧп алары керегинде сен јастыра айттың, факт! Сени хозяйствоның заведующийи эдип тудуп аларга сананып турубыс. Мен слерди культурный ээ болуп туру деп уккам...

— Је, слер ӧрӧ отурзагар, кўндўлў нөкөр! Гаша, самовар азып салзаң. Айса болзо, слер кӧчӧ ичереер бе? Тузап салган арбуз кезип берер бе? Ӧрӧ отурзагар, кўндўлў айылчыбыс! Бисти јаңы јадынга... — Яков Лукич сўўнген бойынча чилекейине карылды, оның јардынаң бир јаан јўкти туура алып салгандый болды. — Культурный хозяйствоны туткам, оны слер чын айттыгар. Бистиң карангуй улустарысты озогы таадаларыстың јадынынаң айрып аларга санангам. Јерди канайда сўрўп јат? Јерди тоноп јат! Менде округтың јер башкарар управлениезинең мактулу бичик бар. Семен! Рамдап салган мактулу бичикти экелзең... Је, бис бойыс та оноор кирерис, керек јок.

Яков Лукич айылчыны тӧр кыпка алып кирди, көрбӧс јанынаң Семен јаар көзин имдеп ийди. Онызы билип алала, Половцев стурачы кичинек кыпты сомокло бектеп салзарга коридорго чыкты, је ондо кижи јок болгонын көрӧлӧ, коркый берди. Семен залга барды. Половцев јаңыс ла тўктең тўўген чулукту, тӧр кып јаар киретен эжиктиң кийининде турган эмтир.

Ол Семенды чыксын деп имдеп ийди, бойы дезе, казыр аҥ чылап, кулагын эжикке јаба тудуп алган, тыҥдай берди. «Кандый коркыбас көрмөс болотон!» — деп, Семен залдаҥ чыгып браадала сананды.

Кышкыда Островновтыҥ туразыныҥ јаан соок залында кижи јатпайтан. Онын бир толыгынын будыктап салган полында јылдаҥ-јылга кендирдиҥ үренин уруп туратан. Эжикке коштой яблоколорды чыктыдып салган кадка турды. Половцев кадканыҥ кырына отурып алды. Эрмектежип тургандардыҥ кажы ла сөзи ого јарт угулып турды. Соокко кырутып калган көзнөктөҥ боромтык јарык јарып турды. Половцевтиҥ буды тоҥуп та турза, је ол кыймыктанбай, јаҥыс ла эжик ажыра сыгыртту эрмектенип јатқан бойыныҥ өштүзинин үнин кыјыраҥтып угуп отурды. «Ийттиҥ тамагы митингтарында тунуп калтыр! Мен сени, калак, эмди ле былча базарга арга бар болгон болзо!» — деп, Половцев кой сойордо, канга тижип калган јудуругын төжине јаба тутты, тырмактары дезе алакандарына өдүп турды.

Эжиктиҥ ары јанында:

— Мен слерге айдып јадым, бистиҥ колхозтыҥ күндүлү башчызы: мынаҥ ары азыйда чылап јадарга јарабас! Темдек эдип арышты алалы, ненин учун тоҥуп јат, бир кыра јерден јирме пуд бүдер болзо, ол сүрекей јакшы, кезик аразында, көп улустар үрен де алып болбой јадылар! Менде дезе мажактыҥ ортозынча качан да өдүп болбозыҥ. Беемди ээртеп алала, кыра көрөргө баргамда, аттыҥ үстүне мажактыҥ бажын буулаштырып туратам. Мажагы кижиниҥ алаканына батпас. Ол ончозы карды токтодып, јерди сугарган керегинде болуп јат. Кезик улустар, күнкузуктыҥ сабын тазылына јаба кескилеп, отко саларга керек деп айдыжып јадылар; јайгыда өтөктөҥ одын белетеп аларга јалкуурып јадылар, күнкузуктыҥ јаҥыс ла бажын кезип алар болзо, онын узун саптарынын ортозындагы карды салкын јуукаларга апарып болбос, карды тудуп турар, олор дезе оны билип болбой јадылар. Јаскыда ондый јер кандый да тереҥ сүрген јерден артык. Карды тутпас болзоҥ, ол тегин јерге кайылар, јаҥыс јерге түүле берер, оноҥ кижиге де, јерге де бир де туза болбос.

— Онызы чын болбой кайсын.

— Мене, нөкөр Давыдов, бисти азырап турган совет јаҥ мактулу бичикти тегин јерге берген эмес. Не неме неге керектү, оны мен билерим. Агрономдор до кезик аразында јастыра аайлап јат, је олордыҥ үредүзининҥ чын болуп турганы база көп. Мен агрономдордыҥ журналын алдыргам, ондо студенттер үредип турачы бир бичикчи кижи арыш тоҥуп турган эмес, јер кары јок болуп артып турганынаҥ улам үрелип, јарылып јат, онына кожо мажактыҥ тазылын үзүп салат деп, бичип туру.

— Јилбүлү неме эмтир, мен оны укпадым.

— Ол чын бичип јат. Мен ого јөпсинип турум. Бойым чы-

ның билерге ченеп көргөм. Казып алала көрзөм, кыл ошкош чичкечек тазылдары, ӱрпейип өзӱп јаткан ӱреннің тамырлары ӱзӱлип калган эмтир. Кижиниң тамырларын кезип салзаң, ол ак-јарыктың алдына јӱрӱп болбос ине. Ӱрен де ондый.

— Ондый, Яков Лукич, сен чын айдып јадың. Карды токтодор керек. Сен бу агрономдордың журналдарын меге кычырарга берзең.

«Сеге кереги јок болор! Сен оны кычырып албай каларың. Сенің јӱрӱмің кыска!» — деп, Половцев кӱлӱмзиренди.

Эмезе кӱскӱде сӱрген јерге карды канайда токтодор? Кар турар токтоду јазаар керек. Мен чырбагалдаң ондый неме эдерин сананып алдым... Јуукаларла тартыжар керек, олор кажы ла јылда бир муң кырадаң артык јерди ӱреп саладылар.

— Онызы чын. Је малга јылу да, баазы јеңил де кажагандарды канайда эдерин сен биске айдып бер.

— Кажаганды ба? Оны бис ончозын эдип аларыс! Тарыскадаң ӧрӱп јазаган чеденди ӱй улуска балкашла шыбадар керек — онызы баштапкызы. Онойдо болбос болзо, эки коштой ӧргӧн тарысканың ортозына кургак ӧтӧк урар керек.

— Ондый эмтир... Је ӱренди корондоп ӧскӱретен керекти канайдар?

Половцев кадкага јазап отурып аларга сананган, је оның тӧжӧнип отурган кадканың какпагы тайкылала, калырап тӱже берди. Давыдовтың: — Ондо не тӱже берди? — деп, сурап јатканын угала, Половцев тижин кыјыратты.

— Байла, нени-нени тӱжӱрип ийгилеген болор. Бис ондо кышкыда јатпай јадыс, одын көп керек болуп јат... Слерге укту кендирдиң ӱренин көргӱзерге турум. Алдыртып алгам. Ол бистиң бу залда кыштап јат. Ӧтсӧгӧр.

Половцев калыган ла бойынча, коридор јаар чыкты, кастың ӱзиле сӱрткӱштеп салган эжик чыкырабады...

Давыдов Яков Лукичтең бир тӱрбек журналдар колтуктанып алган чыкты, ого келген кереги јакшы болгонына, Островновтың тузалу болотонына сӱӱнип браатты. «Мындый кижиле кожо деревнени бир ле јылга ӧңжидип аларга арга бар! Сагыштуу кижи, көрмӧс, көп бичиктер кычырган. Хозяйствоны, јерди ол кандый јакшы билип јат! Сӱрекей таскаган эмтир! Макар оны та ненің учун јаратпай турган болбогой. Ол колхозко јаан туза јетиретени јарт!» Давыдов онойдо сананып, јуртсовет јаар браатты.

15 бажалык

Яков Лукичтиң кысканбазынаң улам Гремячийде кажы ла тӱн мал ӧлтӱрип турар болдылар: Карангуй кирип ле келгенде, ӧлӱп брааткан кой маарап јатканы, тыны чыгып брааткан чоч-

ко чыҥырганы эмезе бозу мөөрөгөни анда-мында угулып турар болды. Малды колхозчылар да, алдынаҥ да јаткандар өлтүрип турдылар. Өлтүргилеп турганы букалар, койлор, чочколор, уй да бар. Өскүрерге де артырган малды өлтүрип турдылар... Эки түннииҥ туркунына Гремячийдеги уй малды өлтүргени кабортозына јууктай берди. Хутордыҥ ортозында ийттер малдыҥ ичегезин, карынын сүүртеп јүрер болды, алмарларга, погребтерге эт толо берди. Бүдүн јарым јылдыҥ туркунына складта јаткан эки јүс пудка јуук тусты кооперативтиҥ лареги эки ле күнге садып божоды. «Өлтүригер, ол эмди бистиҥ эмес!» «Өлтүригер, ошкош ло этзаготовкага алып барар!» «Өлтүригер, оноҥ өскө колхозто эт амзаары јок болор!» — деп, кара санаалар таркап турар болды. Јаандары да, јаштары да этти өткүре јийле, ичинеҥ оорып турдылар. Түште курсак ичер өйдө кайнаткан, каарган эттеҥ столдор ээлип турды. Ажанар өйдө кажы ла кижиниҥ оозы үстү, кандый ла кижи күчи јеткенче ле јип турды, өйинеҥ өткүре көп јигенинеҥ олордыҥ көстөри бозоро берген.

Щукарь өбөгөн мал өлтүрерин баштагандардыҥ бирүзи болгон, ол тижи торбогын өлтүрип алды. Сойорго эптү болзын деп, эмегениле экү артпакка керип аларга сананган, је тегин јерге узак шыралап тургандар (јайыла јүрүп, семирген торбок уур болгон эмтир!), карыган эмеген торбоктыҥ кийин јанын албаданып көдүрип турала, белинеҥ оорый берди, бир неделениҥ туркунына эмчи эмеген оныҥ белине көөш тургузып турды. Эртезинде эртен тура, Щукарь өбөгөн курсакты бойы белетейле, та эмегени јоболду болгонынаҥ улам ачынала, та бойыныҥ ачпак болгонынаҥ улам, түште курсак ичер тужунда, кайнаткан төштиҥ эдин сүрекей көп јиген, оныҥ кийининде бир канча күннииҥ туркунына чеденнеҥ чыкпас, таардаҥ көктөгөн штаныи топчыланбас, күн туркунына ачу-корон соокто таскактыҥ ары јанында, огородто күнкузуктыҥ саптарыныҥ ортозында отурар болды. Ол күндерде Щукарьдиҥ јемирилип браактан туразыныҥ јанынча, ары-бери өдүп турган улус көргөндө, өбөгөнниҥ малахай бөрүги күнкузуктыҥ саптарыныҥ ортозында удаган кыймыктанбай туратан, оныҥ кийининде Щукарь өбөгөн бойы күнкузуктыҥ ортозынаҥ чыгала, чак јок будын јүк арайдаҥ көдүрип, туразы јаар базып браат. Је эжикке једип ле келгенде, кенетийин санаазына кандый бир јаан учурлу керек кирген неме чилеп, ойто ло күнкузуктыҥ ортозына капшай јүгүре берет.

Өбөгөннииҥ малахай бөрүги база ла күнкузуктыҥ ортозында көрүнип туратан. Соок дезе тыҥып јат. Салкын огородтыҥ ичиндеги карды учуртып, күртеп салат...

Разметнов эртезинде, эҥиргери, малды текшилей өлтүре бергенин билип алган кийининде, Давыдовко келди.

— Отурыҥ ба?

— Кычырып јадым. — Давыдов јаан эмес, сарызымзак бичиктиҥ бир страницазын бүктей тудала, күлүмзиренди. —Бу бичик, карындаш, торт ло кижиниҥ јүрегине өдүп јат!—Ол күчтү, кыска

колын туура салып, арсак тиштү оозын ачып, омок каткырды.

— Романдар кычырып турун ба? Эмезе кандый кожоңдор бо, хутордо дезе...

— Тенек! Романдар! Кандый кожоңдор! — деп, Давыдов каткырып, Андрейди бойынын одожындагы отургушка отургусты, колына бичикти түрте берди. — Бу нөкөр Андреевтин Ростовто партактивтин жуунында айткан доклады ине. Ол, карындаш, он романга турар! Факт! Кычырарга баштап алала, курсак та ичерге ундуп салдым. Эмди ончозы соop калган болор.

Давыдовтын чала кара жүзине өөркөп ачынганы түжүп келди. Ол турала, эки колын кармандарына сугуп, кухня жаар барды.

— Сен мени угарын ба, жок по? — деп, катуланган айас Разметнов сурады.

— А база! Угарым, эмди ле.

Давыдов кухнядан той балкаштан эткен айакка урган соок көчө экелеле, отурды. Ол отурган ла бойынча жаан чайнам калашты үзе тиштеп алала, оны чайнанып, чылаган боро көзин сыкыйтып алып, Разметнов жаар көрүп отурды. Көчөдө тонуп калган сарымзак үс ле бир болчок кызыл мырч кайкалап турды.

— Эттү көчө бө? — деп, Андрей таңкыга саргарып калган сабарыла айак жаар уулап, ченеген аайлу сурады.

Давыдов чайнап отурган калажын карылып ажырган айас узак күлүмзиренип, бажыла кекиди.

— Эт кайдан келген?

— Билбезим. Не болды?

— Хутордо малдын кабортозын өлтүрип салгандар!

— Кем? — Давыдов бир болчок калашты айланыштыра тудуп отурала, туура салып койды.

— Көрмөстөр! — Разметновтын мандайындагы сорбузы кызара берди. — Колхозтын председатели! Гигант эдип жадын! Сенин ок колхозчыларын малын өлтүргилеп жат! База алдынан жаткандар... Жүүле бергендер!.. Кандый ла малды ончозын өлтүргилеп жат, букаларды да өлтүрип турганы бар!

— Сен митингте чилеп кыйгырарга үренип калган...—Давыдов көчөни ичерин баштап, чугулду айтты. — Сен ончозын мендебей, жазап айдып берзең, кем өлтүрип жат, нениң учун?

— Je мен кайдан билерим?

— Сен качан да болзо, кыйгырып туратан... кижи көзин жумуп укса, ойто ло он жетинчи жыл башталды деп бодоор.

— Канайып кыйгырбас?!

Разметнов улустын мал өлтүрип тургандарын куучындап берди. Учында Давыдов курсакты чайнабай да жип отурды, онын кокурчызын колло алып салгандый, көзининг жанындагы чырыштары бойы бойлорына жууктажып келди, жүзи карый бергендий болды.

— Эмди ле барала, текши жуунын жуузан. Нагульновты... Акыр, ого мен бойым кирерим.

— Не керек жууйтан?

— Не керек јууйтан деп, нени айдазың? Малды өлтүрбес эдип токтодып саларыс! Колхозтоң чыгара сүреле, јаргылаарыс! Ол сүреен јаан керек, факт! Кулактар база ла тегеликке агаш сугуп јат! Је, ме, таңкы азып алала, бар... Э-э, сеге мактанайын деп санангам, ундуп салтырым...

Давыдовтың чырайы јарып, көзи эрү, сүүмчилү күлүмзиренип тура берди, эрдин канайып та түүнип турза, сүүнгенин јажырып болбоды.

— Мен бүгүн Ленинградтаң посылка алдым... Посылканы уулдар ийген... — Ол кайа көрөлө, орынның алдынаң кайырчак чыгара тартып келеле, какпагын ачты.

Кайырчакта папиростор, бир коробка печенье, бичиктер, агаштаң эткен портсигар ла чаазынга ороп салган база кандый да немелер јатты.

— Нөкөрлөрим мени ундубаган... Бу, карындаш, бистиң Ленинградтың папиросторы... Көрдиң бе, шоколад та бар, ол меге не керек? Кандый бир кижиниң балдарына... Је керек ийген немелерде эмес, мында учуры јаан болуп јат, чын ба? Мени эске алынала, ийе бергендер, письмозы база бар, бу...

Давыдов сүрекей јүрексип, алдындагызындый эмес, јымжак үниле куучындап турды. Оның онойдо сүүнип турганын Разметнов баштапкы ла катап көрди. Давыдовтың сүүнижи канайда да оның јүрегине ödөрдө, ол јакшы, јылу сöс айдарга күүндү болуп эрмектенди:

— А база... Сен јакшы уул, оның учун ийгилеп јат. Мында салган немелердиң көбизин, бир-эки салковойго турар эмес.

— Керек ондо эмес! Сен билериң ине, мен төрööни јок кижи ошкош, менде эмеген де, кем де јок, факт! Мында дезе посылка једип келген. Сүүнбеске болбос... Письмодо көрзöң, канча кижи кол салган. — Давыдов бир колыла коробкадагы папиросты берип, бир колыла көп кижи кол салган письмозын көргүсти. Колы тыркырап турды.

Разметнов Ленинградтың папирозын күйдүрип алала, сурады:

— Јаңы квартира јарап туру ба? Айылдың ээзи үй кижи кем јок по? Кийим јунатан кижи таап алдың ба? Кийимдериңди энеме апарып јундурып алган болзоң... Эмезе айылдың ээзи үй кижиле эрмектежип алзаң... Сениң чамчаңды үлдүле де кезе чаап болбос, ого үзеери сенең көдүртке аттың теринің, саң башка јыды јытанып туру.

Давыдовтың чырайы кызара берди.

— Чын, андый керек болгон... Нагульновто јаткам, ондо чала эби јок... Нени-нени көктööр керек болгондо, бойым ла... бир катап кийимимди база бойым ок јунгам. Келгенимнең бери бир де катап јунунбадым, факт. Фуфайкам база ондый... Мында ларекто самын јок. Айылдың ээзин јунзын деп сураарымда: «Самын беригер» деп, айдат. Кийим јунатан самын

ийзин деп, уулларга бичик ийер керек. Квартира кем јок, балдар јок, бичик кычырарга јакшы, кем јок...

— Энеме апарып бер, јунуп салар. Сен бир де эмеш јалтанба. Мениң карыган энем сүрекей јакшы эмей.

— Оныңаргазын таап аларым, шакпыраба, быйан болзын. Колхозко мылча эдип алар керек, ол сүрекей јакшы болор эди! Эдип аларыс, факт. Је бар, улусты јуузаң.

Разметнов таңкылап алала, јүре берди. Давыдов тегин ле јерге посылкадагы пакеттерди јаңгырта салып, үшкүрди, фуфайказының күреӊ-сары јаказын јазап алала, кайра тарап салган кара чачын сыймап, кийинди.

Барып јадала. Нагульновко кирди. Онызы кабагын јуурып, туура көрүп турды.

— Малды өлтүрип јадылар... Бойының мензингени ачу боло берди. Оок буржуйлар коркушту түймеже бергендер —деп, ол эзендежеле, эрмектенди. Ол ок тарыйын эмегени јаар бурылып, кату айтты: — Сен, Гликерья, тургуза ла мынаӊ чык. Бир эмеш өйгө ол кыпка барып отур, сен мында отургандa, мен куучындажып болбозым.

Санааркап калган бүдүштү Лушка кухня јаар чыга берди. Кулактардың билелериле кожо Тимофей сала бергенинең бери ол кунугып јүрер болды. Оның тижик көзиниң алды көгөрип калган, тумчугы да, өлгөн кижиниң тумчугы чылап, сүүрейип калган. Көөркийинең айрылып калганы, јүрегине сүрекей күч болгон ошкош. Кулактарды соок полярный талалар јаар аткарар тужунда, ол бир де эмеш уйалбай, јажыды јок. Тимофейди сакып, түжине ле Борщевтиң туразының јанында тенип јүрген. Энгирде кулактардың билелерин ле немелерин тарткан унаалар Гремячийдеӊ атанып барарда, ол јүүлгек кижи чилеп кыйгырала, карга көӊгөрө јыгылып, багыра берген. Тимофей унаадаӊ ого келерге туруп чыгарда, Фрол чугулданып, оны божотпой салды. Тимофей сыраӊай тыӊ ачынганынаӊ кугара берген эрдин тиштенип, улам ла сайын Гремячий јаар кайа көрүп, унааның кийининең базып јүре берди.

Лушка мынаӊ ары Тимофейдиң кару сөстөрин, байла, угуп болбос. Бойының сүүгенин јылыйткан келинек канайып эригип санааркабас, канайып ыйлабас! Оның көзине јалакай көрүп, јараш, кару сөстөрди айдар кижи јок болды: «Лушка, слерге бу ногоон юбка сүрекей јарап јат, слер онызы азыйгы офицердиң үйинең артык болуп көрүнедигер!» Эмезе үй улустың кожоӊының сөзиле: «Јараш эркем, эзен болзын. Сениң јаражың меге јарап јат». Јаӊыс ла Тимофей онойып Лушканың санаазына келиштире айдып јүретен.

Ол күннең бери Лушка өбөгөнине торт ло өскө кижи боло берди. Макар дезе ол тужунда амыр да, кату да, алдындагызындый эмес, көп айдып турар болды:

— Артып калган күндерди учына јетире менде јат. Оның кийининде бойыӊның резинкаларыӊды, јүзүн-јүүр помадалу

шилдерингди јууп алала, кайдаар баратан эдиң — бар. Мен сени сўўгем, көп уйат көргөм, је мынаң ары ол ончо немеге чыдажып јўрер аргам јок болды! Кулактың уулыла оролышкаң — мен унчукпагам. Је сен бастыра колхозчылардың көзинче оның керегинде ыйлай береринге, мен мынаң ары чыдажарым јок. Мен, кызычак, сениле кожо телекейлик революцияга једип алардаң болгой, јер ўстўнде јўрўп те болбозым. Сен мениң билеме артык кош болуп јадың. Анайдарда, ол кошты чачып турум! Билдиң бе?

— Билдим — деп, Лушка айдала, унчукпай барды.

Энирде Давыдов Макарла экў јажыт јоктоң, көстиң көскө куучындашкандар.

— Кадыт сени торт ло уймап салды. Сен эмди колхозчылардың көзине канайып көрўнип јўреринг, Нагульнов?

— Сен база ла эски керекти чыгарып јадың...

— Сен торт ло көңдөй төңөштий! Буканың јумуры! — Давыдовтың јиткези кызарып, маңдайындагы тамырлары кырлайып келди.

— Сениле канайда эрмектежер? — Нагульнов комнатаның ичине баскындап, сабарларын тарсылдада уужап, куурмаксу кўлўмзиренип турды... — Эмеш ле чике эмес айдар болзоң, сен тургуза ла крючокло кармап аладың: «Анархист!» Мен эмеген керегинде канайда сананып турганымды, оның учун кандый уйатка тўжўп турганымды билериң бе? Мен оның керегинде сеге айткан эмезим бе? Сен койдың куйругы керегинде нени-нени санандың ба?

— Јо-о-о-к... — деп, Давыдов Макардың санабас јанынаң айткан куучынына кайкай берди.

— Мен мынайда сананатам: койго куйрук нениң учун берилген? Керек јок ло неме ошкош. Ат эмезе ийт болзо, куйругыла чымындарды ўркўдип турар. Кой дезе бойының сегис фунт куйругыла чымындарды ўркўдип болбой јат, јайгыда ого куйругынаң улам изў болуп јат, убакка туттурып јат.

— Койдың ла öскö дö јўзўн-јўўр куйруктар мында не керектў? — деп, Давыдов чала ачына берди.

Је Нагульнов дезе бир де эмеш кемзинбей, оноң ары куучындады:

— Мениң сагыжымла болзо, куйругы уйадын бектеерге берилген. Арай келишпес неме, је кайда барзын? Мен де база эмегенди койдың куйругына бодолду керектеп турум. Мен бастыра ла бойым телекейлик революцияга ууланган кижи. Мен оны сакып јадым... Кадыт дезе меге — тьфу, ол ло. Эмеген меге тегин ле неме. Је ол јогына база јадып болбос. Ол једикпестў де болзо, канайып ийер оны, ары ла јўргей. Мен ого мынайда айткам: «Кандый бир энчикпезиң бар болзо, јойлонып јўр, је эдегинде кандый бир неме, эмезе оору экелбе, оноң öскö бажынды ўзе тартарым!» Сен, нököр Давыдов, оноң бир де неме билбей јадың. Сен темир аршынга тўңей.

Революцияның ўнин де јакшы тынгдабай јадың... Је, сен мени кадыт кижининг килинчеги учун ненинг учун кыстап туруң? Эмегеним кулактың уулыла берижип, оның учун ыйлаган, классовый өштўге ачынган учун мен оны, јыланды, удабай ла турамнаң сўрўп саларым. Согорго менинг колым көдўрилбей јат. Мен јаңы јўрўмге кирип јадым, колымды уймабаска јадым. Сен болзоң, байла, согор эдиң? Ол тужунда сенинг, коммунисттинг, ле озогы кижининг, кандый бир чиновниктинг, ортозында башказы незинде болор? Олор јаантайын эмегендерин согуп туратан болгон. Јок, карындаш, сен Лушка керегинде мениле куучындажатанынгды токтодып сал. Мен онызла бойым эрмектежерим, сен дезе ол керекте артык кижи болуп јадың. Бу сўрекей јаан керек! Оноң көп неме камааанду болуп јат. — Нагульнов сананган айас каткырала, оноң ары куучындады: — Качан бастыра гранды оодып салзабыс, мен ончозынаң озо кыйгырарым: «Барыгар, өскө укту улустаң кижи алыгар!» Ончозы алыжа берер. Ол туштa телекейде бирўзи ак јўстў, экинчизи сары, ўчинчизи кара јўстў болор: ак јўстўлери өскө јўстў улусты јектебес. Ончозының јўстери каразымак јараш, тўнгей болор. Мен бу керекти кезик бирде тўнде де сананып јадым...

— Сен тўш јеринде чилеп јўрўп јадың, Макар, — деп, Давыдов чала кўўни јок болуп айтты. — Мен сенинг кылыгында көп немени билип болбой јадым. Башка-башка укту албатылар бойы бойлорын јаман көрўжетени јарт. Је арткан керектер... Јадын-јўрўм керегинде сенинг шўўлтеңди јаратпай турум. Је, оны кайдатан эди! Јаңыс мен мынаң ары сенинг туранда јатпазым, факт!

Давыдов столдың алдынаң чемоданын чыгарып алала (ичинде тегин ле јаткан инструменттери калырай берди), чыга берди. Нагульнов оны јаңы квартирага, балазы јок колхозчы Филимоновтың айылына ўйдешти. Олор јолой браадып, Филимоновтың јуртына јеткенче, аш салары керегинде куучындажып, јадын-јўрўм керегинде сурак аайынча бир де сөс айдышпагандар. Ол өйдөң ала олор бойы бойлорын јаратпай турганы там ла јарт билдире берди.

Бўгўн де Давыдов кирип келерде, Нагульнов онын јўзине чике көрбөй куучындаган, је Лушка өскө кыпка чыга берген кийининде, јардак эрмектене берди:

— Көрмөстөр, малды өлтўрип јат! Јаңыс ла колхозко бербестинг керегинде ич јарылганча јиирге белен турулар. Мында мындый сагыш бар: тургуза ла јуун эделе, малды шоктоп өлтўрип тургандарды адып салар эдип јöп чыгарзын деп, сураар керек.

— Не-е?

— Адып салар керек деп, айдып јадым. Адып салар эдип јаргылазын деп, кайдаң сурайтан эди? Албатының јаргызы јаргылап болбос по? Боос уйлар өлтўрген улустың бир-экўзин

адып салган болзо, арткандары сагыш алынар эди! Эмди сүрекей кату болор керек.

Давыдов кепказын кайырчактың үстүне чачып ийеле, комнатала баскындай берди. Ол Нагульновтың айтканын јаратпай, нени де шүүнип турганы оның үнинең билдирип турды.

— Сең база ла өйинең ödö бердиң... Сең саң башка кижи, Макар! Уй өлтүрген кижини адып салар учуры бар ба? Ондый закон до јок, факт! ЦИК-ның ла Совнаркомның јöби болгон, бу керектиң аайынча ондо мынайда айдылган: эки јылга отургузар, јер бербезе кем јок, шоктоп кылынгандарды край ичинең көчүрер, сең дезе адып саларга сураарга туруң. Сең кандый да саң башка кижи...

— Кандый да! Мең кандый да эмес! Сең јöпсинип, пландап турадың. Колхозко кирбеген улус букаларын өлтүрип салза, кыраны канайып тартарыс?

Макар Давыдовко јууктап келеле, эки колын оның јалбак ийинине салды. Ол Давыдовтоң чик јок бийик болгон: оны үстүнең төмөн көрүп айтты:

— Сема! Сең меге ачу! Сениң меең нениң учун ондый јалку? — кыйгырып чыкты: — Ашты саларга күч јетпезе, бис өлөрис ине. Оны канайып оңдобой туруң? Мал өлтүргени керегинде эки үч јыланды кыйалтазы јок адар керек! Кулактарды адар керек! Олордың кылыгы! Бийиктеги јаандардаң сураар керек!

— Тенек!

— База ла тенек боло бердим... — Нагульнов бажын төмöндöдип ийди, је ол ок тарыйын, камчы тийгенинең чочыган ат чылап, бажын öрö көдүреле, јаан үнденип эрмектенди: — Бастыразын өлтүрип салгылаар! Гражданский јуу тужундагызындый позиционный өй келди, öштүлер айландыра капсап курчап јат, сең дезе! Телекейлик революцияны слердий немелер үреп саларлар! Ол слердиң тыгыш сананып јүргендердиң учун бүтпей калар! Ондо айландыра буржуйлар ишмекчилерди кыйнап јат, кызыл китайларды кыргылап јат, кандый ла кара улустарды өлтүргилеп јат, сең дезе öштүлерге килеп јадың! Уйат! Сүрекей јаан уйат! Гран ары јанында буржуйлар базынган төрöл карындаштарысты санангамда, јүрегимниң каны кайнап чыгат. Оның керегинде газеттерди кычырып болбой јадым!.. Газеттерден улам мениң ичим аңданып турат! Төрöл карындаштарысты öштүлер түрмелерде јыдыдып јатканын не деп сананып јадың? Сең олорго килебей туруң!

Давыдов чугулданып, кара чачын беш сабарыла кайра сыймады.

— Көрмöсти сени! Канайып килебейтең? Факт! Сең тегин ле кыйгырбазаң! Бойың јүүлгек, öскö дö кижини бойына түңей эдип аларга кичееп туруң! Мен јуу тужунда контрларды Лушканың көзи учун базып тургам ба? Сең нени некеп јадың? Сагыш алын! Адатан керегинде куучын да јок! Оның орды-

на сен массовый иш öткўрген болзоң, бистиң политикабысты јартап айдып берген болзоң, артык болор эди. Адатаны — кўч неме эмес! Сен качан да ондый. Керек эмеш ле келишпей барганда, öйинең ödö берип јадың, факт! Бу öйгö јетире сен кайда болдың?

— Сениң ле болгон јериңде!

— Керек шак ла онызында, факт! Бис бу кампанияны колыстаң бош салып ийгенис, эмди оны тўзедер керек, адатан керегинде куучындаар эмес! Јўўлиш токтозын! Иштеер керек! Барышня, көрмöс! Тырмагын будыктап алган барышнядаң да ары!

— Мениң тырмагым канга будыкталган.

— Перчатказы јок јуулашкан бастыра улустың тырмактары ондый, факт!

— Семен, сен мени барышня деп не учурлу ададың?

— Онызы сöскö келишкен аайынча.

— Ол сöзиңди ойто ал — деп, Нагульнов араай айтты.

Давыдов ого унчукпай көрölö, каткырды.

— Ойто алып јадым. Сен токунап ал, јуунга баралык. Малды öлтўрбезин деп, сўрекей агитировать эдер керек!

— Мен кече тўжине ле айыл сайын јўрўп, улусты токтодып тургам.

— Онойдо эткени јакшы. Биске ончобыска база катап айыл сайын јўрўп, куучындажар керек.

— Је, сен база ла... Кече мен бир кижиниң јуртынаң чыгып турала санандым: «Је, мениң айткан сöзим калас болгон ошкош!» Оның кийининде угар болзом, чочконың балазы бычактың алдында «куви-и-и, куви-и-и!» деп чыгыра берди. Мен дезе ол мензинчек көрмöскö бир часка чыгара телекейлик революция ла коммунизм керегинде куучындап тургам. Айла куучыным да башка болгон. Сўрекей јўрексип айткан сöзимнең бойым да јўк арайдаң ыйлабай тургам. Јок, олорды сöстöп турганча, баштарына токпокло согуп айдар керек: «Кулактың сöзин укпай јўр, јылан! Јööжöни алдынаң мензинерге онон ўренбе! Малыңды öлтўрбе, көрмöс!» Ол бойының буказын öлтўрип турганыла телекейлик революцияның јардына бычактап турганын сананбай јат.

— Кажы кижини согуп, кажы кижини ўредер керек — деп. Давыдов јана болбой турды.

Олор эжикке чыгып келдилер. Чыкту кар јаап турган эмтир. Јапшынчак кар азый карды бўркеп, туралардың јабынтыларында кайылып турды. Карангуй тўнде школго једип бардылар. Јуунга Гремячийдиң јон-албатызының кабортозы ла јуулып келди. Разметнов «Малды шоктоп öлтўрип тургандарла тартыжары керегинде» ЦИК-ныҥ ла Совнаркомныҥ јöбин кычырды. Оның кийининде Давыдов куучын айтты. Учында ол суракты мынайда тургусты:

— Бисте, граждандар, колхозко суранып турган јирме ал-

ты кижиниг угузузы бар. Олорды эртен јуунда шўўжерис. Колхозко кирер алдында кулактардыг сөзин угуп, мал өлтўрген улусты колхозко албазыс, факт!

— Колхозко кирген улус оок малды өлтўрип турган болзо, оны канайдар? — деп, Любишкин сурады.

— Ондыйларды колхозтоғ чыгарып саларыс!

Јуунныг табыжы јаанап, кўўлей берди...

— Ондый болзо, колхозты таркадыгар! Хутордо мал өлтўрбеген бир де өрөкө табылбас! — деп, Борщев кыйгырды.

Нагульнов јудуругын кödўрип, кыйгырды:

— Сен токто, кулактыг колтукчызы! Колхозтыг керегине киришпе, сен јогына да чыдаарыс! Сен бойыг ўч јашту буканы өлтўрип салган эмезиг бе?

— Бойымныг малымды мен бойым башкарбай!

— Эртен сени отуратан јерге аткарып ийзем, ол туштa ондо башкарып көрöриг!

— Сўрекей кату! Сўрекей кату тургузып јадыгар! — деп, кемниг де ўни угулды.

Јуунга јуулган улус ас та болгон болзо, табыш јаан болгон. Улус школдоғ чыгып турарда, унчукпай тургандар, је оныг кийининде таркап, јолой бойы бойлорынағ эрмек суражып брааттылар.

— Мени эки кой өлтўрзин деп, кандый көрмöс ийде салды болбогой — деп, колхозчы Куженков Семен Любишкинге комудап брааттьı, — слер ол этти эмди мениг тамагымнағ чыгара тартар болорыгар...

—Мен, уул, бойым да база килинчекке кирип калгам, эчки өлтўргем... — деп, Любишкин ўшкўрди.— Эмди јуунныг алдына көзим јапылдайтан туру. Керек эмегенимнеғ чыккан. Килинчекке кийдирген көрмöстиг тизезине катағы отурзын! «Өлтўр ле өлтўр». Ол ортозына этсирей берген! Юбкалу сокорды оны! Јанып барзам, оныг ижин берерим!

— Ўредерге керек,—деп, Любишкиннинг кудагайы, карыган өбөгөн Бесхлебнов Аким куучындады. — Сеге, кудагай, сыранаг келишпей јат, сен колхозтыг члени ине.

— Чын — деп, Любишкин сагалын јапшынган кардағ алып, тоғуп калган кодыртмактарга бўдўрилип турды.

— Слер, Аким өбөгөн, чоокыр букагарды база өлтўрип алган инегер? — деп, Бесхлебновтыг јанында јатkан Демка Ушаков јöткўрип сурады.

— Э, калак, өлтўрип алган эмейим. Је оны арга јокто өлтўргем. Буды сыныk, чоокыр көрмöс! Погребке та не ийде салып ийген болбогой, погребке тўжеле, будын сындырып алган.

— Ондый, ондый болор. Таг јарып турарда, сен келдингле экў буканы чыбыктап, погреб јаар айдап јатканаарды көргöм...

— Сен, сен канайып турыг, Дементий? Крестензег! — деп,

Аким өбөгөн коркыйла, карангуй түнде көзин капшай јапылдадып, оромның ортозында тура берди.

— Баралык, баралык, өбөгөн, — деп, Демка оны токунадып турды. — Јерге кирген салда чылап, неге тура бердиң? Буканы погребке түжүрген...

— Бойы кирген, Дементий! Килинчектебе. О, кудай ла дезең база!

—Сен сүмелү де болзоң, букадаң сүмелү эмезиң. Бука ол тилиле куйругының төзине једип јалап јат, сен дезе, байла, онойып болбос болорың? «Буканы кенедип салзам, менең нени алар» деп, сананган болбой кайсын.

Хутордың үстүнче чыкту салкын коркуштанып турды. Суунын јанындагы теректер, талдар күүлеп турды. Булуттар теңгерини бүркеп, карангуйладып турды. Хутор торт ло көрүнбей турды. Оромдордо чыкту кейге тунуп турган үндер узак угулып турган. Кар јаап турды. Кыш калганчы карын кактап турды.

16 бажалык

Јууннаң Давыдов Разметновло кожо барды. Чыкту кар јаап турды. Карангуйда каа-јаа өчөмик оттор јарып турды. Ийттердиң үрген үндери салкынга улам сайын үзүктелип, эрикчил болуп угулып турды.

Давыдов Яков Лукичтиң кар токтодор керегинде айткан куучынын эске алынып, үшкүрди: «Јок, быјылгы јылда ондый иш өткүрип болбос. Мындый салкын күндерде аш салатан јерге канча кирези кар тудулар эди! Сыранай ачу болуп јат, факт!»

— Конюшняга киреле, колхоздың аштарын көрөлик — деп, Разметнов айтты.

— Је, кирелик.

Оромноң туура чыккан јол јаар бурылдылар. Јаан удаган јок, от көрүнди: Лапшиновтордың таскагынаң эткен конюшняның јанында илип салган фонарь күйүп турды. Чеденге кирип келдилер, конюшняга киретен эжиктиң јанында сегис кирези казак турды.

— Бүгүн аттарды кем каруулдап јат? — деп, Разметнов сурады.

Ондо турган улустың бирүзи папиросын сопогыла базып өчүрип ийеле, каруун јандырды:

— Кондрат Майданников.

— Мында нениң учун улустар көп? Слер нени эдип јадыгар? — деп, Давыдов јилбиркеп сурады.

— Тегине ле, нөкөр Давыдов... Өмөлөп, таңкы тартып јадыбыс...

— Энирде идиргеннең өлөң тартып экелгенис.

— Таңкылап турганча, куучындажып удап калдыс. Шуурган өдө берзин деп, сакып турубыс.

Ачык станоктордо аттар өлөң жигилеп туру. Кажы ла станоктың одожында, агаш казыктарда, комут, шлей эмезе пастромкалар илип салган. Киретен жерди ару эдип жалмайла, үстүне суудан экелген сары кумакты уруп салган.

— Майданников! — деп, Андрей кыйгырды.

— Кайты— деп, конюшняның учында каруун берген үн угулды.

Майданников арыштың саламын кучактанып экелди. Ол эжиктең ары төртинчи станокто жаткан күреҥ атты будыла тееп тургузала, саламды сееп ийди.

— Бурылзаҥ! Көр-мө-ө-өс! — деп, ол чугулданган айас, карамтыгып турган атты жедегинең тудуп, бура тартты.

Онызы чочыган бойынча, будыла агаш полго токулдадып, бышкырды, жатпаска сананган болгодый, яслядагы өлөң жаар бурылды. Конюшня ла саламның жыды ödүп калган Кондрат Давыдовко жууктап келеле, кезилип калган соок колын берди.

— Је, керек кандый, нөкөр Майданников?

— Кем жок, нөкөр, колхоздың председатели.

— Сениҥ айтканың башка эмтир: «нөкөр, колхоздың председатели». Давыдов күлүмзиренди.

— Мен эмди бойымның ижимди бүдүрип турган кижи.

— Конюшняның жанында ненің учун улус көп?

— Олордың бойлорынаҥ сурагар! — Кондраттың үнинең чала кыйырантып турганы билдирип турды. Аттарга өлөң берер öй жетсе ле, бу көрмöстöр жеткилеп келет. Албаты алдынаҥ жаткан жадынын канайып та таштап болбой жат. Мында ончозы ээлери отурып жат. Кажызы ла бого келеле, сураар: «Мениҥ кер адыма өлөң бердиҥ бе?» «Кула атка төжөк салдың ба?» «Мениҥ беем мында эзен туру ба?» Је оның беези мынаҥ кайдаар барган деер?! Мен оны оозыма сугуп алар эмезим. Кödүрези ле келип, сурап жат: «Мен атка өлөң саларга болужайын!» Кандый ла кижи бойының адына өлөңди көптöҥ салып бererге кичеенип жат... Коркушту неме! Артык кижи бого келип турбазын деп, јöп чыгарар керек.

— Уктың ба? — деп, Андрей Давыдов жаар имдеп ийеле, бажын жайкады.

— Бастыразын мынаҥ сүрүп сал! — деп, Давыдов чала казырланып жакыды. — Каруулчыктаҥ ла база оның болушчыларынаҥ öскö бир де кижи болбозын! Өлöҥди канча кирези берип жадың? Бескелеп турыҥ ба?

— Жок, бескелебей жадым. Бодоп ло кажы ла тын малга бир пудтаҥ берип жадым.

— Кödүрезине төжөк эдип берип турыҥ ба?

— Бу кудай бу туру, ончозына эдип турбай база! — Кондрат силкинип кактанып ийерде, оның эскирте кийип салган чепкенинең саламның коозозы төгүле берди. — Бистиҥ завхоз Островнов Яков Лукич бүгүн энгирде келип барган, «Атка

јигенинең артканын төжө» — деп айдып јат. Онойдо эдерге јараар ба? Ол сүрекей јакшы ээ болуп бодолып турган ине. јарабас неме айдып јат!

— Канайты?

— Канайда бодоп туругар, Давыдов! Јигенинең арткан өлөңди мал бир де неме артырбай јиир ине. Оныҥ ортозында мал јигедий баргаа өлөңдөр. Кой-эчкилер оны талдап јип салар, ол дезе атка төжөөр деп јакып јат! Мен оны јаратпай турарымда, ол «Сен мени үретпе» деп айдып јат.

— Јимектең арткан өлөңди төжөбө. Факт! Бис эртең оныҥ куйругын толгоп саларыс — деп, Давыдов ижендире айдып салды.

— База бир керек бар: колодецтиҥ јанында салган өлөңди малга јидирип јат. Ол неге јараар неме?

— Ол өлөң чала коомой. Яков Лукич оны кышкыда соокто јидиреле. јакшы өлөңди кыра ижине артырып саларга јат.

— Је ондый болзо, кем јок — деп, Кондрат јөпсинди. — Је јигенинең арткан өлөң керегинде слер ого айдыгар.

— Айдарым. Ме, бу Ленинградтыҥ папиросын алып таҥкыла... — Давыдов јөткүрди. — Мениҥ нөкөрлөрим заводтоҥ ийгендер... Аттар ончозы су-кадык па?

— Быйаным јетсин. От берзегер. Аттар ончозы јакшы туруп јат. Өткөн түнде, алдында Лапшиновтыҥ болгон јоргобыс кебелген болгон, арай көрбөй калганыс. Тегин ончозы јакшы туру. Мында бир ат бар, канайып та јатпай јат. Таҥа туруп јат деп, айдыжадылар. Эртең аттарды ончозын јаҥырта такалаар. Таканыҥ тиштери тошко бош элеп калган, тайкылып јат. Је јакшы болзын. Мен бастыра аттарга јадын төжөгөлөгим.

Разметнов Давыдовты үйдежип барды. Эрмектежип, бир кварталды ӧдӧ бердилер, је Давыдовтыҥ квартиразы јаар бурылатан бурулчыкта, алдынаҥ јаткан Лукашка Чебковтыҥ јуртыныҥ јанына тура түжеле, Давыдовтыҥ ийинине колыла таптап шымыранды:

— Көрзөҥ!

Олордоҥ үч ле кулаш кирези јерде, өткүштиҥ јанында кижиниҥ кебери карарып турды. Разметнов кенетийин јүгүрип барала, сол колыла өткүштиҥ ары јанындагы турган книжни тутты, оҥ колыла колмылтыгын көдүрип чыкты.

— Лука сен бе?

— Андрей Степанович, бу слер эмежигер бе?

— Сениҥ оҥ колыгда не бар? Бери бер! Капшай!

— Канайып тураар, нөкөр Разметнов?

— Бер дедим! Оноҥ өскө туда берерим!

Давыдов үн чыгып турган јерге јууктап келди.

— Сен оноҥ нени блаажып јадыҥ?

— Бер, Лука! Адарым!

— Је, алзагар, бу слер канайып туругар?

— Э-э, көрзөгөр, кандый неме тудунып алган! Эх, сени! Нениң учун түнде бычакту турунг? Сен кемди сакып турганг, Давыдовты ба? Нениң учун бычакту турунг деп, сурайдым? Контра? Кижи өлтүречи болорго турганг ба? Өткүштиң жанында турган кижиниң колындагы жалтырап турган бычакты жаңыс ла анчы Андрейдиң көзи көрүп алар аргалу болды. Ол бычагын блаап аларга тап этти. Блаап алды. Је качан жаан тынып, алаатый берген Лукашканы шылап тура берерде, онызы өткүшти ачып, кубула берген үниле айтты:

— Слер керекти онойдо шүүп турган болзогор, мен унчукпай туруп болбозым! Слер мени кереги жок немеге бурулаардаң маат жок, кудай корулазын бисти, Андрей Степаныч! Баралыктар.

— Кайдаар баратан?

— Кажаганга.

— Не керектү?

— Мен бычакту нениң учун чыкканымды көрөригер, ончозы жарт болор.

— Барып көрөлдөр — деп айдала, Давыдов ончозынаң озо Лукашканың туразына жаба тутқан кажаган жаар барды. — Кайдаар барар?

— Мени ээчий барыгар.

Кажаган ичинде, тезектең эткен одыннын жанында, отургушта фонарь күйүп туру, оныг жанында сыйа базып отурган жараш, чичке кабакту эмеген — Лукашканың ўйи отурды. Ол өскө улусты көрөлө, чочыган бойынча турала, стенениң жанында турган эки суулу көнөкти ле тазты, бойыла бектеп ийди. Оныг кийининде, толыкта, жаңы ла экелип салган саламның үстүнде, семис чочко тепсенип турды. Жаан лоханга бажын сугуп, жайынты ичип турды.

— Көрүп жадыгар ба кандый јеткер... — деп, Лукашка чочко жаар колын уулап, кемзинип эрмектенди.—Бу чочконы табыш жогынаң өлтүрип аларга сананганыс... Эмегеним оны азырап жат, мен дезе тудуп жыгала, өлтүрерге жазанып ла аларымда, оромдо кижи шымыранганын уктым. «Акыр кижи угуп ийбезин, чыгып көрөйин» — деп санандым, јеңимди кайра түрүп салган фартукту, бычакту ла бойым өткүштиң ары жанына чыга кондым. Слер бу ла једип келдигер! Мени канайдарга туру деп санандыгар? Кижи өлтүрерге јеңин кайра түрүп, фартукту чыгар ба? — деп, Лукашка фартугын чечип, күлүмзиренди. Оныг кийининде эмегени жаар көрүп, чугулдаган айас кыйгырды: — Је, неге туруг, тенек? Чочконы чыгара сүр мынаг!

— Сен оны өлтүрбе — деп, Разметнов чала кемзинип айтты. — Жаңы ла јуун болгон. Малды өлтүрбес эткен.

— Мен оны өлтүрбезим. Сойор күүнимди слер чыгарып ийдигер.

Давыдов чыгала, квартирага јеткенче кокурлап, Андрейге каткырып браатты:

јигенинең артканын төжө» — деп айдып јат. Онойдо эдерге јараар ба? Ол сүрекей јакшы ээ болуп бодолып турган ине, јарабас неме айдып јат!

— Канайты?

— Канайда бодоп туругар, Давыдов! Јигенинең арткан өлөңди мал бир де неме артырбай јиир ине. Оныҥ ортозында мал јигедий баргаа өлөңдөр. Кой-эчкилер оны талдап јип салар, ол дезе атка төжөөр деп јакып јат! Мен оны јаратпай турарымда, ол «Сен мени үретпе» деп айдып јат.

— Јимектең арткан өлөңди төжөбө. Факт! Бис эртең оныҥ куйругын толгоп саларыс — деп, Давыдов ижендире айдып салды.

— База бир керек бар: колодецтиҥ јанында салган өлөңди малга јидирип јат. Ол неге јараар неме?

— Ол өлөҥ чала коомой. Яков Лукич оны кышкыда соокто јидиреле, јакшы өлөңди кыра ижине артырып саларга јат.

— Је ондый болзо, кем јок — деп, Кондрат јөпсинди. — Је јигенинең арткан өлөҥ керегинде слер ого айдыгар.

— Айдарым. Ме, бу Ленинградтыҥ папиросын алып таҥкыла... — Давыдов јөткүрди. — Мениҥ нөкөрлөрим заводтоҥ ийгендер... Аттар ончозы су-кадык па?

— Быйаным јетсин. От берзегер. Аттар ончозы јакшы туруп јат. Өткөн түнде, алдында Лапшиновтыҥ болгон јоргобыс кебелген болгон, арай көрбөй калганыс. Тегин ончозы јакшы туру. Мында бир ат бар, канайып та јатпай јат. Таҥа туруп јат деп, айдыжадылар. Эртең аттарды ончозын јаҥырта такалаар. Таканыҥ тиштери тошко бош элеп калган, тайкылып јат. Је јакшы болзын. Мен бастыра аттарга јадын төжөгөлөгим.

Разметнов Давыдовты үйдежип барды. Эрмектежип, бир квартадды өдө бердилер, је Давыдовтыҥ квартиразы јаар бурылатан бурулчыкта, алдынаҥ јаткан Лукашка Чебковтыҥ јуртыныҥ јанына тура түжеле, Давыдовтыҥ ийинине колыла таптап шымыранды:

— Көрзөҥ!

Олордоҥ үч ле кулаш кирези јерде, өткүштиҥ јанында книжиниҥ кебери карарып турды. Разметнов кенетийин јүгүрип барала, сол колыла өткүштиҥ ары јанындагы турган книжини тутты, оҥ колыла колмылтыгын көдүрип чыкты.

— Лука сен бе?

— Андрей Степанович, бу слер эмежигер бе?

— Сениҥ оҥ колыҥда не бар? Бери бер! Капшай!

— Канайып тураар, нөкөр Разметнов?

— Бер дедим! Оноҥ өскө туда берерим!

Давыдов үн чыгып турган јерге јууктап келди.

— Сен оноҥ нени блаажып јадыҥ?

— Бер, Лука! Адарым!

— Је, алзагар, бу слер канайып туругар?

— Э-э, көрзөгөр, кандый неме тудунып алган! Эх, сени! Нениң учун тўнде бычакту туруң? Сен кемди сакып турган, Давыдовты ба? Нениң учун бычакту туруң деп, сурайдым? Контра? Кижи өлтўречи болорго турган ба? Өткўштиң јанында турган кижиниң колындагы јалтырап турган бычакты јаңыс ла аңчы Андрейдиң көзи көрўп алар аргалу болды. Ол бычагын блаап аларга тап этти. Блаап алды. Је качан јаан тынып, алаатый берген Лукашканы шылап тура берерде, онызы өткўшти ачып, кубула берген ўниле айтты:

— Слер керекти онойдо шўўп турган болзогор, мен унчукпай туруп болбозым! Слер мени кереги јок немеге бурулаардаң маат јок, кудай корулазын бисти, Андрей Степаныч! Баралыктар.

— Кайдаар баратан?

— Кажаганга.

— Не керектў?

— Мен бычакту нениң учун чыкканымды көрöригер, ончозы јарт болор.

— Барып көрöлдöр — деп айдала, Давыдов ончозынаң озо Лукашканың туразына јаба тутқан кажаган јаар барды. — Кайдаар барар?

— Мени ээчий барыгар.

Кажаган ичинде, тезектең эткен одыннын јанында, отургушта фонарь кўйўп туру, оныг јанында сыйа базып отурган јараш, чичке кабакту эмеген — Лукашканың ўйи отурды. Ол öскö улусты көрöлö, чочыган бойынча турала, стененинг јанында турган эки суулу көнөкти ле тазты, бойыла бектеп ийди. Оныг кийининде, толыкта, јаңы ла экелип салган саламның ўстўнде, семис чочко тепсенип турды. Јаан лоханга бажын сугуп, јайынты ичип турды.

— Көрўп јадыгар ба кандый јеткер... — деп, Лукашка чочко јаар колын уулап, кемзинип эрмектенди.—Бу чочконы табыш јогынаң өлтўрип аларга сананганыс... Эмегеним оны азырап јат, мен дезе тудуп јыгала, өлтўрерге јазанып ла аларымда, оромдо кижи шымыранганын уктым. «Акыр кижи угуп ийбезин, чыгып көрöйин» — деп санандым, јеңимди кайра тўрўп салган фартукту, бычакту ла бойым өткўштиң ары јанына чыга кондым. Слер бу ла једип келдигер! Мени канайдарга туру деп санандыгар? Кижи өлтўрерге јеңин кайра тўрўп, фартукту чыгар ба? — деп, Лукашка фартугын чечип, кўлўмзиренди. Оныг кийининде эмегени јаар көрўп, чугулдаган айас кыйгырды: — Је, неге туруг, тенек? Чочконы чыгара сўр мынаг!

— Сен оны өлтўрбе — деп, Разметнов чала кемзинип айтты. — Јаңы ла јуун болгон. Малды өлтўрбес эткен.

— Мен оны өлтўрбезим. Сойор кўўнимди слер чыгарып ийдигер.

Давыдов чыгала, квартирага јеткенче кокурлап, Андрейге каткырып браатты:

— Колхозтың председателин јеткерден айрып алдың! Контрреволюционерлердиң бычагын блаап алган! Кезер ле база, факт! Хо-хо-хо...

— Ондый да эмес болзо, чочконың јўрўмин корып алдым — деп, Разметнов удура кокурлап турды.

17 бажалык

Эртенгизинде Гремячийде партячейканың јабылу јууны колхозтың членderининг колында турган бастыра малды, оок то малды, бириктирер эдип јöп чыгарды. Малдан öскö, куштарды да база бириктирер эдип јöптöгöн.

Озо баштап Давыдов оок малды ла куштарды бириктиретенин јаратпай турган. Нагульнов дезе, бастыра тындуларды бириктирер эдип јöп чыгарбаза, јаскы иш ўзўлип калар, нениң учун дезе улус бастыра малды öлтўрип салар, ого ўзеери куштарды да божодып салар деп, айтты. Оның шўўлтезин Разметнов база јарадып айдарда, Давыдов аланзып тура-ла, јöпсине берди.

Оноң башка малды öштöп öлтўрерин токтодоры учун агитационный кампанияны элбеде öткўрерин тöзöп алар. Јон улустың ортозында јартап айдар ишти öткўрери керегинде молју алынала, партияның бастыра членderи ол ок кўн айылдарга барар эдип јöп чыгарып, протоколго бичип салган. Малды öштöп öлтўрип тургандарды эм тургуза јаргы алдына карууна тургуспас, озо баштап агиткампанияның аайын көрöр деп јöптöгöн.

— Онойдо этсе, мал да, куштар да коруланып калар. Оноң öскö јаска јетире хутордо бука да бустаганы, пöтўк те табыштанганы угулбай барар — деп, сўўне берген Нагульнов протоколды папказына салып айтты.

Колхозтың јууны бастыра малды бириктирер керегинде јöпти сўрекей јаратты, нениң учун дезе иштеер малды ла саан уйларды алдында бириктирип салган болгон, эмди дезе јаңыс ла јаш малды, койлорды ла чочколорды бириктиретени арткан болгон. Је куштар керегинде блааш сўрекей узак болгон. Анчадала ўй улустар јаратпай турдылар. Је учы учында олордың тартыжузы јеңдирткен. Бу кèрекке Нагульнов сўрекей болушкан. Ол бойының узун алаканын тöжиндеги орденине јаба тудуп, сўрекей томулта куучындап турды:

— Ўй улустар, кару эмегендер! Слер куштың, кастың куйругынаң тудунбагар! Сыртында да отурып болбой салган кийининде куйругында канайып отурар? Такаалар да колхоз болуп, ончозы кожо јўргўлезин. Јаска јетире бис инкубатор алдырып аларыс. Уйа базатан такаанаң ордына ол биске куштың балдарын канча-канча јўстең чыгарып турар. Инкубатор деп машина бар, ол куштың балдарын сўрекей јакшы базып

чыгарып јат. Слер мойнобозоор! Олор ончозы јаңыс та јерге турза, слердиң ок болор. Такааны мензинетени јок болор керек, күндүлү өрөкөндөр! Такаалардаң слерге не туза бар? Олор эм тургуза ошкош ло јымыртка салбай јадылар. Јаскыда дезе олор слерди амыратпай барар. Такаа саң башка куш ине: огородко киреле, рассаданы чокып јип салар эмезе көрмөстиң кужы, јымыртказын кандый бир алмардың алдында түжүрип койор, бирде көрзөң јоонмойын оның бажын үзүп салар... Оныла кандый неме болбос деп айдар? Ол слерге јаан шакпыртту неме. Күнүң ле ботпужына кирип, кажызы јымыртказы кажызында јымыртка јок болгонын билерге тудуп сыймап көрөргө керек. Олордоң јаңыс ла шакпырт, шыра. Куштар колхозто канайда јадар? Сүрекей јакшы! Олорды кичеерин јакшы төзөп аларыс: кандый бир эмегени јок карыган өбөгөнди, је бу Аким Бесхлебнов то өбөгөнди болзо, ого тургузып саларыбыс, ол ботпуштар сайын јүрүп, такааларды түжине ле тудуп көрүп јүрзин. Соодулу да, јеңил де иш, карыган улустарга јарамыкту. Мындый иште турган кижиде качан да бөртөң болбос. Сананып алала, јөпсинигер, кару өрөкөндөр!

Үй улустар каткырышты, үшкүришти. Кезек өйгө куучындажала, «јөпсине бердилер».

Јуун божогон кийининде, Нагульнов ло Давыдов тургуза ла өрөкөлөрди керий бастылар. Баштапкы ла кварталда малды өлтүрип турганы кажы ла өрөкөдө бар болгоны билдире берди... Талтүште Щукарь да өбөгөннинг айылына кирдилер.

— Ол активист кижи малды корулаар керек деп, бойы айдып турган. Ол мал өлтүрбес — деп, Нагульнов Щукарьдың оградазына кирерде, бүдүмјилеп айтты.

«Активист» дезе будын сырайтып, орында јаткан. Чамчазын јелбирейген ээк сагалына јетире түрүп алала, эди-каны јок ичине той балкаштаң эткен алты литр суу киргедий горшокты түбин өрө эдип тургузып саларда, эди ого тартылып, јуурыла берген эмтир. Горшоктың эки јанында аптекарский эки банка, курттар чылап, эдине јапшынып калган. Щукарь өбөгөн кирген улус јаар көрбөди. Өлгөн кижи чилеп, төжине салынып алган эки колы тыркырап турды, оорудаң улам јүүлгексий берген көзи аңтарылып, араайын айланыжып турды. Јаан сөөктү Щукариха печкениң јанында турды, орынның јанында дезе шулмус, чычкандый кара эмчи-эмеген Мамычиха нени де эдип турды, ол банкалар ла көөш тургузарга, сыймап, сөөк түзедер, сөстөп, кан агызар эмезе токтодор, база чулук түүйтен темир ийнеликле аборт эдер кижи болуп турганыла иле јарлу болгон. Ол шыралап јаткан Щукарьды «эмдеп» турган эмтир.

Давыдов киреле, кайкап, көзин јаан көрө берди.

— Јакшы ба, өбөгөн! Бу сенің ичингде не?

— Иинчим-неңг шшшы-ыралап јадым!.. — эки сөсти Щукарь өбөгөн јүк ле арайдаң айтты. Ол ок тарыйын күчүк кың-

зып тургандый, чичке ўниле калактады: — Joo, калак, көөжингди ары ал! Ал дейдим, эрлик! Ой, менинг ичимди ўзе тартарга јетти! Ой, өрөкөндөр, айрыгар!

— Акыр, акыр! Тургуза ла јазып берер — деп, эмчи эмеген Мамычиха, терени бойы јаар тартып алган горшоктың кырын айра тартып аларга албаданып, шымыранды.

Је Щукарь өбөгөн кенетийин казыр аңдый ыркыранып, эмчи эмегенди будыла тебеле, эки колдоп горшоктоң тудунды. Анайдарда, Давыдов ого болужып, тактаның ўстўнде јаткан агашты алала, эмегенди туура ийде салып, горшоктың тўбине сокты. Онызы туш-башка јарыла берди, оодыктардың алдынаң кей сыгырып чыкты. Щукарь өбөгөн ыксып ийеле, јеңил тўрген тына берди, банкаларды белен ле кодоро тартты. Давыдов Щукарьдың ичинде, горшок тургускан јеринде, эди болчойып, көгөрип калганын көрөлө, каткызына чыдап болбой, тактаның ўстўне отура тўшти. Јаактарына көстиң јажы ага берди, бөрўги полго тўжўп, кара чачы семтейип, көзин бектеп ийди...

Щукарь өбөгөн ылтам өлбөс кижи эмтир! Карыган эмеген Мамычиха јарылып калган горшокко ачынып, калактай ла берерде, ол чамчазын ойто тўжўреле, көдўрилди.

— Joo, калак! — деп, эмеген сыктап турды. Горшогымды оодып салган, көрмөс! Ондый немелерди эмдезең, адың јакшыга кирбес ине!

— Чык, эмеген! Тургуза ла ырап бар! — Щукарь колын эжик јаар уулады. — Сен, кайракан, мени арай ла өлтўрбединг! Ол горшогынгды сенинг бажына согуп јарар керек болгон! Чык! Оноң өскө јаманым туткан соондо өлтўриш те деп неменинг алдында токтобозым! Мен ондый керекке сўрекей катy кижи эмей!

— Бу сен канайып калдың? — деп, Мамычиханың кийининең эжик јабыларда ла, Нагульнов сурады.

— О-ой, уулдар, быйанзактар, бўдигер, јўк ле арайдаң тирў арттым. Эки конокко чыгара чеденнең чыкпай тургам, штанымды колымнаң божотпой јўргем... Кандый да саң башка кыјык болды, чагымды ўзе алып барды. Ичим, эски баштык чылап, тўбинең ойылып калгандый, бир де неме токтобой барды.

— Эттең өйинең өткўре јип алдың ба?

— Керек оноң ло чыккан...

— Кунајынынгды өлтўрдиң бе?

— Кунајыным јок... Ол меге тузалу болбоды...

Макар өбөгөн јаар кылчаңдап көрөлө, айтты:

— Сен карыган көрмөстиң ичине горшок эмес, бастыра бойынгды ич-кардынгла кожо јуура тартып алгадый, јаан көөш тургузар керек болгон! Колхозтоң чыгара сўрўп салзабыс, оноң артык кыјыкка алдыртарың! Нениң учун өлтўрген?!

— Килинчек булгады, Макарушка... Карыган эмегеним сөстөгөн... тўндеги кўўктиң улай-телей эткенине кижи чыдаар

эмес... Слер меним јаманымды таштагар... Нөкөр Давыдов! Мен слерле најы болгом, слер мени колхозтоң чыгарбагар. Мен тегин де бойымныҥ малымныҥ эдинеҥ кыйналган кижи.

— Је оноҥ нени аларыҥ? — Нагульнов колыла јаҥыды.—Баралык, Давыдов. Сен, кайракан, мылтыктыҥ сүрткүжин туска булгап алала, ичип ий, ичиҥ түрген ле јазыла берер.

Сүрекей ачынган Щукарь өбөгөннииҥ эрди тырлай берди:

— Өчөп туруҥ ба?

— Чын айдып јадым! Бис каан черүзинде турар тужунда ичтиҥ оорузынаҥ оныла коруланып туратаныс.

— Мен не, темир бе? Тыны јок мылтыкты арулайтан немеле мен тузаланып туратам ба? Ичпезим! Күнкузуктыҥ саптарыныҥ ортозына өлөдим, је сарјуны ичпезим!

Экинчи күн өлбөй, эзен арткан Щукарь өбөгөн хутордыҥ ортозыла талтаҥдап баскындап, онын айылына Давыдов ла Нагульнов айылдап јүргенин, јаскы ишке керектү јепселдерди ремонтооры ла колхозтыҥ оноҥ до өскө керектери керегинде оноҥ сүме сурагандар деп, кажы ла туштаган кижиге куучындап турды. Куучынныҥ учында бир кичинек унчукпай туруп, таҥкы ороп алала, үшкүрип куучындап турган:

— Эмеш оорый ла береримде, једип келдилер. Мен јогына олордо керек карай бүтпей јат. Кандый ла јүзүн эм айдып берип турдылар. «Эмден, өбөгөн, ооруунгды кудай кедери этсин, өлө берзеҥ, бис сен јогына јер үстүнде јүрүп болбозыс!» — деп айткандар. Олордыҥ айтканы чып ла чын. Мен јокко олордыҥ јүрүми үзүлер. Мында бир де төгүн јок. Христос бу туру! Кичинек ле керек чыкканда, ичейкага кычырып алатандар: кандый бир сүмени айдып берип јадым. Мен ас та болзо, керекти чокум айдып беретем. Менииҥ сөзим канайып та јастыра өтпөс! — Куучындап божойло, «Айтканым сүрекей ле јараган болор!» деп сананып, оҥо берген көзиле сүүнчилү суркурап, коштой турган кижиниҥ јүзине көрүп туратан.

18 бажалык

Токунап, тым бөло берген Гремячий Лог база ла көдүрилип, түймеп чыкты... Мал өлтүрбей бардылар. Эки сутканыҥ туркунына колхозтыҥ чедендерине јүзүн-јүүр укту кой-эчки айдагылап, куштарды салган таарларын јүктенип, апарып тургандар. Хутордо малдыҥ мааражып, куштардыҥ калактажып турганы торт ло јыҥырап турды.

Колхозко кирген өрөкөлөрдиҥ тоозы јүс алтанга јетти. Үч бригада төзөлгөн. Колхозтыҥ правлениези кийим ле өдүктеҥ түрей турган јоктуларга кулактардыҥ тондорын, сопок-өдүктерин, оноҥ до өскө кийетен немелерин үлезин деп, Яков Лукичке јакылта берди. Озо баштап кандый кижиге не керек болуп тургандарын удурумга бичигендер. Је кийим керектеп

зып тургандый, чичке ўниле калактады: — Јоо, калак, көөжиңди ары ал! Ал дейдим, эрлик! Ой, мениң ичимди ўзе тартарга јетти! Ой, өрөкөндөр, айрыгар!

— Акыр, акыр! Тургуза ла јазып берер — деп, эмчи эмеген Мамычиха, терени бойы јаар тартып алган горшоктың кырын айра тартып аларга албаданып, шымыранды.

Је Щукарь өбөгөн кенетийин казыр ангдый ыркыранып, эмчи эмегенди будыла тебеле, эки колдоп горшоктоң тудунды. Анайдарда, Давыдов ого болужып, тактаның ўстўнде јаткан агашты алала, эмегенди туура ийде салып, горшоктың тўбине сокты. Онызы туш-башка јарыла берди, оодыктардың алдынаң кей сыгырып чыкты. Щукарь өбөгөн ыксып ийеле, јеңил тўрген тына берди, банкаларды белен ле кодоро тартты. Давыдов Щукарьдың ичинде, горшок тургускан јеринде, эди болчойып, көгөрип калганын көрөлө, каткызына чыдап болбой, тактаның ўстўне отура тўшти. Јаактарына көстиң јажы ага берди, бөрўги полго тўжўп, кара чачы семтейип, көзин бектеп ийди...

Щукарь өбөгөн ылтам өлбөс кижи эмтир! Карыган эмеген Мамычиха јарылып калган горшокко ачынып, калактай ла бererде, ол чамчазын ойто тўжўреле, көдўрилди.

— Јоо, калак! — деп, эмеген сыктап турды. Горшогымды оодып салган, көрмөс! Ондый немелерди эмдезең, адың јакшыга кирбес ине!

— Чык, эмеген! Тургуза ла ырап бар! — Щукарь колын эжик јаар уулады. — Сен, кайракан, мени арай ла өлтўрбединг! Ол горшогыңды сениң бажыңа согуп јарар керек болгон! Чык! Оноң өскө јаманым туткан соондо өлтўриш те деп немениң алдында токтобозым! Мен ондый керекке сўрекей катy кижи эмей!

— Бу сен канайып калдың? — деп, Мамычиханың кийининең эжик јабыларда ла, Нагульнов сурады.

— О-ой, уулдар, быйанзактар, бўдигер, јўк ле арайдаң тирў арттым. Эки конокко чыпара чеденнең чыкпай тургам, штанымды колымнаң божотпой јўргем... Кандый да саң башка кыјык болды, чагымды ўзе алып барды. Ичим, эски баштык чылап, тўбинең ойылып калгандый, бир де неме токтобой барды.

— Эттең өйинең өткўре јип алдың ба?

— Керек оноң ло чыккан...

— Кунајынынгды өлтўрдиң бе?

— Кунајыным јок... Ол меге тузалу болбоды...

Макар өбөгөн јаар кылчаңдап көрөлө, айтты:

— Сен карыган көрмөстиң ичине горшок эмес, бастыра бойыңды ич-кардыңла кожо јуура тартып алгалый, јаан көөш тургузар керек болгон! Колхозтоң чыгара сўрўп салзабыс, оноң артык кыјыкка алдыртарың! Нениң учун өлтўрген?!

— Килинчек булгады, Макарушка... Карыган эмегеним сөстөгөн... тўндеги кўўктиң улай-телей эткенине кижи чыдаар

эмес... Слер менің јаманымды таштагар... Нөкөр Давыдов! Мен слерле нәјы болгом, слер мени колхозтоң чыгарбагар. Мен тегин де бойымның малымның эдинең кыйналган кижи.

— Је оноң нени аларың? — Нагульнов колыла јаңыды.—Баралык, Давыдов. Сен, кайракан, мылтыктың сүрткүжин туска булгап алала, ичип ий, ичиң түрген ле јазыла берер.

Сүрекей ачынган Щукарь өбөгөннің эрди тырлай берди:

— Өчөп туруң ба?

— Чын айдып јадым! Бис каан черүзинде турар тужунда ичтиң оорузынаң онала коруланып туратаныс.

— Мен не, темир бе? Тыны јок мылтыкты арулайтан немеле мен тузаланып туратам ба? Ичпезим! Күнкузуктың саптарының ортозына өлөдим, је сарјуны ичпезим!

Экинчи күн өлбөй, эзен арткан Щукарь өбөгөн хутордың ортозыла талтаңдап баскындап, оның айылына Давыдов ла Нагульнов айылдап јүргенин, јаскы ишке керектү јепселдерди ремонтооры ла колхозтың оноң до өскө керектери керегинде оноң сүме сурагандар деп, кажы ла туштаган кижиге куучындап турды. Куучынның учында бир кичинек унчукпай туруп, таңкы ороп алала, үшкүрип куучындап турган:

— Эмеш оорый ла береримде, једип келдилер. Мен јогына олордо керек арай бүтпей јат. Кандый ла јүзүн эм айдып берип турдылар. «Эмден, өбөгөн, ооруңды кудай кедери этсин, өлө берзең, бис сен јогына јер үстүнде јүрүп болбозыс!» — деп айткандар. Олордың айтканы чып ла чын. Мен јокко олордың јүрүми үзүлер. Мында бир де төгүн јок. Христос бу туру! Кичинек ле керек чыкканда, ичейкага кычырып алатандар: кандый бир сүмени айдып берип јадым. Мен ас та болзо, керекти чокум айдып беретем. Мениң сөзим канайып та јастыра өтпөс! — Куучындап божойло, «Айтканым сүрекей ле јараган болор!» деп сананып, оңо берген көзиле сүүнчилү суркурап, коштой турган кижиниң јүзине көрүп туратан.

18 бажалык

Токунап, тым бөло берген Гремячий Лог база ла көдүрилип, түймеп чыкты... Мал өлтүрбей бардылар. Эки сутканың туркунына колхозтың чедендерине јүзүн-јүүр укту кой-эчки айдагылап, куштарды салган таарларын јүктенип, апарып тургандар. Хутордо малдың мааражып, куштардың калактажып турганы торт ло јыңырап турды.

Колхозко кирген өрөкөлөрдиң тоозы јүс алтанга јетти. Үч бригада төзөлгөн. Колхозтың правлениези кийим ле өдүктең түрең турган јоктуларга кулактардың тондорын, сопок-өдүктерин, оноң до өскө кийетен немелерин үлезин деп, Яков Лукичке јакылта берди. Озо баштап кандый кижиге не керек болуп тургандарын удурумга бичигендер. Је кийим керектең

турган улус көп болды. Олорды ончозын јеткилдеер аргазы јок болгоны јарталды.

Титоктың јуртында, кулактардаң айрып алган кийимдерди Яков Лукич ӱлеп турган јерде, јӱзӱн-јӱӱр ӱндер карагуй киртенче кӱӱлежип турды. Ондо ок, алмардың јанына, кардың ӱстӱнде отурала, кулактардың јакшы ӧдӱктерин, јеңилге кийер тондорын, пиджактарын, кофталарын, кыскачак тере тондорын кийгилеп, кемјип көрӱп турдылар. Комиссия кийининде иштеер иштиң чодына кийим эмезе ӧдӱк берер эдип јӧптӧгӧн ырысту улустар сӱӱнип, мӧлтӱрешкен көстӧриле кӱлӱмзиренип турдылар. Олор анда ла, алмардың јанында, бойлорының эски, јамачының ӱстӱне јамачылу кийимдерин капшай чечкилеп, јаңы кийимдерле кийинип тургулады. Је кандый бир немени алардың алдында, куучындар, алаңзып айткан сӧстӧр, уруш-кериш сӱрекей көп болгон... Любишкинге пиджак, шалмар, сопок берзин деп, Давыдов јакылта берген. Яков Лукич кеп-чырайы катулана берип, кайырчактаң кийимдер чыгарала, Любишкиннің буды јаар чачып берди.

— Бойың ла талдап ал...

Атаманецтиң азу сагалы кыймыктанып, эки колы тыркырай берди. Ол пиджакты талдай-талдай келерде, јӱзине тӧртӧн катап тер чыкты! Чепкенди кыркылып, эмезе кӱйе јип салган болбозын деп, он минут кирези ӧйгӧ кара сабарыла катап-катап уужап, шиңдеп көрди.

Айландыра турган улус дезе кыйгырыжып турды:

—Ал, балдарыңа да кийерге артып калар.

— Сениң көзиң кайда! Эскире берерде, аңтара көктӧп салганын көрбӧй јадың ба?

— Тӧгӱндебе!

— Бойың тӧгӱндебе!

— Ал, Павло!

— Алба, ӧскӧзинең кемјип көр!

Кызарта ӧртӧп салган кирпичтий, кызара берген јӱстӱ Любишкин кара азу сагалының бир учын чайнап, улустың кӧкӱде айдып турганына калтырап, ӧскӧ пиджак јаар тартынып јадат. Талдап алат. Сӱрекей јакшы пиджак! Је кийип алганда, јеңдери узун колының чаганагына да јетпей, јардында јигинең јарылып турат. База ла катап јӱрексип, кемзиништӱ кӱлӱмзиренип, чогуп салган кийимдерди казып, талдап көрӧт. Көзи дезе, ярмаркада тӱмен јараш ойындарды көрӱп сӱӱнген јаш баланың көзиндий, ары-бери јӱгӱрижип турат, эрдиле сыраңай бала чылап, кӱлӱмзиренип турарда, оны, бир кулаш сынду атаманец Любишкинди, кандый бир кижи, адазы чылап, бажынаң сыймап тургадый болды. Јарым кӱннің туркунына талдап болбой салды. Шалмарды ла сопокты кийип алала, тыныжын кайра тартынып, кебери соон калган Яков Лукичке айтты:

— Кемјиирге эртен келгейим.

Лампасту јаңы шалмар, кыјырап турган сопок кийип алган

кийининде, тургуза ла он јашты бойынаҥ таштап, јиит кижидий болуп барган бойы јўре берди. Ол бойының јолыла барбай, өнөтийин јаан оромло базып, јолой таҥкы азып аларга, эмезе удура јолуккан кижиле эрмектежерге, тудуш ла токтоп турды. Айылына јетире ўч часка јуук өйдиҥ туркунына браадып, мактанып турды. Энгиргери бастыра Гремячий Логто солун табыш јарлала берди: «Ондо Любишкинди, черўге баратан кижидий, јазандырып алгандар! Кийимди тўжине ле талдаган... Бастыра ла јаҥы кийим кийип алган, јаан байрамда кийетен шалмарлу. Турнаныҥ будындый будыла јерге базып јатканын торт сеспей турган болор...»

Демка Ушаковтыҥ эмегени кайырчактыҥ јанында торт өлгөн кижи чилеп тура берген, оны јўк арайдаҥ туура ийде салып ийдилер. Ол Титоктыҥ эмегенииҥ јуурмаштап көктөгөн јука чепкен юбказын кийип, будына јаҥы өдўк кийеле, бажына јўзўн-јўўр јараш чечектў шаль тартынып ла алган кийининде, Демканыҥ эмегенииҥ јўзи де коомой эмес, бастыра сын-бўдўми де јараш болуп турганын ончозы көрўп ийдилер. Бойыныҥ шыралу јўрўминде качан да бир болчок јакшы калаш јибей, јардына јаҥы кофта кийбей јўрген көөркий колхозтыҥ јөөжөзин көрўп, канайып сўўнбес, кайкабас? Яков Лукич кайырчактаҥ бир бугул кирези јап-јараш кийимдерди чыгарып берерде, јажына ла онду курсак ичпей јўрген эмегенниҥ этканы јок эрди канайып кугарбас? Демканыҥ эмегени јыл тоозына ла бала таап, оны эски бөстөрлө, эскирте кийип салган кой терези тонныҥ јуруныла ороп јўретен. Бойы дезе ачу-корон јўрўминде, јаантайын ончо немеге јединбей јўрўп, бойыныҥ јаражын, су-кадыгын јылыйтып, јай туркунына элгек ошкош, өткўре көрўнип турган јаҥыс юбкалу јўретен, кышкыда дезе сок јаҥыс чамчазын јунала, селип кийетен немези јок болгон учун печкениҥ үстүнде балдарыла кожо јылаҥаш отуратан.

— Өрөкөндөр!.. Быйанзактар!.. Сакып алыгар, мен айса болзо бу юбканы албазым... Солып аларым... Менииҥ балдарыма нени-нени берер болороор бо... Мишаткага... Дуняшкага...— деп, ол кайырчактыҥ какпагынаҥ тудунып, чогуп салган јўзўн-јўўр кийимдерден көзин албай, араайын эрмектенип турды.

Давыдов јанынча өдўп браадала, кийим үлеп турган улуска јууктап келеле, ого ачынып, чыдап болбой барды. Ол кайырчактыҥ јанына базып келеле, сурады:

— Сениҥ, гражданка, балдарыҥ канча?

— Јети... — деп, Демканыҥ эмегени «байла болужар» деп сананып, көзин көдўрерге чала јалтанып шымыранды.

— Мында балдардыҥ кийимдери бар ба? — деп, Давыдов Яков Лукичтеҥ сурады.

— Бар.

— Бу үй кижи балдарына нени ле сураза, ончозын бер.

— Ого сўрекей көп болор!..

— Онызы канайып турганы?.. Је? — Давыдов чугулдан-

ган айас айтты. Яков Лукич капшай ла кайырчак јаар энчейди.

Демка Ушаков тегин болзо куучынчы, курч, чечен тилдӱ, бойы эмегенининг кийининде туруп, тыныжын базынып, кургай берген эрдин јалап турды. Је Давыдов эрмектенип куучындаарда, ол оноор көрди... Демканың кылыр көзинең кенетийин бышкан јиилектиң чыгы чылап, јаш төгӱлип чыкты. Ол турган јеринең туура чыгып, сол колыла улусты ийде салып, оң колыла көзин бектенип алала, эжик јаар басты. Ол тепкиштең тӱжӱре калыйла, уйалып, улустаң көзиниң јажын јажырып, база берди. Јаш дезе оның кара алаканының алдынаң чыгып, чалынның тамчылары чылап, бойы бойын озолоп, тоголонып турды.

Энгиргери кийим ӱлеп турган јерге Щукарь да өбөгөн једип келди. Ол тыныжын арайдаң ла токунадып, колхозтың правлениезининг туразына меңдей-шиңдей кирип келди.

— Јакшы јадаар ба, нөкөр Давыдов!

— Эзен!

— Меге бланка бичип береер.

— Кандый бланка?

— Кийим алатан бланка.

— Сеге кийимди нениң учун беретен? — Давыдовто отурган Нагульнов кабагын тӱӱнип сурады. — Кунајын өлтӱрген учун ба?

— Өдӱп калган немени айткан кижиниң көзин ойып сал деп айдыжатан, оны билериң бе, Макарушка? Нениң учун бербес? Титокты раскулачивать эдер тужунда кем шыралады? Бис нөкөр Давыдовло экӱ. Оның бажын јаңыс ла јара соккон, онызы неме эмес. Меним дезе тонымды көрмөстиң ийди торт ло неме артырбай, јара тартып салган. Јаңыс ла оромышка јарагадый боло берген! Мен совет јаң учун јеткерге кирип, кыйналгам. Анайдарда, нениң учун бербес? Титок тонго тийбей, торт ло төбөмди ойо соккон болзо кайсын. Тон до карыган эмегенимниң тоны эмес беди? Ол мени тон учун ак-јарыкка јӱрдӱрбес ине! Ол тужунда канайдар? А, база!..

— Качып јӱгӱрбеген болзоң, тоның бӱдӱн болор эди!

— Канайып јӱгӱрбейтен? Титоктың көрмөс ошкош эмегени нени кылынганын сен уктың ба, Макарушка? Ол ийтти божодоло, «Тут оны! Јакшы тут, боро тайгыл! Ол мында сыраңай ла шокчыл кижи!» — деп, тукурып турган. Бу нөкөр Давыдовтоң до сурап уксаң.

— Сен карыган да болзоң, төгӱндеерге акталаган ат ошкош!

— Нөкөр Давыдов, айдып берзеер!

— Сагыжыма чала кирбей туру...

— Чын, Христос бу туру, онойдо тукурып кыйгырган! Көрөргө коркушту болгон, анайдарда, мен чеденнең качып јӱгӱргем. Ол тегин ийттердий ле ийт болгон болзо, кем јок болор эди. Ол дезе кара-куладаң да коркушту, оноң канайып коркыбас?

— Ийтти бир де кижи тукурбаган, бойы ла сананып тапкан!

— Макарушка, сенің сагыжына кирбей јат, көөркий! Сен бойың да ол тужунда коркып, јўўле береринде, сагыжына канайып токтозын, калак! Мен, килинчектў кайракан «Макар качып барар!» — деп, ол тужунда санангам. Мени ийт тудул, чеденнің ичинде сўўртеп, кыйнап турганын бир де эмеш ундубагам! Ийт эмес болгон болзо, Тит менің колымнаң тирў чыкпас эди, чертенип турум. Мен коркушту эмейим!

Нагульнов, тижи оорып турган чылап, јўзин чырчыйтып, Давыдовко айтты:

— Бичип берзең ары, мынаң барзын.

Је Щукарь өбөгөн бу тужунда алдындагызынаң артык куучынчы болуп турды.

— Мен, Макарушка, јиит тужунаң ала бөкө кижи, алдында јудуруктажып согужатан согушка киришкемде, кандый да кижини...

— Је, сен балырабазаң, сени укпаган кижи бар эмес! Сеге бир көнөк суу киргедий јаан көөш берзин деп, бичип берелик пе? Ичиңди неле эмдееринг?

Сыраңай ачына берген Щукарь өбөгөн унчукпай барып, бичикти алала, эзендешпей де јўре берди. Је Яков Лукичтиң колынаң кең тере полушубокты алган кийининде санаазы ойто јарый берди. Ырысту болгонынаң эки көзи кичинектеп, сўўнчилў суркурап турар болды. Ол полушубоктың эдегинең, јымжак тус алып турган чылап, ўч сабарлап тудала, сууны кечип јаткан ўй кижи юбказын көдўрип тургандый, өрө тўре тартып, казактардың алдында мактанып турды:

— Тон бу ине! Бойымның кўчимле иштеп алгам! Ончозы көргөн: Титокты раскулачивать эдер тужунда ол узун темир тудунып алала, нөкөр Давыдовко чурап келди. «Калак, менің најым өлөтөн туру!» — деп сананып көрмөстөн бир де јалтанбас кезер болуп турган бойым Титокко удура чыгала. Давыдовты айрып ийдим. Мен јок болгон болзом, көөркий өлөр эди!

— Сени ийттең качып јўгўреле, јыгылган деп айдыжат, — угуп турган казактардың бирўзи эрмектиң ортозына киришти. — Ийт дезе сени, јелбеңг кулакту чочконы чылап, кулагынаң тудала, јара тартып турган деп уккам.

— Төгўн! Айла эмдиги улус канайып браады не? Болор-болбос немени таап турат. Ийт тегин ле неме. Ол тенек те, быjар да. Бир де сөсти онгдоп болбос... — деп, айдала, Щукарь өбөгөн куучынын өскө немеге эптў көчўрип турды.

19 бажалык

Тўн...

Гремячий Логтоң тўндўк јанында ыраак јерлеринде, чөлдиң коо кырлангдарының ары јанында, канча кобы-јиктер-

диң ары јанында, туйук болуп бүткен агаштың ары јанында — Советский Союзтың столицазы. Оның үстүнде сүрекей көп электрический оттор күйуп јат. Олордың јарыгы, табыжы јок өрт чилеп, көп этаж туралардың үстүнде түн ортозындагы кереги јок айдың ла јылдыстардың јарыгын бектеп, јарыдып јат.

Гремячий Логтоң бүдүн јарым муң километр јерде — ыраак турган улу төрөл Москва түнде де уйуктабай, күүлеп турат: улай-телей паровозтор кыйгырыжып, ары-бери маңтажып јаткан автомобильдер, једеген чурана ойногондый, табыштангылап, трамвайлардың шыңыражып јүрген табыжы угулат. Ленинниң мавзолейиниң ле Кремльдиң стенезиниң ары јанында, түмен отторго јарыткан теңери алдында турган кызыл флаг соок салкынга элбирейт. Ол алдында күйүп јаткан электрический отко чалыдып, агып јаткан кан ошкош кызарып, экпинделет. Флагтың кызыл бөзи јаңы ла элбиреп турала, төмөн түжүп салбактана берерде, табарып келген салкын оны ойто ло өрө көдүрип, толгой берет, бөс дезе, оттың јалбыжы чылап, бирде күнбадыш јаар, бирде күнчыгыш јаар ууланып, тартыжуга кычырат...

Эки јыл мынаң озо, түнде Кондрат Майданников ол тужунда Москвада, Бастыра Россияның Советтериниң съездинде болуп, Кызыл площадька келди. Ол мавзолейди ле бийикте элбиреп турган јеңүчил кызыл флагты көргөн бойынча, буденовский бөрүгин чупча тартала, бойы соккон бөстөң эткен тонын топчылап албай, узак кыймыктанбай турган...

Гремячий Лог дезе соок түнде бир де табыш јок, тым туруп јат. Айландыра турган ээн төңдөрдө куунын јуңындый апагаш кар мызылдайт. Јуукаларда, ойдык јерлерде ле баргаа өлөңдөрдиң ортозында көлөткөлөр көгөрип јадат. Теңериде «Јети каан» деген јылдыстар бойлорының чогыла јерге арай ла јетпей тургулайт. Јуртсоветтиң јанында өзүп турган, кара свечидий, терек кара-боро теңери јаар тартынып тургандый. Кичинек кара суу өзөккө агып, шоркурайт. Теңериниң јаркындалып турган јылдыстары јарык сууда, күскүде чилеп, көрүнип туру. Табыжы јок деп билдирип турган караңуй түнде тыңдап јатсаң, маңтап јүрген койон саргарып калган тижиле агаштың будактарын кемирип, јип јатканын угуп аларың. Вишняның агажында болчойто тоңуп калган сарызымак јелим айдың јарыгына өчөмик јалтырап турат. Оны кодорып алала көрзөң: ол быжып келген слива јиилектий, оның сырты суйук көк будукла будылган немелердий. Каа-јаада корбодоң тожоңтып калган тамчы түжет, оноң улам болгон чичке шыңырт табышты унчукпас түн јажырып салат. Вишняның будактарының боро сыргачакту учтары кыймыктабай турат: балдар олорды «күүктиң көзиниң јажы» деп айдатандар.

Табыш јок...

Јаңыс ла таң алдында, качан түндүк јанынаң соок кана-

дыла карды чачып, салкын учуп келгенде ле, Гремячий Логто эртен турагы јадын-јўрўмниҥ ўндери угула берет: јалбырагы јок теректердиҥ будактары шуулап чыгат, хутордыҥ јанында кыштап, тўнде идиргендерде азыранып турган агуналар чый-кылдажа бередилер. Агуналар коозоныҥ јанындагы карга кар-чый-терчий базып салган истерин артызала, баргаа ёлёҥдёрдиҥ ортозына, кумакту јарат јаар уча берип, ондо эҥирге јетире ја-жыҥгылап јўрер. Бозулар энелерине суранып, мёөрёжё берер, бириктирген таҡаалардыҥ ортозында бийлеп јўрген пётўктер кыйгырышкан табыжы угулып, ётёктёҥ эткен одурманныҥ ачу ыжы хутордыҥ ўстўнче чёйиле берер...

Је тўн ёткёлёктё, бастыра Гремячийде јаҥыс ла Кондрат Майданников уйуктабай турган болбой кайсын. Оныҥ оозы бойы отургускан таҥкыдаҥ улам ачып, бажы — чойдый уур, таҥкыдаҥ кўўни булгалып јадат...

Тўн ортозы. Кондрат Москваныҥ сўўнчилў јарып турган тўмен отторын, Кремльдиҥ ўстўнде төрёл ороонныҥ улу јеҥўзин мактап, бастыра телекейдиҥ ишкўчиле јаткандарына ырысту јол көргўзип, кўчтў элбиреп турган кызыл флагты эске алынып, сананып јўрет: «Советский Союзтыҥ грандарыныҥ ары јанында база Кондраттый ок бастыра ийде-кўчин салып иштеп тургандар шыралап, көстиҥ јажын коркушту көп төгўп јўргўлейт». Кондрат кичинек тужунда энези оныҥ ыйлап турганын көрўп айткан сёзи сагышка кирет:

— Кайран балам, Кондрат, кыйгырба, кудайды чугулдатпа. Јокту улустар тегин де бастыра ак-јарыктыҥ ўстўнде бойыныҥ јединбей јатканы керегинде, бай улус бастыра јёёжёни колына алып алган керегинде кўнўҥ ле кудайга комудап јат. Кудай дезе јокту улусты чыдап јўрзин деген. Јоктулар ла торолоп тургандар ыйлашкылап ла ыйлашкылап јат, оныҥ учун олордыҥ көзиниҥ јажын јууп алала, оны туман эдер, оныҥ кийининде оны кёк талайга тўжўрер, теҥерини көрўнбес эдип бўркеп ийер. Анайдарда, ол туштa суу јолын таппай калган керептер азып тура бергилеер. Кереп барып, талайдыҥ тожына табарала, чёҥё берер. Эмезе кудай көстиҥ јажын чалын эдер. Бир тўнде чалын тўжеле, бистиҥ де, ёскё дё јерлердеги бастыра аштар көстиҥ ачу јажына кўйе берер, улу ачана бастыра телекей ўстўне јайылар... Анайдарда, јоктуларга канайып та кыйгырарга јарабас, кыйгырар болзоҥ, бойыҥныҥ мойынына тўжер... Билдиҥ бе, балам? — чала чугулданып божотты: — Кудайга бажыр, Кондратка! Сениҥ сураганыҥ ого капшай учуп једер.

— Бис јокту ба, эне? Адам јокту ба? — деп, кичинек Кондрат бойыныҥ кудайзак энезинеҥ сурап туратан.

— Јокту.

Кондрат кудайзактардыҥ бичигиниҥ карарып калган кудайыныҥ алдына тизелене тўжеле, чугулчы кудайга көстиҥ јажы көрўнбес болзын деп, көзин кургада јыжып, бажыратан...

Кондрат озогыда не болгонын шўўп, эске алынып јадат. Ол адазы чылап ок казак болгон, эмди дезе колхозчы. Кондрат чөлдөги јолдордый узун түндерде көп немени сананган. Оның адазы черўде турар тужунда бойының сотнязыла кожо фабриканттардың јилбўлерин корулап, иваново-вознесенский бөс эдер ишмекчилерди камчыла согуп, ўлдўле кескен. Адазы өлди. Кондрат өзўп келеле, 1920 јылда бойының советский јаңын, ол ок иваново-вознесенский бөс эдер ишмекчилердиң јаңын фабриканттардаң ла олорго јалдангандардаң корып, ўлдўзиле поляктарды, врангелевецтерди кезип турган.

Кондрат кудайга узактаң бери бўтпей јат, ол бастыра телекей үстүнде ишкўчиле јаткандарды јайым, јакшы јўрўмге баштап јаткан Коммунистический партияга бўдўп јат. Ол колхозтың чеденине бастыра малын, не ле куштарын апарып салган. Кондрат јаңыс ла иштеп турган улус курсакты јиир, өлөңди тепсеер учуры бар деп бодоп туру. Ол советский јаңның јолына бек туруп алган. Је ондый да болзо, Кондрат түниле уйуктап болбой туру... Нениң учун дезе ол алдынаң мензинген јөөжөзинеңг, иштеер малынаң бойының күўниле астыгып калган, је ого ачынып јўреринеңг айрылып болбой турган... Јўреги ачып турганынаң улам эригип, кунугып јўрди...

Алдында ол түжине ле бош јок јўретен: эртен тура букаларга, уйларга, койлорго, атка курсак берип, олорды сугарып туратан, талтўште олорго идиргеннеңг өлөң, эмезе салам кучактанып, төкпөй, түжўрбей тажып, энирде кажаган -чедендердиң ичин арлап туратан. Је түнде де канча-канча катап уйкудаң туруп, малын көрөргө барып келетен, яслядаң јерге чачылып калган өлөңди јууп салатан. Ээзи болуп кичееп турганда, јўреги сўўнип туратан. Эмди дезе Кондраттың чеденинде бир де неме јок болуп калган, кичееп көрөр малы јок. Яслялар куру, чырбаалдаң эткен каалпазы ачылып калган, узун түнге пөтүктиң ўни де угулбай јат, түн кажы кирезинде турганын билип алар аргазы јок.

Эрикчили јаңыс ла конюшняда аттарды каруулдап конорго барганда јоголып калат. Түште дезе ээн калган чедени јаар, эмегенининг кунугып калган көзин көрбөскө кичееп, айылына бararга мендеп туратан.

Эмди тургуза эмегени коштой јадып, амыр-энчў тынып, уйуктайт. Печкеде Христишка уйку аразында аңданып, эрдиле мачылдап, эрмектенет: «Ада, араайын!.. Араайын, араайын!..» Кызычак түш јеринде, байла, бойының бала тужундагы аңылу башка јарык түжин көрўп јаткан болбой кайсын, ол амыр-энчў санаалу болуп, јеңил тынып јат. Оны серепкениң куру коробказы сўўндирип јат. Ол оноң бөстөң эткен наадайына чанак эдип алар. Ондый чанакла энирге јетире ойноор, оның кийининде келер күнде база кандый бир јаңы ойын ойноор.

Кондратта дезе алдынаң бойының санаалары бар. Ол бойының санааларының ортозында, шўўнге кирген балык чылап,

кыйналып турды... «Каргышту ачынчагым, менең качан ырап барарың? Качан кургап каларың, каршу көрмөс?.. Айла нениң учун ондый? Аттар турган станоктың жанынча барып жаткамда, өскө улустың аттары меге неме эмес; же бойымдыйына жедип келгемде, оның таңмалап салган кулагына, кара жолду арказына көрүп ийгемде, жүрегим сыстай берет, ол минутта адым төрөл эмегенимнең де жуук болуп билдирип туратан. Ого эң ле амтанду, жымжак өлөң салып берерге турадым. Өскө дө улус ондый: бойының адын кичееп, өскө кижиниң ады жаар көрбөс тө. Эмди өскө кижиниң малы жок ине. көдүрези бистиң, же та не керек ондый болуп жат... Арык малдың кийининең жүрбеске жат, ол көп улуска өскө боло берди... Кече Куженков каруулдаган, аттарды бойы сугарбай, уулчагын ийген: онызы дезе жайдакка минип алала, бастыра ӱӱр аттарды суула жетире мангла айдаган! Кезиктери ичип алган, кезиктери ичпеген де болзо, ойто конюшняга жетире мангтадып айдай берген. Бир де кижиге удура сӧс айтпа, чугулдангылап жат: «Гаа, сеге ончозынаң көп керек!» Бу керек онча немени табарга кӱч болгонынаң улам болды. Не ле жӧӧжӧзи көп болуп турган кижиге тың ачу эмес болбой кайсын... Куженков аттарды канайда сугарганын эртен Давыдовко айдарын ундубас керек. Онойдо көрүп турар болзо, жаскыда аттар тырмууштыда кыймыктадып болбос. Такааларды канайда кичееп тургандарын эртен барып көрөр керек. Эмегендердиң айтканынча болзо, жети кирези такаа бадышпастың керегинде ӧлӱп калган. Ох, кӱч ле база! Куштарды эмди тургуза не керек жаңыс жерге жуур? Оның ордына өрөкө тоозына бир пӧтӱктең артырып салган болзо кайдат... Кооперативтиң лавказында товар жок, Христишка дезе жылаңаш, ого кыйалта жок ӧдӱк керек, калак! Давыдовтоң сурааргa уйатту, жүрегим тыдинбей жат... Жок, быжылгы кышты печкениң ӱстӱне кыштап өткӱрип ийзин, жайгыда дезе ого ӧдӱк керек жок болор». Кондрат бешжылдыкты бӱдӱрип жаткан ороонго керектӱ немелер жедишпей турганын сананып жат, жудуругын катy жуурканның алдында тӱӱнип, күнбадышта коммунисттерден туура тартынып турган ишмекчилер керегинде сананып, чугулду айдат: «Слер бисти бойыгардың ээлеригердиң берип турган жакшы жалы учун садып ийдигер! Слер, карындаштар, бисти ток жадын учун садып ийгенигер! Слерде нениң учун эмдиге жетире совет жаң жок? Слер нениң учун сонгоп калдыгар? Слер кичееген болзогор, революцияны бӱдӱрип алар эдигер, слер дезе кыймыктанып болбой жадыгар, кандый да эптӱ-жӧптӱ эмес, арыбери жайканыжып барып жадыгар... Айса биске хозяйствоны көдӱрерге сыраңай кӱч болуп турганын слер граница ажыра көрүп болбой туругар ба? Кандый тӱренгиденг тӱреп жадыбыс, жарымдай кийим жок, жарымдай курсак жок жӱрӱп жадыбыс, бойыс дезе тижибисти тиштенип алала, иштеп жадыс. Белен немеге келерге, слерге уйатту болор, карындаштар! Слердиң ончогорго көрүнгедий бийик столмо тургузып салган болзо,

мен ол столмоның бажына чыгып алала, слерди јакшы аткылаар эдим!..»

Кондрат уйуктай берет. Оның тартып јаткан таңкызы эрдинең төжине түжет. Сок јаңыс чамчазында јаан тежик карарып келет. Эдине от тийерде, Кондрат ойгонып турала, шымырана арбанып, чамчазын јамаарга ийне бедиреп јат. Јамап албаза, эртең тура Анна көрүп ийген кийининде, ол тежик учун оны эки час кирези өйгө арбаар... Ийнени таап болбой, база ла уйуктай берет.

Таң адар алдында ойгоноло, эжиктең салкынга удура чыгарда, кенетийин кайкамјылу неме укты: бириктирип салган, јаңыс таскакта конуп јаткан пөтүктер бир аай, јүзүн-јүүр үндү кыйгырыжып турдылар. Кондрат кайкаган бойынча, тижип калган көзин ачала, пөтүктердиң улай-телей кыйгырыжып турган табыжын эки минут кирези өйгө угуп турды. Чала оройтыган пөтүктиң «ко-койок-куу» деген табыжы токтой берген кийининде, уйкузырап күлүмзиренди. «Көрмөстиң кыйгырыжып јатканын! Сыраңай ла духовой музыка ошкош. Олордың јанында јаткан улустар амыр уйуктап болбос, алдында дезе бирүзи хутордың бир учында, экинчизи бир учында кыйгырыжып туратан. Үни јаңыс аай эмес болгон... Эмдиги јадың башка!» — деп сананала, ойто туразына кирип, уйуктай берди.

* * *

Эртең тура Кондрат ажанып алала, такаалар азырап турган јерге барды. Аким Бесхлебнов өбөгөн оны арбанып уткыды:

— Таң јарыгалакта не керек тенип јүрүң?

— Сени ле такааларды көрөргө келдим. Јакшы амыр јадыгар ба, өбөгөн?

— Јаткам, эмди дезе — кудай корулазын!

— Канайып барды?

— Такааларды кичеп көрөр ижим мени бош өлтүрип браат.

— Канайып?

— Сен мында бир күн иштеп көрзөң, ол тужунда билериң! Көрмөстиң пөтүктери түжине ле согушкылап јат, олорло берижип јүрерге будым да оорый берди. Такаалар эмегендерге ле түңей бүткен немелер, је олор до бойы бойлорын јалааларынаң тудужала, аайы јок табыш чыгарып, согушкылайт! Мындый иш ары ла барзын, калак! Бүгүн ле Давыдовко барып, ижимнең чыгадым, адару көрөргө суранарым.

— Олор үрениже берер, өбөгөн.

—Олор үренишкенче, өбөгөн будын чирей теп салар. Айла бу эр кижиниң кереги бе? Мен кандый да болзом, казак инем. Турцияла јуулажар тужунда тадыра тартышкам. Мында дезе

көрзөң, такааның јаан командири эдип салгандар. Бу ишке киргенимнең бери эки ле конок ётти, је балдардың јанынча ёдёр аргам јок боло берди. Јанып брааткамда, көрмөзөктөр удура келип, кыйгырыжа бередилер: «Такаа сыймаачы ёбёгён! Аким ёбёгён — такаа сыймаачы!» Бастыразы мени јакшы көрүп јүретен... эмди карыган учында, такаа сыймаачы деп атту ёлётём бё? Менің онойдо ёлёр күүним јок!

— Токтогор, Аким ёбёгён! Балдардаң кандый сурак?

— Јаңыс балдар јүүлип јаткан болзо кайдат, је кезик үй де улустар олорго кожулып јат ине. Кече түште куроак ичерге брааткам. Колодезтиң јанында Донецковтордың Настеньказы туру, суу сузуп јат. «Такааларга күчиң једип јат па, ёбёгён?» — деп, сурап јат. «Кем јок, једип јат» — деп, айдып јадым. «Кажы бир такаалар јымыртка салып туру ба, ёбёгён?»—«Салып јат, — энебис, је кажызы коомой» — деп, айдып јадым. Ол дезе, калмыктың беези, меге мынайып киштеп каткырат: «Көр, ёбёгён, кыра тартар ёйгё јетире бир кайырчак јымыртка бар болзын, оноң ёскё бойынды такааларга тепседерис!» Карыган бойым ондый кокурды канайып угуп јүрейин? Јамым сыраңай уйатту!

Ёбёгён база нени де айдарга сананган, је чеденниң јанында эки пётүк төжи төжине чокыжып согушты, бирүзиниң јалаазынаң кан чачылды, экинчизиниң богогынаң ууш кирези түк бурлады. Аким ёбёгён колына чыбык тудунып алып, олордың согужын токтодорго јүгүрип барды.

Сары таң да болзо, колхозтың правлениезинде улус толтура болгон. Эжикте, сенектиң јанында, чанактап салган эки ат районго бараргa тергенип алган Давыдовты сакып турды.

Лапшиновтоң блаап алган ат ээрлү турды, Любишкин оның колоңын тартып, јанында баскындап турды. Ол база Тубянский јаар, ондогы колхозтың правлениезиле аш арулайтан машина керегинде эрмектежерге бараргa белетенип турды.

Кондрат баштапкы кыпка кирди. Станицадаң бу јуукта келген счетовод столдың јанында книгалар ачып көрүп отурды. Калганчы ёйдё чырайы чыгып, сооп калган бүдүштү Яков Лукич одожында отурып, нени де бичип турды. Мында ок ёлёң тартар ишке чыгарылган колхозчылар тыкталыжып турды. Үчинчи бригаданың бригадири, јүзи чоокыр Агафон Дубцов ло Аркашка Менок толыкта туруп, хутордо сок јаңыс ус Ипполит Шалыйла нениң де керегинде сёс блаажып турдылар. Коштой турган кыптаң Разметновтың јарт, шулмус үни угулып турды. Ол јаңы ла келеле каткырып, Давыдовко мендей-шингдей куучындап турды:

— Бүгүн эртен тура меге төрт карыган эмеген келди. Олорды баштап келген кижи карыган эмеген Ульяна Мишка Игнатенконың энези. Сен оны билериң бе? Јок по? Тумчугында сёёлдү, јети пуд кирези бескелү, семис карыган эмеген. Келгиледи. Ульяна атыйланып чыкканынаң тыныжын бадырып болбой турды. Тумчугында сёёли тырлажып турды. Келген ле бойынча

кыйгырып арбанды: «Көрмөсти сени, тангма!» Менде, Советте, улустар көп, ол дезе мени јамандап јат. Мен ого катуланып айдып турум: «Оозынгды бектенип, јаман сөзингди токтот, онон өскө башкаруны јаман айтканы учун, станица јаар аткарып ийерим. «Сен меге не кышкырып турун?» Ол дезе: «Слер карыган эмегендерди канайдарга туругар? Карыган бойысты нениң учун уйатка түжүрип јадыгар?» Не керек болгонын арайдаң ла билип алдым. Иш иштеп болбос, алтан јаштаң ажа берген эмегендерди колхозтың правлениези јаскыда уйа бастырар... — Разметнов каткызын токтодоло, јаагын бултуйтып айтты: — такаалардың балдарын чыгаратан машиналар једишпей турган керегинде карыган эмегендерди ондый ишке чыгарар деп, олор кайдаң да уккан эмтир. Анайдарда, атыйланып чыккандар. Карыган эмеген Ульяна торт јүүле бергендий, аайы-бажы јок кыйгырып туру: «Мени јымыртказа отургузарга ба? Мен отургадый јымыртка јок! Мен слердиң баштарыгарды какпышла јара согорым. Оның кийининде бойым сууга калып ийерим!» Мен олорды јүк арайдаң токтодып алдым. «Сууга калыба, Ульяна, бистиң суубыска түнгей ле чөңүп болбозың, суу јетпес. Ол ончозы — төгүн, кулактардың чөрчөктөри» — деп, айдып јадым. Мындый керек болды, нөкөр Давыдов! Өштүлер бисти јүзүн-базын коптоп, өткүрип турган керегиске буудак эдип јадылар. Ол копты кайдаң уктың деп, сураарымда, эрик јок айдып берди: Башкүн Войсковойдоң хуторга монашка келеле, Борщев Тимофейде конгон эмтир. Оның айтканы мындый: бастыра куштарды јаңыс јерге јууп алала, городко апарып, эттү лапша кайнадар, карыган эмегендерге аңылу отургуштар — кайырчактар јазап берер, ого салам төжөөр, јымыртка бастырар, мойноп турган эмегендерди отургушка јаба буулап салар.

— Ол монашка эмди кайда? — куучынды кожо угуп турган Нагульнов чугулданып сурады.

— Јүре берген. Ол тенек эмес эмей. Төгүндейле, јүре берген.

— Ондый кара куйрукту сангыскандарды арестовать эделе, айдап апарар керек. Ол меге јолукпады! Мен оның юбказын бажына кептеп алала, јакшы чыбыктаар эдим. Сен — Советтиң председатели, сениң хуторында кандый ла кижи конуп јат. Ол неге де јарабас неме!

— Олордың ончозын көрмөс төкөрүп албас!

Пальтозына катай тере тон кийип алган Давыдов столдың ары јанында отурып, колхозтың јууны јөптөгөн јаскы кыра ижиниң планын калганчызын көрүп турды, бажын чаазыннаң көдүрбей айтты:

— Бисти коптойтоны — өштүлердиң азыйгы эп-сүмези. Ол тангмалар бистиң бастыра строительствобысты уймап саларга јат, бис дезе аразында олордың колына көзөр берип јадыбыс, такаалар керегин көрзөң...

— Канайып калды? — Нагульнов тумчугун үрбейте тынып чыкты.

— Такааларды бириктиргени јастыра болды.

— Чын эмес!

— Чын, факт! Оок керектерле беришпес керек болгон. Бисте аш ўрени эмдиге јетире белетелбеген. Бис дезе такааларды јууй бертенис, сыранғай јарабас неме болды! Оның ордына мен тургуза ла бойымның чаганағымды тиштеер эдим... Ўрен фондты урбаган учун райком куйругымды толгоор, факт! Сыранғай јарабас керек болды!

— Сен айтсаң, такааларды бириктирерге нениң учун јарабас? Јуун јöптöгöн јок по?

— Керек јуунда эмес ине! — Давыдов јўзин чырчыйтты. — Такаа — ол оок неме. Сен оны канайып билбей јадың? Биске дезе тöс керектерди бўдўрер керек: колхозты тыңыдар, кирген улустың процентин јўске јетирер керек, аш чачар керек. Мен, Макар, мынайда шўўп јадым: көрмöстиң такааларын бириктирип, политика јанынаң јастырганыс, факт! Мен бўгўн тўнде колхоз тöзööри керегинде бир бичик кычыргам, бис јастыра эткенисти онон билип алдым. Бисте колхоз ине, öскö сöслö айтса, артель, бис дезе коммуна јаар тартканыс. Чын ба? Ол сол јанына јайылганы болды, факт! Је сен бодозоң. Мен сениң јеринде турган болзом (оны сен öткўргең, бисти де агитировать эдип алгаң), большевик болуп, бойымның јастыра эткенимди билинип айдала, такааларды ла онон до öскö куштарды ойто алгылазын деп, јакылта берер эдим. Сен оны этпес болзоң, мен јанып ла келзем, онойдо эдип, карууна бойым турарым. Је мен барып јадым, эзен болзын!

Кепказын јемире кийеле, кулактың нафталин јытанып турган тонының јаказын көдўрип алды, папказын буулап айтты:

— Кандый ла јўзўн, монашкалардың арткан-калгандары јўрўп јат, бисти коптоп, ўй улустарды, карыган эмегендерди биске удурлаштырып јат. Колхозтың кереги — јаңы керек, ол сўрекей керектў неме. Бастыразы бис учун туружар учурлу! Карыган да, јиит те эмегендер. Ўй улустар колхозто база јаан учурлу, факт! — Онон ыраак-ыраак алтап, чыпа берди.

— Баралык, Макар, такааларды ээлерине ойто табыштырып берек. Давыдов чын айтты.

Разметнов карууп сакып, Нагульнов јаар узак көрўп турды... Онызы тонын топчылап албай, кöзнöктиң бозогозында отурып, колыла бöрўгин уужап, эрдин оң јок кыймыктадып турды. Онойдо ўч минут кирези öй öтти. Макар бажын кенетийин көдўреле. Разметнов јаар көрўп айтты:

— Баралык. Јастырганыс. Чын! Давыдов, арсак тиштў көрмöс чын айткан... — эмеш кемзинип күлүмзиренди.

Давыдов чанакка отурып јатты, оның јанында Кондрат Майданников турды. Олор не де керегинде куучындажып турдылар. Кондрат колын јайып, јўрексип куучындап турды; кучер энчикпей боожоны колыла толгоп, отуратан јердиң алдына кыстап салган камчыны јазап турды.

Давыдов эрдин тиштенип, угуп турды.

Разметнов сенектең чыккан тужунда, Давыдов Кондратка айтты:

— Сен jўрексибе. Кödўрези бистиң колыста, ончозын бўдўрип аларыс, факт! Штрафтап туратан системаны төзöп аларыс. Иш учун бригадирлер каруулу болор. Je, jакшы болзын!

Аттардың ўстўнде узун камчы тырс этти. Чанак таманыла карда эки jол чийе тартып, каалганың ары jанында көрўнбей калды.

Куштардың чеденинде бир канча jўс такаалар, jўзўн-башка öндў сай чылап jайылды. Аким öбöгöн колына чыбык тудунып алып, ары-бери базып jўрет. Jеңил салкын оның буурайып калган сагалын кыймыктадып, jўзиндеги терин кургадып турат. «Такаа сыймаачы» тал орто урган азыралду таарды ийини ажыра салынып алала, пыйма öдўгиле такааларды ары-бери ийде салып, базып jўрў; ол азыралды алмардаң ала таскакка jетире чике jолло төгўп турат. Такаалар оның будының jанында кыймыражып, килемкей пötўктер тудуш ла «ко-ко-ко-ко-ко-ко-ко-ко!» деп ўнденгилеп jадат.

Айландыра чедендеп салган идиргенде канча-канча ўўр кастар jаңыс jаан ўўрге биригип, ак корум ошкош, агарып тургулайт. Олор jаскыда, суулардың тожы кайылган öйдö, учуп браткан кийик кастар чылап, канаттарыла талбып, jаан табышту кайкылдажып jатканы угулып турат. Таскактың jанында көп улус jуулып келди. Олордың jаңыс ла кийин jандары көрўнип турды. Ончозы бойлорының ортозындагы jер jаар төмöн энчейип алала, нени де көргўлеп турдылар.

Разметнов jууктай базып келеле, ондо, ортозында, не болуп jатканын көрöргö, ийиндери ажыра көрди. Улустар араай эрмектежип jадылар:

— Кызыл пötўк jеңер.

— Ондый болбой кайсын! Көр, оның чагы чыга берген, jалаазы бир jанына jыгылып калды.

— Бат-аа, бажына кандый тың чокыды!

— Оозын ачып ийген, арый бериптир...

Щукарь öбöгöн эрмектенди:

— Ийтпезең! Ийтпезең! Ол бойы баштаар! Ийтпезең, jошкын! Оноң башка кабырганның алды jаар jудурукла салзам!..

Айландыра турган улустың ортозында канаттарын божодып ийген эки пötўк базып jўри, олордың бирўзи кып-кызыл, экинчизи кара. Бойы бойлорының jалааларын чокып салган, кургап калган канга карара берген. Буттарының алдында, jерде кызыл ла кара jуңдар jадыры. Пötўктердиң чагы чыгыптыр. Олор эки башка баргылап, нени де чокып jаткан болуп, кайылып калган карды будыла тырмап, бойы бойлорын кетежип тургулайт. Каразы кенетийин öрö секиреле, бойының öштўзине табарып келет, кызылы база секирет. Олор кейде катап-катап табарыжып jадылар...

Щукарь öбöгöн олорды көрўп, öскö бир де немеге ajарбай

турды. Тумчугының үчында чимириги салактайт, је ол оны сеспей туру. Кызыл пөтүкти ле сүрекей кичееп көрүп јат. Кызыл пөтүк јеңер учурлу. Щукарь өбөгөн Демид Молчунла маргышкан. Ол пөтүктердиң согужын сүрекей кичееп көрүп турарда, кемниң де колы оны тонының јаказынаң тудуп алала, айландыра турган улустың ортозынаң чыгара тартып јат. Щукарь өбөгөн ачынып, ол кижиле пөтүк чилеп, согужарга белен болуп, кайа көрди. Је оның чырайы кенетийин кубулып, эрү боло берди: оны јаказынаң тарткан кижи Нагульнов болгон эмтир. Нагульнов турган улусты ийде салып, пөтүктерди тоскурала, чырайын соодып айтты:

— Бир де неме этпей, пөтүктер согуштырып јадыгар... Таркагар ишке, јалкулар! Иштейтен иш јок болзо, барып конюшняда өлөң обоологор. Маалаларга өтөк тартыгар. Эки кижи айылдар сайын јүрүп, үй улустар такааларын келип алзын деп, јарлазын.

— Такаалардың колхозын таркадып јат па? — деп, пөтүктердиң согужын јилбиркеп көрүп турган, кулакту түлкү бөрүктү, алдынаң јаткан Банник деп чоло атту кижи сурады. Оной-дордо, олордың санаа-шүүлтелери колхозко өзүп јетпеген туру. Социализм тужунда пөтүктер согужар ба, јок по?

Нагульнов сурап турган кижини кылчаңдап көрөлө, катуланып айтты:

— Кокурлаар күүниң бар болзо, не керегинде кокурлайтанын билип тур! Социализм учун албатының талдама улустары өлгөн, сен дезе ого каткырып турун! Јүр мынаң тургузала, контра, оноң өскө туда берер болзом, тының чыга берер. Сени өлтүргелекте, јүр мынаң, јылан, кокурлаарга мен база билерим!

Ол токунап калган казактардаң ары барып, такаалар толгон чеденге калганчызын көрөлө, јаан тыныжын токтодып, өткүл јаар меңдебей басты.

20 бажалык

Райкомдо таңкының ыжы көгөрип турды, бичик бичийтен машина чатылдап турды, голландский печкеден тың изү чыгып турды. Түште эки часта бюроның заседаниези болотон учурлу болгон. Райкомның качызы — сагалын кырып салган, терлеп калган, јытка чыдабай, чепкен чамчазының топчызын алып салган — меңдеп турды; Давыдовко отургушты колыла уулап көргүзеле, ак мойынын сыймап айтты:

— Менде чөлөө сыраңай јок, сен оны бодоп ал. Је сенде не болуп јат? Коллективизация канча процентке болды? Јүске јетире качан бүдүреринг? Кыскарта айт.

— Удабас. Мында керек процентте турган эмес. Је ичјанындагы керекти канайдар? Мен јаскы кыра ижиниң планын

густың. Оның кийининде, ненің учун олорды бойыгардың унаагарла јаңыс ла районго јетире ийгенигер? Ненің учун станцияга, округка көндүре аткарбаганаар?

— Унаалар керек болгон.

— Мен јарабас кылык деп, айдып јадым ине! Је болор. Сеге бу күндерде бүдүрерге мындый јакылталар болор: үрен аштың фондын үзе ончозын јууп алзын, јаскы кыра ижине јетире инвентарьлардың ремонтын, коллективизацияны јүс процентке јетирзин. Сенің колхозың алдынаң турар. Оның турган јери өскө јурттардаң ыраак, «Гигантка» кирип болбос болор. Округта дезе торт ло булгап јадылар: эмезе «Гигант» керек дежет, эмезе «кичинектетсин» дежет. Торт ло бажың айланар!

Качы бажын тудунып, бир минут кирези унчукпай отурды, оның кийининде өскө үнле айтты:

— Бар, планыңды райполеводсоюзка јөптөдип ал, оның кийининде столовойдоң ажан, ондо курсак јок болзо, менің квартирама бар, үй кижи сени азырап салар. Сакып ал! Бичик бичип берейин.

Ол лист чаазынга нени де бичийле, Давыдовко берди, чаазынды берген айас, терлү, соок колын берди.

— Тургуза ла атан. Эзен амыр бол. Бюрого дезе мен слердиң керегигерди тургузарым. Акыр, јок. Је кичеенигер. Оноң өскө кату шүүлте болор.

Давыдов чыгала, бичикти ачып көрди, көк карандашла чөйө тартып, бичип салган эмтир:

«Лиза! Бир де эмеш тутпай, эрмек јогынаң бу бичикти берген кижини кыйалтазы јогынаң азырап саларың. Г. Корчжинский».

«Је мындый мандатла барганча, торт курсак ичпей барзам, торт» — деп, аштап калган Давыдов бичикти кычырала, райполеводсоюз јаар басты.

21 бажалык

План аайынча Гремячий Логто бу јылда сүретен кыра бастыразы 472 гектар болотон учурлу, оның тоозында 110 кыра јаңы јер. Алдынаң јадар тужунда күскү солок эдип белетеп тартып салган 643 гектар, јадаан арышты чачканы 210 гектар. Бастыра салатан јерди ашты ла сарју эдетен культураларды мынайда үлештирер деп турган: буудай — 667 гектар, арыш — 210, арба — 108, сула — 50, тараан — 65, кукуруза — 167, күнкузук — 45, кендир — 13. Бастыразы — 1325 гектар, оның үстүне Гремячий Логтың түштүк јанында, Ужачынаның агажына јетире маала культуразын чачар эдип, 91 гектар, кыртыжы кату, кумакту јер кожуп салган.

Февраль айдың он эки күнинде колхозтың төртөннөң артык активтери јуулган производственный јуунда үрен аштың фон-

дын төзөөри керегинде, јалаң ижинде бўдўретен норма керегинде, јаскы ишке инвентарьларды ремонтооры керегинде, малдың азыралына артырган аштаң јаскыда кыра ижи тужунда азырайтан аш бөлип салары керегинде сурактар тургап.

Яков Лукичтиң јөби аайынча, Давыдов ўрен буудайды гектар јерге јети пудтаң урар эдип јакыган, бастыразы — 4669 пуд. Је мында торт умазы јок табыш болды. Кажы ла кижи өскө кижиниң айдып јатканын укпай, кыйгырып турды. Титоктың туразының көзнөги табышка чыдабай, шыңырап турды.

— Сўрекей көп!

— Арай уйадай бербезин!

— Боро кумакту јерге бис качан да онойдо чачпайтаныс.

— Такаалар да каткырыжар!

— Көп лө болзо, беш пуд!

— Је, беш пуд јарым болзын.

— Бир кыра јерге јети пудтаң да чачар, бистиң јакшы кўбўр јеристе сўрекей јакшы аш болор! Кўскўде тартар керек не, јаң нени көрўп турган?

— Эмезе Панюшкиннің барагының јанынаң сўрер керек.

— Хо! Сыраңай ла ölöңдў јерди сўретен бе! Сыраңай суу төмөн ўрген чилеп айтты!

— Слер аш керегинде, бир кырага канча кило кирерин куучындагар.

—Сен бистиң бажысты килоло айландырбазаң! Кемјўле эмезе пудла айтсаң!

— Ой, улустар! Ой, граждандар! Табыжыгар токтотсогор. Ту-у-у, көрмөстөр, јўўле бергенигер ошкош! Меге бир сөс беригер — деп, экинчи бригаданың бригадири Любишкин туруп чыкты.

— Олордың бастыразын ал, сөс берип јадыс!

— Коркушту улустар, та канайып баргандар болбогой! Торт ло мал болуп барган... Игнат! Сен неге бука чылап бустап турың! Албаданганына бўдўжиң торт ло көгөрө бериптир...

— Сениң бойыңның да оозыңнаң, јўўлген ийттең чилеп, көбўк ажып туру не!

— Любишкинге сөс беригер!

— Табышка кижи чыдап болбос!

Јуун кыйгыга торт ло кўўлеп јатты. Учында, качан сыраңай ла тың кыйгырачылар эмеш токунай берерде, Давыдов чала тынзынып, тегиндегидий эмес, кыйгырып чыкты:

— Слер чилеп, кем јуунда отурып јат? — Нениң учун кыйгы? Кажы ла кижи бойының сагыжын айдар, арткандары дезе унчукпай отурар, факт! Мында бандиттер болорго јарабас! Темдў болор керек.—Оноң ары араайын куучындады:—Слер јуунды канайда өткўрери керегинде, ишмекчи класстаң ўренер учурлу. Бистиң цехте эмезе клубта јуун болзо, ол јозокту ödўп јат, факт! Бирўзи куучындап јаткан болзо, артканы угар, слер дезе ончогор јаңыс аай кыйгырып јадыгар, нени де аайлап болбос!

— Кем ле кижи куучын айдып турган кижиниҥ ортозына киришсе, ол кижини бу агашла бажын эки јара согорым, чын ла! Буттарын чирей тееп ийгедий эдип согорым — Любишкин туруп, јоон дуб агашты көргүзип, силкип турды.

— Сен јуунныҥ учына јетире бисти ончобысты кенедип салатан туруҥ ине! — деп, Демка Ушаков бойыныҥ санаазын айдынды.

Јуунда отургандар каткырыжып, таҥкылап алала, чачатан аштыҥ нормазы керегинде сурakты көнү шүүжип тура бердилер. Је ондо тартыжатан, кыйгырыжатан да неме јок болгоны јарталып чыкты. Баштапкы сөсти Яков Лукич алала, тартышту јерлерди ончозын јартап айдып берди.

— Тегин ле јерге кыйгырыжып алдыгар. Нениҥ учун нөкөр Давыдов јети пудтаҥ чачар деп айткан? Ондо кайкаар неме јок. Онызы бастыра бистердиҥ јөбис. Триерге арутап, корондоорыбыс па, јок по? Арутаарыбыс. Үренге јарабазы болор бо? Болор. Айса болзо, көп чыгар, кезик бир јалјыр улустыҥ үреҥ ажын алар болзоҥ, өлөҥнөҥ ылгаштырып болбозыҥ, јийтен ашла кожо јадып јат. Је үренге јарабагадыйы артып калгадый болзо, ол тегин үрелип калбас ине? Таканаларга, малга јидирип саларыбыс.

Јети пудтаҥ эдип јөптөдилер. Је качан бир салданыҥ сүретен нормазын тургузар керекке једерде, керек коомойтый берди. Мында башка-башка шүүлте болуп чыгарда, Давыдов торт ло алаатый берди.

— Јастыҥ аайы кандый болорын билбей тура, сен меге салдала мынчаны сүреринг деп, канайда бодолдоп кемјүни тургузарыҥ? —деп, үчинчи бригаданыҥ бригадири чоокыр јүстү јаан Агафон Добцов Давыдовко үкүстеп, кыйгырып турды. — Кардыҥ канайда кайыларын, оныҥ алдынаҥ јер канайда чыгарын, чыкту ба, кургаж па, сен оны билериҥ бе? Сен јерди өткүре көрүп јадыҥ ба?

— Сен канайда айдарга туруҥ, Дубцов? — деп, Давыдов сурап турды.

— Эм тургуза чаазын үреп, неме бичибес. Аштыҥ чачар өй келзе, кыра ол тужунда көргүзип айдар.

— Сен бригадир кижи планды јаратпай, канайда сананбай куучындап јадыҥ? Сениҥ сагыжыҥда, ол керек јок по?

— Не кандый болорын бодолголо айдарга јарабас! — деп, сакыбас јанынаҥ Яков Лукич Дубцовты ээчий оныҥ сөзин јарадып айтты. — Норманы канайда тургузар? Темдек эдип айдайын, слерде јаҥыс салдага алты јакшы, јоон бука јүрүп јат, менде дезе, үч јашту, јажы јетпеген букалар, айдарда, мен слер кирези тартып болорым ба, сыранай болбозым!

Је мында Кондрат Майданников јара кирижип айтты:

— Завхоз болгон Островновтоҥ биске ондый јарабас куучын угарга кайкамчылу болуп јат! Сен јакылтазы јогынаҥ канайда иштееринг? Кудайдыҥ сагыжыла ба? Мен салданыҥ тутказы-

наң колым айрыбазым, сен дезе одуда аркаң изидип јадарың, аларын дезе тўңгей алып турарыбыс па? Сўрекей эмтириң, Яков Лукич!

— Кудайга баш, Кондрат Христофорович! Сен букалардың кўчиле јерди канайда тўңдеерге јадың? Сениң јериң јымжак, менийи дезе кату, сениң јериң тўс јер, менийи дезе кырлаңда. Сен сагышту кижи болзоң, айдып берзең.

— Кату јерде бир керек, јымжак јерде өскө керек. Букаларды салдалаар тужунда, тўңгдеп алар. Кёдўрезин бодоп алар, сен меге куучындаба!

— Ушаков айдарга јат.

— Сурап турубыс!

— Мен мынайда айдарга турум, карындаштар: чарларды кыра ижин баштаар алдында бир ай озо јакшы азыралла азыраарын баштаар керек: јакшы өлөңлө, кукурузала, арбала. Је мындый азыралды кайдаң алар? Аш белетеер планга аш урулган.

— Мал керегинде куучын оның кийининде болор. Эм тургуза ол куучын кереги јок, факт! Кыра сўрер тужунда кўн туркунына бўдўрер иштиң нормазын јөптөп алар керек: кату јерде салдага канча гектар тургузар, сеялкага канчаны тургузар?

— Сеялкалар — олор база башка-башка! Мен он бир јолду сеялкала он јети јолду сеялканың ижин бўдўрип болбос инем.

— Факт! Бойыңның шўўлтеңди айт. Сен, гражданин, неге тудуш ла унчукпай отурадың? Активтиң тоозында бар, је слердиң ўнигерди мен эмдиге јетире укпадым.

Демид Молчун Давыдов јаар ајыктаган айас көрөлө, киңис эдип каруун айтты:

— Мен јöп.

— Неге јöптöнип турың?

— Кыра тартар керек, айдарда, аш чачарга база керек..

— Је?

— Ол ло.

— Ол ло бо?

— Кгм.

— Куучындажып алдыбыс! — Давыдов кўлўмзиренип, база нени де айткан, је бастыра улустың каткызына оның сöзи угулбай калды.

Оның кийининде Молчун учун Щукарь öбöгöн куучындады:

— Нökөр Давыдов, ол бистиң хутордо Молчун (Унчукпас) деп, адалып јат. Бу јажына унчукпаган, сыраңай ла керектў болзо эрмектенер, оның керегинде эмегени де оны таштаган. Ол сагыжы јок казак эмес ле, је чала тенектий, чала јымжактап айткажын, тенексимелдий эмезе толыктың кийининең таарла чочуда соктургандый. Кичинек уулчак тужунда, чимириктў, јаман уулчак болгон, ол мениң сагыжыма кирип јат, штан јок јўгўрип јўретен, кандый бир немеге талантту болоры бил-

дирбеген, тургуза ла өзүп чыгала, унчукпай барды. Озогы јаң тужунда Тубянсктың абызы ондыйының керегинде причастия бербей туратан. Килинчек сураар тужунда, абыс оның бажын кара платла јаап алала, килинчегин сураган (бу керек узун орозоның јетинчи неделезинде болгон болгодый эди). «Уурдадың ба, балам!» Унчукпайт. «Јаман кылык кылындың ба?» База унчукпайт. «Таңкы тартып турың ба? Үй улустарла јаман кылык кылындың ба?» База да унчукпайт. Ол тенек: «Килинчектү, батюшка!» ла деп айткан болзо, ол ло тужунда килинчеги божоп калар эди...

— Сен оозыңды бекте! — деп, кийин јанынаң үн, каткы угулды.

— Эмди ле, бир ле секундтың бажында божодып јадым! Је ол дезе јаңы өткүшти көрүп турган куча ошкош, көзин ле јаанадып јат. Абыс дезе торт ло аргазын таппай, чочый берген, оның кийип алган кийими тырлажып турды, ондый да болзо, сурап ок јат: «Айса болзо, сен өскө кижиниң үй кижизине күүңиң једип, эмезе оның јуук эштегине, ол эмезе оның өскө малына күйүндиң эмеш пе?» Је евангель де аайынча онон до өскө... Демид база ла унчукпай јат. Је онон өскө ого нени айдар? Је, өскө кижиниң үй кижизине күүни јеткен де болзо, ол ошкош ло ол аайынча болбос эди.

— Куучының божот, өбөгөн! Сениң куучының керекке кириштпей јат — деп, Давыдов чала катуланып чыкты.

— Ол удабас ла керекке кириже берер, эмди-эмди ле керекке јууктаар. Онызы јаңы ла башталып јатканы. База бир секунд! Өртозына кириже берди... Калак ла сени! Нени куучындаганымды ундуп салдым!.. Кудай, меге сагыш берзең... Сагыжыма кирип келди! — деп, Щукарь өбөгөн бойының тас мандайына согунды, пулеметтон адып тургандый, тыдырада куучындап тура берди: — Өскө кижиниң эмегени керегинде Демидовтың кереги коомой болгон, эштекти эмезе онон до өскө агару малды ол керексибейтен. Ат јок хозяйстводо болуп, ол айса, керексиир де эди, је олор бисте јок, ол оны качан да көрбөгөн. Мен слерден сурайын, күндүлү нөкөрлөр, эштек бисте кайдаң келген? Ол качан да мында болбогон! Арслан эмезе эштек, база онойдо ок төө бисте качан да болбогон.

— Сен эмди токтоорың ба? — деп, Нагульнов сурады. — Тургуза ла турадаң чыгарып саларым.

— Сен, Макарушка, Баштапкы май тужунда бастыра телекейлик революция керегинде школдо түштең ала күн ажарга јетире куучындагаң. Јилбилү эмес куучындагаң, сөс тө јок, јаңыс ла керектиң учурын катап-катап айдып турдың. Мен тактаның үстүне араайын түрүлип алала, уйуктап калгам, сениң сөзиңе кирижерге тидинбедим, сен дезе кирижип јадың...

— Өбөгөн учына чыгара куучынданзын. Бистиң өйис чыдажар—деп, кокур ла каткымчылу куучын сүүр Разметнов айтты.

— Ол, айса болзо, оның учун унчукпас болуп калган, оны

бир де кижи јартын билбес. Абыс ого кайкай түшти. Демид јаар платтың алдына бажын сугуп, ченеп сурады: «Сен тил јок эмежиң бе?» Демид дезе ого айдып јат: «Јок, сен торт ло менің күүниме тийе бердиң!» Абыс дезе чугулдана берди, сөс тө јок, јүзи дезе көгөрө берди, јанында турган эмегендер укпазын деп, араайын шымыранып айдып јат: — «Сен столмо чылап не унчукпай турың, кулугур?» Демидтің эки көзинің ортозы јаар кичинек подсвечникле сокты!

Каткы Демидтің күлүреп чыккан јоон үнине көмүле берди:

— Төгүндебе! Сокпогон!

— Сокподы эмеш пе? — деп, Щукарь өбөгөн кайкай берди.— Је согорго ошкош ло сананган... Ол тужунда ол ого причастия бербей салган. Канайдар, улустар, Демид унчукпай јат, бис дезе куучындажарыбыс, биске ол керек јок неме. Ол менің сөзимдий јакшы да сөс болзо, айтканы — мөңүндий, унчукпаганы дезе — алтын.

— Сен бойыңның мөңүнінди алтынга солып алган болзоң! Өскө кижиге амыр болор эди... — деп, Нагульнов јөптөп куучындады.

Каткы кезик аразында көдүрилип чыгып, ойто тым боло берип турды. Щукарь өбөгөннің куучыны керек бүдүрип турган сагышты кубултқадый болгон, је Давыдов јүзүндеги күлүмзиренип турганын токтодып ийеле, сурады:

— Иштеер иштің нормазы керегинде сен нени айдарга санандың. Керектің аайынча куучында!

— Мен бе? — Щукарь өбөгөн јеңиле терлеп калган мандайын арлап, көзин типилдеде көрө берди. — Мен оның керегинде нени де айдарга сананбагам... Мен Демид керегинде јартап айдып бердим. Норма керегинде айдатан сөзим јок...

— Бу јуунда сеге сөс бербей јадым! Керектің аайынча куучындаар керек, кокурды кийининде куучындаарың, факт!

— Бир салдага сутканың туркунына бир кыра салар — деп, агроуполномоченный колхозчы Батальщиков Иван айтты.

Је Дубцов јаратпай, кыйгырып чыкты:

— Сен јүүле бердиң бе? Ондый эрмекти сен бойыңның јаанага куучында! Сутканың туркунына бир кыраны сүрүп болбозың! Көбүктенгенче де иштезең, бүдүре иштеп болбозың!

— Мен алдында сүрүп туратам. Је онон бир кичинек ас та болзо, кем јок...

— Ас болзын деп айдып јадыс ине!

— Салда сайын јарым кырадаң. Мынызы — кату јерди сүргенде.

Узак тартышканының бажында сутка туркунына сүретен норманы мынайда тургузып алдылар: бир салдага кату јерди сүрери — 0,60 гектар, јымжак јерди — 0,75.

Аш чачатан машинала аш чачатаны: он бир јолду машинага 3,25 гектар, он үч јолду машинага 4, он јети јолду машинага— 4,75 гектар келишти.

Гремячий Логто бастыра 184 бука, 73 ат болгон, јаскы кыра ижиниҥ планы кӱч болбогодый болгон. Ол керегинде Яков Лукич мынайда угусты:

— Ишти кичееп иштеер болзобыс, ашты эрте чачып божодорыс. Бир јегип тартатан малга јастыҥ туркунына тӧрт јарым гектар келижип јат. Ол јеҥил, карындаштар! Куучындайтан да неме јок.

— Тубянскта дезе бир јегип тартатан малга сегис гектардаҥ алып јат — деп, Любишкин куучындады.

— Арказы терлегенче олор сӱргӱлегей ле! Былтыр бис соок тӱшкелекте кӱскӱ солокты сӱргенибис, олор дезе Покровтоҥ ло ала чырбаал ӱлежерин баштай берген.

Ӱрен аштыҥ фондын ӱч кӱннииҥ туркунына уруп божодор эдип, јӧп чыгардылар. Ус Ипполит Шалыйдыҥ сӱӱнчилӱ эмес угузузын уктылар. Оныҥ куучыны сӱрекей тыҥ, ненииҥ учун дезе кулагы чала укпас болгон, кезилип калган кара колыла бажындагы сарјуланып калган бӧрӱгин улам сайын айландырып турды, кӧп улус јуулган јууннаҥ алдында чала туктурылып куучындады:

— Кандый ла немеге ремонт эдерге кем јок. Керек менеҥ турбас. Је темир керегинде канайда ла кичеенер керек, оны тургуза ла кайдаҥ-кайдаҥ табар керек. Салданыҥ мизиле база эрезиндер эдетен темир кичинек те јок. Иштейтен неме јок. Эртеннеҥ ары ӱрендейтен машиналарды јазаарын баштап јадырым. Меге болужатан кижи, база кӧмӱр керек, колхозтоҥ меге јал канайда болор?

Давыдов ого јалды канайда тӧлӧйтӧнин, јартап айдып берееле, Яков Лукичке эртен ле темир ле кӧмӱр экелерге район јаар барзын деп, јакылта берди. Малдыҥ азыралына аш бӧлийтен суракты капшай шӱӱжип ийдилер.

Оныҥ кийининде сӧсти Яков Лукич алды:

— Карындаштар, биске кандый јерге, канайда, кандый аш чачарын јазап туруп, шӱӱжип алар керек, бичикти јакшы билер кижиден полевод тудуп алар керек. Колхозтоҥ озо бисте беш агроуполномоченный болгон, је олордыҥ эдип турган кереги кӧрӱнбей јат. Бир полеводты бистиҥ јууктагы да, узактагы да јерлеристи билетен бир карыган казактаҥ тудуп алар керек. Јерди јаҥыртып кезерине јетире ондый кижи биске сӱрекей керек болор! Мен мынайда айдарга турум: хутордыҥ кӧп јаны колхозко кирип калды. Эмештеҥ киргилеп ле јат. Бежен ӧрӧкӧ кирези алдыҥаҥ јаткандар арткан да болзо, олор до эртеннеҥ колхозко киргилеер... Оныҥ учун биске ашты науканыҥ айтканынча чачар керек, канайда ол бисти ӱредип јат. Мен оны, бистиҥ јайгыда сӱрер эдип темдектеген эки јӱс кыра јердиҥ кабортозын херсонский пар эдип иштеерге айдып јадым. Быјылгы јаста јӱс он кыра јаҥы јер тартарыбыс, бис оны херсонский парга артызалы.

— Ондый немени бис качан да укпадыс.

— Херсон дегени не?

— Сен оны биске чокумдап, јартап куучындап берзең—деп, бойының көп ченемелдү, јетире билер завхозына санаазында сүүнип, Давыдов сурады.

— Ол мындый пар болор, оны өскөртө кулисный, американский деп айдып јадылар. Ол сүрекей кайкамчыкту да, база тереҥ шүүлтелү де тапкан неме! Темдек эдип алза, бу јылда салар јаскыда сүрүп чачатан культуралар: кукуруза ба эмезе күнкузукты ба алдындагызында чачатанынаҥ кабортозына суйук эдип чачып јадыгар, оноҥ алатан түжүми чиже бойының кемине быјылгы аштыҥ кабортозындый — бежен ле процент болор. Кукурузаныҥ бажын эмезе күнкузуктыҥ бөрүгин үзүп аларыгар, саптарын дезе јеринде артызып саларыгар. Бу ок күсте саптардыҥ ортозынча јадаан буудай чачарыгар.

— Оны канайда чачатан? Сеялка саптарды сындырып барар ине? — деп, оозын ачып алала, јилбиркеп угуп турган Кондрат Майданников сурады.

— Нениҥ учун сындыратан? Саптардыҥ ортозы ыраак ине, оныҥ учун ол саптарга тийбей ӧдӧ берер, анайтканда, кар саптардыҥ ортозына јадып, токтоп турар. Ол јүргеери кайылып, јерге көп чык берер. Јаскыда дезе, качан буудай өзүп чыгып келзе, ол саптарды јоголтып, одоп салар. Оны сүрекей эптү сананып тапкан неме эмтир. Мен бойым онойдо аш чачып көрбөдим, је бу јылда ченеп көрөргө санангам. Мында јастыра неме јок, бастыразы чике чотолгон.

— Көрдиҥ бе! Јарадып јадым! — деп, Давыдов столдыҥ алдынча будыла Нагульновты ийдип ийеле, шымыранып айтты: — Көрдиҥ бе? Сен јаантайын оны јаратпай туратаҥ...

— Мен эмди де оны јаратпай јадым...

— Сен торт ло өчөжип јадыҥ, факт! Бука чылап өчөжип алганҥ...

Јуун Яков Лукичтиҥ шүүлтезин јарадып алды. Оныҥ кийининде база да бир канча оок керектерди шүүштилер. Оныҥ кийининде таркап, јангылап турдылар. Давыдов ло Нагульнов јуртсоветке јеткелекте, јуртсоветтиҥ чеденииниҥ јанынаҥ, олорго удура топчыланбаган сүрүк тонду, юнгштурм костюмду, сыны бийик эмес уул базып клеетти. Колыла городской чоокыр бөрүгин тудуп алган, јүзине согуп турган салкынга удура ол гүртен јууктап клееткен.

— Районноҥ кижи келген ошкош — деп, Нагульнов көзин кичинектеде көрүп айтты.

Уул олорго јаба базып келеле, черүниҥ ээжизи аайынча, колын бөрүгииниҥ козырёгына көдүрип тутты:

— Слер јуртсоветтеҥ эмес пе?

— Слерге кем керек?

— Мындагы ячейканыҥ качызы эмезе јуртсоветтиҥ председатели керек.

— Мен ячейканың качызы, бу дезе — колхозтың председатели болор.

— Бот јакшы. Мен, нөкөрлөр, агитколоннадаң болорым. Бис јаңы јуукта ла келеле, слерди јуртсоветте сакып турубыс.

Каңкак тумчукту, кара чырайлу уул Давыдовтың јүзине көрүп ийеле, суракту күлүмзиренди:

— Сен Давыдов эмес пе, нөкөр?

— Давыдов.

— Мен сени танып ийдим. Эки неделе мынаң озо бис окружкомдо јолугышканыс. Мен округта сарју эдер заводто сарју сыгачы болуп иштеп јадым.

Бу уул олорго јууктап келерде, ненің учун оноң кенетийин маала кузугының сарјузының јараш јыды јытанганын Давыдов јаңыс ла мында билип алды: оның сүрүк тонына бу јыды чыкпас сарју ödүп калган эмтир.

22 бажалык

Јуртсоветтиң сенегинде, јууктап келеткен Давыдов јаар тескери баштанып алган, төбөзинде ак кајула карчыштырган кара, јабыс кубанкалу, бели кертеш кыскачак кара тонду јабыс сынду кижи турды. Кубанка бөрүктү кижиниң ийини сүрекей таларкак болгон, оның јалбак сырты ажыра эжик те көрүнбей турды. Јабыс сынду, ийде-күчтү ол бойының чакту кыска буттарын талтайтып алган турды. Оның јуурылып калган элбек конычту майрыйып калган сопогы сенектиң полына јаба өзүп калгандый, айудый эди-сөөгиле сенекти бадай базып тургандый билдирди.

— Ол бистиң агитколоннабыстың командири, нөкөр Кондратько — деп, Давыдовло коштой базып клееткен уул айтты. Оның күлүмзиренип клееткенин билеле, шымыранып айтты: — Бис оны бойыбыстың ортобыска кокурлап «Батько Квадратько» деп, адап јадыбыс... Ол Луганскның паровоз эдер заводынаң келген. Бойы токарь, сүрекей јакшы уул!

Ол ок өйдө эрмектежип јаткан табышты угала, Кондратько кызыл јүзиле Давыдов јаар бурылды, күлүмзиренип ийерде, оның күреңг азу сагалының алдынаң тижи агарып көрүнди.

— Слер Советтиң улузы ба? Јакшылар ба, карындаштар?

— Эзен, нөкөр! Мен — колхозтың председатели, бу кижи дезе — партячейканың качызы.

— Јакшы! Турага киреликтер, мен нөкөрлөримле слерди сакып турганыбыс. Мен агитколоннаның башкарачызы болуп турган учун, слерле эмди куучындажарым. Менің адым Кондратько, мениле кожо јүрген уулдар менің адым Квадратько деп айткажын, олорго бүтпегер, олордың тенектерин айдарга, сөс төjок... —деп, ол эжикке тууралап кирип турала, јоон үниле эрмектенди.

Осип Кондратько Россияның күнтүштүгинде јирме јылдаң ажыра иштеген. Озо баштап Таганрогто, оның кийининде Ростов-Дондо, Мариупольдо, учында Луганскта, оноң ол бойының таларкак јардыла јаңы төзөлгөн совет јаңды корыырга Кызыл гвардияга барган. Орус албатыла кожо јуртап, ол бойының төрөл украинский тилиле јакшы, чокум айдып болбос боло берген. Је бүдүжинең, Шевченконың салактап калган сагалындый, сагалынаң көргөндө, оны украин укту кижи деп, таныгадый болгон. Донның шахтерлорыла, Ворошиловло кожо 1918 јылда контрреволюционный түймеендердиң ödүп турган казак хуторлорды өткүре Царицын јаар барган... Оның кийининде, качан јууда турушкандардың санаазында качан да ундулбас болуп артып калган өткөн јуу керегинде куучын чыкканда, Кондратько көкүп айдып туратан: «Бистиң Климентий, луганский... Бис өткөн өйдө јакшы таныш болгоныс, эмди де, байла, көрүжерис. Ол мени тургуза ла танып ийер эди! Царицыннның алдында мен актарла јуулашкам, ол мени ол тужунда кокурлап: «Је, керек кандый болуп туру, Кондратько? Карыган бөрү, сен эмди де тирү турың ине?» — деп туратан. — «Тирү јүрүм, Климентий Охримыч, ненинг учун өлөтөн, мен контрларла тартыжып турум» — деп, мен удура кокурлап туратам. Бис оныла эмди көрүшкен болзобыс, ол мени тургуза ла таныыр эди — деп. Кондратько бүдүмјилү айдып божотты.

Јуу божогон кийининде, ол база ла Луганскка келген, транспортто Чеканың органында иштеп турган, оның кийининде оны партийный ишке ийген, оноң база ла заводко ийген. Оноң оны өмөликке биригип јаткан деревнеге болушсын деп, партмобилизация аайынча ийгендер. Калганчы јылдарда Кондратько семирип, таларкак боло берген. 1919 јылда Царицынга кирер тужунда јуусогушта төрт казакты өлтүреле. Врангельдиң бойының колынаң алтын сүртмелдү, мөңүн сапту үлдү алган кубанский сотник Малымаганы кезе чапкан Осип Кондратьконы ол тужунда кожо јуулашкан нөкөрлөри эмди таныбас. Осиптиң јажы јаанап, карыырга баштай берди. Јүзине чыыш түжүп, көп кыскылтым тамырлары кырлайыжып келген... Ат түрген мантаганынаң ла арыганынаң эк көбүкле бүркелип јат, онойдо ок Осип буурайып келди, керек дезе азу сагалы да, буурайып баштады. Је Осип Кондратьконың ийде-күчи ле күүн-табы эмди де тың, оның семирип браткаңы дезе — тегин ле неме. Качан улус оның јаан јажын ла там ла семирип турганын темдектеп айтканда, ол карууна: «Тарас Бульба менең јоон болгон, је јууда чабыжарга кандый сүрекей болгон? Канайдар? Эмди ле јуу болгодый болзо, мен бир офицердең — экүни эдип саларым! Мениң бежен јажым неме беди? Мениң адам каан јаңы тужунда јүс јашка јетире јүрген, мен дезе бойымның төрөл ороонымда — јүс бежен јашка јетире јүрерим!» — деп, ол айдатан.

Кондратько јуртсоветтиң туразына ончозынаң озо кирди.

—Табыжыгарды токтодыгар уулдар! Бу кижи — колхозтың

председатели, онызы дезе — ячейканың качызы, бис озо баштап мында керектер кандый болуп турганын угуп алалыктар, оның кийининде нени эдетенисти билип аларыс. Је, отурыгар!

Агитколоннадаң он беш кирези кижи эрмектежип отургылады, эки кижи тышкары чыккан, байла, аттарга баргандар. Таныш эмес улустардың јўзин ајыктап көрөлө, Давыдов районның ўч ишчизин танып алды: агрономды, экинчи ступень школдың ўредўчизин, врачты, арткандары дезе — округтаң ийилген, олордың бир кезигин көргөндө, производстводоң келген болгодый. Олор отургуштарды ары-бери јылдырып, јöткўришкилеп тургулаганча, Кондратько Давыдовко шымыранып айтты:

— Бистиң аттарыбыска өлөң берзин деп ле унаачылар ары-бери барбазын деп, јакылта берзең — дейле, ол сўмеленип, көзин сыкыйтты. — Айса болзо, сенең сула табылат эмеш пе?

— Сула јок, јаңыс ла ўрен сула арткан — деп, Давыдов каруун айдала, тургуза ла айтканынаң бойына эби јок боло берди. Ат азырайтан сула эмди де јўс пудтаң ажыра болгон, је оның бербей салганы нениң учун дезе, оны јаскы ишти өткўрер тужунда азыраарга, көстиң оды чылап, корып тургандар. Яков Лукич баалу суланы аттарга (јаңыс ла правлениениң аттарына!) бир сускудаң узак јорук барар алдында арай ла ыйлабай берип турган.

«Оок мензинчектердиң кылыгы — бу туру ине! Меге база југужып турган эмтир... — деп, Давыдов сананды. — Ондый неме менде алдында јок болгон, факт! Суланы беретен бе, бербейтен бе, канайдатан? Јок, эмди арай эби јок болор».

— Арба бар эмеш пе?

— Арба да јок.

Арба тегин де јок болгон, је Давыдов билип тургандый кўлўмзиренип турган Кондратько јаар көрөлө, кызарып, уйала берди.

— Чын јок, айдып јадым — арба јок.

— Сенең сўрекей јакшы айылдың ээзи болор эди, айса болзо, кулак...—Азу сагалыла кўлўмзиренип, Кондратько айтты, је Давыдовтың кабагы јуурылып браатканын көрөлө, оны кучактай алып, тактадаң өрö кöдўрип ийеле — токто, токто! Мен кокурлап јадым. Јок болзо, јок! Бойыңның малың азыраарга бекте ле... је, карындаштар, керекти баштайлыктар! Бир де табыш болбозын. — Давыдов ло Нагульнов јаар көрўп: — Бистиң слерге јетире келген керегисти слер, байла, билеригер. Је, слердиң керек мында кандый ајылу болуп турганын биске куучындап беригер.

Коллективизация канайда ödўп турганы ла ўрен аштың фонды канайда јуулып турганы керегинде Давыдовтың јакшы јартап куучындап бергенининг кийининде, Кондратько мындый шўўлте этти:

— Бис ончобыс мында јадып, эдетен неме јок, — ол тамагы кыркылдап, бичик бичийтен книжкачагын ла карманынаң карта

чыгарды, јоон сабарыла ары-бери уулап турала, айтты: — Бис Тубянск јаар барарыс. Бу хуторго јетире узак эмес, слерге дезе мында төрт кижиден бригада артырып саларыс, олор слерге иштеерге болужар. Је аштың фондын түрген јууп алары керегинде мен слерге мындый сүме айдарга турум: озо баштап јуун эдигер, аш салаачыларга ӱрен аштың фонды керегинде јакшы јазап куучындап беригер, массовый ишти тыңыдыгар—деп, ол меңдебей, јартап куучындап отурды.

Давыдов оның куучынын сӱрекей јилбиркеп угуп отурды, кажы бирде украин тилиле айткан сөстөрди јакшы билип болбой турды, је ӱрен аштың фондын уратан кампанияны өткӱрери керегинде планды Кондратько чын айдып турганын ол сезип отурды. Хутордо алдынаң јаткандар ла база аргалу јаткандар ӱрен аш јууйтан керекке кандый-кандый буудак эткедий болзо, олордың ортозына канайда иштеер јолын ла агитколоннаның өскө јуртсоветтерде иштеер тужунда јууп алган ченемелдерин тузаланып, олордың ортозында иш төзөп, өткӱрери керегинде Кондратько онойдо ок меңдебей куучындап турды. Куучын тужунда Давыдовло, эмезе Разметновло, эмезе Нагульновло ӱзӱк јок јөптөжип, башкарып ла ӱредип тургандый эмес ле јымжак ӱниле куучындап турды. «Бу керекти онойдо өткӱрер керек. Слер, гремяченецтер, канайда сананып туругар? Меним сагыжым база ондый».

Давыдов дезе токарь Кондратьконың тамырлу кызыл јӱзин, база терең көзининг јалтырап турганын көрӱп, күлӱмзиренип, сананып отурды: «Керсӱ шилемирди көрзөң! Бистиң керектеринбисти кирелебеске, јөпкө берип јаткандый куучындап јат, је оның чикелеп тургузып турганын јаратпай, тескери неме айдып көрзөң, — ол сени база онойдо ок јымжада бойының сагыжына келиштире тартып алар, факт! Ондый улусты көрӱп јӱргем, акту сөзим!»

Ого нөкөр Кондратьконың база бир кичинек јакшынак кылыгы сӱрекей јарамыкту болуп көрӱнди. Атанардың алдында ол Гремячий Логто артып калган ӱч бригадирин туура кычырып алала, бойлорының ортозында кыска куучын этти.

— Сен колмылтыкты тышјанына алып јӱретенин токтот, тургуза ла көрӱнбес эдип сугуп ал.

— Је, нөкөр Кондратько, кулактар не... Классовый тартыжу...

— Сен меге нени айдазың? Кулактар болзо, не бола берди? Сен агитировать эдерге келгең, кулактардаң коркып турган болзоң, колмылтыкту јӱр, је тышјанына тагынып јӱрбе. Кандый керсӱ! Кичинек бала ошкош! Мылтыкты тыштына илип алган... Тургуза ла карманыңа сугуп ал, кулактардың колтукчылары сени «колмылтыкту агитировать эдерге келгендер!» — дежер ине. — Оның кийининде божодып, тижин өткӱре айтты; — Ондый, тенек...

Абрага отурар тужунда Давыдовты бойы јаар кычырып алала, оныҥ тонының топчызын айландырып, айтты:

— Мен бойымныҥ уулдарымды јакып салгам, олор јакшы иштеер, слер база онойып ок јакшы, тыҥыда иштегер, иштер ончозы тўрген бўдўп калзын. Мен Тубянскта болорым, кандый-кандый неме болзо, табыш јетир. Бис оноор једип алзабыс, бўгўн ле ойын көргўзер керек болор. Мен кулак болуп ойноп јадым... Мениҥ эди-каным тегин де кулактый. Кондратького карыган јажында ондый неме келишти! Сула керегинде мени ööркöп турган болор деп санандыҥ — деп, јалбак јардыла абрага кайра јадала, кўлўмзиренип каткырды.

— Сўрекей сагышту, бажы да, јарды да, буды да тўҥей кўчтў! — деп, Разметнов каткырды. — Трактар ошкош! Оны јаҥыскан да салдага јегип салза, тарта берер, алты бука да керек јок болор. Меге сыраҥай кайкамчыкту. Ондый коркушту улусты неден эдип јат не, сен канайда сананып туруҥ, Макар?

— Сен, Щукарь öбöгöн ошкош, калырууш болуп браадыҥ! — деп, онызы чала чугулданып айтты.

23 бажалык

Есаул Половцев Яков Лукичте јадып тура. јаскы тўймеенге тыҥыда белетенип турды. Кажы ла тўнде бойыныҥ кыбында пötўк эткенче отурып, нени де бичиир, химический карандашла кандый да карта јураар, кычырар болды. Кажы бирде Яков Лукич оноор киргенде, Половцев столдыҥ üстüне јалбак маҥдайлу бажын энчейтип алган кычырып, üни јокко кату эрдин кыймыктадып јатканын көрўп туратан. Је кезик аразында оныҥ тереҥ сагышка тўжўп калганын Яков Лукич көрўп туратан. Ондый öйлöрдö Половцев бажын тайанып, суйуп браткан узун, сары чачына сабарларын сугуп алган отуратан. Оныҥ тиштенип алган саҥаттары, кандый да кату неме чайнап тургандый, кыймыктанып туратан, көстöри дезе чала јумулып калган болотон. Бир ле канча айтканының кийининде, ол бажын кöдўретен, кыймыктанбас коркушту көстöринде оныҥ казырланып турганы көрўнетен. «Је сеге не керек?» — деп, кўркўреп јаткан üниле ол сурап туратан. Ондый минуттарда Яков Лукич онон там ла тыҥ коркып ла оны тоол туратан.

Яков Лукич кўнўҥ ле сайын хутордо, колхозто не болуп јатканын Половцевке јетирип туратан; ол бастыразын чике, чын айдып келетен, је кажы ла кўн Половцевке јаҥы ачуурканыш экелип, оныҥ јаактарындагы кечире чырыштарына јаҥы чырыштар кожуп туратан.

Кулактарды Гремячий Логтоҥ аткарган кийининде, Половцев таҥ атканча ла уйуктабаган. Је ол таҥ атканча ла баскындайтан, бу тужунда Яков Лукич кыптыҥ эжигине буттыҥ бажыла араай öҥöлöп базып келгенде, оныҥ тижи кыјырап, арбанып јатканы угулып туратан:

— Јерди буттың алдынаң ўзе согуп јадылар! Туруп тартыжар да арга јок эткилеп јат!.. Кырар керек! Кырар керек! Кўўн-кайралы јогынаң кырар керек! — деп, туратан.

Токтой берип, пыйма кийип алган будын јымжак базып, база катап базат, оноң сабарларыла эдин тырманганы ла ўренип калганы аайынча төжин тырмап турганы угулып турат, оноң база ла араай:

—Кырар керек! Кырар керек! — деп айдала, карылгак ўнile араай кошты:—Килемкей кудай, бастыразын көрўп турачы, ак-чек санаалу!.. Болушсаң!.. Ондый ӧй качан келер? Кудайым, каргыжыңды јууктатсаң!

Коркый берген Яков Лукич таң алдында кыптың эжигине базып келеле, эжикке кулагын јаба тудала, тыңдай берди: Половцев тамагы кыркылдап, молитва айдып, тизеленип бажырып турды. Оның кийининде одын ӧчўрип ийеле, јада берди, уйуктаар алдында база катап шымыранып, эрмектенди: «Бастыразын ӧлтўре чабар керек... бирўзин де артыргыспас керек!» — оның кийининде онтой берди.

Бир канча кўн ӧткӧн бажында, Яков Лукич көзнөктиң ставени токулдап јатканын угала, сенекке чыкты.

— Кем?

— Ач, айылдың ээзи!

— Кем сен?

— Александр Анисимовичке... — эжиктиң ары јанынаң шымыраныш угулды.

— Кандый? Мында ондый кижи јок.

— Ого айтсаң, мен Чорныйдаң, бичиктў.

Яков Лукич бир кезекке турала, «Не болзо, ол болзын!» — деп, эжикти ачты. Кандый да кичинек сынду, башлыкла оронып алган кижи кирди. Половцев ол кижини бойының кыбы јаар алып киреле, эжикти бектенип алдылар, бўдўн јарым частың туркунына ол кыптаң кингистенип тўрген эрмектенген куучын угулып турды. Ол ӧйдӧ Яков Лукичтиң уулы элчи болуп келген кижиниң јадының сулугын алып, колоңын божололо, ӧлӧң салып берди.

Оның кийининде атту элчилер јўк ле кўнўң сайын эмес келип турачы болды, је тўн ортозында эмес, таңгары јуук тўннің ўч-тӧрт чазында келип турар болды. Олор алдында јўрген кижиниң јеринең ыраак јерден келип туратан болгодый.

Ол кўндерде Яков Лукичтиң јадыны эки јара барып, сўрекей уур боло берди. Эртен тура колхозтың правлениезине барып, Давыдовло, Нагульновло, плотниктерле, бригадирле куучындажып турды. Малдың чеденин эдетени, аш арутайтаны, јепселдер ремонтойтоны керегинде сагышка тўжўп, ого ӧскӧ неме керегинде сананарга бир де минут артпай турды. Иштенгкей Яков Лукич, сакыбас јанынаң оның јўрегине јараган айалгага кирип, јаантайын божобой, неге-неге санааркап, шак-

пырап јўрер болды, јаңыс эмди оның керектер бўдўрип, хуторго амыр јоктоң базып, ары-бери јортуп јўргени озодогы чылап бойының керектери учун эмес, колхозтың керектери учун болды. Је ол бу да керектерге сўўнип турар болды, нениң учун дезе божобой јўрўп, кара сагыштаң айрылып, ол керегинде сананбай турар арга бар болгон. Оны иш јилбиркедип турды, иштеерге кўўнзеп, санаазында ишти јарандырарына тузаланар јўзўн-јўўр эпаргаларды шўўп јўрди. Ол малдың кажаганын јылулайтанында ла капитальный конюшня эдеринде сўрекей јилбиркеп иштеди, бириктирилген алмарларды көчўрип тартатан ишти ле колхозтың јаңы алмарын эдетен ишти башкарып турды, энгирде дезе, качан иштең божоп, табыжы токтой ло бергенде, јанар өйи једип келгенде ондо, горницада, сөөк јууйтан корумда отурган карчага ошкош, кеби соок, коркушту Половцев јаңыскан отурганын сананганда ла, Яков Лукичтин јўреги оорый берет, кыймыктанызы да бооду боло берет, чагы чыгып, эди-каны айдары јок чылай берет... Ол јанып келгенде, курсак ичердиң алдында Половцевке кирип јат.

— Куучында — деп јакарала, онызы таңкы ороп, угарга белетенип алган отуратан.

Яков Лукич колхозтың өткөн күнде болгон керектерин куучындап турды. Половцев алдында унчукпай угуп отуратан, је бир сок јаңыс катап, качан Яков Лукич јокту улустарга кулактардың кийимдерин, өдўктерин ўлеген деп айдарда, оның јаманы ичине бадышпай барды: тамагы кыркылдап, тыныжы буулып, кыйгырып чыкты:

— Алган улустың тамактарын јаскыда ўзе тартарыс! Олорды бастыразын... Ол көрмөстөрди ончозын тоого алып ал! Уктың ба?

— Списогы менде бар, Александр Анисимыч.

— Ол сенде мында ба?

— Менде.

— Бери бер!

Списокты алала, олордың адын, адазының адын, өбөкөзин, алган немезин көрўп, ончозын бижулап көчўрип бичип алды, неме алган улустың өбөкөзиниң јанына крест тургузып турды.

Половцевле куучындажып божойло, Яков Лукич ажанарга барып турды, уйуктаар алдында база ло ого барып, эртенги күнде нени эдеринің јакарузын алар болды.

Половцевтиң шўўлтези аайынча Яков Лукич февраль айдың 8 күнинде экинчи бригаданың нарядчигине кижилў төрт унаа чыгарала, букалардың кажаганына суунын кумагын тартсын деп, јакылта берди. Кумакты тартып келдилер. Яков Лукич букалардың кажаганында јадыннын ордын арутайла, ого кумак төксин деп, јакылта берди. Иштиң учы јаар экинчи бригаданың чеденине Давыдов келди.

Слер бу кумакла не берижип турулар? — деп, ол букалар

азырайтандардың бригадири эдип чыгарган Демка Молчунаң сурады.

— Төгүп јадыбыс.

— Нениң учун?

Унчукпадылар.

— Нениң учун деп, сурап јадым?

— Билбезим.

— Бого кумакты төксин деп, јакылтаны кем берди?

— Завхоз.

— Ол нени айтты?

— Ару-чек болзын... Кулугур, ол та нени таап турган болбогой!

— Ол јакшы, факт! Чын ла ару-чек болор, мында кычкыл јыт болуп јат, оноң улам букалар оорыырдаң да маат јок. Олорго база ару-чек керек, малдың эмчилери онойдо айдып јат, факт! Сен тегин ле јерге оны јаратпай, куучындап турың. Эмди букалар јаар көрөргө дө јакшы ине, кумак, ару-чек ине? Сен канайда сананып турың?

Је Молчунла Давыдов эрмектежип болбой салды, — ол унчукпай, коозо уратан јер јаар јӱре берди, Давыдов дезе бойының завхозының баштаган керегин јарадып, ажанарга барды.

Энгир алдында ого Любишкин келеле, чугулданып сурады:

— Букаларга төжөк кургактап салып берериң ордына, бӱгӱнги кӱннең ары кумак төгүп турубыс па?

— Э-э, кумак.

— Ол, Островнов, канайткан болотон? Кынјыдаң божонгон бо бу? Ондый немени кайдаң көргөн? Сен не, нөкөр Давыдов?.. Ондый јӱӱлгек кылыкты јарадып турың ба?

— Сен јӱрексибе, Любишкин. Керек ончозы ару-чек болорында, Островнов чын эткен. Качан ару-чек болор болзо, југуш оору јок болор.

— Мында канайда ару-чек болотон? Бука нениң ӱстӱне јадатан? Сооктың тынып келгенин көрзөң! Саламга јадарга ого јылу ине, кумакка дезе барып јадып көрзөң!

— Јок, сен туура тартпазаң! Малдың кийининең озогы айынча јӱретенин токтодып салар керек! Кандый ла ишти бис науканың ӱредӱзинче төзөөр учурлу.

— Мында ненің науказы бар? Эх!.. —Любишкин кара папахазын кончына согунала, јӱзи баландый кызара берген Давыдовтоң чыга берди.

Эртен тура јирме ӱч бука јерден туруп болбоды. Тӱнде тоңуп калган кумак букалардың чыктанганын өткӱрбей турган, бука суу јерге јадала, јаба тоңуп калатан... кезик букалар албаданып турарда, тош болуп калган кумакта, алаканча терелери ӱзе согулып артып калды, төрт буканың тоңуп калган куйруктары сынды, артканы калтырагылап, оорый бердилер.

Яков Лукич Половцевтиң јакылтазын бўдўрерге, өткўре кичеенип, ижинең арай ла чыгартырбады. «Букаларды соокко ондый эп-аргала тоңурзаң! Олор, тенектер, бўдер, ару-чек тударга турган деп бодоор. Је аттарды дезе чеберле, олор бўгўн де болзо, стройго тургадый болзын!» — деп, јуукта Половцев айткан. Яков Лукич оныҥ јакылтазын бўдўрген.

Эртең тура Давыдов оны бойына алдыртып алды, эжикти кўрчектеп алала, көзин көдўрбей сурады:

— Сен канайып туруҥ?

— Јастырдым, кўндўлў нөкөр Давыдов! Је мен... Кудаймай... Бойымныҥ чачымды да јуларга белең ту...

— Бу сен, јылан, канайтыҥ?.. — Давыдов агара берген, тургуза ла Яков Лукич јаар јажы мөлтўреп келген көзиле көрди. — Каршу кылык кылынып туруҥ ба?.. Сен букалардыҥ кажаганына кумак урарга јарабас деп, билбединг бе? Букалар јаба тоңуп калар деп билбединг бе?

— Букаларга санангам... Билбедим — кудай көрўп јат!

— Сен бойыҥныҥ кудайыҥла унчукпа!.. Сен иште ондый кичеемкей кижи билбеген деп, бўтпезим!

Яков Лукич ыйлай берди; тумчугы мыркылдап, јаҥыс ла эрмекти катап-катап айдып турды:

— Ару-чек эдерге санангам... Өтөк јок болзын деп эдерге санангам... Оны ондый боло берер деп, билбедим, јетире сананбадым...

— Бар, керектериҥди Ушаковко табыштырып бер. Сени јаргылаарыс.

— Нөкөр Давыдов!..

— Чык деп, айдып јадым!

Яков Лукич јўре берген кийининде, Давыдов болгон керекти табыланып отурала, сананды. Яков Лукич каршу кылык эдип турган кижи деп сезерге јарабагадый болуп билдирди. Островнов кулак болбогон. Је кезикте кандый бир кижи оны онойдо адаганда, јаҥыс ла бойы бойлорын өштөжип, айдыжып туратандар болгон. Бир катап, Островновты завхоз эдип тутканыныҥ ла кийининде, Любишкин «Островнов бойы да кулак болгон!» — деп, айткан. Давыдов ол ок тужунда, ол керекти шиҥжўлеп көрөлө, көп јыл мынаҥ озо Яков Лукич чын ла аргалу јаткан болгон, оныҥ кийининде, аш бўтпей калган јыл оны јоксураткан, ол орто јаткан кижи болуп калган деп, јартап алган. Давыдов сананып, сананып турала, учында мындый шўўлте этти: «Букаларда болгон јеткерлерде Яков Лукич бурулу эмес, букалардыҥ алдына кумак јайзын деп јакыпаны — ол ару-чек эдип аларга сананганы эмезе ол бойыныҥ јаҥы ижин көргўзерге кичеенип јўреле, јастырган болор. Ол каршуланып турган кижи болзо, онойып мергендў иштебес эди, бир јанынаҥ оныҥ бойыныҥ эки буказы база ол тўбекке тўшкен ине — деп, Давыдов сананды. — Јок, Островнов биске кўўнин берип салган колхоз-

чы, кумакла болгон учурал, тегин ле јастыра керек болгон, факт!» Ол Яков Лукичтиң кичеенип, јылу кажаган эттиргенин, өлөңди канайда чеберлеп турганын, канайда бир катап колхозтың ӱч ады оорый берерде, ол энгирденг ала эртен турага јетире конюшняда аттарга клизма тургузып, олордың ичтери кадалбазын, оорыбазын деп, кендирештиң сарјузын уруп турганын эске алынды; оның кийининде аттарды оорыткан, баштапкы бригаданың конюгы — Куженковты колхозтоң чыгарзын деп, элдең озо шӱӱлте айткан, учында көрөр болзо, чын да ол аттарды неделенің туркунына јаңыс ла арыштың саламыла азыраган эмтир.

Аттарды Яков Лукич кандый ла кижиденг артык кичееп көрӱп турат деп, Давыдов темдектеп көрӱп јӱрет. Давыдов оны ончозын сананала, бойының кереги јок тың кизирегенине, завхозтоң уйалып, бойын бурулу кижидий болгоонып турды. Правлениенің членderинің ортозында тоомјылу болгон, ондый јакшы колхозчыны сӱрекей көмөлөгөнине кемзинип турган, керек дезе ајарбас јанынаң бир катап јастыра эткени учун, оны каршучыл деп бодогон. «Кандый јарабас керек!» — деп, Давыдов чачын ӱрбейте тудуп, эби јоксынып ӱшкӱреле, комнатадаң чыкты.

Яков Лукич колында буулалган јӱлкӱӱрлер тудунып алган, счетоводло куучындажып турды, оның эрди дезе ӧӧркөп калган тыркырап турды...

— Сең Островнов... Сең керегингди табыштырба, иште, факт!.. Је мынаң ары сенде ондый керек болор болзо... Кыскарта айтса, мындый... Районноң малдың эмчизин алдырт, бригадирлерге дезе соокко тоңгон букаларды ишке чыгарбай, божодып ийзин деп, айдып сал.

Яков Лукичтиң колхозко каршу эдерге баштапкы катап ченеп көргөни оны каруузына тургустырбады. Половцев кезек ӧйгө Островновко база јакылта бербей, токтодып салды, нениң учун дезе ӧскө керектер бӱдӱрип турган: алдындагы чылап база тӱнде ого јаңы кижи келген. Ол адын божодып ийеле, турага кирип келди. Половцев оны тургуза ла бойының кыбы јаар апарала, бир де кижи көрбөзин деп, јакылта берди. Олор сӱрекей узак эрмектешти, эртенгизинде эртен тура оморкоп калган Половцев Яков Лукичти бойына кычырып алды.

— Бот, менің кӱндӱлӱ најым, Яков Лукич, бу кижи бистиң союзыбыстың члени болор, бистиң кожо туружачыбыс деп, айдарга јараар, подпоручик, казактар чылап айтса, — хорунжий Лятьевский Вацлав Августович. Сең оны сӱӱп, карузып тур. Бу дезе мен јаткан айылдың ээзи, озогы јаңга бӱдӱп турган казак, је эмди колхозто завхоз болуп иштеп јат... советский служащий деп айдар...

Подпоручик орыннаң туруп, Яков Лукичке ак, јалбак алаканын берди. Бӱдӱминең көргөндө, одус јашту болгодый, катkак, сары јӱстӱ. Кайра тарап салган узун кара быјыраш чачы,

кара сатин чамчазынын туруп калган јаказына једип турды. Чичке эрдинин ўстўнде бујыраш, суйук азу сагал. Сол кӧзи качан да ачылбас болуп јумулып калган, байла, шыркалатканынан болбой кайсын, онын алдында кўскўдеги јалбырактый јўрўми јок кургап калган терези јуурылып калган кокпойып турды. Јумулып калган кӧзи алдында подпоручик болгон Лятьевскийдин сўўнчилў чырайын ўребей, там ла јарандырып тургандый кӧрўнет. Онын кара кӧзи эмди ле сўмелў сыкыйтып ийер, терези тўзеле берер, бойы дезе сўўнчилў подпоручик, јаш ўниле карсылдада каткыра бергендий болды. Таар чылап элбек кӧктӧгӧн кийими ӧнӧтийин эткендий болуп, ээзинин арыбери кыймыктанарына чаптык этпей, онын чўмдеп кийингенин улустан јажырбай турды.

Половцев ол кўн, алдындагызындый эмес, кандый да сўўнчилў болды, Яков Лукичле де јалакай болуп турды. Бир де кереги јок куучынды ол капшай божодоло. Островнов јаар бурылып айтты:

— Подпоручик Лятьевский сенде эки неделе кире ӧйгӧ артып калар, мен дезе бўгўн эңир кире ле берзе, јўре берерим. Вацлав Августович кандый ла немени керексизе, јетирип турарын. Онын јакарузы менин јакаруум, билдин бе? Ондый, Яков Лукич! — тосток тамырларлу алаканын Яков Лукичтин тизезине салып, кожуп айтты: — Удабас баштаарыс! Чыдажатаны узак јок артты. Бистин казактарыска онойдо айдарын, санаалары јарып, омок болзындар, је, эмди бар, биске база эмеш эрмектежер керек.

Половцевти Гремячий Логтон эки неделеге барзын деп турган кандый да јаан керек чыккан болгодый. Яков Лукич оны билип аларга, чыдажып болбой, јилбиркеп турды. Онын учун Половцев качан да онын Давыдовло куучындашканын тындап алган залга киреле, эжиктин јука јарчагаларына кулагын јаба тудуп, тындай берди. Стененин ары јанынан, тӧрдӧги кыптан јўк арайдан ла угулар куучын укты:

Лятьевский. Слерге Быкадоровло тилдежип, колбожып аларга керектўзи аланзу јок. Олордын превосходительствозы слерге јолыгар тужунда, планын, байла, айдып берер... канайда эткежин эптў болор... Бу сўрекей јакшы!.. Сальский округта... Бронепоезд... керде-марда јеңдирзебис...

Половцев. Тссс!..

Лятьевский. Бисти бир де кижи укпай турган болбой?

Половцев. Ондый да болзо... Кайда ла сўрекей ајыктанар керек....

Лятьевский (онон араай айтты, Яков Лукич онын эрмегин улаштырып болбой барды). Јеңдирзебис... канайдар... Афганистан... Олордын болужыла ӧдӧрис...

Половцев. Је, акчаны... ГПУ... (онон ары јаңыс ла: «бу-бу-бу-бу-бу...» — угулды).

Лятьевский. Керек мындый болор: границаны ӧдӧр...

Минскти... Табара... Мен слерди бўдўмјилеп турум, границаның каруулы... Генштабтың бөлўгинде алаңзу јок алар... Полковник, өбөкөзин мен билерим... јолугыжатан јерди... Ол сўрекей јаан болуш ине... Ондый јаан болуш... Керек акчала болушканында эмес ине...

Половцев. Генералдың сагыжы кандый?

Лятьевский. Иженип турум... генерал база катап... көп! Меге берген јакылтаны сөслө... сўрекей уур айалга... Эптў өйди јылыйтпай...

Ўндер торт ло шымырана берди, Яков Лукич ондый ўзўктў эрмектең бир де неме билип болбой салала, ўшкўреле, колхозтың правлениезине барды. Титоктың туразының јаныңа јууктап келеле, темиккен аайынча көзиле паратаның ўстўнде кадап салган ак доско јаар көрөрдө, «Гремячийде Сталиннің адыла адалган колхозтың правлениези» деп, бичип салганын кычырала, оноң улам база ла ичинде токунаа јок боло берди. Оның кийининде подпоручик Лятьевский ле Половцевтиң: «Удабас баштаарыбыс!» — деп, бўдўмјилў айтканын эске алынды, оның кийининде маказырап, бойына чугулданган айасту сананды: «Капшай болзо кайдат! Оноң башка мен колхоз ло олордың ортозында тайкылган бука чылап, эки јара айрыла берерим».

Түнде Половцев адын ээртеп, арчымакка бойының бастыра чаазындарын ла азык салып алала, эзендешти. Половцевтиң соодузы једип калган ады көзнөктиң алдынча канайда туйгагыла чатылдадып, бијелеп өткөнин Яков Лукич угуп јатты.

Јаңы келген кижи токунаазы јок, база черўге турган кижи болуп, чўмеркешпес кижи эмтир.

Түжине ле ол санаазы омок күлүмзиренип, туранын ичине ары-бери телчип, ўй улустарла кокурлажып, таңкының ыжын сўўбес карыган эмегенге амыр бербес болды, Яков Лукичтиң айылына туура кижиден кижи келип, оны көрўп салбазын деп те коркыбай, базып јўретен, оның учун Яков Лукич ого бир катап айтты:

— Слер эмеш чеберленген болзогор... Ајаарбас јанынаң бир кижи кирип келеле, слерди көрўп салардаң маат јок, күндўлў кижибис.

— Меним не, «слер күндўлў» деп, мандайымда бичип салган ба?

— Јок, је слерди кандый, кайдаң келген кижи деп, сураар ине.

— Бичиктер меним карманымда толтыра эмей, је бўтпей кыстап келгедий болзо, ол тужунда бу мандатты көргўзерим... Оныла кожо кайдаар да ödö берер! — деп айдала, койынынаң мызылдап турган кара колмылтык чыгарып келеле, база онойдо ок күлүмзиренип, түрўлип калган терезине бектедип салган, кыймык јок көзиле коркуш јок көрўп турды.

Подпоручиктиң кей јўрўми Яков Лукичке јарабай турды. Анчадала бир катап, качан ол энгирде правлениеден јанып ке-

лерде, сенекте тың эмес куучын, јажытту каткы ла база тудужып јаткандары угулды, ол серењкени кўйдўрип ийерде, кулурдың јармазын урган кайырчактың ары јанында Лятьевскийдиң сынар көзи јалт этти, ого коштой кызыл бөстий кызарып калган келди юбказын төмөн тўжўре тартып, јиткези јаар тўже берген арчуулын јазап турды... Яков Лукич бир де сөс айтпай, кухня јаар баскан, је ол бозогого јеткелекте, Лятьевский оның кийининең келеле, јардын таптап айтты:

— Сен, адабыс, унчукпа... Бойыңның уулчагыңды ачындырба. Бисти, черўчилерди, билериң не кандый? Капшай ла капшуун тудунар улус! Јаш тужунда кем килинчек этпеген, кхе, кхе, кгм... Бу папиросты алып, таңкыла... Сен бойың келдиңле ойноп турың ба? Шилемирди ле сени!

Яков Лукич маңзаарган бойынча папиросты алала, Лятьевскийдиң серењкезинең камызып алды, оның ла кийининде кухня јаар барды. Онызы дезе айылдың ээзин отло сыйлайла, эстеген айас ўредип айтты:

— Качан сени кўндўлеп турарда, темдектеп алза, серењкеле от камызып бергенде, кайра кўндўлў сөс айдар керек. Эх, сен, эш-неме билбес кижи, айла завхоз болуп јат! Озогы тужунда мен сени денщик те эдип албас эдим.

«Мындый көрмөсти кандый неме мойыныма отургузып берди болбогой!» — деп, Яков Лукич сананды.

Лятьевскийдиң шокчыл кылыгынаң, оның сагыжында сўреен коомой боло берди. Уулы, Семён ўйде јок болгон, ол районноң малдың эмчизин экелерге барган. Је Яков Лукич ого бир де эрмек айтпаска сананды, бойы дезе келдин алмар јаар кычырып алала, ондо оны араайынаң ўретти: аргалыкла сойып салды, је ол оның јўзине сокпой, белине ле оноң төмөн сокты, оның учун сокконын керелеер темдектер јок болды. Семён до бир де неме сеспеди. Ол станциядаң түнде јанган, эмегени ого курсак уруп береле, бойы тактаның сыраңай ла кырына отурып аларда, Семён кайкап сурады:

— Бу сен, айылчы кижи чилеп, канайып отурың?

— Менде... катаңы чыккан... — Семённың эмегени кызара берди.

— Сен согононы калашка кожо чайнайла, катаңыга јаба салып алган болзоң, тургуза ла сооро тартып ийер — деп, ол өйдө печкениң јанында учук кадып отурган Яков Лукич килеп, сўмеледи.

Келди оноор кылчас эдип көрди, је каруун јобош айтты:

— Быйан болзын, ада, онойдо до ödö берер...

Лятьевскийге каа-јаада бичиктер экелип турдылар. Ол ондо бичигенин кычырала, тургуза ла печкеге өртөп турар болды. Учы јаар түнде аракылап турар болды, Яков Лукичтиң келдиле ойнобой барды, чырайы сооп, санааркак боло берди, Яков Лукичке эмезе Семёнго шылырап турар јаңы червонецтерди берип, таң бажына ла «јарым литрге» ийип турар болды. Аракы ичип

алганда, ол чала политический јанынаҥ текши шўўлтелер эдип, бойыныҥ шўўлтези аайынча эрмектешкедий болды. Бир катап ол Яков Лукичтиҥ санаазын тўйметти. Оны бойыныҥ кыбы јаар кычырып, аракы ичирелe, көзин сыкыйтып, сурады:

— Колхозты јайрадып туруҥ ба?

— Јок, ненинҥ учун? — Яков Лукич кайкай берди.

— Сен кандый эп-сўмеле иштеп јадыҥ?

— Оны канайда билер?

— Кандый иш өткўрип јадыҥ? Сен мында каршулу иш өткўретен кижи иненҥ... Сен ондо нени эдип јадыҥ? Аттарды стрихнинле[1] корондоп туруҥ ба, иш иштейтен јепселдерди эмезе оноҥ өскө кандый бир немени ўреп туруҥ ба?

— Аттарга тийзин деп, меге јакару берилбеген, карын кичеезин деген... — деп, Яков Лукич чынын айтты.

Калганчы өйдө ол аракы ичпеген, оныҥ учун бир ле стакан аракы ичеле, тўрген эзирип, немениҥ чикезин айдарга белен болды. Хутордыҥ бириктирилген хозяйствозын тыҥыдып, ол ок өйдө бойы ла бузуп турганы учун оныҥ јўреги канайда оорып турганын айдарга сананган, је Лятьевский оны куучындатпай салды; аракыдаҥ бойы уруп ичеле, Яков Лукичке база катап урбай сурады:

— Сен, карыган, тенек кайракан, бисле нениҥ учун колболышкаҥ? Је нениҥ учун деп сурап јадым? Кандый көрмөстиҥ учун? Половцев ле мениҥ киретен јерим јок, бис өлўмге барып јадыс... Эйе, өлўмге! Эмезе бис јеҥип аларыс, је јеҥип аларыс деп, иженерге де јарабас... Јеҥип аларына иженери јўстиҥ бир ле проценти болор, оноҥ көп эмес! Је бистер ондый, коммунисттер айдыжатан чылап айтса, кынјыдаҥ өскө јылыйтар немебис јок, бистиҥ таппай калган немебис јок. Сен дезе? Мен бодозом, сен тегин ле јерге кыйналадыҥ... Тенек кайраканга, сеге амыр ла јадар керек... Сендий немелер социализм төзөп ийер деп, бўтпей турум, је ондый да болзо... слер телекейдиҥ сазыныҥ суун да булгап кирлендирген болзогор, ондо до кем јок болор эди. Тўймеен болор болзо, сени, буурайа берген көрмөсти, адып салар эмезе олјого алала, Архангельский губерния јаар ийе берер. Ондо коммунизмниҥ экинчи катап келерине јетире карагай кезериҥ... Эх, сен, сопок! Мен нениҥ учун тўймеп јадым, меге јарт, мен дворянин ине! Мениҥ адамда кыра салатан јери — беш муҥ кырага јуук болгон, агашту јерлери дезе — сегис јўс кырага јуук болгон. Меге, база мендий ок, өскө дө улуска бойыныҥ ороонынаҥ астыгып, өскө јерге барала, курсагына терлегенче иштеп јўрерге коронду болгон. Је сен? Сен кем ондый? Аш салачы, өтпөктиҥ кабы! Өтөктиҥ коҥузы! Гражданский јуу тужунда слерди, казагаштарды, ас өлтўрген эмес!

— Је мынайда јадар арга јок ине! — деп, Яков Лукич ого

---

[1] *Стрихнин*—кезик тропический өзўмдерден таап туратан коркушту корон.

удура айтты. Каланла тумчалааргa jеде берген, ончозын алып jат, алдынаҥ jадар jадын jок, оноҥ башка дворяндарды ла база ого тӱҥей немелерди бис кайдалык. Мен качан да килинчекке кирбес эдим!

— Ба-таа, калан базып jат! Öскö ороондордо крестьяндар калан төлöбöй турган чылап. Ондо карын көп төлөгилеп jадылар!

— Ондый болбоско керек.

— Мен сени бӱдӱмjилеп jадым!

— Ондо олор канайда jатканын, нени төлöп турганын слер кайдаҥ билеригер?

— Мен ондо jаткам, билерим.

— Онойдордо, слер гран ары jанынаҥ келген турулар ине?

— Сенiҥ не керегиҥ бар?

— Билерге jилбиркеп jадым.

— Көп билер болзоҥ — капшай карый береринг. Барып база аракычак экел.

Яков Лукич аракыга Семенды ийди, бойы дезе jаҥыскан эригип, идиргенге салам обоолойтон таскагаштыҥ алдына эки час кирези отурып, сананды: «Каргышка калган, jӱзи чырчыйган таҥма! Онын куучынынаҥ бажым тижий берди. Ол, мен нени айдар эмежим, бистиҥ керекти jарatпай, туура барат эмеш пе деп, мени ченеп туру эмеш пе, оныҥ кийининде оны Александр Анисимович jедип келзе, ого айдарга jат. Ол кайракан мени торт ло, Хопровты чапканы чылап, jыга чаап салар. Айса болзо, чын онойдо сананып турган болор бо? Jе эрӱӱл кижиниҥ сагыжында не ле болзо, эзирик кижиниҥ тилинде ол болотон jок по... Айса болзо, Половцевле колболыжарга да керек jок болгон болор бо, колхозко бир-эки jыл араай jадып, сакыыр керек? Айса болзо, башкару, колхозтордыҥ кереги jылбай барза, бир jылдыҥ бажында олорды токтодып салар болор бо? Ол тужунда мен база ла jакшы jада берер эдим... Эх, кудайымай, кудайымай! Эмди кайда кирер? Мен бажымды алып jӱрӱп болбос болорым... Эмди байла, кайда да тӱҥей... Ӱкӱни төҥöшкö дö сок, төҥöшлö ӱкӱни де сок, ошкош ло ӱкӱ тирӱ артпас...»

Салкын чырбагалдаҥ öрӱп эткен чеденди ажып, идиргеннiҥ ичин ээлеп, ары-бери согуп турды. Ол öткӱштиҥ jанында тӱжӱп калган саламды jууп алала, клатка экелип, ийттер казып койгон коктуйактарга тыктап салды, клаттыҥ туураларында сарбайып калган бош саламды сыймап, тарап турды. Клаттаҥ кургак карды бурлатты. Салкын jаан, кӱчтӱ, соок болды. Салкын кажы jанынаҥ согуп турганын билип аларга, Яков Лукич узак ченежип турала, онойдо ло билип болбоды. Салкын клатты айландыра ла айланып, бойы бойын сакыжып, бастыра төрт jанынаҥ согуп тургандый болды. Саламдагы чычкандар салкынга тӱймежип, jорголошкылай берди. Чычкандар сыгырыжып, бойларының jажытту jолыла jорголошкылап, кезик аразында Яков Лукичтиҥ кайра jадып алган обоозыныҥ jанына jууктап келип турат. Салкынды, саламныҥ шылыражып турганын, чычкандар-

дың чыңгырыжып турганын ла колодецтиң агажының кыјырап турганын угуп, Яков Лукич уйкузырай бергендий болды: түндеги бастыра ла табыштар ыраак јерден музыка угулып јаткандый болды. Ол јарымдай јумуп алган, јажы агып турган көзиле јылдызы көп теңгери јаар көрүп, саламның ла јалаңгның салкынының јыдын тынышла тартынып турды; айландыра турган бастыра не-немелер ого кандый да јакшынак ла јап-јарт болгондый билдирди...

Је түн ортозында Войсковой деп хутордоң Половцевтең атту элчи келди. Лятьевский конвертинде «В. түрген» деп, темдектеп салган бичикти кычырала, кухняда уйуктап јаткан Яков Лукичти тургусты:

— Ме, мыны кычыр.

Яков Лукич көзин јыжып, Лятьевскийдиң адына бичиген бичикти алды. Бичик бичийтен книжкадаң үзүп алган листке, чернила эдер карандашла, кезик јерлеринде «ять» знакту, кезик јерлеринде «кату» знакту эдип јап-јарт мынайда бичиген эмтир:

«Господин подпоручик!

Большевиктердиң Төс Комитеди аш салып турган јурт албатының ортозынаң колхозторго үрен эдерге аш јууп јат деп, биске бүдүмјилү јерден табыш јетти. Чынынча алар болзо, ол ашты гран ары јанына аткарарга јадылар, аш салып тургандар дезе, ол тоодо колхозчылар да, аштаң торолоор. Совет башкару бойының калганчы күндерине јууктап клееткенин билинип, калганчы ашты садып, Россияны торт ло түредип јат. Слерге, эмдиги өйдө Гремячий Логто бистиң Союзтың туружачызы болуп турган кижизине, Гремячий Логто јаткан албатының ортозында ашты јуудырбаска јартап иш өткүрзин деп, јакару берип јадым. Бу мениң бичигимдеги керекле Я. Л. таныштырала, тургуза ла ого јартап айдатан иш өткүрзин деп, јакылта беригер. Ашты уратанын канча ла бар аргаларла буудактап, үзер керек».

Эртен тура Яков Лукич правлениеге кирбей, Банникке ле «Донды айрып алар Союзка» бойы тартып алган арткан улустарына барды.

24 бажалык

Агитколоннаның командири Кондратько Гремячий Логто артызып салган үч кижилү бригада үрен аштың фондын јууйтанын баштай берди. Бригаданың штабы кулактардың бир ээн туразында турды. Јаш агроном Ветютнев эртен турадаң ала Яков Лукичтиң болужыла јаскыда салатан аштың планын тургузып, чокумдап турды, келип турган казактарга јурт хозяйство башкарар керегинде суравтарга каруу берип турды, арткан өйлөрдө үрен аш уратан алмарга келип турган ашты арутаганын, корондогонын көрүп турды, каа-јаада бойының айтканынча, «ветеринарить» эдип баратан: кандый бир кижиниң оорый бер-

ген уйын эмезе койын эмдеерге барып келетен. Барып келгени учун јалын кандый ла немеле алып туратан, малы оорыган кижиниҥ айылына ажанып алатан, кезик аразында нөкөрлөрине бир айак сүт эмезе кайнадып салган бир көөш картошко экелип турар болды. Арткан экүзиниҥ бирүзи — округтыҥ государственный кулур тартатан теерменниҥ вальцовщиги Порфирий Лубно ло сүт заводтоҥ келген комсомолец Иван Найденов штабка Гремячийдиҥ јурт јаткандарын алдырып, алмардыҥ заведующийиниҥ берген списогы аайынча алдырып келген кижи канча кирези үрен урганын көргүлеп, олорды күчи јеткенче агитировать эдип турдылар.

Баштапкы ла күннеҥ ала иштеп турган иштиҥ аайынаҥ үрен аштыҥ фондын уратаны сүрекей күч ле база өйине бүдүрип болбос болотоны билдире берди. Үрен ашты капшай јууп алары керегинде бригаданыҥ ла јербойындагы ячейканыҥ өткүрип турган ижине колхозчылардыҥ көп сабазы ла алдынаҥ јаткандар буудак эдип, үрен урарынаҥ мойножып тургандар. «Ашты гран ары јанына апарарга јууп јадылар деп, ашты бу јылда салып болбос, удабас ла јуу башталар» деп, көп куучындар јүрди... Нагульнов күнүҥ ле сайын јуун јууп алала, бригаданыҥ болужыла улуска јартап айдып, көп куучындарды илезине чыгарып «совет башкаруга каршулу пропаганда» өткүрип турган улусты билип ле алза, олорды кайралы јоктоҥ кату бурулаар деп, кезедип туратан, је ашты экелип уруп тургандары сыраҥай коомой болды. Јуртсоветке эмезе бригаданыҥ штабына барбаска казактар үйдеҥ кайдаар-кайдаар: одынга эмезе өлөҥгө, ол эмезе јанында јаткан айылга барып, онула кожо шакпыртту күнди өткүргилеп, көрүнбес јерге отурарга эртен турадаҥ ала јүргүлей беретен. Үй улустар јуунга торт келгилебей турдылар, качан јуртсоветтеҥ айылдарына кижи келгенде, үй улустар кыска сөслө каруун берип турдылар: «Өбөгөним үйде јок, мен билбезим».

Кемниҥ де күчтү колы ашты бердирбей, тудуп тургандый болды.

Бригаданыҥ штабында мындый куучындар болуп турар болды:

— Үрен ашты урдыҥ ба?

— Јок.

— Ненииҥ учун?

— Аш јок.

— Канайып јок?

— Онойып ла, јок. Үренге артырарга санангам, оныҥ кийининде аш белетеерине бергем, бойымда дезе јиирге неме јок болгон, оныҥ учун јип салгам.

— Сен канайткаҥ, аш чачарга сананбаганаҥ ба?

— Сананып та турза, јок то...

Көбизи үрен эдетен ашты государствого бергенис — деп, актанып тургандар. Давыдов — правлениеде, Ванюшка Най-

денов — штабта списоктордоң аш белетейтен пункттың квитанцияларынаң бедиреп, ӱрен аш урбай, мойноп тургандарда артып калган ӱрен ашты таап турдылар. Мыны билип аларга кезик аразында јирме тогус јылда канча пуд аш согуп алганын, канча кирези ашты государствого бергенин бодоп, артканын билип алып турдылар. Артык ашту улус јарталып чыгып келген де болзо, олор аш урарынаң мойноп, сӧзин былаашканча ла туратандар:

— Блааш јок, буудай арткан болгон. Је слер билеригер ине, нӧкӧрлӧр, хозяйстводо кандый болуп јат? Бис ашты беске јокко јип, кемјӱ јогынаң чыгымдаарына ӱренип калганыс. Мениң билеме кажы ла айда бир пуд аш јиир эдип артырып бергендер, мен дезе кӱнине ӱч-тӧрт фунттаң јип јадым. Өскӧ јӱзӱн-јӱӱр кожумак курсак коомой болгонының шылтузында аш кӧп јиилип јат. Оның керегинде чыгым кӧп. Аш јок, керек болзо, тинтигер!

Ячейканың јуунында Нагульнов хутордо ӱрен ажын урбаган аргалу јаткандарды тинтиир деп, шӱӱлте айтты, је бу шӱӱлтени Давыдов, Найденов ло Разметнов јаратпай салдылар. Ӱрен аштың фондын јуур керегинде райкомның директивинде тинтӱ этпезин деп, сӱрекей кату јакыган.

Бригаданың ла колхозтың правлениезининг ӱч конок иштегенининг учында колхоз секторында 480 пуд, алдынаң јаткандардаң дезе бастыра 35 пуд ӱрен аш урулды. Колхозтың активи бойының уратанын бастыразын уруп салгандар. Кондрат Майданников, Любишкин, Дубцов, Демид Молчун, Щукарь ӧбӧгӧн. Аркашка Менок, кузнец Шалый, Андрей Разметнов ло онон до өскӧлӧри ашты баштапкы ла кӱнде экелдилер. Эртенгизинде, эртен тура јонның алмарына эки унаалу Яков Лукичтиң Семены ла Яков Лукич бойы јортуп келди. Лукич тургуза ла колхозтың правлениези јаар барды, Семен дезе ашту таарлар тажып турды. Ашты Демка Ушаков бескелеп алып турды. Тӧрт таар ашты Семен апарып уруп ийген, бежинчизин ураргa таардың оозын чечип ийерде, Ушаков ого шоңкор чылап, удура келди:

— Мындый ашты сениң аданг ӱрен эдерге сананды ба?—деп. бир ууш аш алала, Семеннын тумчугына јууктадып келди.

— Кандый эмтир, — Семен кызарып чыкты. — Сен кылчыр көзиңле буудайды кукуруза деп бодогон болорың ба!

— Јок, кукуруза деп эмес! — Мен кылчыр да болзом, сендий куурмакчыдаң көскӱр! Сен адаңла экӱ· экӱлегер кӱлӱктер, би-ле-е-рис. Бу не, ӱрен бе? Је сен тумчугың туура тартпа! Сен мениң ару ажыма нени уруп салдың, јыланның бажы?

Демка Семеннын јӱзине алаканын тӱртӱп турды, алаканда дезе тобракка колыштырып салган чӧптӱ аш болгон.

— Мен эмди ле улустарды кычырып ийерим...

— Је сен кышкырбазаң. — Семен коркый берди. Бир таарды энделип, јастыра тартып келген турус. Эмди ле солып ийерим... Не коркуштанып турың! Куру бочколор апараткан ат чылап, не

калырап турың? Јастыра болды, солып экелерим деп айтпай кайтым..

Демка алып келген он төрт таар аштаң алты таарын албай салды. Качан Семен албай салган аштың бир таарын көдүрип болбой, көдүришсин деп сурааарда, Демка укпаачы кижи болуп, беске јаар кайра бурылып алды.

— Анайдарда, болушпаска турың ба? — деп, ўни тыркырап, Семен сурады.

— Јўзиң кайда, айылыңда көдүреринде, байла, јеңил болгон болбой кайсын, эмди дезе уур боло берди бе? Ондый кижи бойың көдүр!

Кызара бергенче албаданып, Семён таарды тууразынаң тудала, алып јўре берди...

Оның кийининде эки күн ўрен экелбедилер. Ячейканың јуунында өрөкө сайын јўрўп јуур деп јөп чыкты. Давыдов алдындагы күнде планнаң башка бир канча гектар јерге күйгекке чыдамкай, јаскыда чачатан буудайдың ўренин таап аларга, јанындагы райондо селекционный станцияга барган, өткөн јылда ондый буудай станцияның ченемелдў јалаңына узак өйгө јаңмыр јаабай, кааң болуп турарда, күйбей, јакшы тўжўм берген болгон. Селекционный станциядаң экелген өскө јерде өзөтөн — «ак ўрендў» буудайды ла јер бойында өзөтөн «калифорнийский» буудайды карчыштырып тапкан јаңы ўрен керегинде Яков Лукичтиң ле бригадир Агафон Дубцовтың ортозында көп куучын болгон, Давыдов дезе калганчы өйдө тўн тоозына ла агротехнический журналды сўрекей кичееп кычырып, станцияга барып, јаңы буудай таап алар деп шўўнди.

Јоруктаң ол 4 мартта јанды, ол јанардаң бир күн озо мындый керек болгон. Экинчи бригадага болужарга чыгарылган Макар Нагульнов эртен турадаң ала Любишкинле экў одуска јуук өрөкөгө јўрўп келген, энгирде дезе, качан јуртсоветтең Разметнов ло качызы јўре берерде, түште бараргa өй јетпей калган айылдардың ээлерин алдырган. Төрт кирези кижини керектиң аайына чыгып болбой божодып ийген. «Ўрен эдетен аш јок. Карын государство берзин» деп айдыжат. Озо баштап Нагульнов олорло јобош куучындажып турган, оның кийининде јудуругыла столго согуп тура берди.

— Слер аш јок деп, канайда айдып јадыгар? Слер, Константин Гаврилович, күскўде ўч јўс пудка јетире аш согуп алдыгар не?

— Сен мениң учун государствого аш бердиң бе?

— Сен канчаны бердиң?

— Јўс одус пуд.

— Артканы кайда?

— Билбей турың ба, кайда? Јип салгам!

— Төгўндебе! Ол кирези аш јиген болзоң, сениң кардың јарыла берер эди! Билең алты ла кижи, ол кирези ашты канайда

јиир. Эрмек јогынаҥ ла тартып экелеер, оноҥ өскө колхозтоҥ тургуза ла сүрүп саларыс!

— Колхозтоҥ чыгарыгар, мени канайдатан эдигер, онойдо эдигер, аш јок деп айдып јадым, чын, кудай бу туру! Процент кожуп төлөйтөн дө болзо, башкару берзин...

— Сен совет башкаруны соорорго амтажый берген! Аш чачатан, өлөҥ кезетен машиналар аларга кредиттеҥ алган акчаҥды кредит нөкөрлигине јандырып төлөдиҥ бе? Ондый болбой кайсын! Ол акчаны төлөбөгөҥ, оныҥ үстүне аш бербей күјүренип јадыҥ?

— Аш чачатан, өлөҥ кезетен машиналар ошкош ло эмди колхозто, бойыма тузаланарга келишпеди де, эмди карып айдарга да јарабас!

— Сен ашты тартып экел, оноҥ өскө сеге коомой болор! Төгүндеерге темиге берген! Уйалар керек.

— Аш менде бар болгон болзо, мен оны бойымныҥ акту санаамла берер эдим...

Нагульнов канайып та чирежип, канайып та айдып турганда, је үренин бербес күүндү улусты божодып турарга келишти.

Олор эжикке чыгала, эки минут кирези сенекте куучындажала, оныҥ кийининде баскыштар кыјырай берди. Јаан удаган јок алдынаҥ јаткан Григорий Банник кирип келди. Ол, байла, јаҥы јуукта јуртсоветтеҥ чыккан колхозчыларла, куучын кандый болуп божогонын билип ийген болбой кайсын, оныҥ эрдининҥ толыктарында, бойын эмеш бийик тудунып, күлүмзиренип тургаҥы билдирди. Нагульнов калтырап турган колыла, столдо јаткан списокты түзеде сыймап, араайынаҥ айтты:

— Отур, Григорий Матвеевич.

— Кычырганыгар учун, быйан болзын.

Банник будын талтайта отурып алды.

— Сен, Григорий Матвеевич, үренди не экелбей турыҥ?

— Мен оны не керек экелетем?

— Колхозчыларга ла алдынаҥ јаткандардыҥ үрен ажын јаҥыс јерге јуур деп, јоннын текши јууны јөп чыгарган эмес беди. Үрен сенде бар ба?

— Канайткан деп, бар эмей база.

Нагульнов список јаар көрди: Банниктиҥ өбөкөзиниҥ одожында «1930 јылда јаскыда салар эдип темдектеп турган ажыныҥ тоозы» деген графада 6 деп тоо турды.

— Сен бу јылда 6 га буудай чачарга турган эмезиҥ бе?

— Ондый, ондый.

— Анайдарда, төртөн эки пуд үрен сенде бар?

— Бастыразы бар, јазап арутап салган алтындый үрен!

— Је сен күлүк ле болуптырыҥ! — Нагульнов јеҥил үшкүрип, оны мактады. — Оны сен эртен јоннын алмарына апарып сал. Бойыҥныҥ таарларыҥла да артырып салзаҥ кем јок. Алдынаҥ јаткан улустыҥ үренин, ол оны кошпоско турган болзо, бис бойлорыныҥ таарларыла да алып јадыбыс. Ашты алып эке-

леле, бескелеп, заведующийге табыштырарың, ол дезе, тааргa сургучтап печать салала, расписка берер, јаскыда дезе бойынның ажынгды бүткүлинче алып аларың. Көп улус ашты артырбай јип салганыбыс деп комудажып јадылар. Алмарда дезе ол ижемчилү коруланып јадар.

— Је сен, Нагульнов, токто!—Банник күлүмзиренип каткырала, сагалын сыймады. — Сенинг ол айтканың јарабас. Ашты мен слерге бербезим.

— Ол ненинг учун ондый болотон, айдып бередиң бе?

— Ненинг учун дезе ол менде ижемјилү чеберлелер. Оны слерге берер болзо, јаскыда куру таарды да алып болбозың. Бис үредүлү боло бергенибис эмей!

Нагульнов сарбайып калган кабагын јуурып ийди, бойы эмеш кугара берди.

— Сен совет башкаруга бүтпес учурың бар ба? Анайдарда бүтпей турың ба?

— Чын ла бүтпей јадым! Слердиң төгүнигерди бис укканыбыс!

— Оны кем төгүндеген? Канайда? — Нагульновтың јүзи оноң тың кугара берди, араай туруп чыкты.

Је Банник оны ајарбай тургандый, јалбак бек тиштерин көргүзип, база онойдо ок күлүмзиренип турды, јаңыс эрмектенерде чугулданганына үни тырлап турды:

— Ашты јууп алала, керепке салып, өскө ороондорго аткарып ийеригер. Партийныйлар чачын кезип салган эмегендериле соодоп јүрзин деп автомобильдер садып аларга ба? Бистиң буудайыбысты неге берип јатканыгарды бил-е-е-рибис! Тең праволу јадарына једип келгени ол бо!

— Сен јүүле бердиң бе, көрмөзөк! Сен нени калырап турың?

— Сени де тамагыңнаң келип тудуп алза, эрик јок јүүлерин! Јүс он алты пуд государствого апарып бергем! Эмди дезе калганчы үрен ажымды аларга туругар... Менинг балдарымды... горолодорго...

— Унчукпа! Төгүндебе, көрмөс! — Нагульнов јудуругыла столго сокты.

Счеттор столдоң јерге түже берди, чернила торгулала, төгүле берди. Суйук көгөлтирим чернила чаазынның үстүнче агып барала, отурган Банниктиң будыктап салган тонының үстүне төгүлди. Банник оны колыла арчып салала, туруп чыкты. Көзи онын курчып, эрдиниң куйуларында көбүк агарып, кыркылдууш үнile ол кыйгырып чыкты:

— Сен меге күчүркенбе! Сен бойынгның эмегенинге Лушкага столды јудурукта, мен сенинг эмегенинг эмес! Эмди јирмезинчи јыл эмес, билдиң бе? Ашты дезе бербезим. Менең кедери тур!

Нагульнов оноор стол ажыра энчейерге сананала, је тургуза ла ойто кайра болуп, түзеле берди.

— Сен... Кемниң куучынын айдып јадың?.. Сен, контра, мында меге нени айдазың? Социализмди электеп, каткырып туруң

ўба, јылан? Эмди ле...—ол сөс айдып болбой, тынаарсып турала, арай ла онгдонып алала, јўзиндеги јелимдий терин арчып, айтты: — Сен меге эртен ашты экелерим деп, тургуза ла бичик бер, оноң башка эртен ок мен сени ийер јер јаар аткарып ийерим. Ондо сен мындый куучынды кайдаң укканыңды эрик јок айдып береринг!

— Сен мени арестовать эдетен болзоң, эт, је бичик бербезим, ажымды да бербезим!

— Бичи деп јадырым!..

— Эмеш сакып ал...

— Мен сенең јöплö сурап јадым...

Банник эжик јаар басты, је ол ичине батпай келген чугулын торт ло тудунып болбой, эжиктиң тутказынаң тудуп айтты:

— Эмди ле барала, ол ашты чочколорго уруп берерим! Слердий öскö јимекчилерге бергенче, чочколор јизин!..

— Чочколорго? Ўренди бе?!

Нагульнов эки ле калыйла, эжикте келди, карманындагы колмылтыкты чыгара тартала, онула Банникти шыкшыдына согуп ийди. Банник тентирилип, стене јаар кайра јöлöнöлö, стенениң ак чередине арказы јыжылып, пол јаар араай јыгыла берди. Шыкшыдында јара согулган јерденг чачын ўлўштеп, кара кан мöлтўреп чыгып келди. Нагульнов дезе билинбей, јерде јаткан кижини бир канча катап будыла тебеле, туура база берди. Банник суудаң чыккан балыктый, бир-эки катап эстейле, оныг кийининде стенеден тудунып, туруп келди. Бут бажына арайдаң ла туруп келерде, каны тыңаа берди. Ол унчукпай канын арлады, черетелип калган сыртынаң черет буркурап турды. Нагульнов графиннең баларсып јылып калган сууны ичерде, тижи кырына чатылдап турды. Туруп келген Банникти көстиң кырыла көрöлö, ого јууктап базып келип, колтуктап алала, столго экелип, ийде салды, колына карандаш береле:

— Бичи! — деди.

— Мен бичип берерим, је бу керек прокурорго једер... Колмылтыктың алдында мен нени де бичип берерим... Совет башкару тужунда кижи сокпойтон... Је ол — партия оныг учун сенің бажыңды сыймабас! — деп, Банник отургушка отурала, тамагы кыркырап эрмектенди.

Нагульнов одожында туруп алала, мылтыгының мажызын кайра тартып алды.

— Эйе, контра, совет башкаруныг, партияның адын адай бердиң бе! Сени албатының јаргызы јаргылабас, је тургуза ла мен бойымның јаргымла јаргылаарым. Бичибес болзоң, јыланды сени адып саларым, оныг кийининде сенің учун он до јылга болзо, тўрмеге отурайын! Совет башкаруны јамандап айткылаарга мен сеге бербезим! Бичи: «Расписка». Бичидиң бе? Бичи: «Мен азыйдагы калапту акгвардеец, мамонтовец, колымда мылтык-јепселдў Кызыл Черўге удурлашкам, эмди бойымның сöзимди ойто алып турум...». Бичидиң бе?.. «...бойым-

ның сөзим ВКП(б)-ны јамандап айткан сөс». ВКП-ны јаан буквала бичи, бичидиң бе? «база совет јаңга, мен јажытту контра да болзом, эмди онойтпозым деп, чертенип турум...»

— Бичибезим! Сен мени ненің учун албадап туруң?

— Јок, бичириң! Сен мени канайдар деп бодогоң? Мени актар шыркалап, кенедип салган, сениң сөзинди тегин артызып койот деп, туруң ба? Сен менің көзимче совет башкаруны электеп јамандап турар, мен унчукпай отуратан турум, а? Бичи, тынынды кыйып койорым!..

Банник столго көңкөрө јадала, колындагы карандажыла база ла лист чаазынла араай јорголодо бичий берди. Нагульнов сабарын колмылтыктың мажызынаң албай, кезем айдып турды:

— «...мен јажытту контра да болзом, је бастыра ишкүчиле јаткандарга баалу болгон, ишкүчиле јаткандар көп канын төгүп, једип алган совет башкаруга мен оосло до, бичикле де, керекле де каршу јетирбезим. Оны јамандап каралабай, бастыра телекей үстүнде революцияны сакып отурарым, ол революция бисти, телекей үстүндеги бастыра өштүлерди јок эдип салар. Оның үстүне совет башкарунын јолына туура турбай, салатан ажымды јажырбазым, эртен, марттың үчинчи күнинде, 1930 јылда үрен ажымды јонның алмарына апарып берерим...»

Бу өйдө комнатага садучы ла үч колхозчы кирип келдилер.

— Сенекке эмеш сакып алыгар? — деп, Нагульнов кыйгырала, јүзин Банник јаар бурып, онон ары куучындады: «...төртөн эки пуд үрен буудайды уруп саларым. Оның учун колымды салып турум». Колың сал!

Јүзи ойто кызарып келген Банник колын салала, туруп алды.

— Сен мының учун карууна турарың, Макар Нагульнов!..

— Бистиң кажыбыс та болзо, бойының эткен кереги учун карууна турар, је ашты эртен экелбезең, өлтүрип саларым!

Нагульнов расписканы бүктеп, көгөлтирим чамчазының төш карманына салып алды, колмылтыгын столго салала, Банникти эжикке јетире үйдеп салды. Ол јуртсоветте түн ортозына јетире отурды. Јуртсоветти каруулдап отурган кижини бир де јерге барбазын деп јакыйла, үрен экелбей мойноп турган база үч колхозчыны куру комнатага оның болужыла сугуп салды. Түн ортозы өткөн кийининде арыганынаң оодылып калган, узун алаканына семтейип калган бажын салып алала, јуртсоветтиң столының јанына уйуктай берди. Таң адарына јетире Макар түжинде јалаңа јайылып калган суудый, јазалду кийимдү көп улус үзүк јогына базып браатканын көрди. Улустың ортозында атту черү браатты. Јүзүн-јүүр өңдү аттар јалаңла клеедерде, олордың туйгагының табыжы јайып салган таланың үстүнче эскадрон барып јаткандый ненің де учун сүрекей тың күңүреп турды. Оркестрдиң мөңүн, мызылдап турган трубалары кенетийин Макарга сыраңай јуук «Интернационал» ойноп берди, Макар оны угарда, јаантайын болотон чылап, јүреги типилдеп, тамагы тыксып турганын билин-

ди... Ол ödүп брааткан эскадроннын учында 1920 јылда Каховканын алдына јуу-согушта врангелецтерге өлтүрткен најызын— Митька Лобачты көрүп ийди. Је кайкабады, карын сүүне берди, улустарды ары-бери ийде салып, ödүп јаткан эскадрон јаар «Митя! Митя! Ого тур!» — деп, бойынын үнин уктай кычырды. Митька ээрде Макар јаар бурылала, öскö танаш эмес кижини көргöндий, оны јилбиркебей көрöлö, јелдирип јүре берди. Ол ок öйдö, Макар бу ок јылда Бродтын алтыгы јанына поляктардын огынан өлгөн, алдында бойынын тил јетиреечизинин Тюлимнин мактадып клееткенин көрди. Тюлим он колыла Макардын адынын тискининен јединип алган, мактадып клеетти. Ат дезе, база ондый ок, буды ак, каткак бажын бийик кödүрип, мойынын корчойтып алган, једекте келип јатты...

Түниле салкынга кыймыктанып јаткан тышјанындагы ставеньдер кыјыражарда, Макар оны музыка деп угуп, туранын үстин јапкан таланын калыраганын — аттардын тибирти деп угуп јатты... Разметнов јуртсоветке эртен тура алты часта келерде, Нагульнов уйуктап јатканча болгон. Марттын эртен турадагы күреӊ јаркыны Макардын куу јаагын јарыдып турды, јүзинде кандый да күлүмзиреништ болды, салбайып калган кабагы араай кыймыктап јатты... Разметнов Макарды јайкап ойгозоло, арбанды:

— Керекти эдип салала, уйуктап јадын ба? Сүүнчилү түштер көрүп, күлүмзиренип јадын! Банникти сен нениӊ учун соккоӊ? Ол таӊ адып ла келерде, үрен ажын экелип уруп салала, ол ло тарыйын район јаар јүре берген. Любишкин меге јүгүрип келеле, Банник милицияга комудал угузарга барган деп айдып јат. Давыдов јанып келзе, не деп айдар? Эх! Макар!..

Нагульнов алаканыла эби јок уйуктаганынаӊ тижип калган јүзин сыймап, сананып күлүмзиренди:

— Андрюшка! Мен кандый түш түжедим! Сүреен јараш түш!

— Сен бойынгнын түжингди куучындаарын токтот! Сен Банник керегинде меге куучында.

— Мен ондый коронду јылан керегинде куучындаар да күүним јок! Ашты экелген дединг бе? Је анайтканда сагыжына кирген туру... Төртөн эки пуд үрен ас неме эмес ине. Кажы ла контраны колмылтыкла јаӊыс катап сокkондо, төртөн пудтаӊ аш чыгып туратан болзо, мен јаантайын бойымныӊ јүрүмимде анайып ла иштеп јүрер эдим: базып јүрүп, олорды согуп турар эдим! Ондый сöстöрдиӊ учун оны онон тыӊ согор керек болгон! Буттарын кийин јанынаӊ чупча тартпаганыма ол сүүнзин! — Көзин коркушту јалтырадып, айдып божоды:—Ол көрмöс генерал Мамонтовло кожо јүрген ине? Бис оны Каратала йга эжиндирбегенче ле, бисле тартышкан, эмди дезе база бастыра телекей үстүндеги революцияга каршу эдерге јолго туура турарга ченеп јат! Ол меге мында совет башкаруны, партияны јамандап кандый куучындар айткан? Мен мында ого чугулданганымнаӊ бажымныӊ чачы үрпейе берди.

— Не де болгон болзо, је сенинг соготон учурынг јок болгон, торт ло оны арестовать эдер керек болгон.

— Јок, оны арестовать эмес, өлтүрип салар керек! — деп, Нагульнов колын јаңыды. — Нениң учун мен оныг төбөзин ойбодым не? Билбей де турум! Онойдо этпегениме кородоп турум!

— Сени тенек деп айтса — өөркөй береринг, је сенинг тенегингди дезе сускула да түгезип болбос! Давыдов јанып келзе, ондый керек учун сенинг куйругынды јакшы толгоор!

— Семен јанып келзе — менинг кылыгымды јарадар, ол сендий будагаш эмес, башка кижи!

Разметнов каткырала, бүктеп алган сабарыла столдың үстин токулдадала, оның кийининде Макардың мангдайын токулдадып айтты:

— Табыжы түнгей болтыр!

Је Макар чугулданып, оның колын туура тудала, тонын кийе берди. Эжиктинг тутказынаг тудунып алала, бажын кайра бурыбай айтты:

— Эй, сен, сагышту кайракан! Ол, куру кыптагы, оок буржуйларды чыгарып сал, олор ажын тургуза ла тартып экелзин, оног башка барып јунунып алала, ойто келзем, катап отургузып саларым.

Разметновтың кайкаганынаг көстөри мангдайына чыга берди... Ол јуртсоветтинг архивтери ле база өткөн јылда райондо јурт хозяйстволың выставказына апарып келген экспонаттары јаткан кып јаар басты, эжикти ачып ийерде, ондо үч колхозчы отурган эмтир: Краснокутов, Антип Грач, јабызак сынду Аполлон Песковатсков. Азыйгы газеттерди төжөнип алала, олор јакшы конуп алган эмтир, Разметнов кирип келерде, олор туруп чыктылар.

— Мен, нөкөрлөр, слерге... — деп, Разметнов айдарга турганча, арестовать эттирген улустың бирүзи, карый берген Краснокутов ортозына кирижип айтты:

— Је оны незин эрмектежер, Андрей Степанович, сөс јок, бис бурулу... Божодыгар, тургуза ла ашты экелерис... Бис мында түниле бойы бойыстың ортобыста эрмектежеле, ашты апарар деп шүүштибис... Килинчекти незин јажырар, буудайды колыбыстаг божотпоско сананганыс...

Разметнов јаңы ла Нагульновтың арай келишпес эткен јастыра кылыгын айдарга турган болгон, је керектинг чын аайын көрүп турала, тургуза ла өскөртө берди.

— Алдында онойдо эдер керек болгон! Слер колхозчылар ине! Үренди көмөргө уйат эмес пе!

— Бисти божодыгар, өткөн керекти не коскорор... — деп, кара сагалын кыймыктада күлүмзиренип, Антип Грач айтты. Разметнов эжикти јаанада ачып, стол јаар барды, оның санаазына кенетийин мындый сагыш кирди: «Айса болзо, Макар акту? Јакшы тынгыда сыга базып ийзе — јаңыс ла күн уруп салар эди!»

25 бажалык

Давыдов селекционный станциядан он эки пуд арутап койгон буудай алала, барган кереги ырысту болуп, сүүнип жанды. Айылдын ээзи үй кижи ого курсак урарга белетеп тура, ол жоруктап жүргенче, Нагульнов мында Григорий Банникти соккон, бир түнге үч колхозчыны журтсоветте отургускан деп, куучындап берди. Оныг керегинде табыш бастыра Гремячий Логко жайыла берген болгодый. Давыдов менгдеп ажанып алала, токулап болбой, правление жаар барды. Ондо ого айыл ээзи үй кижининг айтканынча ла айдып, канайда болгонын учынаг бери жартап бердилер. Нагульновтын эткен кылыгын көдүрези башка-башка шүүп турдылар: кезиктери жарадып турды, кезиктери жаратпай турды, бир кезиктери дезе торт ло унчукпай турат. Любишкин Нагульновко болужып турды. Яков Лукич дезе эрдин жуурайта тудуп алган, Нагульновтын күчи ого түшкендий, чырайы соок отурды. Жаан удаган жок, правлениеге Макар бойы келди. Бүдүжинеғ көргөндө, ол тегиндегизинеғ кату кептү болгон. Давыдовло табылаңып туруп эзендешти, је оноор көрөрдө, каран жүрексип көрди. Экү ле отурып алала, Давыдов онон токтодынып болбой, кезем сурады:

— Сенде бу кандый солун табыштар боло берди?

— Уккаң, база неге сурап туруң...

— Үрен ашты жууры учун сен ондый эп-аргала агитировать эдип туруң ба?

— Ол меге ондый жаман сөс айтпазын! Өштүнің, ак бандиттиң өчөгөнин угарына сөзим бербедим.

— Сен бу керектең улам өскө улус канайда эдерин сананып алдың ба, политический жанынаң бу керек канайда көрүнер?

— Ол тужунда сананарга бош жок болгон!

— Ол каруу эмес, факт! Башкаруны жамандап айтканы учун сен оны арестовать эдер учурлу, је сокпос керек болгон! Сенің ондый кылыгың — коммунистти уйатка салып жат! Факт! Бис бүгүн ле сенің керегинде ячейкада сурак тургузарыбыс. Сен бойынгның эткен кылыгынгла биске көрзөң кандый чаптык эдип жадың! Бис оны жаратпай жадыбыс, шүүр учурлубыс! Оның керегинде мен райкомноң јөп келерин сакыбай, колхоздың јуунында айдарым, оноң башка бис унчукпай өткүрер болзобыс, бу керекте бисти јаңыс јөптү, јаңыс санаалу деп, колхозчылар сананар. Јок, карындаш! Бис сени ылгап, жаман кылыгынның аайына чыгарыс. Сен — коммунист, эткен кылыгың дезе жандармның кылыгындый. Коркушту уйат болды! Ондый керек учун көрмөс сени токпоктойтон болзо!

Је Нагульнов оны жастыра эткенин билинип алзын деп, коммунист кижиге онойдо эдерге жарабас, политический де жанынаң сүрекей жаман кылык деп Давыдов айдарда, ол торт ло бука чылап өчөжип, карууна мынайда айтты:

— Мен оны чын сокком! Соккон до эмес, јаңыс ла катап јудуруктап ийгем, оны јакшы тың токпоктоор керек болгон. Ары тур! Мени ӱредерге эмди орой, мен — партизан, бойымның партиямды јӱзӱн-башка өштӱлердиң табарузынаң канайда корылайтанын бойым билерим!

— Банник бистиң кижи деп, мен сеге айдып турган эмезим, көрмөс оны алзын! Сеге оны сокпос керек болгон деп, айдып јадым. Је партияны јамандабазын деп корылагадый өскө дӧ эп-аргалар бар болгон. Факт! Сен бар, эмеш токтодынып ал, јакшы сананып, энирде дезе ячейкага келеле, мен чике айдып турганымды чын деп, бойың айдарың, факт!

Энирде, ячейканың јууны башталар алдында, Макар чырайы соол калган кирип ле келерде, Давыдов озо ло баштап сурады:

— Сананып алдың ба?

— Сананып алдым.

— Је?

— Мен көрмөскө ого арай ас бергем. Өлтӱрер керек болгон!

Агитколоннаның бригадазы ончозы Давыдовко болужып, Нагульновко кату выговор берер эдип, јӧп чыгарарга колын кӧдӱрдилер. Андрей Разметнов колын кӧдӱрбей салды, унчукпай отурды, је качан чыгар алдында Макар катуланып: — «Мен бойымның сагыжым чын болгон деп бӱдӱмјилӱ артып јадым» — деп айдарда, Разметнов тура јӱгӱреле, тӱкӱринип, јаман сӧслӧ арбанып, комнатадаң чыга јӱгӱрди.

Карангуй сенекте тангкы камызып, ол кӱннің туркунына чала кубула берген Нагульновтың јӱзи јаар серенгкенің јарыгына көрӱп, Давыдов токунадып айтты:

— Сен, Макар, тегин ле јерге биске ӧӧркӧп јадың, факт!

— Мен ӧӧркӧбӧй јадым.

— Сен азыйгы партизандардың эп-аргазыла иштеп јадың, эмди дезе јаңы ӧй, онойып согужатан эмес, согужы јогынаң јуу ӧдӱп јат... Партизанның от-калабы бисте бастырабыста бар болгон, анчадала бистиң флотто тургандар, је ол тоодо мен база. Сен токтодынып болбос чугулчы оорулу да болзоң, је кару карындаш, Макар, бойыңды тудунар керек... сулуктанар керек, чын ба? Сен бистиң ордыбыска келип јаткандарды көрзӧң, агитколоннадагы бистиң комсомолыс Ванюшка Найденов кандый кайкамчылу керектер эдип јат! Оның кварталынаң ӱрен аш ончозынаң көп келип јат, планын арай ла тӱгезе эмес тартып, учына једип браады. Бӱдӱжинең көрзӧң, ол кичинек сӧӧктӱ, сырсак, чоокыр јӱстӱ неме, иштеп турганы слердиң ончогордоң артык. Оны көрзӧң дӧ, айыл сайын јӱрӱп, кокурлап јӱрет, улустарга кандый да чӧрчӧк айдып јат деп айдыжат... Ашты дезе ондо тумчук оотпозынаң, «соок јерге» отургузары јогынаң экелгилеп јат, факт.—Качан Давыдов Найденов керегинде куучындаарда, оның ӱни јабызап, кӱлӱмзиренип тургандый угулды, Нагульнов дезе ондый комсомолдың јылгыр ижине чала кӱйӱнип тургандый сананып калды. — Сен јилбиркеп онила

кожо айыл сайын барзаҥ, ол канайда ишти бӱдӱрип турганын кӧрӱп аларыҥ — деп, Давыдов оноҥ ары куучындады, — ондо сен ӧӧркӧгӧдий бир де неме јок ине. Биске, карындаш, кезикте јаш улустаҥ ӱренер немелер бар, факт! Олор кандый да, биске јӱзӱндеш эмес болуп ӧзӱп јат, олор кандый да эпчил...

Нагульнов унчукпай турды, эртен тура уйкудаҥ туруп ла алала, Ванюшка Найденовты бедиреп таап алала, тегин ле айдып тургандый айтты:

— Мен бӱгӱн бош, сениле кожо барып, болужарга турум. Сениҥ ӱчинчи бригадаҥда канча кирези тартылбаган ӱрен аш артып калды?

— Артканы неме ле эмес, нӧкӧр Нагульнов! Баралык, экӱ јӱрзебис, эрикчил эмес болор.

Баргылады. Найденов Макардыҥ базыдындый эмес, капшай, ӧртӧктиҥ јайканып баратканындый, браатты. Оныҥ кӱнкузуктыҥ сарјузы јытанып турган сӱрӱк тонынын ӧмӱри ачык болгон, ол клеткалу кепказын кабагына јетире јемире кийип алган браатты. Нагульнов тууразынаҥ, кандый да баланыҥ јӱзиндий чоокырлу, комсомолдыҥ јӱзи јаар кӧрӱп браатты, Давыдов кече оны «Ванюшка» деп, јалакай адап турган. Оныҥ јӱзи кижиге кандый да јуук, јарагадый кӧрӱнип турды: онызы оныҥ та ачык боро кӧзинде, та јиит тегерик чырайын кубултып турган ээгинде...

Олор алдында «такаалар сыймаачы» Аким Бесхлебнов ӧбӧгӧннинҥ туразына келдилер, ол тужунда Бесхлебновтыҥ бастыра билези эртен тура ажанып отурган. Карыган ӧбӧгӧн бойы столдыҥ тӧр јанында отурды, оныҥ јанында тӧртӧн јашту болгодый — Аким деп атту — чоло ады Кичӱ Аким — уулы отурды. Оныҥ оҥ јанында эмегени, база ӧбӧгӧни ӧлӱп калган кайын энези отурды, учында дезе эки јаан кызы отурды, столдыҥ кырына јергелей кӧп балдар чымындый јапшыныжып калган отурдылар.

— Эзендер, айылдыҥ ээзи! — деп, Найденов сурайла, сарјуга ӧдӱп калган кепказын алып, ӱрпейип калган чачын сыймады.

— Эзен, эзен кокурлабай турган болзогор! — деп, эмеш кӱлӱмзиренип, јалакай кижиге јолукканда, уткыйтан сӧзиле Кичӱ Аким карууна айтты.

Нагульнов болзо айыл ээзиниҥ онойдо каткымчылу уткуулына удура кабагын јемирип: «Биске кокурлажып турарга бош јок. Ненинҥ учун ашты јетире тартпай турун?»—деп, катуланып ойто айдар эди. Ванюшка Найденов дезе айылдыҥ ээлерининҥ кеби чала сооп турганын ајарбай турган кижи болуп, кӱлӱмзиренип айтты:

— Јиген курсагаар амтанду болзын!

Аким олорды стол јаар кычырбай, «быйан болзын» деп эмезе чала кату кокурлап: «бойыбыстыйын јип јадыбыс, сен дезе коштой кӧрӱп тур» деп, кокурлаарга оозын ачкалакта, Найденов меҥдеп, оноҥ ары айтты:

— Слер шакпырабагар, керек јок! Је ондый да болзо, ажанып та алза кем јок... Мен бўгўн ажангалагым. Нөкөр Нагульнов мында јаткан кижи, ол, байла, тыгынып алган болбой кайсын, бис дезе кўн алыстап ажанып јадыбыс... «тенгеринин куштары» ошкош.

— Аш чачпас, аш кеспес те болзо, тойу јўретен туругар ине? — деп, Аким каткырды.

— Тойузы — тойу эмес те болзо, је качан да кунукпай јадыс — деп айдала, Найденов Нагульновты кайкадып, јанғыс ла секундта сўрўк тонын јардынаң чече соголо, столдың јанына отура тўшти.

Аким өбөгөн айылчы кижинин ондый чўмеркебей турганын көрўп, каткырынды, Кичў Аким дезе каткырып чыкты:

— Је, карын, ондый болор керек! Сен ырысту уул эмтиринг. Мен сенин «јиген курсагаар амтанду болзын» деп айткан сөзинге — «бойыбыстыйын јип јадыбыс, сен дезе коштой көрўп тур!» деп айдарга јеткелекте, келип отура бердиң. Кыстар! Ого калбак беригер.

Кыстардың бирўзи туруп чыгала, фартугыла туй бектенип, каткырып, барып калбак экелди, је оны Найденовко берерде, эр кижиге нени-нени бергенде, бажыла кекип, берип туратан јанғыла берди. Столдо улус ончозы эрмектежип, табыштана берди. Кичў Аким Нагульновты база кычырды, је онызы болбой, кайырчактың үстүне отура берди. Акимниң ак кабакту эмегени кўлўмзиренип, айылчы кижиге калаш берди, калбак берген бала дезе өскө кыпка јўгўрип барала, ару коларткыш экелип, Найденовтың тизезине салып койды. Кичў Аким хутордың уулдарындый эмес, јалтанбас уулдың јўзи јаар јилбиркеп, јарадып көрўп отурала, јажыды јогынаң айтты:

— Көрдиң бе, нөкөр, сени менің балам сўўп турган эмтир: адазына качан да ару коларткыш бербейтен, сеге дезе столго отургалакта экелди. Кудалагадый болзоң — тургуза ла берерис.

Бала адазының кокурынаң кызарала, јўзин алаканыла бектенип, столдоң туруп, јўре берди. Найденов дезе улустың кокурын там теренгжидип, удура кокурлады:

— Ол, байла, мындый чоокыр јўстў немеге барбас болбой, меге јанғыс ла энир кире берзе, кудалаарга кем јок болор, ол тужунда мен јараш болуп көрўнедим, кыстар да ол тушта мени сўўр.

Ого курсак урган айак берди. Куучын токтоды. Јанғыс ла оостор мачылдап турганы угулып, база той балкаштаң эткен айактың тўбине агаш калбак канайда калырап турганы угулып турды. Качан кандый бир бала айактаң бир болчок кайнадып салган пруша тудуп аларга, айакты булгап турганда, тым өй бузула берип турды. Ол өйдө Аким өбөгөн бойының калбагын јалап, оныла буруга тўшкен баланың мандайына чотулдада согуп, кезедип турды:

— Бедиренбе!

— Бисте церкведе тургандый табыш јок боло берди — деп, айыл ээзи ӱй кижи айтты.

— Церкведе база јаантайын тым болуп турган эмес — деп, кашаны ла мӱнди тойо ичип-јип алган Ванюшка айтты. — Бисте пасханың алдында бир керек болгон, торт ло каткыга өлөрин!

Айыл ээзи ӱй кижи столдың ӱстин арчыбай тура берди. Кичӱ Аким тангылаарга танкы ороп алып, оны угарга тактага отура берди. Аким өбөгөн дезе кегирип крестенеле, база угарга Найденовтың сӧзин тыңдай берди. Нагульнов сакырга кӱчсинип отурганы билдирип, сананып отурды: — «Аш керегин ол качан баштап куучындагай не? Мында бистиң керегис коомой болотон ошкош! Акимдерди экилезин капшай ээлтип алары јок. Гремячийдиң бастыразынаң ла ондый өчӧш кӧрмӧстӧр јок. Коркыдып сен олордоң канайда аларың. Кичӱ Аким Кызыл Черӱде турган, тегин алза, бистиң казак. Ашты дезе ол мензинчек, карам керик болгоны керегинде апарбас. Оноң кыш ортозында кар да сурап албазың, билерим!» Ол өйдӧ Ванюшка Найденов улус токунай берерде, оноң ары куучындады:

— Мен Тацинский райондо өскӧн кижи, пасханың алдында бисте церкведе мындый керек болгон: кудайзактар церквеге киргилеп, бадышпай кызыжып турган. Абыс ла дьякон саарындап, кычырып јат, эжикте чеденниң јанында јиит уулдар ойноп турдылар. Ондо, бистиң јерде, бир јашту сӱзеен торбок бар болгон, ого эмеш ле тийер болзоң, мӱӱзине илип аларга једип келер. Торбок дезе чеденниң јанында отоп базып јӱрерде, уулдар оны ачындырып беришкен, онызы дезе өчӧжӧлӧ, бир уулдың кийининең сӱрӱшкен! Ол уул чеденниң ичине кирген, торбок дезе ээчий, уул церквениң сенегине келерде, торбок кийининең ок келген, качан уул эжиктиң јаагына једип келерде, торбок кийининең келеле сӱзерде, уул дезе секирип чыпала, карыган эмегеннің будының алдына келип түшкен; карыган эмеген дезе полго кайра јыпылала, кыйгырып јат: «Калак, кӧӧркийлер айрыгар! Ой, кӱӱним булгалды...» Карыган эмегеннің өбөгӧни дезе уулдың белине тайагыла кычылдадып јат: «Кӧрмӧстиң балазы, сен кӱйе берген болзоң!» — деп... Торбок дезе: «Бӧ-ӧ-ӧ!» деп мӧӧрӧп, карыган өбөгӧнди база мӱӱзиле сӱскен. Ондогы турган улустар торт ло каймыгыжа берди. Алтарь јаар турган улустар не болуп јатканын билгилебей јат, је эжикте дезе табыш чыгып јатканын угуп, бажыргылабай, токтой бергендер, оноң чочыгылап, бирӱзи бирӱзинең сураҗып јат: «Ондо неге чуркуражып јат?» «Ондо не боло берди?» — деп Ванюшка тургуза ла бойының јеринде коркыган улус, канайда бойы бойлорыла шымыранышканын өткӧнӧ берерде, Кичӱ Аким чыдажып болбой, озо каткырды:

— Торбок керекти чыгарган ла эмтир, а?

Кӱлӱмзиренип каткырганына ак тижи кажайыжып, Ванюшка оноң ары куучындады:

— Ол ортозына бир уул кокурлап айдып ийбезин бе: «Ондо jўўлгек ийт келген болор бо, качар керек!» Оның jанында ўй кижи турган, ол коркыган бойынча, церквенинг ичине jаңыландыра: «Эн-е-е! Ол тургуза ла бистинг ончобысты тудар ине!» — деп, кыйгырып ийген. Кийиниңдеги улустаң кем де кыйгырды: «Кўйўп jадыбыс!» Керек чыкты ла: «Jўўлгек ийт!» «Кўйўп jадыбыс!..» «Бу не боло берди?..» «Jарыктың учы келди!..» «Не-ме-е?.. Ак-jарыктың учы?! Эмеген! Jаналык!» Тууразында эжик jаар кыстажа берерде, бир де кижи чыгып болбогодый болды. Свечи садып турган ларекты антарып ийерде, беш акчалар төгўле берди. Свечини садып турган кижи jыгылала, кыйгырып jат: «Тоноп jат!..» Ўй улустар, кой чылап, тыкталыжып, алтарь jаар болордо, дьякон дезе кадилала олордың бажына согуп jат: «Тю-у-у сагыжыгар чыга берди бе?.. Кайдаар келип jадыгар? Быjарлулар, слерге—ўй улустарга алтарь jаар келерге jарабас деп, билбей туругар ба?». Jурттың старостазы дезе течпек кижи болгон, ичин кечире илjирме таңынып алган, эжик jаар албаданып улусты ийде салып турды: «Божодыгар, көрмöстöр! Мен jурттың ээзи инем!» «Je «ак-jарыктың учы» келерде, ондо оны кем божотсын!»

Каткызы ўзўктелип, Ванюшка божодо айтты:

— Бистинг jерде ат уурдаачы бир Архип Чохов бар болгон. Кажы ла неделеде аттарды апарар, je бир де кижи оны канайып та тудуп болбос болгон. Архип церкведе килинчегин чыгарарга бажырып турган. Качан «Ак-jарыктың учы! Өлўп jадыбыс, карындаштар!» — деп, кыйгырыжып чыгарда, Архип көзнöктöң чыгарга оны содып ийген, je чыгара калыырга келишпеди, ары jанында — решетка бар эмтир. Албаты дезе кöдўрези эжикте тыгылыжып калган, бойы бойын ийдижип jат, Архип церквенинг ичиле ары-бери jўгўрип, тура тўжўп, колын ичкеери jайа сунып: «Ой, мен кайдаар кирдим! Колго киргеним бу туру, канайда кирдим!» — кыйгырат.

Кыстар, Кичў Аким база онын эмегени каткыга көстöринин jажы чыгып ыксыганча каткырадылар. Аким öбöгöн база да ўн чыгарбай, тиш jок, куу бўўлелў оозын ачып каткырды; jаңыс ла карыган эмеген куучынның кабортозын укпай, кулагы jетире укпастың керегинде, бир де неме аайлап болбой, ыйлап тура берди, jаш толуп калган, кызарып калган көзин арчып, эрмектенди:

— Анайда ла көöркий туттурган туру ине! О, тенеринин бала кааны! Оны канайты не?

— Кемди, jаанак?

— Ол ыраак jерден кудайына бажырарга келген кижи чи?

— Кандый кижи, jаанак?

— Кемнинг келгенин сен куучынданып jадың... кудайга бажыраачы кижи келбеген эмес пе?

— Кандый кудайга бажыраачы кижи керегинде?

— Э-э, балам, мен билбезим... Кулагым меним укпас боло берди, балам... Јетире укпай јадым...

Карыган эмегенле куучындашкан куучын база ла катап каткы көдүрди. Кичү Аким каткызына чыдабай, көзинен чыгып келген јажын арчып, бир беш катап сураган болор:

— Ол уурчы канайда айтты? «Эмди ле мен туттурдым» — деп пе, је уул, сен биске каткымчылу куучын куучындап бердиң. — Ванюшканың јардына колыла тарый-тарый тажыйла, кайкап турды. Онызы дезе тургуза өскөрилип, кеберин соодып ийеле, үшкүрди:

— Мынызы каткымчылу неме болгон, эмди дезе бисте каткырбагадый эмес керектер болуп јат... Бүгүн мен газет кычырала, јүрегим де торт сыстай берди...

— Сыстай берди бе? — деп, база каткымчылу јаңы куучын сакып, Аким сурады:

— Эйе. Капиталист ороондорында кижини канайда кыйнап, өлтүрип турганы керегинде кычырдым. Ондо мынайда бичилген: Румынияда эки комсомол уул крестьяндардың көзин ачкылап, јерди помещиктерден блаап, бойы бойлорының ортозына үлежер керек деп айдып турган. Румынияда аш салып јаткандар сүрекей јокту јадып јат...

— Јоктузы чын, јокту, билерим, качан он сегис јылда Румынияның фронтында полкто болорымда, бойым көргөм — деп, Аким айтты.

— Је олор капитализмди антарала, Румынияда совет башкару тургузып алар керегинде јартамалду иш өткүргендер. Олорды дезе казыр жандармдар тудуп алган, бирүзин өлтүре соккон, экинчизин дезе сүрекей кыйнагандар. Оның көстөрин ойгондор, бажындагы чачын ончозын јулгандар. Оның кийининде јука калайды кызарта кызыдып алала, тырмагының алды јаар кадагандар.

— Кар-г-ы-ш-ту таңмалар! — деп, Акимнің эмегени кыйгырала, колын јаңыды. — Тырмагының алды јаар ба?

— Тырмагының алды јаар... Оног сурагылап јат: «Айт, слердиң ячейкагарда база кем туруп јат, комсомолыңды ташта» — «Слерге, кан ичечилерге, айтпазым да, комсомолды да таштабазым!»—деп, ол комсомол јалтанчы јогынаң айдып турды. Онойдордо, жандармдар үлдүле оның кулагын, тумчугын кестилер.

«Айдарың ба?»—«Јок, слердиң канду колыгардаң өлөйин, канайып та айтпазым! Коммунизм эзендик болзын!» деп, айдып јат. Онойдордо, олор оны колынаң потолокко каландада буулап алала, алдына от салдылар...

— Кандый каргышту көрмөстөр болгон, кандый кан ичечилер бар, кижини тирүге терезин сойотон, таңмалар! Ол коркушту ине — деп, Кичү Аким јүрексип чыкты.

— ... Оны отло өртөп јат, ол дезе канду јашла ыйлап, бойының комсомол нөкөрлөрин бирүзин де айдып бербей: «Про-

летар революциязы ла коммунизм эзендик болзын!» — деп айдып јат.

— Бойыныҥ нөкөрлөрин айдып бербегени сүрекей јакшы! Ондый болор керек! Чек акту болуп өл, је нөкөрлөриҥди сатпа! — «Бойыҥныҥ нөкөрлөриҥ учун јүрүминди берип ий...» деп, кудайдыҥ бичигинде бичигени бар — деп айдала, Аким өбөгөн столго јудуругын салып, куучын айдып турганды мөҥдедип сурады. — Је, је оноҥ ары не болды?

— ... Оны канайда ла јүзүҥ-јүүр согуп, кыйнап турганда, ол кунукпай јат. Онойдо эртен турадаҥ энирге јетире турдылар. Ол сагыжын эндей бергенде, жандармдар ого суудаҥ уруп ийет, сагыжы киргенде, база ла кыйнап баштагылайт. Је качан оны айтырып алып болбозын билгилеп алала, барып энезин арестовать эделе, бойлорыныҥ јерине алып келдилер. Бис сениҥ уулыҥныҥ үлүзин канайда береристи көрүп ал. Ол бискe айдып берзин деп, сен ого айтсаҥ, оноҥ өскө бис оны өлтүреле, эдин ийтке чачып берерибис!» — деп айдып, энезине көргүзип јадылар. Энези торт ло сагыжы чыга берди, качан сагыжы оҥдонып келерде, балазын барып тутты, кучактады, оныҥ канга уймалып калган колын окшойт...

Јўзи кугара берген Ванюшка токтоп, угуп отурган улусты айландыра көзин јаанадып көрди: кыстардыҥ көстөринде јаш мөлтүреп калган болды, Акимниҥ эмегени дезе юбказына катай кийип алган фартугыла јажын арлап, өксөп, араай шымыранып турды: «Оныҥ энезине... кандый болды не... бойыныҥ балазына... куда-а-а-ай!..» Кичү Аким кенетийин үшкүреле, калтазын алып, мөҥдеп таҥкы ороды; јаҥыс ла Нагульнов кайырчактыҥ үстүнде кебери кубулбай отурды, је качан тым боло берерде, оныҥ да јўзи сезинчиктү тартылып, оозы тыртыйып турды...

— «...Кайран мениҥ балам! Мениҥ учун, сениҥ энеҥ учун, канду таҥмаларга айдып берзеҥ!» — деп, ого энези айдып јат, ол дезе энезиниҥ үнин угала, каруузын айтты: «Јок, кайран эне, нөкөрлөримди айдып бербезим, бойымныҥ керегим учун өлөрим. Сен мениҥ өлөримниҥ алдында мени окшо, меге өлөргө јеҥил болор...»

Ванюшка тыркырап турган үниле Румынияныҥ комсомолы кыйнаачы-жандармга кыйнадып өлгөни керегинде куучынын айдып божотты. Минут кирези табыш јок болды. Оныҥ кийининде ыйлап отурган айылдыҥ ээзи үй кижи сурады:

— Ол кыйнадып өлгөн көөркий канча јашту болды не?

— Он јети — деп, Ванюшка туктурылбай каруун айдала, ол ло тарыйын чоокыр кепказын кийип алды. — Ол ишмекчи класстыҥ геройы, баалу нөкөрис, Румынияныҥ јиит комсомолы онойып өлди. Ишкүчиле јаткандар јакшы јатсын деп, тартыжып өлгөн, бистиҥ керегис—олорго капитализмди аҥтараргa, ишмекчи крестьяндардыҥ башкарузын тургузып аларга болужатаны болуп јат, оныҥ керегинде колхозтор төзөп, колхозтыҥ хозяйствозын тыҥыдар керек. Је бисте ондый бир кезек

аш салаачылар бар, олор бойлоры билинбей туруп, ондый жандармдарга болужып, колхозтың өзүмине тутак эдип, ӱрен ажын бербей јат... Је айылдың ээлери, күндүгер учун быйан болзын! Эмди бистиң келген керекти эрмектежели: слерге тургуза ла ӱрен ашты апарар керек. Слердиң өрөкөгө јетен јети пуд аш урарга келижип јат. Је слер оны апарыгар!

— Та, оны кем билер... Аш бисте јок болор!.. — деп, Кичӱ Аким сакыбас јанынаң башталган куучынга бүдүнбей, алаңзып айдып турганча, оның эмегени курчып калган көзиле оноор көрӱп, ортозына кезем кириже берди:

— Онызы нези! Барып таарга урала, апарып бер!

— Јетен пудка јетпес... Арутаганы база јок... — деп, Аким бүдүмји јок кечежип турды.

Апар, Акимушка. Ондый болзо, урар керек, незин кечежип турар — деп, келдине болужып, Аким өбөгөн айтты.

— Бис чӱмеркек улус эмес, болужарыс, арутажып бererибис — деп, Ванюшка айтты. — Чанак слерде бар ба?

— Бары бар ла... Јаңыс оодык болгодый эди...

— Ол база неме беди! Јазап ийерис! Капшай, капшай! Айылдың ээзи! Бис тегин де слерде куучындажып узак отурып калдыс.

Јарым частың бажында Кичӱ Аким колхозтың чеденинең эки бука јеккен, буудай экелип јатты. Ванюшка дезе јӱзинде оок јинјидий тер бозырайжып калган, коозо уратан јерденг алмардың эжигине таарда арутап јазап салган, тирӱ, алтын бӱдӱмдӱ ашты тажып турды.

— Ашты нениң учун слер мынайда чеберлебей јадыгар, алмар бар, ичи де јаан, ашты дезе јалаңда салып койгон? — деп, Акимовтордың бир кызынаң көзин сыкыйтып, Ванюшка сурап турды.

— Оны адабыс онойдо эткен — деп, чала эби јоксынып, онызы айдынды.

Качан Бесхлебнов бойының јетен јети пуд ажын јоннын алмары јаар тарта берерде, Ванюшка Нагульновло экӱ айылдың ээлериле эзендежип алала, база бир айылга бардылар, Нагульнов сӱӱнгенине Ванюшканың арып калган јӱзи јаар көрӱп, сурады:

— Комсомолдор керегинде куучынды бойың сананып алдың ба?

— Јок — деп, ол узада тартып айтты. — Ондый керек болгонын мен мопрдың журналдарынаң кычырганымнаң бери узак болды.

— Сен дезе бӱгӱн кычыргам деп айткан јогың ба?

— Тӱнгей эмес пе? Мындый керектиң учуры неде дегежин, ондый керек чып ла чын болгонында. Онызы коронду болуп јат, нөкөр Нагульнов!

— Је, сен... Ачулу болзын деп, бойынгнаң кожуп турың ба? — деп, Нагульнов ченеп сурап турды.

— Је керектинг төс учуры мында эмес ине! — деп, Ванюшка кыjурканып, колын jаңыйла, сүрүк тонын топчылап айтты: — Мында керектүзи улус кижи өлтүреечилердинг ле капиталисттердинг jаңын көрбөс-сүүбес эдип бистинг тартыжып турган нөкөрлөристи сүүп, олорго килеп турар эдип, санандыраргa керек. Үренди тартырар керек, онызы эң учурлузы, артканы тегин ле неме... Је мен бойымнаң кошконым да jок... Айла, ол айылдың курсагы сүрекей амтанду болгон! Сен онoң тегин jерге ичпей салдың, нөкөр Нагульнов!

26 бажалык

Марттың 10 күнинде, эңирденг ала Гремячий Логтың үстүнче туманду эртен турага jетире туралардың үстүнең кайылган кардың суузы агып турды, түштүк jанынаң, jалаңдардаң jылу ла чыкту салкын согуп турды. Келген jасты алган баштапкы түн, кара торкодый, Гремячий Логтың үстүнче jайылып, jаскы салкынга соктырып турды. Эртенгизинде, эртен тура күн өрөлөп чыккан бажында боромтый берген туман теңгери ле күнди килейте арутап jоголо берди, күн дезе азый карды кайылтып, сууны көчкөлөй агыза берди, туралардың үсти күрең тий берди, jолдордо каранты чыга берди, түш ортозында дезе jарларда, төңдөрдө көстинг jажындый ару кардың суулары мөлтүреп, бастыразы jуулып алала, өзөкти төмөн левадалардың, садтардың ортозынча агып, вишенниктинг ачу тазылдарын jунуп, сууның jанында камышты чөңдирип тура берди.

Үч күн болгон бажында салкынга соктырган бастыра төң jерлердинг кары кайыла берди, jерлердинг чыкту той балкажы jарый берди, кырлардаң түжүп турган суулар кирленип, бойының кайнап турган чакпынактарында көбүктерди, jунуп салган аштың төзин, кыра салган jерлерде койу болуп өзөөчи жеберейлерди агызып браадат.

Гремячий Логтың суузы jарадынаң ажа берди. Кайдаң да оның бажы jанынаң күн килбирейте кайылтып салган көгөлтирим тоштор агып турды. Тымык jерлерге олор келип, бойы бойына табарыжып, айланыжып, jуулган балыктый, jылыжып турды. Кезигинде чакпын оны jараттаң ажыра согуп турды, кезигинде тош чогулыжып калган суула кожо сад jаар агып, агаштардың ортозынаң өдөрдө, агашка тийип, jаңы өскөн кичинек садты jыга согуп, jиилектү агашты, койу болуп өзүп калган вишенникти шыркаландыра кыйып браатты.

Хутордың ары jанында кары кайылып калган күскү солок кычырып тургандый, карарып jатты. Солоктың кайра аңтарып салган jолының jигинең буу буркурап jатты. Талтүште jалаңның үстүнде сүрекей тым болгон. Кыралардың үстүнде — күн, сүттий ак буу, эрте келген кушкаштар, көк теңгериде үч толук-

талып јергележип алган турналардың јўзўн-јўўр ўни турды. Корумдардың ўстўнде јылуга изип келген кей јиргилденип турды: јерден ёдўп чыгып келген ёлёңдёр ёткён јылдың кугарып калган ёлёңдёрин туура ийдип, күнге чыгып турды. Салкынның кургадып салган, күскүде чачкан аш илјирмелер чилеп тургандый кёдўрилип турды. Је јалангда тирў немелер ас, кышкыдагы уйкудаң тарбагандар ла ёркёлёр тургалак, кобылар јаар казыр аңдар баргалак, јаңыс ла каа-јаада ёлёңдёрдиң ортозынча јалаңның чычкандары мантажат, экиден эжерленип, бёлинип алган торлоолор учун, түжўп турат.

Марттың 15 күнине Гремячий Логто ўрен аштың фондын бастыразын јууп алган болгон. Алдынаң јаткандар бойының ўренин башка алмарга ургандар, алмардың јўлкўўри дезе колхозтың правлениезинде болды, колхозчылар бириктирген аштың јоннын алты алмардың потологына јетире урдылар. Аштың ўч фонарь јарыдып алып, триерле түнде де арутап турдылар. Ипполит Шалыйдың узанатан јеринде түн киргенче көрўктиң јоон кежири ўрўп, масканың алдынаң оттың алтындый чедиргендери чачылып, темир шаңкылдап јатты. Шалый марттың 15 күнине јазадарга экелген тырмууштарды, буккерлерди, запашниктерди, аш ўрендеечини, салдаларды албаданып туруп јазап салды. Давыдов эртенгизинде энирде дезе школдо јуулган көп колхозчылардың алдында оны бойының Ленинградтаң экелген инструменттериле сыйлап, мынайда куучын айтты:

— Бистиң күндўлў узыбыска, нёкёр Ипполит Сидорович Шалыйга оның чын ла мергендў, бастыра колхозчылар јозок алып иштегедий ижи учун, бис — колхозтың правлениези — бу инструменттерди берип јадыбыс.

Давыдов мергендўчи улусты күндўлў сыйлаган тужунда сагалын кырып алган, ару эдип јунуп салган фуфайкалу, кызыл бёскё салып койгон инструменттерди столдоң алды. Андрей Разметнов дезе кызара берген Ипполитти сценага чыгарып келди.

— Нёкёр Шалый бўгўнги күнге бастыра ремонтты јўс процентке божодып салган, факт, нёкёрлёр! Ол биске бежен тёрт лемех јазап, ишке белен эдип, он эки јўзўн-јўўр аш ўрендеер сеялкалар, он тёрт буккерлерди, оноң до ёскёзин белетеп бергени чын! Мыны ал, күндўлў бистиң нёкёрис, бу бистиң карындаш болгон сыйыбысты ал, је сен мынаң да ары онойдо мергендў иште, бистиң колхозтың јепселдери качан да јакшы болзын! Слер, арткан нёкёрлёр, јалангда база онойдо ок, мергендў иштеер керек, јаңыс ла ол тужунда бис бойыбыстың колхозыбыстың адын чёпкё түжўрбезибис, оноң ёскё бис бастыра Совет Союзтың алдында уйатка каларыбыс, факт!

Мындый сёслё Давыдов ўч метр кызыл сатинге ороп салган сыйды Шалыйга сыйлап берди. Бу керекти јарадып турганын кол чабыш ажыра јёмёёрине Гремячийде јаткандар темиккелек

болгон, је качан Шалый түрүп салган кызыл бөсти тыркырап турган колыла аларда, школдо табыш күүлеп чыкты.

— Ого берер керек! Сүрекей тың иштеген!

— Үрелип калган немелерди ойто иштеер эдип салган!

— Узанар немелер алган, база эмегенине платье эдер сатин алган!

— Ипполит, сенең магарыч керек, кара бугай!

— Оны көдүрип, өрө чачар керек.

— Кокурлайтаныгар токтодыгар! Ол тегин де масканың јанында јайканатаны јеткен.

Оноң ары кыйгы торт ло үн алыжа берди, је Щукарь өбөгөн кыйгырыжып турган үнди өткүре бойының эмеген кижиниң үниндий үниле айтты:

— Неге унчукпай туруң? Айт! Каруузына нени- нени куучындазаң!

Щукарьдың айтканын арткандары да јараткылады, кокурлап кыйгырыжа берди:

— Оның учун Демид Молчун куучын айтсын!

— Ипполит, капшай куучында, оноң өскө јыгыларың!

— Көрзөгөрдө, оның такымдары тегин де калтыражып турган эмтир.

— Сүүнген бойынча тилиң ажырып ийдиң бе?

— Ол сеге маскала соготоны эмес эмей!..

Је Андрей Разметнов кандый ла уткуул көдүрингилү болгонын сүүп туратан, бу да тужунда сый берерине јуулган јуунды башкарып, күүлеп турган улустың табыжын токтодып ийди:

— Слер бир эмешке де болзо, токтодынзагар! Је неге база кыйгырыжып чыктыгар! Јас келгенин сезип ийдигер бе? Культурный болуп колыгар чабыштырзагар, кыйгырарга керек јок, токтой түжүп, кижиге ондонып аларга берзегер! — Ипполит јаар бурылала, билдирбес јанынаң јудурукла оның кабыргазына тийдирип, шымыранды: — Көксинге толтура кей тартынып алала куучында, үредүчи чилеп, јакшы узак куучында, Сидорович. Бу уткуул сеге болуп ödүп турганда, куучынды јакшы элбеде, бастыра ээжи аайынча куучындаар керек...

Бойының јүрүминде качан да «элбеде» куучын айтпаган, иштеген ижи учун хутордо јаткан улустаң јалына јаңыс ла барышка берген аракы алып ичип јүретен Ипполит Шалый правлениенинг берген сыйына ла база оны уткуулду эдип берип јатканына сүүнгенине, тегин де болзо јобош бүдүмдү бойы эмди торт ло алаатый берди. Оның түрүп салган кызыл бөсти көксине јаба тудуп алган колы тыркырап турды, узанатан јерде кадап салган казыктый, бек туратан буды база тыркырап турды. Түрүп салган бөсти колынаң божотпой, јеңиле мөлтүреп келген көзининг јажын, ого сакыбас јанынаң болгон керекке удура кызарта јунуп алган јүзин арланып, тыркырап турган үниле айтты:

— Узанар немелер биске керектү... Бис күндүлү сөзибис айдып јадыбыс... Правление де учун, оның мындый немелери

учун... Быйан болзын, база катап быйан болзын! Мен дезе узанарга ўренип калгам, узанарым... мен качан да, эмди де чек сагышту колхозчы... Сатин дезе ол менинг ўй кижиме керектў болор.—Эмегени ого болужар болор бо деп, каран сананып, улус толуп калган школдынг ичинеңг эмегенин бедиреп, айландыра ајыктап кӧрди. Је онызы кӧрўнбеди. Ононг тыныжы буулып, бойынынг элбек эмес куучынын божотты:—Узанар немелер учун, сатин учун... Слердинг кўчигер учун... слерге, нӧкӧр Давыдов, колхозко быйан болзын!

Шалыйдынг јўрексип айдып турган куучыны учына јууктап клееткенин Разметнов кӧрӧлӧ, терлеп калган уска тегин ле јерге темдек эдип турды. Ол дезе оны ајарбай тургандый, бажын јабызадып јаңыйла, тўрўп салган, уйуктап калган бала апарып јаткан кижи чилеп, бӧсти колына тудунып алган сценадаңг јўре берди.

Нагульнов меңгдеп, бажындагы бӧрўгин алып ийеле, колын јаңыды: эки топшуурдаңг база скрипкадаңг тӧзӧгӧн оркестр «Интернационалды» ойноп баштады.

* * *

Бригадирлер Дубцов, Любишкин, Демка Ушаков кўнўңг ле сайын таңгатту јалаңга барып, кыра тартып, аш чачарга ӧй јетти бе деп кӧрўп турдылар. Јас јалаңда кургак салкыннынг тыныжыла келип јатты. Кўндер айас ӧдўп турды, баштапкы бригада боро кумакту јерди сўрерге белетенип турды. Бу јерди олорго бӧлип берген болгон.

Агитколоннанынг бригадазын Войсковойдынг хуторы јаар алдырта берген, је Ванюшка Найденовты Нагульновтынг сурагы аайынча Кондратько јаскы иш божогончо Гремячийде артырып салган.

Шалыйды сыйлаган кийининде, бир кўн ӧткӧн бажында, Нагульнов Лушкала айрылыжа берди.

Лушка бойынынг хуторынынг учында јаткан энезининг эјезине кӧчўп алды, эки кўн кирези кӧрўнбеген, онынг кийининде правлениенинг јанында Давыдовко јолугала, оны токтой тўшсин деп сурады:

— Мен эмди канайда јадарым, нӧкӧр Давыдов, сўмелезегер.

— Нени сурайтанын тапкан эмтиринг! Бис ясля ачарга сананып турус, ого кирзеңг.

— Јок, быйан болзын! Бойымда балдар јок болгон, эмди дезе ӧскӧ кижининг балдарын алатам ба? Таптыгар ла база!

— Је айса бригадага барып иште.

— Мен иш иштеп болбос кижи, јалаңг ижин иштегемде, бажым айланып јат...

— Кандый јажыңкай кижи болгоныгар, айса барып, базып јўр, је курсак алыжынг јок. Бисте «кем иштебей јат, ол курсак јибес».

Лушка ўшкўрди, сўўри тумчукту ödўгиле чыкту кумакты коктыйлай казып айтты:

— Менің көркийим Тимошка Рваный күнтүндүк крайда Котлас деп городтоң бичик ийди. Удабас келерим деп, бичип jат.

— Je онызы кандый ла болбогой! — деп, Давыдов күлүмзиренди: — Janып келгежин, бис оны оноң ыраак jерге ийерис.

— Анайдарда, слер оның jаманын таштабаска туругар ба?

— Jок, сакыба да, jалкуурып баспа да. Иштеер керек, факт! — деп, Давыдов каруун айдала, бараrга сананган, je Лушка jўзи эмеш кызарып, оны токтодып алды.

Оның ўнинде каткырынганы, öчögöни угулып турды. Онойып ол чöйö тартып сурады:

— Айса болзо, слер меге кандый бир jаман-jуман öбögön таап береригер эмеш пе?

Давыдов чала чугулданган айасту ла эби jоксынып айтты:

— Мен ондый иш этпей jадым! Jакшы болзын!

— База кичинек сакыгар! Слерден база бир сурак сурайын деп!

— Je?

— Слер мени бойыгарга эмеген эдип аларыгар эмеш пе? — Лушканың ўнинде электеп турганы билдирди...

Je мында Давыдов кемзинди. Ол кайра тарап салган чачының тöзине jетире кызара береле, унчукпай эрдин кыймыктатты.

— Слер мен jаар көрзögöр, нököр Давыдов, — деп, Лушка кабагын кöдўрип, көзин кабагының алдынча көрди, — мен jараш ўй кижи, сўўшке сўрекей jараарым... Слер көрзögöр: меним көзим де, кабагым да, будым да, оноң до öскözи ончозы jараш, jакшы... — Ол сабарының баштарыла jажыл шерстяной юбказының эдегин öрö кöдўре тартып, алаатый берген Давыдовтың алдына бурылды. — Коомой бо? Ондый болзо, айдыгар...

Давыдов jўрексигенине чыдабай, бöрўгин jиткези jаар кайра кийип, каруун айтты:

— Сен кылыкту келин, сöс тö jок! Сениң будың да сўрекей jараш, je jаңыс ла мындый... jаңыс ла сен ол будыңла баратан jер jаар барбай, jастыра jер jаар барып jадың, онызы башка неме — факт!

— Кайда кўўним бар болзо, ондо тепсенип jадым. Онойдордо, меним слерге иженерим jок туру ине?

— Иженбезең, jакшы болор эди.

— Мени слерден улам кургап эмезе слердиң jаныгарга jуктап аларга амадап турган деп слер сананбагар. Слерге мен ачынып jадым: «Jаш эр кижи jадып jат, кижи албаган, бойдоң, ўй улустарла беришпей jат...» — деп санандым.

— Jок, сен, башка ла кижи... Je jакшы болзын! Меге мында сениле турарга бош jок, — кокурлап кожуп айтты: — Ашты чачып божозо, ол тужунда алдында флотко jўрген кижиге кел, je сен jаңыс Макардаң jöп сурап ал, факт!

Лушка каткырала, кийининең ары айтты:

—Макар менең јаантайын ла бастыра телекей үстүнде революцияла бектенип туратан, слер дезе — кырала. Је болгой! Ондый немелер меге керек јок! Меге изү јалбыштый сүүжетени керек, онойдо не?.. Слердиң каныгар иш-керектең татап калган. Је коомой айактаң јүрекке де соок!

Давыдов правление јаар кайкап калган күлүмзиренип браатты: «Оны канайда-канайда ишке јууктада тартып алар керек, онон өскө ол эмегенек јастыра јолло барар. Иштеер күн, ол дезе јазанып алган, оның үстүне ондый эрмек эрмектенип јат...» деп, сананып турды. Је оның кийининде колын јаңыды: «Э-э, ары кедери турзын! Бойың кичинек эмес, билерге керек. Чынынча алза, мен не, — буржуйлардың күндүлү колтукчызы ба? Мен ишти ого бергем — иштебеске јат, онойдордо, керек беди, энчигинбей јүргей ле!»

Нагульновтоң кыскарта сурады:

— Сен айрылыжып калганг ба?

— Незин сурап турун! — деп, бойының узун сабарындагы тырмактары јаар ајыктап көрүп, Макар кимиренди.

— Тегин ле сурадым...

— Мен де тегин айдып јадым!

— Көрмөс сени көрзин! Сурааарга да болбос боло берген, факт!

— Баштапкы бригада кырага чыгар керек, олор дезе эрмек тапкылап јат.

— Сен Лукерьяны чике јолго тургузып салган болзоң кайдар, онон башка ол эмди куйругын тиштенип алала, баскындаар ла.

— Мен ого не, абыс па, айса кем? Ары тур! Мен баштапкы бригада керегинде айдып јадым, олорго эртен кыйыш јоктоң чыгарга керек...

— Баштапкызы эртен чыгар... Сен оны тегин ле керек деп бодоп турганг ба: айрыла берзе — божоп калатан? Үй кижингди нениң учун коммунистический кылык-јаңду эдип үретпединг? Сениле кожо торт ло түбек, факт!

— Эртен баштапкы бригадала кожо мен бойым јалаңга барарым... Је меге, убак чылап, неге кадалып турун? «Үретпединг, үретпединг!» Мен бойым да бир де үредү јок кижи, оны мен канайда үредерим? Је айрыла бердим. База не? Сен, Семен, башка ла кижи!.. Мында Банник керегинде!.. Сен дезе озогыда айрылып калган эмегенди меге...

Давыдов оның каруун айдарга ла турганча, правлениениң эжигинде автомобильдиң күүлегени угулды. Ары-бери јайканып, коктый ойдыкта толуп калган сууны эжип, аймакисполкомның «фордиги» кирип келди. Онын эжигин кайра ачып ийеле, районның шинжү өткүрер комиссиязының председатели Самохин чыкты.

— Ол меним керегинде келген... — деп, Нагульнов јүзин чыр-

чыйтала, Давыдов јаар чугулду көрүп айтты. — Көр, уул, сен ого үй кижи керегинде айдып ийдиң, оноң өскө сен мени торт ло түбекке сугарың. Ол Самохин кандый кижи сен оны билериң бе? «Је сен кандый кыйалтазы јок керек болгон учун айрылышканың?» Коммунист үй кижизиле айрылыжып јаткан болзо — ого курч бычактый. Ол РКИ[1] эмес, торт ло абыс ошкош. Мандайы јаан көрмөсти көрөр дө күүним јок. Ох, ол Банникти мен оны! Көрмөсти өлтүрип салала, оның кийининде...

Самохин турага кирип келеле, брезент портфелин колынан салбай, јакшылашпай туруп, чала кокурлаган айас айтты:

— Је, Нагульнов, керекти чыгардың ла ба? Меге дезе сенің керегинде мынайып түрген-түкей келерге керек болды. Бу кандый нөкөр? Давыдов ошкош? Је јакшылар ба. — Нагульновтың ла Давыдовтың колынаң тудуп јакшылажала, столго јууктай отура берди. Сен, нөкөр Давыдов, бисти бир јарым час кирезине артырып салзаң, меге бу јеткерле (Нагульнов јаар имдеди) эрмектежер керек.

— Бар деп айдадыгар ба?

Давыдов туруп чыкты, јаңы јуукта ла үй кижизиле айрылышканын айтпа деп, сурап турган Нагульнов — јети керек — каруу јаңыс — деп, санаңган бойынча, эмегени керегинде айдып јаткан ошкош угулды:

— Бир контрды сокком — онызы чын, ол до ончозы эмес, Самохин...

— Оноң өскө не?

— Үйимди турадаң чыгара сүрүп салдым.

— Ондый эмеш пе? — деп, сырсанак сөөктү, мандайы јаан Самохин чочыган бойынча коркушту кайра тартынып, унчукпай, портфелин ачып, чаазынды шылырада берди...

27 бажалык

Түнде Яков Лукич уйку аразында буттың базыды, өткүштиң јанында неме кыймыктанып јатканын укты, је канайып та уйкузынаң ондонып болбой турды. Качан арай ла ойгонып келерде, чедендеги доско кемниң де уур сөөгин көдүргенине чыкыраганын, кандый да болоттоң эткен неме шыңыраганын јап-јарт укты. Көзнөккө капшайлап барып, Яков Лукич јаткыжактап көрө берди — таң алдындагы терең карангуйды өткүре кандый да јаан сөөктү кижи чеденнең ажып, калбас эдип калыды. Уур кижиниң јерге тирс эдип калыган табыжы угулды. Түнде агарып јаткан папахазынаң улам Половцев келгенин билип алды. Сүрүк тон јабынып, печкедеги кийис өдүгин кийип алала, чыкты. Половцев адын өткүштең кийдирип, каалгазын

---

[1] РКИ — алдындагы Ишмекчи-Крестьянский Инспекция.

бектеп турган эмтир. Яков Лукич оның колынаң адының тискинин алды. Ат дезе көдүре ле бойы суу, ичи койтылдап, бүдүрилип турды. Половцев јакшылашканына каруун бербей, шымыранып сурады:

— Бу... Лятьевский мында ба?

— Уйуктап јат. Коркушту кижи эмтир... бу өйдиң туркунына јаантайын ла аракылап тургандар...

— Көрмөс алзын! Эрлик... Атты мен күйдүре маңтаттым ошкош...

Половцевтиң үни кижи таныбагадый араай болгон, оноң Яков Лукич оның чылаганын, јаан чочыдулузын база тыңарып калганын сезип турды...

Половцев горницага киреле, сопогын чечти, ээрдиң арказындагы арчымагынаң казактың көк лампасту шалмарын чыгарып, кийип алды, бойының кажына јетире ödүп калган штанын јадатан тактага јайып, кургадып салды.

Яков Лукич эжиктиң јаагына туруп алала, бойының јаанының меңдебей кыймыктанып отурганын көрүп турды, онызы дезе, јадатан тактага отурып алала, тизезин кучактанып алып, јылаңаш таманын јылыдып отурды, минут кирези уйкузырап, кыймыктанбай барды. Оның сүрекей уйуктаар күүни келип турган, је көзин албанла ачып, эзирик уйуктап калган Лятьевский јаар көрөлө, сурады:

— Ичкенинең бери узак болды ба?

— Келгенинең ле бери. Коркушту ичип јат! Меге улустың алдына да јүрерге эби јок неме... Кажы ла күн аракы экелерге керек болуп јат... Сезине берерден маат јок.

— Эрлик! — деп, тиштенген тиштерин өткүре Половцев сүрекей тың чугулду айтты. Јаан буурайып келген бажын јайкап, база катап уйкузырай берди.

Је бир канча минут болгон бажында коркушту тың келген уйкузынаң силкинип, будын јадатан тактадаң түжүрди, көзин ачты.

— Үч күн уйуктабагам... суулар ойноп јат. Слердиң Гремячийигерди јүзүп јадып кечтим.

— Слер, Александр Анисимыч, јадып уйуктап алган болзогор.

— Јадарым. Таңкы бер. Мен бойымдыйын сууга өткүрип салдым.

Эки ле катап тың тартынып, сооргонының кийининде Половцев јардактана берди. Оның көзиндеги уйкузы чыгып, үни тыңый берди.

— Је мында керектер кандый болуп туру?

Яков Лукич кыскарта куучындайла, сурады:

— Слердиң јеңүгер кандый? Удабас па?

— Бу ла күндерде эмезе... торт баштабазыс. Эртен түнде экү Войсковой јаар барарыс. Оноң көдүрер керек. Станцияга јуук. Ондо эмди агитколонна. Оноң баштап көрөрис. Мениң

бу баратан јоругыма сен дезе сўрекей керектў. Сени ондогы казактар билип јат, сениң сөзиң олорго көдўриңи берер. — Половцев унчукпай барды, оның тизезине чыга конуп келген кара кискени бойының јаан алаканыла узак, эркелеп, сыймап отурды, оның кийининде шымыранды, оның ўни бойындыйна тўнгей эмес јылу, эрке болуп угулды: — Кискечегеш! Кискечек! Кандый сен јакшынак! Мен, Лукич, кискелерди сўўйдим! Ат ла киске — сыраңай ла ару тындулар... Мениң айылымда семтер, јаан сибирский киске бар болгон... Јаантайын ла мениле кожо уйуктайтан... Оңи мындый ок... — Половцев сананып, көзин кичинектетти, күлўмзиренди, сабарларын кыймыктатты, — база мындый ок боромтык ак чоокырлу. Сўр-ек-ей јакшы киске болгон! Сен кискени сўўбей јадың ба, Яков Лукич? Ийттерди дезе мен сўўбей јадым, олорды көрөр дө кўўним јок! Билериң бе, мен кичинек болорымда мындый неме болгон, меге ол тужунда, байла, сегис јаш кирези болгон болор. Бисте бир кичинек кўчўк бар болгон, мен оныла бир катап ойнойло, эдин ачыдып ийген болгодыйым. Ол мени сабарымнаң кан чыгара тудуп ийген. Мен дезе чугулданала, чыбык алала, оны чыбыктай бердим. Ол качып јат, мен дезе једижеле, чыбыктап ла јадым, торт ло маказырап... маказырап согуп тургам! Ол — алмардың алдына кирерде, мен — оның кийининең, ол — сенектиң алдына кирерде, мен дезе оны оноң до чыгара тартып алала, согуп ла јадым. Сого-сого келеримде, кўчўк чыдажып болбой божодынып ийди, оның кийининде каңылап болбой, торт ло ўни тунала, чыгып болбой барган... Ол ло тужунда мен оны колыма алдым... — Половцев бойы кандый да бурулу болгондый, кызарып, оозын тыртыйтып күлўмзиренди. — Колыма алала, ого ачынып ыйлаганыма јўрегим торт ло сыстай берди! Мени ол туштa кура тарта берген... Энем јўгўрип келерде, мен дезе јерде тоскуурдың јанында кўчўкле коштой будымла тепкиленип јаткан эмтирим... Оноң бери ийтти мен сыраңай көрөр кўўним јок. Кискени дезе сўрекей сўўп јадым. База кичинек балдарды. Кандый да ачынчылу немедий сўрекей сўўп јадым. Баланың ыйлаганын угуп болбой јадым, торт ло толголыжа бередим... Сен, өбөгөн, кискени сўўп јадың ба, айла јок по?

Германский де јуу тужунда казактарды калју кыйнап тудатаныла ады-чуузы чыгып туратан бойының јаанының, јажы јаанай берген офицериниң, тегин ле кижиниң кылык-јаңындый санаазын угала, Яков Лукич оны јаратпай, бажын јайкады. Половцев унчукпай отурды, чырайын соодып ийеле, кату сурады:

— Почта келгенинең бери узак болды ба?

— Эм тургуза суулар киръ, ончозы көдўрилип чыккан, јол јок. Бўдўн јарым неделе кирези почта јок болды.

— Хутордо Сталиннің статьязы керегинде бир де неме угулбады ба?

— Кандый статья?

— Газетте колхоз керегинде оның статьязы чыккан.

— Јок, угулбайт. Ол газеттер биске јетпеген туру. Онда нени бичиген эди, Александр Анисимыч?

— Тегин ле куру неме... Сеге јилбүлү неме эмес. Је бар. јадып, уйукта. Атты үч частың бажында сугарарың. Эртен дезе түн кире ле берзе, колхозтоң эки ат алып аларың, Войсковой јаар барарыс. Сен чике јолло барарың, мында ыраак эмес.

Эртен тура Половцев аракыга јүдеп турган Лятьевскийле узак эрмектешти. Куучынның кийининде Лятьевский кухняга јүзи кугарып, чугулданып калган чыкты.

— Аракыга јүдеп турганыгарды јазып аларга күүнигер бар ба? — деп, Яков Лукич кезедүлү сурады, је Лятьевский кайдаар да оның бажы ажыра көрүп, үзүктеп айтты:

— Эмди бир де неме керек јок — деп айдала, төрдөги кыпка барып, орынга көнкөрө јада берди.

Түнде колхозтың конюшнязындагы аттарды Батальщиков Иван — «Донды јайымдаар Союзка» Яков Лукичтиң тартып алган кижизи — каруулдап турды. Је Яков Лукич кайдаар, не керектү барып јатканын ого до айтпады. «Бойыбыстың керегибиске узак эмес јерге барып келер керек» — деп, Батальщиковтың сурагына јангаксу каруу берди. Онызы дезе бир де эмеш алаңзыбай, колхозтың эки јакшы адын чечип берди, Яков Лукич идиргеннинг ары јанынча аттарды апарала, айылдың јанындагы агаштарга буулайла, бойы дезе Половцевти айдып аларга барды. Качан төрдөги кыптың эжигине јууктап келерде, Лятьевскийдиң кыйгызы угулды: «Ол бистиң неме болбой јеңдиргенис ине, билзегер!» Карууна Половцев нени де јоон үниле кадай айтты. Яков Лукич кандый да јеткерге түшкендий санааркап турала, араайын эжикти токулдатты.

Половцев ээр алып чыкты.Чыккылады. Аттарга минип алдылар. Онон јелдирип, јүрүп ийдилер. Сууны хутордың ары јанындагы кечүдең кечтилер. Јолой Половцев сүре ле унчукпай браатты, таңкы тартырбай токтодып салды, бежен кулаш кирези јолдың тууразынча барар эдип јакыды.

Войсковойдо олорды сакып турган. Яков Лукичке таныш казактың туразында јирме кирези хутордың улустары отурды. Көп јаны карыгандар. Половцев ончозыла кол тудужып јакшылажала, оның кийининде бир кижиле кожо көзнөк јаар барып, беш минут кирези араай эрмектешти. Арткандары дезе унчукпылабай, Половцев јаар эмезе Яков Лукич јаар көргүлеп турды. Онызы бозогоның јанына отурып алала, бойын өскө улустың ортозында, ас таныш казактар ортозында, јылыйып калгандый, эби јок сананып отурды...

Көзнөкти ичјанынаң көжөгөлө ачык јок эдип тыга бектеп салган эмтир, тышјанынаң јабынчыларла јаап салган, тышкары дезе айылдың ээзининг күйүзи каруулдап турган, је ондый да болзо, Половцев јарым үниле эрмектенди:

— Је, господа казактар, час јууктап келген! Слердиң кул

болгон öйигер божоп јат, јуулажар керек. Бистиң јуучыл организациябыс белен туру. Јууны соңзун түнде баштаарыс. Слерге Войсковойго атту бежен кижи келер, баштапкы ла аткан мылтыктың үнин укkан кийининде, слер туруп, чыгала, олорды... агитколонщиктерди квартираларынаң барып тудар учурлу. Бир де кижи тирў барбазын! Слердиң группагарды баштаарын подхорунжий Марьинге берип јадым. Јууны баштаар алдында, бойыстың улустарысты түнде öскö улуска бодобоско, бöрўктеригерге ак лента көктöп алыгар деп, сўмелеп турум. Кажы ла кижиниң ады, бар мылтык-јепсели белен болор керек — ўлдўзи, мылтыгы эмезе ангдайтан да мылтык, ўч конок јийтен азык бар болор учурлу. Качан слер агитколоннаның улустарын ла јеригердеги коммунисттерди божодып салган кийининде, слердиң группагар болужарга келген бежен кижиге кожулар. Командовать эдери ол бежен кижиниң командириниң колына берилип јат. Ол слерди баштап, кайдаар ла барзын деп јакарза, слер оноор ло барыгар. Половцев терең ўшкўреле, јуурмаштап көктöгöн чамчазының курына кыстанып алган сол колының сабарын чыгара тартып, алаканының сырты јаныла мандайындагы терди арлады, онон тыңыда айтты:

— Мениле кожо Гремячий Логтоң слерге ончогорго јарлу казак, меним полкымда турган — Яков Лукич Островнов келген. Ол слерге Гремячийде јаткандардың көп јаны слерле кожо Донды коммунисттердиң кыйынынаң айрып алар улу керекке бараргa белен турганын куучындап берер. Островнов, куучында!

Половцевтиң кезе көрўп турган көрўжи Яков Лукичти отургуштаң тургузып чыкты. Оның бастыра бойының сыны сўрекей уур, тамагы кургап калган болгон, је ого куучын айдарга келишпеди: оны озолоп, бўдўжинең көргöндö, сыранай карыган казак, церковный советтиң члени, јууннының алдында алдындагы Войсковойдо церковно-приходской школдың солынтазы јок башчызы болгон казак куучындады. Ол Яков Лукичле кожо туруп, ого бир де сöс бербей, сурады:

— Слер, улу кижи, господин есаул, нени де укпаганыгар... Слер келердиң алдында, бис мында бойы бойыстың ортобыста јöптöжип алдыс... Мында сўрекей јилбўлў газет келди...

— Неме-е-е-е дейзиң? Сен нени айдып јадың, öбögöн? — деп, тамагы тыркырап Половцев сурады.

— Москвадаң газет келди деп айдып јадым, ондо бастыра партияның председателининг бичиги бичилген.

— Качызы дезең! — деп, печкениң јанында тыгылыжып тургандардың ортозынаң кем де тўзедип айтты.

— ...Бастыра партияның качызы нököр Сталинниң бичигени. Бу айдың төртинчи күнинде чыккан газет — деп, карыган кижиниң мегдебезинең куучындайтан ўниле öбögöн айдып турды, бойы дезе пиджагының ичјанындагы карманынаң төрт кат эдип јазап бўктеп салган газет чыгарып турды. — Слер келерге

јетире бис бу газетти бойыстың ортобыста јарт кычырдыс... эмди дезе бу газет бисти слерден ыраштырып јат! Биске, өскөртип айтса, аш салаачыларга, өскө јадынның јолы чыгып јат... Бис газеттиң керегинде кече энирде укканыс, бүгүн эртен тура дезе, мен бойымның карыганыма көрбөй, бош атту станица јаар бардым. Левшовтың јалаңындагы түүлген сууларды јүстүрип кечкем, көзимниң јажы агып та турза, кечип чыга бердим. Бу газетти станицада бир таныш кижиден кудайдың учун сат деп сурап садып алдым — акча төлөгөм. Он беш салковой төлөдим! Кийининде көрөр болзо, ондо бичиген баазы — беш акча эмтир! Је акчаны меге јоннон улус јууп берер, кажы ла өрөкөдөң он акча, онойдо бис шүүштибис. Је газет дезе ол акчага турар, карын, артык турар болды ба...

— Сен нени куучындап јадың, өбөгөн? Сен Доннон ло талайдаң нени экелип јадың? Карыыр чагында сагыжың чыга берди бе? Бастыра мында отурган улустың адынаң куучын айдар учурды сеге кем берген? — деп, тамагы кыркырап, Половцев сурады.

Онойдордо, сөөгинең көрзө, кичинек, төртөн лө јашту болгодый, чичке, алтындый азу сагалду, тумчугы јалбак казак стененинг јанында турган улустың ортозынаң чала чугулданган айасту кебин соодып, айтты:

— Слер, нөкөр азыйдагы офицер, бистиң карыгандарыбыска тың кизиребегер, озогы черү тужунда, слер тегин де күчигер јеткенче кизиреп алганыгар. Кизирейтени — эмди болор, эмди дезе кизиредиш јогынаң куучындаар керек. Бис совет башкару тужунда ондый кизирешти көрбөгөнис јарт па, слерге? Бистиң карыган өбөгөнис чын куучындаган, бис мында бойы бойыбыстың ортобыста эрмектешкенис, «Правдадагы» салынган статья ажыра бис түймеен чыгарбас эдип шүүштибис. Бистиң јолдорыс айрылыжа берди! Хутордың башкарузы јуулып, кандый бир улусты албанла колхозко кийдирген, көп орто јаткандарды тегин јерге окулачивать эткен, јаңыс кыс баланы јүүлтерге кем јок, бастыра албатының бажына чыгып болбос деп, бистиң јурттың башкарузы билип албаган. Көрзөң, бистиң Советтиң председатели бисти канайда тударга турган, јуун тужунда оноң бир де сөс кыйа айдып болбозың. Ол бистиң колонды база тың ла тарткан, тынарга да болбос болгон, је кичеемкей кижи качан ат кумакту, уур јолды өрө кош тартканда, ого јеңил болзын деп, оның колоңын божодып салат... Је бис алдында мындый јакару төс јерден келип јат, бистең сарју сыгарга туру деп, бодоп турганыс, коммунисттердиң Төс Комитединең мындый јартамал келип туру деп, бойы бойыстың ортобыста эрмектежип, «салкыны јокко салкын согор теермен канадын талбытпас» деп, шүүшкенибис. Оның керегинде түймеер деп шүүжеле, слердиң «биригүге» киргенис. Слерге јарт па? Эмди дезе мындый болуп јат: албатыны албанла колхозко суккан, айдаган, церквелерди сурагы јокко бектеген, јерлү-јериндеги

коммунисттердиҥ јастыразын Сталин кайрал јогынаҥ кӧргӱзип, олорды иштеҥ тӱрген чыгарып јат. Онойдордо, аш салаачыларга тынарга јеҥил, колоҥды божодып салган болуп јат, — керек болзо, колхозко кир, керек јок болзо, бойыҥныҥ алдында јаткан јуртыҥа бар. Оныҥ керегинде бис слерле чугулдашпай шӱӱжип турубыс... Бистиҥ јӱӱлип, кол салып берген распискабысты биске беригер, кайдаар баратан эдигер, барыгар, бис бойыбыс бу керекке уймалып калган керегинде слерге каршу этпезис.

Половцев кӧзнӧк јаар туура базып, кӧзнӧктиҥ јаагына јардыла јӧлӧнип, јӱзи кугара бергенин бастыра отурган улус кӧрӱп отурды. Бастыра улус оноор кӧрӱп турганын сезип, ол ӱнин катуландырып, айтты:

— Мынызы канайып турганы, казактар? Садынып турганы эмес пе?

— Канайдатан эдигер, онойдыгар,—деп, база бир карыган казак ого каруун айтты,—канайда шоодотон эдигер, шоодыгар, је бистиҥ јолыс слерле сыраҥай кожо эмес. Ээзи бойы биске болужып тура бергенде, бис ненин учун удура јолго чыгатаныс? Мени тегин ле јерге ӱн јок эткен, кӧчӱрерге санангандар, мениҥ уулым дезе Кызыл Черӱде, онойдордо, мен бойымныҥ јайым ӱним алып аларым. Бис совет башкарудаҥ туура турган эмес, бойыбыстыҥ хуторыста аайы-бажы јок боло бергенин јаратпай турубыс, слер дезе бисти бастыра совет башкаруга удурлажа кӧдӱрерге санаганаар. Јок, ол биске јарабас! Бис јӧплӧ сурап турарыста, слер бистиҥ распискабысты беригер.

База бир карып калган казак ӧбӧгӧн меҥдебей, койрыкталып калган сагалын сол колыла сыймап айтты:

— Јастыра эттибис бис, нӧкӧр Половцев... Јастыра эткенибисти кудай кӧрӱп јат! Бистиҥ слерге колболышканыбыс јолду эмес. Је ченеп кӧргӧнинеҥ чыгым эмес ине, эмди койрыктейрик эмес јолло барарыс. Ӧткӧн ӧйдӧ слердиҥ куучыныгарды укканыс, качан слер биске алтын кыр экелип бергедий болуп молјонып турарыгарда, бис кайкап турганыс. Слердиҥ берерге ижендиргенигер сӱрекей уур болгон! Качан бис тӱймегедий болзобыс, бистиҥ союзниктерис тургуза ла мылтык-јепселди, јууга керектӱ немелерди јетирип келер деп, слер куучындаганыгар. Бистиҥ керегис — јаҥыс ла коммунисттерди ӧлтӱре адатаны деп айтканыгар, оныҥ кандый болуп баратанын бис кийининде шӱӱжип кӧрдис: јепселди олор алып келер. ол неме баалу эмес, је кӧр, олор бойлоры бистиҥ јериске отурып алар? Олор бистиҥ јерибиске отурып алгажын, оныҥ кийининде олорло тырмактажып болбозыҥ! Олорды база ла катап орус јеринеҥ темирле кӱреерге керек боло бербезин. Коммунисттер—олор бистиҥ тӧрӧл улустарыс, бойыбыстыҥ улустарыс, јерибисте ӧскӧн деп айдарга керек, је ол кедер кӧрмӧстӧр дезе, олордыҥ эрмеги де башка, шилемир де аайлабас, кӧдӱрези тееркеп базып јӱрер, је олордоҥ кыш ортозында кар да

сурап алып болбозыҥ, олордыҥ колына кирзеҥ, кайрал сакыба! Мен јирме јылда гран ары јанында болгом. Галипольдо французтардыҥ ажынаҥ арай ла өлбөй, будымды оноҥ алып чыкпас болорым деп бодогом! Олордыҥ ажы сүрекей ачузымак. Кандый ла јүзүн укту албатылар көргөм, је орус улустаҥ јүреги јымжак, килемкей кижи јок деп, айдарга керек. Константинопольдо, Афинде керептер токтоп, оноҥ атанып турар јерлерде иштегем, англичандарды, французтарды көзим чылаганча көргөм. Сениҥ јанынча кертеҥдеп, килбирейген јылан чылап, базып јүрет, сениҥ јүзиҥдеги сагалыҥды кырбаганын, кара балкаштый кирлү тер сенеҥ јытанып турганын көрүп, оозын тыртыйтып, базып јүрер — оныҥ кижи јаар көрөргө дө күүни булгалып турар. Ол дезе офицердиҥ ады ошкош куйругыныҥ алдына јетире бастыразын јунуп, кырып салган, ол онызына токооркоп, биске дезе кыйгастанып јат. Олордыҥ матросторы аракы ичетен јерде биске тийип, эмеш ле неме болзо, кижиниҥ кабыргазына јудурукла согот. Је бистиҥ Доннаҥ ла Кубаньныҥ казактары өскө јерлерде јадарда үренгилеп калган, олорго јудуругын илип тура беретен!—Казак күлүмзиренди, сагалыныҥ ортозынча тижи кажайыжып көрүнди. — Кандый бир англичанды орус мергенле јудурукла салар ла болзоҥ, ол дезе — јыгыла берер, бажын тудунып, уур тынып јадар. Орустыҥ јудуругына олор сүрекей јымжак, јакшы курсак та јип турган болзо, көжүүн! Јок, бис мында бойыстыҥ башкарубысла бойыбыс канайып-канайып јөптөжип аларыс, табышты турадаҥ чыгарарга керек јок... Је расписка ларды слер биске кайра јандырып беригер!

«Ол көзнөктөҥ чыгара калый берзе, мен дезе тайыс јерде рак чылап, артып каларым! Бажымды сугуп алдым!.. Кайран энем, сен мени јаман өй тужунда чыгардыҥ! Каргышка калганла не колбоштым! Шилемирле не колбоштым болбогой! Көрмөс мени керекке сукты» — деп, Яков Лукич отургуштыҥ үстүнде токунап болбой, Половцевтеҥ көзин албай сананып турды. Онызы дезе көзнөктиҥ алдында јүрексибей, јобош турды, эмди оныҥ јаагы кугарып турган эмес, аргазын таппай турган керегинде јүзи карамтык көк болуп турды. Мангдайын одура эки тамыр тастайып чыкты, колыла дезе көзнөктөҥ кату тудунып турды.

— Је канайдар, господа казактар, слердиҥ табыгар: бисле кожо барбаска турган болзогор — сурабай јадыс, албадабай турус. Расписка ларды мен ойто берип болбозым, ол мениле кожо эмес, штабта. Је слер тегин ле јерге коркып туругар, слерди угузарга мен ГПУ јаар барбазым ине...

— Онызы ондый болбой кайсын — деп, бир карыган өбөгөн јөптөнди.

— ...Слерге ГПУ-даҥ коркыйтан эмес...—бу киреге јетире јүргеери, араай айдып турган Половцев кенетийин бастыра үниле кыйгырып чыкты: — Бистеҥ коркыыр керек! Бис слерди садынганы керегинде адып саларыс!.. Јолдоҥ туура туругар! Туура

чыгыгар! Стене јаар!.. — Колмылтыгын чыгара тартала, колыла улай тудуп, эжик јаар басты.

Казактар алаатыган бойынча тура бердилер, Яков Лукич дезе Половцевтең озолоп, ийиниле эжикти ача соголо, чыгара чачкан таш чылап, сенек јаар чарчала берди.

Карангуйда атты олор чечип алала, чеденнең ала јелекле јӱре бердилер. Турадаң дезе кыймыражып турган казактардың табыжы угулып турды, је бир де кижи чыкпады, бир де казак олорды тудуп аларга кӱјӱренбеди...

* * *

Качан Гремячий Логко јанып келген кийининде, тӱрген келгенине терлеп калган аттарды Яков Лукич колхоздың ат азыраар јерине апарып саларда, Половцев оны бойының горницазы јаар кычырып алды. Ол бойының тонын да, папахазын да чечпеди: кирген ле бойынча Лятьевскийди кийинзин деп, јакылта берди, олор келер алдында элчи экелген бичикти кычырала, печкеге ӧртӧп ийди, онын кийининде арчымакка бойының кийимдерин сугa берди.

Яков Лукич горницага келерде, ол столдо отурган эмтир, Лятьевский колмылтыгын арутап, кӧзи јылтырап отурды, колмылтык сӱрткӱштейтен сӱрткӱшле сӱрткӱштеп алган частьтарды менгдеп јуып, кондырып турды. Качан эжик кыјырааарда, Половцев мандайынаң алаканын алып, бажын кӧдӱрди, Яков Лукич дезе есаулдың терең коктыйлу кызарып калган кӧзинең јашагып турганынаң, јашка чыкталып калган јалбак тумчугының бели канайда јалтырап турганын баштапкы ла катап кӧрди...

—Бистиң керегис бу ӧйдӧ неме болбой калганы керегинде ыйлап јадым... — деп, Половцев ӱнин јарт чыгарала, колыла ак кураан папахазын тӱрген чечип, онына кӧзининг јажын арлады. — Дон чын сӧзине туратан казактардаң јоксурап калган эмтир, јаман таңмалардың тоозы кӧптӧгӧн: садынган јаман таңмаларла... Бис эмди барып јадыс, Лукич, је бис ойто келерис! Јаңы бичик алдым... Тубянскта ла менин станицамдагы казактар база тӱймебей мойногон. Сталин олорды бойының статьязына бойы јаар тартып алды. Эмди ле мен оны... мен оны... — Половцевтиң тамагында не де аркыла берди, јудунды, тамырлары кырлайып келди, јудуруктарын тӱӱнип алган турды. Тамагы кыркылдап, терең ӱшкӱреле, араайын сабарларын јайа тутты, оозының бир јанын ачып, кӱлӱмзиренди. — Ккк-анд-ый албаты! Эдӱлер!.. Тенектер, кудайга каргаткандар!.. Ол статьяны тӧгӱнеле меке эдип бичигенин олор билбей јат, олор дезе бӱдӱп јат... бала чылап. О калак! Јердиң јалаңдары! Ондый тенектерди јаан политиктер сӱӱндирип јат, кармактагы балык ошкош, ӧлгӧнчӧ тӱмалабаска олордың колоңдорын божодып јат, олор дезе оның ончозын ару акчага бодоп алып јат... Је канайдар, база! Билип алала келгилезе, је ол тужунда орой болор. Бис

барып јадыбыс, Яков Лукич. Сеге менің јакылтам мындый: колхозтоң сен чыкпа, олорго канча ла болзо, өштү каршу кылык эдип тур, бистиң «биригүде» тургандарга менің кату сөзимле мынайда айдарың: бис эмди тургуза кайра барып јадыс, је бис оодо согулган эмес. Бис эмди де ойто келерис, ол тужунда кем ле бистең ыраган болзо, бисти, бистиң керегисти, төрөл јуртысты ла Донды телекей үстүндеги јеткерлерден-карамдардан — айрып алары учун улу керектең туура баргандарга јаман болор. Казактың кылыжынан ого өлүм болор деп айт!

— Айдарым — деп, Яков Лукич шымыранды.

Половцевтиң куучыны ла көзининг јажы оны ачындыра берди, је ичинде дезе ол јеткерлү айылчылардан айрылып јатканына, бастыра болгон керектер ончозы бир де табыш јок, ончозы јакшы болуп өткөнине, ол јөөжөзиле де, бойының терезиле де карууна турары јок болуп өдүп јатканына сүреен сүүнип отурды.

— Айдарым — деп, база катап айдала, јалтанбай, бойы сурады: — Слер кайдаар барып јадыгар, Александр Анисимыч?

— Сеге не керек ол? — деп, коркыган айас, Половцев сурады.

— Тегине ле, айса болзо слер керек болор бо эмезе кандый бир кижи слерге келзе.

Половцев бажын јайкайла, турды.

— Јок, оны мен сеге айдып болбозым. Је бир үч неделенің бажында мени сакы. Јакшы болзын, — соок колын берди.

Атты бойы ээртеди, токумды табылап туруп сыймайла, колоң тартты. Лятьевский туранын эжигине Яков Лукичле јакшылажып алала, онын колына эки чаазын берди.

— Слер јойу ба? — деп, Яков Лукич сурады.

— Мен сенің чеденингнең ле чыксам, ондо оромдо, менің акту бойымның автомобилим сакып јат — деп, сагыжын салынбаган подпоручик кокурлайла, Половцев ээрге минерде, үзенгинің кайыжынаң тудуп турды. — Је өштүлердің одууна јетире мантат, князь, мен де јойу једижер ок болбойым!

Яков Лукич айылчыларын өткүшке јетире үйдежеле, сырангай сыны јеңилгендий сананып калды, каалганы бектеп салала, крестенди, сананаркап тура, Лятьевскийдиң берген акчазын таң јарыыр алдындагы карангуйга, канча салковойдың чаазыны, төгүн акча болды эмеш пе деп, колыла сыймап билерге карманынаң чыгарып алды.

28 бажалык

Марттың 20 күнинде почтальон Гремячий Логко чайык болгон керегинде сондоп калган, «Јеңүлерденг улам баш айланган» деп, Сталиннің статьязы кепке базылган газедин экелди. «Молоттың» үч экземпляры күн туркунына бастыра айылдарды ай-

ланып, энгирге јетире ўлтўреп калган, ўсти јамачыдый болуп калды. Гремячий Лог төзөлгөнинең бери газет кычырарга бу күндегидий көп улус качан да јуулбаган. Айылдарда, оромдордо, чедендердиң јанында, алмарлардың эжигинде улус группаларла јуулып алган, кычырып турдылар. Бирўзи угуза кычырганда, арткандары бир де сөсти укпай артып калбаска тым отургылап, угуп туратандар. Статья аайынча сөс блаажып сўрекей тың тартыжып турдылар. Кандый ла кижи бойыныҥ билгенинче айдып турды, көп сабазы дезе бойыныҥ ла санаазынча шўўп турды. Кайда ла улус јуулган јерге Нагульнов эмезе Давыдов базып келгенде, улус ненив де учун меҥдеп, газетти бир кижиниҥ јаан карманына кире берип јоголо бербегенче ле, ак кушты чылап, колдоҥ колго берижип, айландыра учуртып турдылар.

— Је эмди колхозтор, байла, чирип калган кийим чилеп, јигинеҥ сөгўле берер — деп, озо ло баштап көкўп турган Банник сезип айтты.

— Өтөк ўзе ага берер, уур деген неме — артып калар — деп, Демка Ушаков онык сөзин јаратпай, каруун айдып турды.

— Көр, карын, тескеери боло бербезин — деп, Банник каарып айдала, өскө јерге, ого чала ижемчилў деген улуска барып: «Эртеҥ ле колхозтоҥ чык» деп, айдарга меҥдеп турды.

— Орто јаткандар тыҥып чыкты! Бир будыла колхозто туруп, бирўзин дезе колхозтоҥ бойыныҥ хозяйствозы јаар тургуза ла алтай базарга көдўрип алган белен туру — деп, Павло Любишкин јаркырада куучындажып турган колхозчыларга, орто јаткандар јаар көргўзип, Менокко айтты.

Ўй улустар көп немени јетире билип болбой бойлорыныҥ темиккени аайынча, немени бодоп, куучынды бойлоры таап турдылар. Хутордо мындый куучын јарлала берди:

— Колхозторды токтодып јат!

— Уйларды ээлерине јандырзын деп, Москвадаҥ приказ чыккан.

— Кулактарды ойто јандырып, колхозтор сайын бичип јат.

— Ўн јок эткен улуска эмди ўн бергилеп јат.

— Тубянскта церкве ачкылап јат, ондо уруп салган ўрен ашты колхозчыларга курсакка ўлеп јат.

Сўрекей јаан керектер болотоны јууктап клеткен. Оны бастыралары сезип турдылар. Энгирде партячейканыҥ јабылу јуунында Давыдов чугулданып, айдып турды:

— Статьяны нөкөр Сталин сыранай ла бойыныҥ өйинде бичиген! Макарды ол чике ле көзине айдат! Јеҥўдеҥ улам Макардыҥ бажы айлана берген, онойдо ок бистиҥ бажыбыс база эмеш айлана берди... Нени тўзедер, шўўлте чыгаралыктар, нөкөрлөр! Је такааларды бис ўлеп бергенис, карын озолоп бойыныҥ өйинде сезип эткен эмтирис, эмди койлорды, уйларды канайдар? Мыны канайдар деп, мен слерден сурап јадым? Оны политический јанынаҥ шўўп этпес болзо, мында ажындыра билдиртип айткандый болор: «Киретен јеригер табыгар!» «Колхозтоҥ качы-

гар!» — деп, чочыдулу темдек боло берер. Колхозтоң чыгып, малды ончозын јер башка алгылап барар, бис дезе јарылып калган тоскуурла артып каларыбыстаң да маат јок!

Јуунга сыранғай ла калганчызында келген Нагульнов кандалып калган көзиле Давыдов јаар удура көрүп, туруп алып эрмектенди, бу туштa Давыдов Макардаң аракының јыды јытанганын сезип ийди.

— Ол статья меге учурлап айдылган деп јадың ба? Је ол торт ло көксиме томулган! Мениң бажым дезе качан бис колхоз төзөп турарыбыста айланган эмес, је эмди, бу статьяны кычырган кийининде, айланды...

— Сениң бажың бир шили аракының кийининде айланган! — деп, Ванюшка Найденов арагай айтты.

Разметнов күлүмзиреңип, көзин јарадып тургандый јумуп ийди, Давыдов бажын столдың үсти јаар энчейтти, Макар дезе тумчугының агара берген үйттерине тынып ийди, оның боромтык көстөри курчып чыкты:

— Мени үредерге сен кичинек, јажың јетпеген! Сениң киндигиң кургагалак тужунда, мен совет јаң учун тартыжып, партияда тургам...Ондый!.. Је, мен бүгүн ичип ийгеним, бистиң Давыдов айдатаны чылап ол—факт! Јаңыс бир шили ичкен эмезим, эки шили ичкем!

— Мактанатан неме тапкан турың! Оның учун сенең јүүлгек шүүлте угулып турган туру ине... — деп, Разметнов чугулду айтты.

Макар оноор јаңыс ла кылайып көрөлө, тегин јерге колын јаңып туратанын токтодып, карын колдорын төжине јаба тудуп алала, бойының колбулу эмес, изү куучынының шүүлтезин учына јетире тутты.

— Јүүлгек шүүлте менең чыкпай јат, төгүндебе, Андрюшка! Аракыны мен Сталиннiң статьязы мени, ок чылап, өдүп чыга берген керегинде ичтим, онон мениң изү каным кайнап чыкты... — Макардың үни тыркырап, онон арагай боло берди. — Мен мында — ячейканың качызы, ондый ба? Мен албатыны, слерди такаа-кастарын колхозко бириктирзин деп, турушкам, ондый ба? Мен колхоз учун канайда агитировать эткем? Мынайда: бистиң казыр таңмаларга, олор орто до јаткан улус болуп бодолып турган болзо, чике айдып туратам: «Колхозко кирбей турың ба? Анайдарда, сен совет јаңнаң туура турың ба? Он тогус јылда биске удурлажып јуулашкаң, эмди дезе туура туруп јадың ба? Је ондый болзо, амыр јадарым деп, менең сакыба! Мен сени, көрмөсти, салзам ла, санаар чыга берер!» — Мен онойдо айткам ба? Айткам! Керек дезе колмылтыкла да столго согуп тургам. Јажырбай јадым! Чын, бастыраларына эмес, је кажыларына, санаазында бистең ыраак туура тургандарына, айткам. Је мен эмди эзирик эмезим, тенек сагыжарды токтодоор! Мен ол статьяны кычырала, чыдажып болбой, јарым јылдың туркунына баштапкы ла катап ичтим. Бу кандый статья? Ол статья мын-

дый, оны бистиң нөкөр Сталин бичип салган, мен дезе, Макар Нагульнов, чачыла бердим! Эмди мен јыга соктыртып алган јүзим төмөн болуп, балкашта јадырым... Ол, канайып ондый болгон! Нөкөрлөр! Мен такааларла, оноң до өскө тынду немелерле сол јаны јаар јайылганыма јөптөнип турум ине... Је, карындаштар, нениң учун мен јайылгам? Нениң учун слер мениң мойныма Троцкийди илип јадыгар, мени ого колбоп туругар? Мен онула кожо јүрдим бе? Сен, Давыдов, мен сол троцкист деп, јаантайын көзиме айдып турган. Је мен Троцкий кирези бичикчи эмезим, оның кийининде мен ол чылап эмес... партияла мен үредүлү болуп бирикпегем, је партия учун төгүлген канымла, јүрегимле бириккем!

— Сен, Макар, јолду куучында! Сен мындый баалу өйдө неге мының базын калырап јадың? Ой сакыбай јат? Оның ордына бистиң текши ижибисте болгон јастыраларды канайда түзедетен шүүлтеңди айт, мынайда сен Троцкий чилеп айдып јадың: «Мен партияда, мен ле партия...»

— Айдарга берзең! — деп, Макар ачынып, оң колын төжине оноң тың јаба тудуп, кыйгырып чыкты.—Мен Троцкийдең ыраак туруп јадым! Меге онула эмди кожо јаңыс кеминде тураргада уйат! Мен садынчак эмезим, оноң слерди озолодо кезедип турум: кем ле мени троцкист деп адаза—токпоктоорым! Меезин чыгара согорым. Је мениң такааларла сол јаны јаар јайылганым дезе Троцкийдиң учун эмес, бастыра телекейлик революцияга меңдегем! Оның керегинде мен бастыразын түргендедип, мензинчек—оок буржуйды — эмеш тыңыда толгоорго санангам. Телекей үстүндеги капитализмди оодо согорго, кандый да болзо, бир алтамга јуук ок болор эди! Је, слер не унчупай туругар? Эмди мындый: Нөкөр Сталиннің статьязы айынча мен кандый кижи болуп јадым? Бу статьяда мынайда бичип салган. — Макар тонының карманынаң «Правда» чыгарып алала, оны јайа тудуп, меңдебей кычыра берди: — «Ондый јарабас јастыра иш, колхозный движениени чиновниктер чилеп декретировать эткени ле крестьяндарды тегин јерге онойдо кезедип коркытканы кемге керек? Бистиң өштүлерибистең башка кемге де керек јок! Ондый јастыралар олор неге јетиргедий эди? Бистиң өштүлерибисти тыңыдарына, база колхозный движениениң идеязын уйададарына. Бу јастыралардың ээлери бойлорын «солдор» деп бодогылап турганда, чынынча алар болзо, оң оппортунизмниң теерменине суу ургулап тургандары јарт эмес пе?» Онойткондо, мен элдең ле озо декретный чиновник ле ол јастыраларды баштаган кижи болуп јадым, оноң өскө мен колхозчыларды толгогом, оң оппортунисттерге суу ургам, олордың теерменин иштедип салгам. Айла бу бастыразы кандый да койлор ло такаалардаң улам болды, теңери тепсин олорды ончозын! База колхозко буудак эдип турган бир канча азыйдагы актарды коркытканы керегинде! Бу јастыра! Колхозты төзөгөнис, төзөгөнис, статья дезе кайра согуп јат.

Мен эскадронды поляктарга, Врангельге удурлаштыра баштап алып йүргем, билерим: колдомдожорго барган болзоң — јарым јолдоң јана баспа!

— Сен эскадроннон бир сотеннике озолоп барган... — деп, калганчы өйлөрдө Давыдовтың адаанын алып, туружып отурган Разметнов кабактарын јуурып айтты: — Сен, капшай божот, Макар, керек аайынча куучындаар керек! Сен рядовой јуучыл, оның учун чике тур, оноң башка сени бис үредип саларыбыс!

— Сен ортозына киришпе, Андрей! Мен партияның кандый ла приказын бүдүрерим, је эмди дезе мен бойымның төрөл партиямнаң туура тураргa айдып јаткан эмезим, карын, мен ого јакшы эдерге айдып јадым! Нөкөр Сталин јердиң айалгазын бодоп көрүп алала, иштеер керек болгон деп бичиген беди? Айдарда, сен ненинг учун, нөкөр Давыдов, статья чике ле мени көстөп айдылган деп, айдып јадың? Ондо Макар Нагульнов — чиновник ле баштаган кижи деп бичилбеген ине? Айса болзо, ол сөстөр сыранай да меге келишпей јат. Нөкөр Сталин Гремячий Логко келген болзо, мен ого мынайда ла айдар эдим: «Күндүлү бистиң Осип Виссарионович! Бистиң орто јаткандарыбысты эмеш тың тударын сен јаратпай турың ба? Сен олорго килеп, јөплө араай эрмектежерге турың. Је ол орто јаткандары дезе, өткөн өйдө ак казактарда болуп, эмдиге јетире кижи чыдап болбогодый мензинчек болуп артып калган болзо, ол колхозко кирип, телекейлик революцияга јууктазын деп, оны мен кажы тужунаң јалаарым? Ол, орто јаткан дезе, колхозко кирзе де, мензинчегинең айрылып болбой, бойын ла јакшы азыранарга албаданып турар, ондый ине!» Је нөкөр Сталин ондый албатыны көрөлө, онойдо мен јастыра эткем, колхозчыларды толгогом деп, база да айдып тургажын, мен ого мынайда айдар эдим: «Олорды көрмөс бириктирзин, нөкөр Сталин, мен дезе фронттор сайын су-кадыгымды јылыйтып салгам керегинде, мынаң ары олорло берижип болбозым. Мени кыдаттың границазына божодыгар, ондо мен партияга керек болорым, Гремячийди Андрюшка Разметнов колхозко бириктирзин. Оның јүреги јымжак, алдында актарла јүргендерге де сүрекей бажырып билер, көзининг јажын да төгүп ийер... Оны ол база билер!»

— Сен меге тийбе, оноң башка мен сеге база тийерим...

—Је, токтозын! Бүгүнги күнге болор!—Давыдов туруп, Макарга јууктай базып келеле, үнин соодып сурады:—Сталиннинг бичиги, нөкөр Нагульнов, ол — ЦК-ның јолы. Сен не, ол бичикле јөптөнбөй турган ба?

— Јок.

— Бойынгның јастыра ижингди билинип турың ба? Мен дезе бойымдыйын билинип јадым. Чокум болгон керектең туура барып болбозың, кандый-кандый немелерди ажыра калып база болбозың. Оок малды, бозуларды бириктирип, бис канайда ажыра салганыбысты мен јаңыс ла билинип турган эмезим, је бойымның јастыра эткенимди түзеерим. Бис коллективизация-

ның процентин ле көдүрип аларга сүрекей кичеенгенис, мында райкомның да бурузы бар, колхозты јакшы тынгыдып алары керегинде бойыбыс та сыранай ас иштегенибис. Сен оны билинип турун ба, нөкөр Нагульнов?

— Билинип турум.

— Анайдарда, канайып турун?

— Статьяда чын эмес.

Давыдов бир минут кирези алаканыла столдың үстүне јайган клеенканы сыймап отурды, ненің де учун бир кемине јакшы күйүп турган лампаның өзөгин толгоды, — јүрексип турганын токтодорго сананган болгодый, је токтодынып болбоды.

— Сен! Јүүлгек, эрлик!.. Сени ондый куучының учун өскө јерде болзо, партиядан сүрүп салар эди! Је, факт. Бу сен јүүлдиң бе, кайттың? Эмезе сен, ол бойынгның ол бир... ол... оппозицияңды токтодорың, эмезе бис сени... Факт! Сенің куучынңды бис узак укканыбыс, је сен оны чынынан ла айдып турган болзоң—айт! Бис сенің партияның јолынан туура барып турган куучының керегинде райкомго јетиреріс!

— Јетир. Мен райкомго бойым угузарым. Банник учун, бастыразы учун каруун јаңыс тударым...

Макардың коркып барган үнин угуп, Давыдов бир кезек унчукпай барды, је чугулы јакшы кайылбай, ийинин кызынып айтты:

— Билериң бе не, Макар? Сен барала, уйуктап ал, оның кийининде бис сениле чынынан эрмектежерибис. Оноң өскө экүнің керегибис ак бука керегинде чөрчөктөгидий болуп јат: «Бис экү бардыбыс па?» — «Бардыбыс». — «Јакы таптыбыс па?» — «Таптыбыс».—«Је, јөплө ол јакыны үлежелик пе?»—«Кандый јакыны?» — «Бис экү бардыбыс па?» — «Бардыбыс...» Онойдо ло учы јок! Сен бойынгның јастыраларынды билинип јадым деп айдала, оны ээчий ол статья јастыра деп айдазың. Анайдарда, сенің сагыжынгла статья јастыра болзо, кандый јастыраларды сен билинип јадың? Сен булгала берген, факт! Оның кийининде качаннаң бери бистиң ячейканың качылары ячейканың јуунына каланы келип турар болды? Бу не, Нагульнов? Ол партияга каршулу кылык! Сен—партияның члени болуп узак туруп келдиң, кызыл партизан, кызыл маанычы... Бот Найденов — комсомол уул, ол сени көрүп, нени сананар? Сенің аракыдап турганың, үзеери мындый каруулу өйдө аракылаганың керегинде ле колынгда мылтыкту орто јаткандарды коркытканың керегинде оноң башка бойынгның јастыра эткен ижингди большевик болуп түзедериниң ордына, партияның јолынан туура барып јат деп, райондогы шинжү өткүрер комиссияга угулар болзо, Нагульнов, сеге сүрекей коомой болор. Сен ячейканың качызы болордоң, партияның члени де болбозың, онойдо ло бил! Мен сеге оны јартын айдып јадым. — Давыдов чачын атырайта сыйманды, унчукпай отурала, айткан сөзи Макардың јүрегине өдө томулганын сезип, оноң ары куучындады:—Статьяны айландыра тартыш эдерге јарабас. Партияны сен бойынгның јолынча бурып болбозың, ол сенең де

болгойлордың мўўзин сындырып, бир иске бастырган. Оны сен канайып билбей турың!

—Сен онила берижетенің токтот! Ол бир частың туркунына калыраган, је угар неме јок болгон. Барып уйуктазын. Бар, Макар! Сеге уйат эмес пе! Сен бойынды кўскўдең көрзөң — коркыырың: јўзің тижип калган, көзің јўўлгек ийттің көзиндий. је ненің учун сен мындый бўдўштў келдиң? Бар! — Разметнов туруп чыгала, Макардың ийининең тудуп, силкиди, је ол оның колын ийининең чинези јок кижи чилеп, араай алала, оноң тың корчойып алды...

Давыдов унчукпай, столдың үстүне сабарыла токулдатты. Найденов Ванюшка алаң кайкап, Макар јаар күлүмзиренип көрүп отурала, оны сурады:

— Нөкөр Давыдов, бу керекти божодор керек.

— Је, нөкөрлөр, — деп, Давыдов бачымдай берди, — мен мындый шўўлте айдарга турум: колхозчыларга оок малын ла уйларын јандырып берер, је эки уй берген улусты уйының бирўзин колхозтың бириктирген хозяйствозында артыргызып салзын деп, агитировать эдер. Эртең эртең турадаң ала јуун јууп, ондо јартап айдар иш өткўрерин баштаар. Јартап айдар ишти сўрекей тынгыдар керек! Колхозтоң улус чыгатаны башталар болор деп, мен коркып турум, биске дезе эртең-бўгўн ле јалаң ижине чыгар керек... Сен, Макар, бойынгның таскаганынды мында, бу иште көргўс! Улус колхозтоң чыкпазын деп, колмылтык јогына ла айдып, сөскө кийдирип алзаң, сўрекей јакшы болор, онызы, факт! Је, канайдарыс, кол кодўрерис пе? Менің шўўлтем аайынча кол кодўрерис пе? Кем оның учун? Сен кол кодўрбей, тудунып турың ба, Макар? Онойдо ок бичип саларыбыс: «Бир кижи кол кодўрбеген...»

— Эртенги ле күннең ала өркөлөрлө тартыжарын баштаар керек—деп, Разметнов шўўлте айтты. Өркөлө тартыжарына јалаң ижине иштебей турган колхозчылардаң чыгарала, олорго суу тартарга бир канча букалар берер деп ле школдың заведующийин Шпыняны ўренчик балдарды баштап, өркө өлтўрерине чыксын деп сураар эдип јөп чыгардылар.

Давыдов Макарды канайдар, кыстаар ба деп, бойында јаантайын арлык-берлик сананып турды. Ол Сталиннің статьязын јаратпай куучындаганы керегинде ле колхоз төзөөр тужундагы иште болгон «сол» јастыраларының артканын јоголтпоско турганы керегинде оны партийный јанынаң карууна тургузатан ба, јок по? Је јуунның учында, Макардың өлгөн немедий, кугарып калган терлў эки шыкшыдында кырлайып калган тамырларлу, терлў јўзи јаар көрөлө, шўўнди: «Јок, керек јок! Бойы билип алар. Ол бойы кызыш јогынаң билинзин. Булгалчак, је сыранай бойыбыстың кижибис ине. Оорузы база бар... талгак. Јок, ол керекти токтодып саларыс».

Макар дезе јўрексип отурганын тышјанынаң незиле де билдиртпей, јуунның учына јетире унчукпай отурды. Оноор көрўп

отурала, Макардың тизезине салып алган чинези јок колдоры тың тыркырай бергенин Давыдов бир ле катап көрди.

— Нагульновты айылына кожо апарып кондыр, аракы ичпезин, көрүп тур — деп, Давыдов Разметновко шымыранды, онызы јөпсинип, бажын кекиди.

Давыдов айылы јаар јаңыскан јанып браткан. Лукашка Чебаковтың јуртының јанында јемирилип калган чеденде бир канча казактар отурды, оноң јаркыраган куучын угулып турды. Давыдов оромның бир јанында кырыла браткан, олорго теңдежип келеле, карањуйда таныш эмес кижи күлүмзиренип, јоон үниле јап-јарт эрмектенип јатканын укты.

«...канча ла кирези берип турзаң, канча ла кирези төлөп турзаң — олорго ас ла болуп турат» — деп, бирүзи айдат. «Совет јанга эмди эки канат табылып келди: оң ло сол. Качан ол бистең айрылып, ары једрене фенеге уча берер.

Башка-башка үндү каткылар чыгала, кенетийин токтой берди.

— Тссс!.. Давыдов! — чочый берген шымыраныш угулды.

Оның кийининде байагы ла јардак үн бир де кичинек туктурылбай, јакшы эрмек айдаачы болуп, узада тартып эрмектене берди.

— Ан-ды-ый... Јаңмыр јаабаган болзо, кырадаң капшай божоп калар эдибис... Јер билдирбей ле кургап браат... Је, карындаштар, барып амырайлыктар ба? Је, амыр болзындар!..

Јөдүл. Базыттар...

29 бажалык

Эртенгизинде колхозтоң чыгарына јирме үч угузу бичик берилген болгон. Чыккандардың көбизи јуукта улустың калганчызында кирген, јуун болгондо, унчуккылабай отуратан, иш башкараачыларла јаантайын керижип, ишке күүни јок чыгып туратан орто јаткандар болгон. Олор керегинде Нагульнов айдатан: «Бу база колхозчылар ба? Тегин ле эренгис немелер, эт те эмес, балык та эмес!» Бригадаларда тегин ле артык јүк болуп турган улус чыккан, олор колхозчы да болгоны, та јанга јаман көрүнбеске, та январь айдаң бери башталган куйуунnaң ала улус колхозко киргилеп јатканына көрө кирген улустар болгон.

Давыдов угузуны алар тужунда, олорды сүмелеп, эмеш сакыгар деп, сагыш алындыра айдып турган — је, чыгарга тургандар мойножып, чирежип турдылар, айдарда, Давыдов учы-учында колын јаңып ийди:

— Барыгар, граждандар, је сананып јүрүгер: колхозко кирерге ойто суранзагар, ол тужунда слерди алар ба, јок по, бис көрөрис!

— Бис ойто суранадыбыс эмеш пе! Јаңыдаң колхоз јогына јадарыбыс деп, иженип турубыс... Је, көрзөгөр дө, Давыдов, азыйда бис колхоз јогына канайып та јатканыс ине, ачанадаң өлбөдис ле, бойыбыстың јөөжөбисти бойыбыс ээленип, канайда

кыра сүретенин, канайда аш чачатанын өскө кижи бисти үретпейтен... Оныҥ учун эмди де колхоз јогына јадарыс, алдырбазыс деп сананып турубыс! — деп, бастыра улустыҥ адынаҥ, толгоп салган күреҥ сагалын кыймыктада күлүмзиренип, кечеги колхозчы Батальщиков Иван каруун айдып турды.

— Бис те слер јогынаҥ база канайып-канайып јадарыбыс. Ыйлап, калактабазыбыс, факт! Кадытты абрадаҥ түжүрип салзаҥ — бееге јеҥил болор — деп, Давыдов кезем айтты.

— Өөн-тартыш јогынаҥ эки башка барзабыс, јакшы ла. Көөшти көөшкө согор, өөн јогына айрылыжар. Бистиҥ малыбысты бригададаҥ барып аларга јөп беригер.

— Јок, ол суракты бис правлениеде тургузарыбыс. Эртенге јетире сакып алыгар.

— Сакыырга бисте өй јок. Слер колхозоорло, айса болзо, ашты Троицаныҥ кийининде баштап чачарыгар, биске дезе јаланга барар керек. Эртенге јетире сакып аларыбыс, је слер бистиҥ малыбысты эртен де бербезеер, ол тужунда бойыбыс алып аларыбыс!

Батальщиковтыҥ үнинде кезедип айтканы билдирип турды. Оныҥ учун Давыдов, ого каруузын айдар тужунда, чугулына эмеш кызара берди:

— Правлениениҥ јöби јогынаҥ колхозтыҥ конюшнязынаҥ сен неме алып, апарганыҥды мен көрөрим! Бир јанынаҥ бербезибис, экинчи јанынаҥ, барып алзаҥ да — јаргы алдына карууна турарыҥ.

— Бойыныҥ малы учун ба?

— Эм тургуза ол колхозтыҥ.

Бу алдында колхозчы болгондордоҥ ол айрылып артып јадала, олорго бир де кичинек ачынбаган, је Демид Молчуннын чыгарга берген угузузы оны тыҥ кайкатты. Демид энгир алдында келген, онын эзириги јаан, алдындагызындый ок көп куучындашпас болгон. Кирип келеле, ол јакшылашпай ла кичинек үзүк газеттиҥ чаазынынын кепке базылганына одура «Колхозтоҥ чыгараар» деген бичиктү кичинек үзүк чаазынды туда берди.

Давыдов Молчуннын көп сöс јок угузузын колына алала, айландырып, эмеш кайкап, үнинде чала ачынып тургандый сурады:

— Сен канайып турыҥ, а?

— Барып јадырым — деп, Демид киҥистеди.

— Кайдаар? Нениҥ учун?

— Колхозтоҥ эмей база.

— Нениҥ учун чыгып јадыҥ? Кайдаар барарыҥ?

Демид унчукпай, колыла јаҥыды.

— Сагыжыҥ ла јеткен јерге бararга ба? — деп, Разметнов сурады.

— Ондый, ондый!

— Ондый да болзо, ненин учун чыгып јадын? — деп, јокту, унчукпас активисттин чыгып јатканына кайкап турган Давыдов шылап турды.

— Улус чыгып јат... Мен дезе олорды ээчий.

— Улус јардан бажы тӧмӧн калыгылаар болзо, сен база онойдорын ба? — деп, билер-билдирбес кӱлӱмзиренип отурган Разметнов сурады.

— Је онойдо болбос туру, карындаш! — Молчун тын каткырып ийди. Онын каткызы куру бочконын кӱнӱрегенине тӱнгей болды.

— Је, канайдар, чык — деп, Давыдов ӱшкӱрди, — бойынын уйын алатан болзон — ал, сеге, јокту кижиге, эрмек јогынан берерибис, факт! Берерибис пе, Разметнов?

— Берерге керек — деп, Разметнов јӧпсинди, је Демид база катап јынырада каткырала, айтты:

— Уй меге кереги де јок! Оны колхозко сыйлап јадым. Мен кӱйӱ болуп барар болорым. Ол слерге кандый? Байла, кайкажарыгар? — деп айдала, эзендешпей ле чыга берди.

Давыдов кӧзнӧк јаар кӧрди: Молчун кыймыктанбай эжикте турды.

Ажып брааткан кӱн онын айудый белин јаказына јетире тыйрыйып ӧзӱп калган алтындый чачту јаан мойынын јарыдып турды. Колхозтын правлениезинин эжигинин алдын кайылып калган суу алып барган. Сенектен ала алмарга јетире јаан тӱӱлген суу болгон. Каалганын јанынча чеденге коштой, кардын ӱстӱнче такталып калган јолычак барган. Улустар суулу ойдыкка кирбей, јаантайын чеденнен тудунгылап, чеденге коштой базып, ӧдӱп туратандар. Демид кандый да ӧдӱнги, уур сагыш сананып турды. Онын кийининде, эзиригине базар јерди талдабай, суула араай јайканып алмар јаар басты.

Давыдов онын кийининен ары јилбиркеп кӧрӱп турза, Молчун барып алмардын эжигиндеги тепкиштин јанында турган ломды алала, каалганын јанына келеткенин кӧрӱп ийди.

— Бу кайракан бисти јуулаарга сананды эмеш пе? — деп, кӧзнӧккӧ јууктап келген Разметнов айдала, каткырды. Ол Молчунды јаантайын јакшы кӧрӱп, онын тын кӱчтӱзин јарадып, кӧрӱп јӱретен.

Молчун каалганы ача тартала, тожонтый берген кӱрди ломло канча ла бар кӱчиле согордо, онон ӱч пуд болгодый јаан болчок тошты кодоро сокты. Каалгага тоштын оодыктары барып согулып турды, удаган ла јок, ломло јазаган јолло эжик алдындагы суу эжилип ага берди. Је бу база ла колхозто болор! — деп, Давыдовтын кийининен тудуп, Разметнов Молчун јаар кӧргӱзип айтты,—келишпей јатканын кӧрӧлӧ, јазап ийеле, јӱре берди. Анайтканда, онын сагыжы бистин хозяйствобыста арткан! Мен чын айдып јадым ба?

* * *

Районго нөкөр Сталиннинг статьязын бичиген газет келген кийининде, райком Гремячийдинг ячейказына јастыра болгон ишти түзедери керегинде санаага алындыра не де јарт, чокум айдылбаган, элдем директив ийди. Райондо оң алынбай алаңзыжып тургандары бастыра ла темдектеңг билдирип турган. Райондордогы јаандардың бирўзи де колхозко келбей турган, колхозтоң чыккан улустың јөөжөзин канайдатанын партияның райкомы да, райполеводсоюз та билгилебей тургандар. ЦК-ның «Колхозтор төзөөринде партияның јолынаң тууралаганыла тартыжары керегинде» јөбин алганының ла кийининде, райком кыймыктана берди: Гремячий Логко раскулачивать эткендердиң списогын берзин деп, бириктирген оок малды ла такаалардың колхозчыларга јандырзын деп ле ўн јок эткен улустың списогын катап көрзин деп, директивтер эжилип келди. Ол ок өйдө олорло кожо Нагульновты марттың 28 күнинде он час эртен тура райкомның бюрозының ла районный КК-ның бириккен заседаниезине келзин деп, аңылу кычыру бичик келди.

30 бажалык

Гремячий Логто бир неделениң туркунына колхозтоң јўске јуук хозяйство чыкты.

Анчадала экинчи бригададаң сўрекей көп улус чыккан, ондо бастыразы јирме тогус хозяйство арткан, је бу да тоодоң, бригадир Любишкинниң сөзиле болзо, бир кезек улустар «качарга белетенип тургандар».

Хутордо шугаанду учуралдар болуп турды. Кажы ла күн Давыдовко јаңы коомой табыш экелип турар болды. Колхозтоң чыккан улуска јурт хозяйствоның инвентарин ле база иштеер малды тургуза ла берер бе, айла кыра ижинең божогон кийининде берер бе деп, оның экинчи катап суратканына райполеводсоюз ла райпартком кату приказла каруун берди; ол приказтың учуры мындый: гремячийлер канча ла бар күчиле, эп-аргаларыла колхозты чачыларынаң корып, колхозтоң канча ла кире көп колхозчылар чыгарбай, артырып алзын деп ле колхозтоң чыккан улусла чотожотонын база онойдо ок олордың јөөжөзин кайра јандыратанын кўске јетире бербезин дешти.

Јаан удаган јок Гремячий Логко райзоның заведующийи, райкомның бюрозының члени — Беглых келди. Ол керектиң айыла түрген таныжып алала (ол күн бир канча јуртсоветтерге јўрер керек болгон), айтты:

— Эм тургуза колхозтоң чыккан улуска малды, тудунар кабынар јепселдерди канайып та бербес. Кўске јетире сакызындар, оның кийининде көрөрибис.

— Улус кижини кыстагылап келет! — деп, Давыдов јаратпай турганын айтты.

Јана баспас, кату кижи, Беглых, јаңыс ла күлүмзиренди:

— Сен бойыңның јанынаң база кыста. Чынынча алза, бис оны јандырып берер учурлу, је окружкомноң мындый јакылта бар: класс јанынаң ылгап көрүп, сыраңай ла бергедий кижиге берер.

— Онызы канайда?

— Је ол сеге канайдазы јогынаң да јарт болор керек! Јоктуларга берип ийер, орто јатканларга күскүде берер деп, ижендирер керек, јарт па?

— Беглых, мынызы база јүс процентке коллективизация эдетендий боло бербес пе? Райкомноң «Канайып та болзо, канча ла кирези капшай јүске јетирер керек!» — деген јакылта бар болгон ине. Је онызы баш айланган керек боло берди ине... Орто јатканга малды бербезе — ол оны кыстап турганы боло берер эмес пе? Ол кыраны неле сүрер, неле үрендеер?

— Ого санааркаары сениң керегиң эмес. Сен алдынаң јаткандар керегинде сананбай, бойыңның колхозыңды кичее. Малды берип ийзең, сен неле иштеерин? Бир јанынаң ол бистиң эмес, окружкомның јакылтазы, бис дезе революцияның черүчилери, оны кыйалтазы јогына бүдүрер учурлубыс. Сениң бежен процент малың алдынаң јаткандар јаар көчө берзе, сен планды канайда бүдүрерге турың? Ол керегинде бир де куучын-тартыш јок болор учурлу. Малды колыңла, тижиңле тудуп тур. Јаскы иштиң планын бүдүрбезең — бажыңды үзерибис!

Абрага отурар тужунда айтты:

— Керекти ончозын көрөр болзо, сүрекей күч! Јастыралар керегинде, карындаш, каруына тураргa керек болор, кандый бир кижини јемитке де берерге керек болор. Эмдиги ээжи ондый. Бистиң районның улузы Нагульновты казыр аңдый көрбөй јат. Ол мында нени кылынган? Кандый да орто јатканды соккон, улус арестовать эткен, олорды колмылтыкла кезедип турган. Меге Самохин айткан. Ондо оның керегинде бүткүл керек тургузылган. Нагульнов сүрекей јаан масштабту «сол» болуптыр. Эмдиги јакылтаны билериң бе кандый? Партиязынаң чыгарарына јетире каруузына тургузар! Је јакшы болзын! Малды, малды чеберле!

Беглых Войсковой јаар јүре берди. Салкын оның абразының изин кургаткалакта, үчинчи бригаданың бригадири Агафон Дубцов јүгүрип јетти.

— Нөкөр Давыдов! Мениң букаларымды ла аттарымды чыга берген улустар албанла блаап алдылар!

— Канайда онойдо блаап алгандар? — деп, Давыдов јүзи кызарып, кыйгырып чыкты.

— Онойдо ло блаап алгандар! Букалар көрүп турган кижини өлөң салатан јерге бектейле, букаларды јалаң јаар айдай бергендер.

— Одус алты бука, јети ат алып баргандар. Нени эдерибис?

— Сен? Сен, аамай, кайттың? Кайда болдың? Нениң учун божоткоң? Кайда сени көрмөс... Је?!

Агафоннын осполо јип салган јўзи кугара берди, ол база ўнин көдўрди:

— Мениң конюшняда эмезе букалардың кажаганында конор учурым јок. Меге сен адылба. Слер тың омок болзогор — букаларды барып айрып алыгар. Айса болзо, казыкла јиткегерди сындырып берет эмеш пе?

Јаңыс ла энгиргери букаларды јалаңнаң барып айрып алдылар, олорды оноор ээлери көп каруулчыкту кабырарга ийген болтыр. Любишкин, Агафон Дубцов, олорло кожо ўчинчи бригададаң алты колхозчы аттарга минип алала, јалаң јаар маңтада бердилер. Јууканың одожында кабырылып јўрген букаларды көрўп алала, Любишкин бойының отрядын эки јара бөлиди:

— Агафон, ўч кижилў јууканы кечире јелекле оң јанынаң барып кир, мен дезе олорды сол јанынаң курчап келейин. — Любишкин конгур азу сагалын сыймайла, команда берди: — Тискинди божот, мениң кийинимнең арррш!

Керек согуш јогынаң өтпөди: Любишкиннің өөй карындажы, колхозтоң чыккан ўч кижиле кожо букалар корып турган Захар Любишкин јаар маңтадып келген. Мишка Игнатенконы будынаң келип тудала, аттаң јыга тартып алды, кыска өйгө оны јерге ныка базып, эдине көп јерденг көк эдип соголо, чамчазын јыртып, ийининең чек алып, чачты. Павло Любишкин маңтадып келеле, аттаң түжўп, јоон тарыскала карындажын согуп турганча, арткандары күдўчилерди сўрўп салала, букаларды алып, хутор јаар јелекле айдай бердилер.

Букаларды түнде кажагандарга ла конюшняларга сугуп, сомокло бектеп салала, колхозчылардаң каруулчык тургуссын деп, Давыдов јакылта берди.

Малды корып аларга канча кирези тартыжып та турган болзо, эки күннің туркунына колхозтоң чыккан улустары он төрт буканы, ўч атты айдап јўре бердилер. Малды јалаңга ыраактагы кобы јаар айдап апардылар, јаан улустар ўйде јогына сезинбезин деп, малды күдерге балдар ийдилер.

Эртен турадаң ала, энгирге јетире колхозтың правлениезинде, јуртсоветте көп улус турды. Колхозтоң чыккан улустар колхозтың јерин блаап алгадый коркуду там ла тыңып турды.

— Тургуза ла биске јер кезип беригер, айса бис тургуза азыйдагы бойыбыстың јерибисти иштейдибис! — дежип, колхозтоң чыккан улустар Давыдовко ийдеркежип турдылар.

— Јерди слерге ўлеп бererибис, јўрексиребегер, алдынаң јаткан улустар! Эртен кезерин баштаарыбыс! Островновло куучындажыгар, бу керекти ол башкарар, чынын айдып јадым — деп, Давыдов айдып турды.

— Биске јерди кайдаң бereригер? Кандый јер бereригер?

— Чӧлӧӧ јерден.

— Чӧлӧӧ јер хутордың јеринің учында болзо, канайдатан?

— Сен, нӧкӧр Давыдов, бисти јӱӱлтпе? Јуук јерлер ончозы колхозко кирген, — анайдарда, бис јерди ыраак јерлерден алатан турубыс ине? Малды бербей јадыгар, бис, айса, бойыбыс тартып, уй чанактап ашты чачарыбыс, слер дезе ыраак јерлерден јер берерге јадыгар? Э калак, чындык деген јаңы ондый туру ине!

— Кандый ла кижи алайын деген јерди онойдо берип болбос, нениң учун дезе колхозтың јерин ооктоп, бӧлӱктеп кезип, күскӱде өткӱрилген землеустройствоны бузарга јарабас — деп, Давыдов јартап айдып турды. Колхозтоң чыккан улустар чуркуражып турала, баргылап турды, је база бир канча минуттың бажында база ла өскӧ улустар эжилип келип, бозогодоң ло кыйгырыштылар:

— Јер беригер! Не бу мындый? Бистиң јерибисти тудатан јаңды слерге кем берген? Слер биске аш чачарга бербей јадыгар ине. Нӧкӧр Сталин бистиң керегибисте канайда бичиген эди? Малды, јерди бергилебей јадылар, бастыра праволорысты јоголткондор деп, бис ого бичип те ийерис. Ол слерди бу керектер учун база мактабас!

— Яков Лукич, эртен олорго эртен турадаң ала јерди Рачьий бууктың ары јанынаң ӱлеп бер.

— Ол алдында сӱрбеген јер бе? — деп, колхозтоң чыккан улус кыйгырыжып чыкты.

— Канайып јаңы болотон? Ол алдында сӱрӱлген јер. Јаңыс оны он беш јыл мынаң озо сӱрген — деп, Яков Лукич јартап айдып турды.

Мында тургуза ла тың табышту кыйгы башталып турды:

— Узак ӧйгӧ сӱрӱлбеген јер керек јок!

— Оны бис неле сӱрерис?

— Јымжак јер беригер!

— Малды беригер, ол тужунда сӱрӱлбеген де јерди иштеерибис!

— Москвага, Сталиннің бойына барып, угузу эдетен улус ийерибис!

— Слер бисти нениң учун кыстап туругар?

Ӱй улустар атыйланып турдылар. Олорды казактар кӧкидип турдылар. Табышты токтодып аларга, сӱрекей кӱч болды. Давыдов учы јаар чыдажып туружып болбой, кыйгырып турды:

— Слер јердиң јакшызын берзин деп, турганыгар ба? Ондый неме болбос, факт! Совет јаң канча ла бар аргазыла колхозтоң туура тартып тургандарга эмес, колхозко болужып јат.

Кезик бир јерлерде алдынаң јаткандар озодо ээленген эмди колхозтың јерин сӱрерге баштай бергендер болгон. Любишкин олорды колхозтың јаланғдарынаң сӱрӱп салды. Яков

Лукич дезе агаш кулашту Рачьий суунын ары јанына барып, алдынаң јаткандарга эки күн јер үледи.

Демка Ушаковтың бригадазы 25 числодо боро кумакты сүрерге чыкты. Давыдов полеводтың колына талдама колхозчылар чыгарып береле, иштеер улусты ижине тургузып салды. Көп карыган өбөгөндөр бригадага, машинала аш чачарга, салда тударга, кыра тырмаарга јилбиркеп бардылар. Ашты колло чачпас деп јөптөжип алдылар. Керек дезе алдында «такаа сыймаачы» болгон сүрекей карыган Аким Бесхлебнов то аш чачатан машинала иштеерге күүнзеп барды. Щукарьды Давыдов колхозтың правлениезининг конюгы эдип чыгарды. Ончозы белен болгон. Эки күнге чыгара үзүк јок јааган јаңмыр аш чачатанын токтодып, јаңмыр Гремячийдиң төңдөрин, эртең тура буула бүркелип калган күскү солокторын көптирип турды.

Улустың колхозтоң чыгары токтоды. Ижемчилү, бек улус артып калды. Калганчызын Гремячий Логто колхозтоң Андрей Разметновтың көөркийи Марина Пояркова чыкты. Олор канайып та јаражып, јуртап болбой турдылар. Марина кудай јаар тартынып, кудайзак боло берди, узун орозоны бастыразын орозолоды, үчинчи неделеге чыгара күнүң сайын кудайга бажырарга, Тубянсктың церквезине килинчегин айдынып, мырчас ичип кадындап турды. Андрейдиң арбанып турганына ол чугулданбай, унчукпай турды, оның айткылап турганына «мырчас ичкенинең» чеберленип, каруу айтпай, бастыразын ла унчукпай өткүрип турды. Бир катап Андрей орой түнде келеле, горницада лампадка күйүп јатканын көрди. Узак сананбай, ол горницага кирип, лампадканы алала, оноң агаштың сарјузын алаканына уруп алала, кадып калган сопогын сүрткүштеди, лампадканы дезе каблугыла оодып ийди.

— Кудай јаңы албатының көзин бектеп, санаазын каранғуйладып јаткан неме деп, тенектерге айдылган болгон ине. Сыранғай ла укпас! Көдүрези ле агашка бажырып, сарју өртөп, восканы свечи эдип үрегилеп јат... Ээ, Маришка, сенің эдиңе тийерге камчы ыйлап јат! Сенің церквеге кадындаарың тегиндү эмес болор...

Је чындап та тегиндү эмес эмтир: Марина колхозтоң чыгарга 26-да угузу берген, колхозто болгоны — «кудайга удурлажып јатканы» деп, шылгактанып турган.

— Андрюшкала кожо јаңыс орынга уйуктаганы — кудайга удурлашканы эмес пе? Эмезе онызы јакшы килинчек пе? — деп, Любишкин күлүмзиренип сурады.

Је Марина бу тужунда унчукпай отурып калды, је база бир канча минуттың бажында оның унчукпай турганы чачыла берер, бойының ла оозыла «агару мырчасты» «килинчекке кийдирип саларын» бир де эмеш билинбей турды.

Јуртсоветтең јүзи кугарып калган, чугулду Андрей јүгү-

рип келди. Бойының јалбак мандайынан колыла терин арлап, Давыдов ло Яков Лукичтиң көзинче сурады:

— Мариша! Кайран көркийим! Сен мени јаманга түжүрбезең, уйалтпазаң! Је колхозтоң сен нениң учун барып јадың? Мен сени, көрмөсти, сүүбедим бе, сеге килебедим бе? Уйды сеге јандырып берген... База не керек? Сен алдынан бойың јадарга кичееп турарыңда, мен сени канайда сүүйтем? Куштарыңды да — такаларыңды да, тас мойынду пөтүпиңди де сеге ойто јандырып бердилер... Көзиңниң баалу јажын төгүп турган голландский казың да ойто сениң чедениңде барып калган... Угузуунды ойто ал!..

— Јок, јок! — деп, Марина чала кыйа көстөрин кичинектедип алган кыйгырып турды. — Керек јок, сураба да! Колхозто јадар күүним јок! Слердиң килинчегигерге кирижер күүним јок! Мениң чанагымды, салдамды тырмуужымла кожо ойто беригер.

— Марина, сагыш алын. Оноң өскө меге сени таштап ийерге келижер.

— Көрмөс алзын сени! Кей, јой, каргаткан ийт! Көзиңди јумунып турың ба, јаман таңма?! Јүүлип калган көзиңди јаандадып турың ба? Кече түнде Малашка Игнатенковала оромның ортозында кем турды? Сен эмес пе? Сен, шилемир... ийтти сени! Ташта, сенизи јогына да јадарым! Көргөмдө, сен тегин де таштаарга сананып јүрген ошкожың!

— Марина, кайран эркем, сен оны кайдаң таап јадың? Кандый Малашкала? Мен онала качан да турбадым! Колхозмында не бурулу? — Андрей колыла бажын тудунып, унчукпай отура берди, сананганын бастыра айдып ийген болгодый...

— Сен ого, кулугурга, мүргүбезең—деп, чугулданып чыккан Любишкин оның адаанын алды.

— Сен оны сураба, бойыңның адыңа ачынзаң, сен кызыл партизан инең, оны неге сурап турың, тижи јаар карап турың. Сен оның түңүрин јара согуп ийзең! Јакшы тыңыда салзаң, тургуза ла токтой берер!

Марина јүзи кызарып, ачынганына чыдабай секирип чыгала, Любишкин јаар јалбак јардын кыймыктадып, јаан төжиле удура ичкеерилеп, јуучыл кижидий јеңин кайра түре берди.

— Сен өскө кижиниң керегине не кирижип турың, јылан? Цыганның јетире бүдүрбеген таңмазы, кара јескинчилү көрмөс! Мен сенең озо сениң јүзиңди тырмап саларым! Сен бригадир болгонынаң мен коркыбазым! Сендий немелерди мен көп көргөм, бажымнаң ажыра чачатам!

— Мен сени чачар эдим! Мен сениң семис јуунды агызар эдим — деп, толук јаар тескерилеп, кер-мар не-не болгодый болзо, удура болорго белен турган Любишкин айдып турды. Оның сагыжына мындый неме кирди: бир катап Марина Тубянсктагы теерменге — Доннаң ол јанындагы јаткан сööги јаан казакла күрежерде, ондо турган улусты кайкадып, ол казакты

јыгала, ого ўзеери, курч сөслө, ийнеле кадагандый, уйалткан: «Ўй кижиниң ўстўнде сениң эдер немең јок, өбөгөн! — Тыныжын серидип, база кожуп айткан. — Сениң чагынла база чырагынла јаңыс ла јадып алып, мыжылдаар керек». — Оның кийининде, ол кўрежер тужунда јазыла берген чачын, база чачыла берген арчуулын јазап, аш бескелеер јер јаар барды. Маринага јыктырала, төгўлген кулурга ла өтөккө уймалып калган казактың јаагы канайда кызарып калганы Любишкиниң сагыжынаң чыкпаган, оның учун ол сол колын чаганагынаң бўктеп, удура туруп алала, ажындыра айтты:

— Сен секирбе, кудай сени көрзин, мен сениң тижингди оодо согорым! Бар мынаң ары!

— Сен мыны јытабадың ба? — Марина бир секундка эдегин өрө көдўреле, Любишкиниң тумчугының алдына силкиди. тизезиниң боромтык-кызыл болчокторыла база бойының кўчтў де, тыңзу да эдиниң каймактый сарымзагыла кажас этти.

Марина тың ачынганына торт ло атыйланып чыкты. Керек дезе јадын-јўрўминде көп неме көргөн Любишкин де Маринаның кўчтў бўдўмин, ак эдин көрөлө, чала јалтанып, тескерилеп кимиренди:

— Көрмөстөнө берген! Тфу, эрлик! Кадыт эмес, торт ло айгыр! Кедери тур дейдим, ўч катап каргаткан таңма!.. — кыйгырып, казырланып турган Маринадаң тууралап-тууралап өдўп алала, тўкўрип, айткылап, сенекке чыга берди.

Давыдов бажын столго салып, көзин јумунып алган, талганча ла каткырып јатты. Разметнов эжикти тың јаап, Любишкинди ээчий чыкты, јаңыс ла Яков Лукич адылып турган вахмистердиң ўйин токтодып аларга ченешти:

— Је сен бу неге кыйгырып туруң? Кандый уйалбас кадыт! Эдегин көдўрерге неге јараар неме? Сен карыган кижиденң, менең, уйалган болзоң?

— Кедери тур! — деп, Марина эжик јаар барып јадала, кыйгырды. — Мен ол карыган өбөгөнди билерим. Өткөн јайда, Троица тужунда, өлөң тартып турарыбыста, сен мени канайдалык деген эдиң? Ундып салдың ба? Оноор ок! Туйгакту ат барып турган јер јаар ок...

Оның эжик јаар барганы шуурганның булудындый болды. Яков Лукич јöткўринип, бажын јайкап, кийининең ары ўйдеп көрўп туруп калды... Јарым час болгон кийининде Марина бойының чанагының уламазына чанактанып алала, тырмууштыла салданы баштапкы бригаданың чеденинең јеңил тартып отурганына ол керечи болды. Јаңмыр болгон керегинде јалаңнаң јаныл келген Демка Ушаков оның кийининең узагынча базып отурала, јууктай базарга чала јалтанып тургандый сурады:

— Марина! Эй, Пояркова! Угуп туруң ба? Марина Терентьевна! Ол немелерди меге бичиктў эдип берилгенде, мен оны сеге канайып бererim.

— Эрик јок бererиң!

— Ол бириктирип салган јөөжө деп билзең, јүүлгек баш. Ойто кайра апарзаң, јүүлбезең. Сен кижи бе, айса сен кем андый? Сен ненинг учун тоноп јадың? Оның учун јаргы алдына каруула турарың! Давыдовтоң бичик јогына бир де неме берип болбозым!

— Эрик јок береринг — деп, Марина кыскарта каруун айдып турды.

Демка нени эдерин билбей, кыйазынаң көрүп, колдорын дезе сурап тургандый, төжине јаба тудуп алган турды, Марина дезе—бастыра бойы терлеп кызарып калган—чанакты унчукпай тартып турды, онызы салдага тийип, ачымчылу калырап браатты.

«Тилиле канайда калырап јүретенин билзин деп, чанакты блаап алар керек болгон. Је канайда блаап аларың? Онызла беришкен кийининде, ач-амыр јок болорың» деп, ажындыра туура ором јаар бурылып браадала, Яков Лукич сананды.

...Эртенгизинде Разметнов Маринадаң бойының немелерин, мылтыгын, патрон алып јүретен патронтажын, чаазындарын алып, айылына апарып салды. Ол Маринадаң айрылганына сүрекей кунугып, санааркап, јаңыскан эригип тургананаң качып турган. Оның учун ол «эриккенин јоголторго», Нагульновко куучындажарга барды.

Гремячий Логто түн кирип клеетти. Јаңмырга јунулып калган јаш ай, теңеринің күнбадыш јанындагы кыйуунда јарып турды. Марттың табыжы јок кара түни кичинек өзөктөрдің шоркурап јаткан суучагына тымыгы бузулып, хуторды бүркеп келди. Түнде чала койыла берген балкаштаң Андрей будын мачылдада айрып, бойының сагыжын сананып, араай базып браатты... Чыкту кейде јастың јыды билдирип турды: јер чала кычкылтым ачу болуп тынып турды, изип јаткан саламның јыды идиргендерден келип турды, садтардаң аракыдый јыт јытанып турды, чеденнің јанында јаңы өзүп чыккан јаш өлөңнің куманактый өткүн јыды јытанып турды.

Андрей түндеги јытанып турган јүзүн-јүүр јытты, будының алдындагы терең коктуйактардың сууларында мызылдап көрүнип турган чолмондордың јер башка чачылып калганын көрүп, Марина керегинде сананып, көзинде ачу-корон јаш мөлтүреп чыгып турганын јарт билинди.

31 б а ж а л ы к

Щукарь өбөгөн оны колхозтың правлениезинде кучер эдип чыгарганына сүрекей сүүнип турды. Колхозтың керектерине јүрүп турарга правлениеде артырып алган, алдындагы кулактардың эки айгырын оның колына берер тужунда Яков Лукич айдып турды:

— Олорды көзиңнің чогын чылап чеберле! Олор арыкта базын деп кичееп көр, түрген јүрбе. Бу Титоктың боро укту

айгыры, је јеерени де каны јакшы, донской укту айгыр. Бисте көп јоруктайтан јер јок, олорды удабас беелерге божодорыбыс. Олордың учун сен карууна турарың!

— Меге незин айдазың! — деп, Щукарь өбөгөн каруун айдып турды. — Мен аттардың кийининең јүрүп, олорды кичеейтенин билбезим бе? Мен олорды бойымның јүрүмимде көп көргөн эмейим. Менің колым ажыра өткөн аттардың тоозы кажы бир кижинің бажындагы чачының да тоозынаң көп.

Чынынча алар болзо, Щукарьдың јүрүминде «оның колы ажыра» өткөни турганы ла эки адычак болгон. Оның бирүзин ол уйга толып салган, экинчизиле дезе мындый история болгон.

Јирме јыл кирези мынаң озо, Щукарь тың каланғы болуп, Войсковой деп хутордоң јанып клееделе, јолдо цыганнаң одус салковойго бее садып алган. Садыжып турар тужунда көрөрдө, беечектиң бүдүжи кем јок болуп көрүнген, кулагы каландап калган, көзинде акту, је ылгымы сүрекей болгон. Щукарь өбөгөн цыганла талтүшке јетире садышкан. Төртөн катап кол чабыжылып, эки башка барып, ойто биригип тургандар.

— Бее эмес, торт ло алтын! Мантаар болзо, көзиңди јумуп алзаң, јер де көрүнбей калар. Төп сагышту, куш ошкош — деп, цыган садыжарга чагы чыга берген Щукарьдың тонының эдегинең тартып, чилекейи чачылып, оны бүдүмчилеп чертенип турды.

— Түп тижинең артканы јок, көзине ак түжүп калган, туйгактары дезе база ончозы уладап калган, ичи чербек... Мында кандый алтын — јаңыс көстиң изү јажы. — Цыган айткан баазынаң база бир солковой түжүрзин деп мууканып, Щукарь өбөгөн атты јамандап турды.

— Сеге оның тижи не керек? Курсак ас јиир ине. Бее дезе јаш, кудай мени соксын! Бее эмес, бала ине, тижи дезе — ајарбас јанынаң оору бололо түшкен. Оның көзиндеги агы сеге не керек? Ол ак та эмес, айла чел ине! Туйгактары да өзүп, аруталып калар... Беечек чала боро, айла сүрекей јараш эмес, је сен онила байла уйуктабазың, кыра сүреринг ине, мен чын айдып јадым ба? Сен көрзөң, нениң учун оның карды чербек дезе — күчтү болгонынаң. Мантаар болзо — јер силкинет, јыгылар болзо — үч конок јадат. Эх, адабыс! Сен байла одус салковой акчала јакшы јелишкир ат садып аларга турган болорың? Ондый баага тирүге садып алып болбозың. Өлө берзе, эдин сеге тегин де берип ийерлер...

Цыган сүрекей јакшы сагышту кижи болуп, садыжып турганча ла калганчы салковойын түжүрип ийди. Үйгенин тискининең Щукарьга туттурып, керек дезе ыйлаачы кижи болуп, көзинең јаш көргүзип, узун эдектү тонының јеңиле карарып калган мандайын арланды.

Бее Щукарьдың колына кирген ле тарыйын бойының шулмузын јылыйтып салды.

Оны албанла јединип апарадарда, ол кедерлеп, балбак јаман будын уур алтап браатты. Јаңыс ла мында цыган каткыр-

ды: мелдий ак тижин кажайтып, ол Щукарьдың кийининең ары кыйгырды:

— Эй, адабыс! Доннын казагы! Менің јакшы эткенимди ундыбай јўр! Ол адычак меге төртөн јыл јўрген, сеге база анча ок јўрер, јаңыс оны неделенің бажында бир катаптаң азырап тур, оноң башка, коркуштана берер!.. Менің адам оныла Румыниядаң келген, ого дезе Москвадаң качып брааткан француздардаң једишкен. Баалу ат!

Садып алган адын сўўртеп јединип брааткан Щукарьдың кийининең ол база нени де кыйгырган. Одуның ла цыганның буттарының јанында, табышту, цыганның таандый, кара балдары кыйгырыжып турды. Цыган ўй улустар чыңгырыжып, каткырыжып турды. Щукарь өбөгөн дезе нени де ајарбай, акту санаазын сананып браатты: «Кандый тындуны садып алганымды, бойым да көрўп јадым ла. Акча бар болгон болзо, мынаң да артыкты садып алар эдим ле. Цыган дезе, база мен ошкош кокурчы, кубуксу кижи эмтир... Је бот эмди ат та бар болды. Воскресен кўн эмегенимле экў станицада базарга шуулада јелдирип барарыбыс».

Је Тубянскка јеткелекте, онында мындый кайкамјылар болды... Щукарь ајарбас јанынаң кайа көрөлө, аланг кайкады: оның кийининең, садып алган, ичи чербек беечегиниң ордына, канайда да ичи тартылып, көстөри онурайып калган арык неме клеетти. Јарым ла частың туркунына ол кабортозына арыктап калды... «Агару, агару, агару!» — деп Щукарь крестенип, тискинин чачып ийеле, тура түшти, оның бакпырын колло алып тургандый болды. Беенің ондый түрген кубулып уйандай бергенининг шылтагын, ол оны айландыра базып келген кийининде ле таап алды: уйады јокко туура сырайып калган беенің барбак куйругының алдынаң ичине ўрўп салган кей ле суйук јин мыжылдап, сыгырыжып јер башка чачылып турды. «Көк јарамас! Бу канайып барды» — деп, Щукарь бажын тудунып, кыйгырып чыкты. Оның кийининде беенің ўйгенининең тудунып алала, канча ла бар кўчиле тартып, оноң ары јединди. Аттың, вулкан чылап, ичинең адылатаны Тубянскка јеткенче токтобой турды, јолло уйатту ис артып турды. Адын тискининең ле јединип барган болзо, айса болзо, Щукарь Гремячий Логко кем јок једе берер эди, је ол оның кумы јаткан, база көп таныш казактар турган, Тубянск хутордың баштапкы ла туразыла тенгдежип келеле, садып алган адына минип алала, базытла да болзо јединип апарбай, јортуп бararга сананды. Тегин де эмеш мактанып ийерге сўўйтен аайынча кенетийин оның качан да болбогон мактанары тутты, ол Щукарь, јокту јадынынаң айрылып, эмди јаман да болзо, је бойының адыла барып јат — деп, көргўзерге сананган. Оның келип токтогон јеринің одожындагы турадаң таныш казак чыгып јатканын Щукарь кыйазынаң көрөлө — «Трр, көрмөс! Јаантайын ла ойлоп турар сагышту» — деп, кыйгырып чыкты. Бу сөстөрлө ол

тискинди силкип, бойы кедейе тартынды. Је оның ады јаңыс мынаң озо ыраак өйлөрдө, јаш тужунда, секирип, ойноп тураган болгоннон башка, је эмди дезе оның торт ойноорго санаазына да кирбес. Онызы бажын төмөн каланғадып, буттарын кыза тудуп алала, тура берди. «Кудагайдың айылының јанынча барар керек, көрзин» — деп, Щукарь сананала, беенің курч арказына секирип чыгала, ого ичиле арказына ажыра јада берди. Је мында коркушту неме боло берген, оның керегинде куучын Тубянсктагы казактардың ортозында сүрекей узак јүретен. Бу ла тужунда, Щукарь качан да болбогон уйатка түшти, оның керегинде куучын бистиң де күндериске үзүлбей јеткен, мынаң да ары ол, байла, јаңы јаш-үйеге угулып барар болор. Щукарь јайдакка минип аларга өрө секирип, арказына одура јадып, минип аларга сананып, буды јерден јаңы ла айрыларда, беези јайкана берип, ичинде не де коркушту күлүрей берген табыш чыкты, оның кийининде турган ла јерине куйругын туура чычайтып јыгыла берди. Щукарь колдорын талбайтып алган, јолды кечире чачылала, тоозынду јолдың куйузына тоголоно берди. Щукарь ол ло тарыйын тура јүгүрип, казак оның уйатка киргенин көргөнин сезип алала, керекти кыйгыла түзетти: «Сеге јаантайынла секирип турар керек, кө-ө-рмөс!» деп, ол атты тееп, кыйгырып турды. Онызы туруп алала, бир де неме болбогон немедий, јолдың кырындагы јалбыракту өлөң јаар бажын чөйди.

Щукарьды көрүп турган казак сүрекей кокурчы, јардак кижи болгон, ол чеденди ажыра калыйла, Щукарьдың јанына базып келди. «Јакшы, амыр ба, Щукарь! Ат садып алган ошкожың?» — «Садып алгам, је кандый да кедер неме учураган ошкош: ого минип алзаң — ол дезе јерге мач эдип јада берер. Јайдакка минбеген эмдик неме болгодый». Казак көзин кичинектедип алала, атты айландыра бир-эки катап базып, төжин көрди, оның кийининде каткы јогынаң айтты: «Ондый болгодый, оны үретпеген! Ат дезе сүрекей јакшы уктаң тараганы көрүнип туру. Тижинең көргөндө, оның јажы беженнең төмөн эмес болгон, ол сүрекей јакшы укту мал болгон, оның учун оны бир де кижи тудуп чыдап минип болбогон». Щукарь оның килеп куучындап турганын көрүп, јалтанбай сурады: — «Игнатий Порфирич, слер айтсагар, ненің учун ол онойдо капшай коомойтып арыктай берди? Мен оны јединип клеедеримде, ол менің көзимче ле кайылып турган. Оноң кандый да коркушту кей ле кыјык токтоду јок чыгып јат. Јолды бастыразын истеп салды!» — «Сен оны кайдаң садып алдың? Цыгандардаң эмес пе?» — «Олордоң, слердиң хутордың ары јанында тургулагандардаң» — «Је олор бу атты сеге садардаң озо, кейдең үрүп салган, оның учун ол арыктап јамандана берген эмей база» — деп, аттарды да, цыгандарды да јакшы билетен казак айтты. «Ат карыганынаң арыктап, чичкере ле берзе, олор оның кийининдеги үйдине јаан комургай сугуп

алала, оның эки јаны тастайып, чарбайып келгенче элижип-селижип, кей ўргўлеп јат. Оның кийининде, качан оны буканың куугына јўзўндеш эдип тастайта ўрўп алган кийининде — тургуза ла комургайды чупча тартала, оның ордына кей чыкпазын деп, бөс бөкти эмезе кукурузаның бажын сугуп саладылар. Сен ондый кей ўрўп салган ат садып алган эмтиринг. Бөктөгөн бөги јолго тўжўп калган болбой кайсын, оның учун сенинг беечегинг арыктай берген... Сен ойто барып, бөгин бедреп көрзөң... Бис оны јаңыдан тургуза ла ўрўп аларыс...» — «Көрмөс оны ўрзин!» — деп, Щукарь атыйланып, цыгандар јаар јўгўрди, је төңгнинг бажына јўгўргенче чыгып келеле көрзө — суунын јарадында цыгандардың одузы да, кибиткалары да јок болды. Цыгандар турган јерде јаңыс ла өчўп калган јайгы одуның ыжы бурлап јадыры. Цыгандар чөрчөктөгө неме чилеп, јоголып калган. Щукарь ыйлайла, ойто келди. Күндўлў Игнат Порфирьевич база ла турадаң чыгып келди. — «Ол ойлогонынаң база катап јыгыла бербезин деп, мен ого тайангыш болуп алдына туруп берейин, сен дезе мин» — деп, ол айтты. Уйаттаң ачурканганынаң ла терлегенинең торт ло суу болуп калган Щукарь оның сөзин јарадып, арай-керейдең ле минип алды. Је оның чучурап, кыйналып турганы божоголок болды: беечек бу минерде јыгылбады, је јелижи айдары јок кату болгон эмтир. Ол мантап брааткандый алдындагы колдорын ичкееры чачып, буттарын дезе — белинең бийик көдўрип брааттьі. Онойдордо, ол Щукарьды туура барган баштапкы оромго јетире апарды. Ол онойып кату јелдиртип браадарда, оның бөрўги јерге тўже берди, бир төрт катап сўрекей тың силкиткенине оның ичинде не де ўзўле бергендий јаман болды. «Ку-дай-май! Мынайда канайып баратан!..» — деп сананала, Щукарь јелек бажында јерге тўжўп ийди. Ол бөрўгине ойто кайра келди, је оромдордоң улустар оноор бачымдап јатканын көрөлө, капшай кайра болуп, онойып сакыбас јанынаң карайлап, калып турган беезин хутордың тыштына чыгарып келди. Теерменге јетире балдар кожо ээчип келеле, оның кийининде артып калдылар.

Щукарь цыганның «сагыштy» адына катап минерге сананбады, ол хуторды төңдөрлө эбирип өтти, је төңгө чыгала, ўйгенинең тарткыштаарга чагы чыга берерде, алдынаң айдап аларга сананды. Оның јўк арайдаң садып алган ады эки көзине сокор болгонын ол јаңыс ла мында билип алды. Ол кырычак та болзо, ойдыгаш та болзо, ажыра калыбай, чике барадала, олорго тўртўлип, јыгыла берер болды, оның кийининде тыркырап турган алдындагы колына шидееленип, уур тынып туруп алала, база ла барып јатты, барып јатканы да саң башка: јаантайын айланып, тентирилип браадар болды. Щукарь беезинең база јаңы солун неме чыкканына аланг кайкап, оны торт ло бош салып ийди: оның беези бир айланып келеле, база катап баштап айланат, онойдо ол ўзўк јок айла-

ныжып турат. Мында Щукарь оның садып алган ады бастыра бойының узак уур jўрўмин суу өткўретен jерде иштеп, ондо карып, көс jок болуп калган деп, кемниң де болужы jогына бойы билип алды.

Хуторго түште алып келерге уйалып, карангуй киргенче, ол онызын jаланғда кўдўп jўрди, jаңыс ла түн кирерде, оны айылына айдап келди. Сөөги jаан, казыр болуп бўткен оның эмегени келишпеген садузы учун оны, сырсак Щукарьды. канайып уткыганын, ол тужунда Щукарьла najылажып турган ödўк көктөөчи Локатеевтиң айтканы аайынча, jартын кем де билбес.

Ол бее jаан удаган jок кычыткак ооруга таптырала, түги түжўп, газай берген, ол ло бўдўжиле бир кўн түнде чеденге табыш jогынаң өлўп калды. Терезин Щукарь ла Локтеев экў садып, аракыга ичип салгандар.

Яков Лукичти Щукарь өбөгөн бойымның jажымда ас аттар көргөн эмезим — деп, бўдўмjилеп айдып та турза, je Яков Лукич Щукарь өбөгөнгө бўтпезин ол билип турган, ненин учун дезе Щукарьдың бастыра jўрўми Яков Лукичтиң көзинче өткөн. Ондый да болзо, Щукарь өбөгөннинг бўткени ондый болгон: мактанбай, төгўнденбей чыдажып болбойтон. Ол оной-до болгобос jанынаң айдып ийетен, бир канча минуттың бажында дезе бойының айтканын айтпас керек болгон деп сананып туратан...

Кыскарта айтса, Щукарь өбөгөн jаңыс өйдө кучер ле конюх болуп алды. Бойының ондый уур эмес ижин ол коомой эмес бўдўрип турган. Тўрген jўрерге сўўйтен Нагульновко jаңыс ла jарабай калган немези — ол оның улам ла сайын аттар токтодып туратаны болгон. Чеденнең чыгып ырагалакта ла, ол боожоны кайра тартып: «Тпруу, көөркийлерим!» — деер. «Не тура бердиң?» — деп, Нагульнов сураар. «Аттардың керегине» — деп, Щукарь өбөгөн каруун айдар, оның кийининде Нагульнов отургуштың алдындагы камчыны чупча тартала, айгырлардың арказына согуп ийбегенче ле, сыгырып отурар. «Эмди кучери алдында отургушта отурар, оның тартып браяткан кижизи дезе кийиниңдеги jымжак jастыкта jайканып браадатан каан jаңы эмес. Мен эмди кучер де болгон болзом, je нökөр Давыдовло коштой отурадым. Кезикте таңкы тартарга санангамда, оны сурайдым: «Je бу боожоны тут, мен таңкы ороп алайын». — «Ороп алыгар, кўўнзеп тудайын» — деп, айдат. Ол боожоны алала, кезикте аттың оозын час кирези тудат, мен дезе улуркап, jердиң jаражын ajыктап, jилбиркеп ары-бери көрўп браадарым!» — деп, Щукарь өбөгөн казактарга мактанып турды. Ол тыш бўдўминең чала кеберкек болуп, онойып көп куучындanбас та боло берди. Jастың соогына да көрбөй, ол айгырларга jууктап, конюшняда конуп тураачы болгон, je бир неделенин бажында, карыган эмегени Щукарь өбөгөнгө түнде jаш келиндер jўрўп jат деп бурулап, аайы-бажы jок соголо, улустың көзин-

че jўзўн-jўўр айткылап, оны ойто айылына сўрди. Щукарь öбöгöнди тегин ле jерге jиит уулдар jаман коптоп, оның карыган эмегениле кокурлашкан, je ол эмегениле мойношпой, айылына конуп турар болды, jаңыс тўнде бир-эки катап кўнўркек эмегениле кожо айгырлар көрöргö чыгатан.

Оның атты тўрген чанактаарга ўренип алганы Гремячийдиң өрт öчўреечи командазынаң да jада калбагадый болды, чанактаарга алып чыкса, тургуза чыйрап калган айгырлар токтобой, шоокырганда, ол ўнин кубултып, кыйгырып турат: «Je-je-e-e! Окражып турың, көрмöс!.. Ол бее эмес, база сендий ок чечегеш». Аттарды jегип божойло, jерине отурар тужунда, бойының табына айдып турат: «Je, барып келелик, бир казык[1] иштеп аларым. Мындый jадын, карындаштар, меге сўреен jарап турар болды...»

* * *

Jирме jетиде Давыдов бригада чын ла оның берген jакылтазын тообой, кыраны салданың jолынча, ичкеери тырмап турганы чын ба деп, оны көрöргö, баштапкы бригаданың иштеп турган jерине барып келерге сананды. Оның керегинде ого кырага аш чачар машина jазаарга jўреле, тырмауштар кыраны одура тырмабай, салданың jолын кууза тырмап jатканын көргöн кузнец Ипполит Шалый айткан. Ол хуторго jанып ла келеле, тургуза ла правлениеге келди. Давыдовтың колынаң тудуп эзендежип, катуланып айтты:

— Баштапкы бригада тырмууштыкыраның сынынча тартып jат. Ондый иш чортко до jарабас. Оноор бойың барып, jакшы тырмазын деп jакылта бер. Мен олорго оның керегинде айткам. Ушаков дезе, кылчыр көстў көрмöс, мынайда айдат: «Сенің керегиң — темир согор ло көрўк ўрдўрер, бого тумчугың сукпа, оноң öскö бис оны тургуза ла салдала ўзе тартарыс». Мен ого оноң айдып jадым: — «Көрўк ўрерге барарданг озо, мен озо кылчырды сени сойоло, барар эдим!» Je арай ла согушпадыбыс. Давыдов Щукарь öбöгöнди кычырып алды:

— Абрала!

Бараргa мендеп чыга коноло, атты абралаарга бойы болушты. Бўркў кўн ле кўнтўштўги ле кўнбадыжы ортозынаң чыкту салкын согуп, jаңмыр экелерге турды. Баштапкы бригада боро кумакту сыранай ла узак jерде иштеп турган. Хутордоң ары ол он километр кирези jерде, боочының ары jанында. Лютый суунын jанында болгон. Бригада мажакту аш чачатан jерди белетеп сўрўп турган, jаңмырдың суузы салданың jолы

---

[1] *Казык* — 1930 jылда трудкўнди бригадирлер «казыкла» темдектеп бичигилеп туратан.

ла өзөк жерлерге ага бербей, кырада артып, жерге өткүре кирзин деп, сүрген жерди сүрекей жакшы тырмаар керек болгон.

— Мекдет, мекдет, өбөгөн! — деп, карарып калган булут жаар Давыдов көрүп, сурап турды.

— Мекдедип ок жадым. Ол Борозынак көбүк чыгарга жеде берген туру.

Төкдө, жайгы жолдок ыраак эмес жерде, бойыныч карыган үредүчизи Шпынга баштадып алган, школдыч балдары чубажып баргылап жатты. Олордыч кийининек төрт унаа суулу бочко тартып браатты.

— Оок балдар өркөлөргө чыккан эмтир — деп, Щукарь колындагы камчызыла уулап браатты.

Давыдов балдар жаар күлүмзиренип көрүп браатты. Качан абра балдарга текдежип келерде, ол Щукарьды «Токтодып ий» деп сурады. Оныч кийининде ажарып көрүп турала, жети жашту болгодый, өдүк жок, ак башту уулчакка айтты:

— Бери келзек.

— Неге баратан? — деп, онызы адазыныч кызыл каажылу мандайында чолмон болгон жери онуп калган фуражказын кайра, житкези жаар жылдырып, каруун сурады.

— Сен канча өркө өлтүрдиг?

— Он төрт.

— Сен кемниг уулчагы?

— Федот Демидыч Ушаков.

— Же, мениле кожо отур, Федот Демидыч, отургузып, эмеш апарайын, сен база отур — деп, Давыдов плат жабынып алган кызычакты уулап айтты.

Кичинек балдарды отургузып алала, жакыды: — Жорт!—Уулчактаг сурады: — Сен канча группада?

— Баштапкыда.

— Баштапкыда ба? Онойдордо чимирикти арлаар керек, факт!

— Оны арлап болбозыг. Мен соокко алдыртып салгам.

— Канайда анайда арлап болбос? Кайда, тумчугынды бери тут — Давыдов сабарларын штанына жыжып арлап алды. — Сен бир катап колхозтыг правлениезине келзек, мен сеге конфет берерим, шоколадный. Сен бир-качан шоколад жидиг бе?

— Жо-о-ок...

— Колхозтыг правлениезине меге айылдап келзек, күндүлеерим.

— Мен конфетти керектеп те турганым жок.

— Ондый ба! Ненид учун ондый, Федот Демидыч.

— Менид тижим оодылып жат, алдындагызы түже берген, бу көрзөг! — уулчак оозын ачып ийерде, алдында эки тиш чын ла жок эмтир.

— Анайдарда сен, Федотка Демидыч, арсак турук ине?

— Сен бойыг да арсак!

— Гм... Көрзөг... көрүп салган!

— Менийи өзүп калар, сенийи, байла, өспөс? Ондый!..

— Је сен кокпырлап туруң, карындаш! Менийи де өзүп чыгар, факт.

— Јакшы төгүндеп јадың! Јаан улустың тижи өспөйтөн. Мен дезе үстүндеги де тижимле тиштеп ийерим, чып-чын!

— Је, болгой сенің тиштегенің!

— Сабарың берзең! Бүтпей туруң ба?

Давыдов күлүмзиренип, ус сабарын уулап береле, кышкырып, ойто тартып ийди, сабардың үстүндеги үйезинде тиштиң орды көгөрө артып калды.

— Је, Федотка, эмди мен сенің сабарыңды тиштейин — деп, ол айтты, је Федотка чала унчукпай барала, кенетийин барып јаткан абрадаң, јаан боро аспан чылап, түжүре калып ийди, саңар будыла секирип, кыйгырды:

—Тиштежерге сүүп турзаң! Је эмди тиштеп болбозың!..

Давыдов тың каткырды, кызычакты абрадаң түжүрип ийеле, Федотканың кызарып јаткан фуражказының күреези јаар узак көрүп, јүрегинде каа-јаада болотон јылуны ла көзининг јажын сезинип, күлүмзиренип браатты. «Олорго јакшы јүрүм эдип берерибис, факт! Федотка эмди адазының казак кепле эткен бөрүгин кийип алган јүгүрип јүрет, јирме јылдың бажында дезе бу јаткан јерлерди электричестволо сүретен салдала антарып турар... Ого, байла, энем өлгөн кийининде, менің јүрген јүрүмимдий јүрерге келишпес. Мен кичинек сыйындарымның кийимдерин јунатам, кийим јамайтам, курсак кайнадатам, ого үзеери завод јаар јүгүретем. Федоткалар ырысту болор, факт!» — деп, Давыдов сананып, учы-куйузы јок јажарып турган јаланды айландыра көрүп браатты. Минут кирези ол талаң-келеңдердиң чыркылдажып, сыгырыжып јатканын тыңдап укты, ырааkта энчейип алган, кыра сүрүп јаткан кыраачыны ла букалардың тууразында јоңның үстүнче бука айдаачының бүдүрилип базып отурганын көрүп браадала, јаан тынып сананды: «Машина кижи учун ончо уур иштерди иштеер... Ол тужундагы улустар тердиң јыдын ундып салар болбой кайсын... Ол өйгө јетире јүрген кижи, калак ла сени!.. Ол өйдөги јадынды көргөн кижи! Оноң өскө өлүп каларың, кандый да Федотка сени эске алынып адабас. Је сен, карындаш Давыдов, өлүп ле каларың! Сенің энчиң болуп, Гремячийдиң колхозы артар. Колхозтоң коммуна болуп калар, айса болзо, оны соондо путиловский заводтың слесари Семка Давыдовтың адыла адап салар...» — деп, Давыдов сагыжына ондый каткымчылу немелер киргенине күлүмзиренип отурала, Щукарьдаң сурады:

— Удап једерибис пе?

— Эки катап кайа көрөлө, үчинчизинде једерибис.

— Адабыс, слердиң мында канча кирези јер тузазы јокко тегин јерге үрелип јатканын көрөргө дө коркушту! Эки бешјылдыктың бажында бис мында заводтор эдип саларыбыс. Бистиң

болгон неме бастыразы бистиң колыбыста болор, факт! Јакшы тыңыдынып алала, база бир он јыл јӱрӱп көрзөң, ол тужунда боожоныҥ ордына машинаныҥ рулин колыҥа тударыҥ. Айдары да јок тӱрген мантадып јӱрериҥ!

Щукарь өбөгөн ӱшкӱрди:

— Арай ла оройтып калдым! Төртөн јыл мынаҥ озо мени ишмекчи эткен болзо, мен, айса болзо, өскө кижи болор эдим... Меге крестьян јадынында сыраҥай ырыс јок болгон. Кичинектеҥ ала бу өйгө јетире мениҥ јӱрӱмим шыралу болгон. Мениҥ бастыра јӱрӱмимди салкын апаргандый болды, кезикте јантыйта согот, кезикте кандый бир немеге апарып, тийдире согот, кезигинде дезе торт өрө турбас эдип согуп салат...

— Ол нениҥ учун ондый? — Давыдов јилбиркеп сурады.

— Тургуза ла ончозын учына јетире куучындап берейин. Айгырлар јелип отургай, мен дезе сеге комудалым куучындайын. Сен бӱрӱҥкий де кижи болзоҥ, је билип, меге килеп сананар учурлу... Мениле, канча ла катап јеткерлӱ учуралдар болгон. Озо ло баштап мен ак-јарыкка чыктым, мениҥ өлӱп калган энеме карыган белгечи ӱй кижи ол тарыйын айтты: «Јажы једип ле келзе, сениҥ уулыҥ генерал болор. Бӱдӱминиҥ темдектериле генералга келижет: мандайагы да оныҥ чичкечек, бажычагы да сӱӱри, ичи де ток, ӱничеги де јоон, ӱнгӱр. Сӱӱн, Матрена!» Эки неделениҥ бажында дезе карыган эмегенниҥ айткан сӧзине чек келишпей, тескеери болуп чыкты... Мен «Евдокия» деп байрам кӱнде чыккам, је ол кӱн такаа кайдаҥ-кайдаҥ суу таап ичерден болгой, энемниҥ айтканыла болзо, учуп брааткан кушкаштар да соокко чарчап турган болгон! Мени крестеерге Тубянск јаар апаргандар. Је сен бойыҥ да бодозоҥ: ондый коркушту соокто баланы купельде сууга чӧҥдирерге јараар ба? Суу изиткендер, дьячок ло абыс ийттердий эзирик болгондор. Бирӱзи — купельге јаҥы ла кайнаган суу-ны уруп ийген, экинчизи дезе — суунаҥ изӱзин, соогын шиҥдеп көрбөй лӧ — «Кудай Исусе, кудайдыҥ кулы крестелип јат!» — дейле, мениҥ бажымды төмӧн эдип, изӱ сууга чӧҥдирип ийген... Мениҥ терем тӱрче ле сойыла берди! Айылыма алып келгендер, мениҥ эдим — бастыразы ла торсокту болды. Ол ооруга чыдабай, кӱчим чыкканча сӱрекей кышкырып ыйлаганымныҥ шылтуузында, мениҥ киндигиме кыркыйтан оору табылган... Оноҥ ло бери меге ырыс јок болор болды. Бу ончозы мен ак-јарыкка аш салаачылардыҥ билезинде чыкканым керегинде ондый болды. Тогус јашка јетире мени ийттер де туткан, айгыр кас та чыдажып болбогодый оорыҥкай тиштеп, сабаган, бир катап кулун талдыра теберде, өлгӧндий тоголоно бердим. Тогус јаштаҥ бери чала јеткерлӱ учуралдарга кирип турар болдым. Меге онынчы јаш браадарда мени кармакка тудуп алдылар.

—Кандый кармакка? — деп, Щукарьдыҥ айтканын кичеемелдӱ угуп турган Давыдов кайкап сурады.

— Бу ла балык тудатан кармакка. Ол тужунда бистиҥ Гремячийде кулагы укпас, Купырь деп чоло атту карыган өбөгөн бар болгон. Кышкыда ол шӱӱн ошкош неме јазап алган, торлоо тудуп јадатан, јайгыда дезе кармакту, чек ле суудаҥ ырабай, балык тудуп туратан. Бистиҥ суучак ол тужунда эмдигизинеҥ тереҥ болгон, керек дезе ол сууда Лапшиновтыҥ теермени јаан буунтызы јок турган. Теерменниҥ буунты тажыныҥ алдында сазан деп балыктар ла јаан чортондор јӱретендер. Ол өбөгөн талдардыҥ јанында кармакту отуратан. Јети кирези кармакты башка-башка салар, бирӱзине чойлошкондор, кезиктерине тесте эмезе коҥус саптап, чортонго салып, сакып отурар болгон. Бис, балдар, суугa чөҥөлө, оныҥ кармагыныҥ баштарын туйка ӱзе тартып, амтажый бергенис. Өбөгөннииҥ кулагы таш ошкош, чек укпас болгон, оныҥ кулагыныҥ ичине суу да урзаҥ, укпас. Бис сууныҥ јанына јуулыжып алала, өбөгөннииҥ јанындагы аралга кирип аладыс, оныҥ кийининде бистиҥ бирӱбис чакпын чыгарбаска, сууга араай кирип алала, өбөгөннииҥ суудагы кармагыныҥ алдына чөҥӱп барып, учындагы ла кармактыҥ учугын тишле кыйып, кармагын алып алала, араддыҥ ортозына ойто чыгып келер. Өбөгөн дезе кармагыныҥ сабын чыгара тартып алза — кармагы јок, чугулданганына чек тыркырай берер: «База ла ӱзе тиштеп барган, каргышка калган таҥма? Кудайдыҥ энези сени көргөй!» — деп арбанып, оны чортон апарган деп сананып, кармак јок болуп калганына тыҥ чугулданып туратан. Оныҥ кармактары садуныҥ болгон, бисте дезе оны садып алатан акча јок, оныҥ учун бис өбөгөнди айланып, аҥдап јӱретенис. Бир катаҥ мен кетеп туруп, бир кармакты алып ийгем, је оныҥ кийининде экинчизин аларга јилбиркей бергем. Көрӱп турзам, өбөгөн кармакты сууга салып јат, мен сууга чөҥөлө, кармакка једип алала, учуктаҥ тудуп, кыйып ла јадарымда, өбөгөн кармактыҥ сабын кенетийин өрө тартып ийген. Учук дезе мениҥ колымнаҥ јылбырап чыгарда, кармак ӱстӱндеги эрдиме кадала берген. Мында мен кыйгыра бердим, суу дезе оозыма кирип јат. Өбөгөн дезе мени чыгарып аларга кичеенип, кармактыҥ сабынаҥ тартып ла турат. Мен ачууна чыдабай, будымла чакпыланып, кармактаҥ айрылып болбой, кийининеҥ сӱӱртелип јадым... Је мен мында сууданҥ чыгып келеле, аайы-бажы јок јаман ӱнле кышкыра бердим. Өбөгөн коркыганынаҥ алаатый берген, крестенерге сананган, је крестенип те болбоды, бойыныҥ јӱзи дезе коркыганынаҥ көөштӧҥ кара боло берген. Је ол ондый немедеҥ канайып коркыбайтан? Кармактаганы чортон болгон, чыгарып тартып келгени уулчак болды. Туруп-турала, келип јӱгӱрерде! Јаҥыс ла башмактары ӱштылып јада калды! Мен дезе эрдимдеги кармакты алганча айылыма јанып келдим. Адам кармакты эрдимнеҥ кезип алала, мени ок талганча сойды. Оноҥ не туза болды? Эрдим ойто јазылып калган, је оноҥ ло бери мени Щукарь (Чортон) деп адагылап јадылар. Ондый јаман чоло ат менеҥ айрылбайт.

Экинчи јылында салкын теермен јаар балалу кас күдерге айдап бардым. Теермен иштеп јат, мениң кастарым оның јанында јүргүлеп јат, олордың үстүнче дезе карчага айланып турды. Кастың балдарын, сары јараш немелерди, карчага бирүзин-бирүзин тееп аларга кичеенип турат, је мен олорды корулап, карчаганы «Шу-гуу!» деп үркидип турдым. Мында мениң најыларым јүгүрип келди, бого бис теерменниң канадынаң тудунып, јыгылай бердибис, бирдең теерменниң канадынаң тудунып алганыбыста, ол бисти јерден эки аршын кирези өрө көдүрип ийзе, колыңды салып ийериң, оның кийининде јерге түжүп, јадып јададың, оноң өскө экинчи канады илип алар. Је балдар дезе — сыранай ла көрмөзөктөр ине! Кандый ойын сананып тапкандар: кем ле ончозынаң бийик көдүрилзе, ол «каан» болор, оның кийининде ол кижи өскөлөрине минип алала, теерменниң јанынаң идиргенге јетире јортуп јүрер. Је кажызына да «каан» болорго јилбүлү ине. Мен санандым: «Тургуза ла ончозынаң бийик көдүрилерим!»—кастарды дезе ундып салгам. Канат мени көдүрип јат, је көрүп турзам, кастардың үстүнде карчага эмди, эмди ле теберге турды. Мен коркый бердим — кастың балазы керегинде меге камчы болоры сөс јок... — «Балдар, карчага! — деп, кыйгырып јадым.—Тейлегенди айдагар!.. » Бойым дезе ол секундта канатта илинип калганымды ундып салтырым... Качан оңдонып келзем, канат мени јерден кайдаар да тың бийик көдүрип апартыр! Төмөн калыырга коркушту, өрө чыгарга оноң до коркушту. Кайдаар баратан? Канайдатан деп сананып турганча, канат чике бажына чыга берди, мен дезе ондо бажым төмөн болуп, калаңдап калдым. Качан канат јер јаар түжерде, мен айрылала, келип түштим. Јерге јетире канча кирези учуп келгенимди билбедим, је узак ла деп билдирди, түжүп келеле, јерге аайы-бажы јок тың согула бердим. Изү тарыйын туруп чыгала, көрзөм, колдорымның үйелериниң сөөктөри ордынаң чыккылап калган эмтир. Мында ончозы чыдажып болбос оорыңкай боло берди, неге де јилбиркебей бардым. Карчага кастың балазын тееп, уча берген, ого мен эмеш те јилбиркеп турганым јок. Тудуучы кижи колдорымның чыккан үйезиниң сөөктөрин меге ордына келиштире тудуп берди, је оноң не туза болды? Келер јылда ошкош ло ончозын катап ла кодортып, аш кезер машинаның чалгызына бастыра бойымды кестирип алдым.

Петров күн өткөн кийининде, јаан карындажымла экү арыш кезерге бардыбыс. Мен аттар башкарып јадым, карындажым дезе машинадаң сноп түжүрип јат. Аттарды мен камчылап јадым, олордың үстүнче көгөөндөр айланыжып јат. Тенеридеги күннең коркушту изү болды, ол изүден мен торт ло мелирейле, үргүлеп, јыгыла бергедий отурдым. Онойып барып отура, кенетийин көзимди көрүп ийзем — мениң салдамның јолында, тарыска чылап, чөйбөйип калган јаан талтар јадыры. Аттарды мен токтодып ийдим, карындажым айдат: «Мен оны айруушла

согойын!» Мен айдып јадым: «Акыр, карындаш, мен үстүне көнкөрө јадып, түрген тудуп алайын?» «Јыгыл!» — деди. Је мен үстүне көнкөрө јыгылала, талтарды талортозынаң тудуп алдым, ол дезе божоноло, качып јүгүрди! Канаттарын дезе талбайтып алала, мениң бажыма сабап, ичкеерилеп, мени кийинимнең кожо тартып турды, бойы дезе коркыганынаң чыгып турган (сүрекей коркыган ошкош) суйук јиниле мени уймап, ат салданы сүүртеп апаратан чылап, мени сүүртеп браатты. Таненинг учун ол ойто кайра бурылган болбогой. Аттардың буттарының алды јаар калып ийеле, ойто учуп чыккан, аттар дезе, үркүнчек болгон: олор мени ажыра калыйла, бышкырыжып, ойлодо берди. Мен дезе качан ок машинаның алдына кире бериптирим... Карындажым темирди јапшыра базып ийерде, чалгызы өрө көдүриле берди. Мени машинаның алдына кыстап алала, сүүретеп браатты, онызы дезе оноор-мынаар чачылып турды... Бир аттың будын торсугынаң сөөгине јетире кезип ийген, мени дезе кижи көрөр аайы јок эдип кенедип салган. Карындажым аттарды јүк арайдаң токтодып алала, бир атты чечип, мени атка өңөрип алала, хутор јаар апарган, мен дезе билинбес, бастыра ла бойым талтардың јинине ле балкашка уймалып калган болгом, талтар дезе, каршу тангма, уча берген. Мен оорыйла, јазылып калдым...

Јарым јылдың бажында мен айылдажымнаң клееткем, мениң базып брааткан јолыма удура хутордың буказы туштады. Мен эбирип ödörgö, ол дезе, казыр арслан чылап, куйругын булгап, мүүзиле мен јаар ууланып клеедет. Меге оның мүүзине илинеле, ölörgö јакшы болор деп сананып турун ба? Мен качып јүгүрдим, ол дезе меге једижип келеле, мүүзиле мениң алдындагы кабыргамнаң илип, чеденди ажыра чачып ийди. Кабыргам ончозы кыјыража берди. Менде јүс кирези кабырга болгон болзо кайсын, је тегиннең ле тегин кабырга јок отурып каларга ачу ине... Ол керегинде мени черүге де албай салдылар. Оның да кийининде јүзүн-јүүр тындулардаң меге үлүүм једишкенининг тоозы да јок! Торт ло көрмöс темдектеп салгандый: кандый ла ийт кынјыдаң üзүлзе, üч катап каргышка калган тангма, кандый да јерде јүрген болзо, меге тийбей öтпöс, эмезе бойым ого ајарбас јанынаң учурап каладым. Кончымды, сыргынчагымды üзе тартырып, буттарым тиштедип аладым, оноң меге кандый туза? Ужачининг јууказынаң сыранай ла јолго јетире јыду сарастар да мениң кийинимнең сүрүшкендер, чöлдö јердиң какайлары да мени арадаган. Бир катап буканың керегинде соктырала, ödүгимди алдырткам. Бир катап түнде хуторло базып браадарымда, Донецковтың туразының јанында меге удура база ла бука јолукты. — «Буу-у-у!..» деп мустап, куйругын булгап туру. «Јок, сендий тангма јаар јууктабас эмейим, мен слерди билип алган эмейим!» — деп санандым. Мен тура јаар јууктадым, бука дезе мениң кийинимнең, мен јүгүрдим, ол дезе мениң кийинимде бу ла мыркылдап келди. Бир туранын көзнö-

ги тыш јаны јаар ачык туру. Мен ол төмөн, јарганат чылап, учун кире бердим, айландыра көрдим, турада бир де кижи јок, улустарды ойгоспос, ойто көзнөктөң чыгар деп санандым. Бука бир кичинек мустап, туранын карымын мүүзиле чачып турала, јүре берди. Мен көзнөктөң тышкары калыырга ла турарымда, колымнаң кижи келип тудала, јиткеме кандый да кату немеле сокты. Ол айылдың ээзи—Донецков өбөгөн—табыжымды угала, мени тудуп алган: «Сен, уулчак, бого ненің учун кирген?» «Сүзеген букадаң качып кирдим». «Јок — деп айдат — слерди, букаларды, бис билерибис! Сен бистиң келдибиске, Олюткага, келгең?» Оноң мени согуп тура берди, озо баштап чала ойноп согуп тургандый болгон, оның кийининде там ла тыңыдып тура берди. Өбөгөн чакту кижи болгон, келдине дезе бойы база кадалып турган, оның учун ачурканып, менің тижимди кодоро сокты. Оның кийининде айдып јат: «Олюткага база јүреринг бе?». «Јок, јүрбезим! Сен бойыңның Олюткаңды мойынына крестиң ордына илип ал»—деп айттым. «Сопогыңды чеч, оноң өскө үзеери кожуп берерим!» — деп айтты. Онойдо мен сопогымды чечеле, тегин ле јерге берип салдым. Калганчы сопогы јок артарга база да јилбүлү неме болгон! Мен ол Олюткага оның кийининде беш јыл кирези чугулданып јүрген болгом, је оноң не туза? Онойып оноң до өскө учуралдар болуп туратан... Эмезе ол бис слерле Титокты раскулачивать эткенин темдек эдип алалы, ненің учун оның тудаган ийди менің тонымды јара тартты? Тегин бодозо, ол Макарга эмезе Любишкинге чурап келер керек болгон ине, ол дезе, көрмөстиң ийди, эжикти айландыра маңтап келеле, мени келип тутты. Је ол менің тамагымнаң тутпаганы јакшы болды, оноң өскө эки катап кејирдең тиштеген болзо, эмди Щукарьды кудайга саарнаарының бичигине бичип салар эди. Јо-о-о-к, бис ол немени билер эмейис. Карын менде колмылтык јок болуп, табыш јок өтти. Менде колмылтык бар болгон болзо, кудай көрзин оны, не болуп божогой эди? Өлүм-өлтүрүш болор эди! Мен ачынгамда, калју кижи. Ол өйдө ийттиң јүрүмин јок эдер эдим, Титоктың эмегенин. Титоктың бойын канча ла бар окло оозы төмөн кийдире адар эдим! Өлүмниң болгоны мында болор эди, Щукарьды түрмеге катап отургузардаң маат јок болор эди... Менің түрмеге отурар күүним де јок, менде бойымның керегим бар. Ээ... Менің генерал болгоным ондый. Је ол белгечи эмеген эмди ле тирү болгон болзо, мен оны јип салар эдим!.. Кереги јок немени айтпа! Кичинек балдарды кемзитпе! Је бригаданың одузына једип келдибис, ол туру!

32 бажалык

Сенекте кату бүрлү јалмуурла сопогынаң јапшынчак, болчок балкаштарды арлап турала, Разметнов Нагульновтың комнатазының эжигининг јарыгын өткүре кыйаландыра јарып турган

јарыкты кӧрди. «Макар ойгу. Ол нениҥ учун уйуктабай јат не?» — деп, эжикти табыш јок ачып, Андрей сананды.

Газеттеҥ эткен, карара кӱйӱп калган абажурлу бешлинейный лампа толуктагы столдо ачык јаткан книганы чала ӧчӧмик јарыдып турды. Макар быјыраш чачту бажын столдыҥ ӱсти јаар эҥчейте тудуп, оҥ колыла јаагына тайанып алган, сол колыныҥ сабарларыла чачын тыҥ тудунып турды.

— Јакшы ба, Макар! Нениҥ учун уйкуҥ келбейт?

Нагульнов бажын кӧдӱреле, Андрей јаар кӱӱн-кӱч јок кӧрди.

— Сен не керек келдиҥ?

— Куучындажарга келдим. Чаптык эттим бе?

— Чаптык болзын-болбозын, отур, сени сӱрбес ине.

— Сен бу нени кычырып туруҥ?

—Бир ӱредӱ таптым — Макар алаканыла книжканы јапты, Разметнов јаар сакып тургандый кӧрди.

— Мен Маришкадаҥ ойто јанбас болуп, јӱре бердим... — деп Андрей ӱшкӱреле, отургушка уур отура берди.

— Мынаҥ озо барар керек болгон.

— Ол нениҥ учун ондый?

— Ол сеге чаптык болгон, ондый јадын болуп турганда, артык немелерди ончозын бойыҥнаҥ ырадып салар керек. Эм тургуза биске, коммунисттерге, јӱзӱн-јӱӱр ӧскӧ керектерле берижерге ӧй јок!

— Ортобыста бойыбыстыҥ сӱӱжип турган керек болгондо, нениҥ учун ӧскӧ керек болотон?

— Је ол кандый сӱӱш болотон? Ол сӱӱш эмес, мойынына кийген јӱк. Сен јуун ӧткӱрип јадыҥ, ол дезе кӱнӱркеп, кӧзин сенеҥ албай отурат. Ол, карындаш, сӱӱш эмес, торт ло шыра.

— Анайдарда, сениҥ сагыжыҥла болзо, коммунисттерге ӱй улуска јууктаарга јарабас туру ине? Учукла буулайла, акталап салган бука чылап јӱретен бе, айла кандый!

— Ондый, јууктаарга јарабас, сен не сананып туруҥ? Озогы тужунда јӱӱлип, кижи алган улустар јӱрӱмининҥ учына јетире эмегендериле јаткылазын, јашӧскӱримге дезе, мен болзом, декрет аайынча кижи албас эдип салар эдим. Ол эмегенининҥ эдегинеҥ тудунып, оноҥ тартынып отурар болзо, оноҥ кандый революционер болотон? Ӱй улустар биске, ачап чымынга мӧт керек болгондый, керек. Тургуза ла јапшына берериҥ. Мен оны ончозын бойымныҥ јӱрӱмимде ченеп кӧрдим, ончозын билип јадым. Эҥирде бойыҥныҥ ӱредӱӱҥди элбедип аларга, бичик кычырып отурарыҥ, эмегениҥ дезе уйуктаарга јадып јат. Эмеш кычырып отурала, јада берединҥ, ол тескеери бурылып калган јадар. Оныҥ ондый кылыгы керегинде, бу кижиге коронду боло берет, эмезе оныла керижериҥ, эмезе унчукпай таҥкылап, чугулданып јадарыҥ, уйкуҥ дезе јок. Јетире уйуктабазаҥ, эртен тура дезе уур башла кандый бир политический јастыра керек эдип саларыҥ. Бу — ченеп салган керек! Кемде бала

боло берзе, ол партияга торт јарабас. Ол јаан удабай ла балала соодожорго ўренип алар, оноҥ эмчек сўдиниҥ јыдына темиге берер, онойткондо, керек божогоны ол! Оноҥ јуучыл да коомой, ишчи де уйан болор. Каан тужунда, мен јаш казактарды ўредип, кöпти кöргöм: бойдоҥ уул болзо, омок, билгир, је јаш эмегенинеҥ черўге келген болзо, тургуза ла эриккенинеҥ, торт ло тöҥöштий боло берер. Аайланбас, нени де айдып турзаҥ, канайып та билбес, оҥдонбос. Сен ого черўниҥ уставын куучындап јадыҥ, ол дезе кöзин тазырайтып алган, нени де укпайт. Ол сен јаар кöрўп тургандый, чынынча алар болзо, ол сени укпай, öскö неме сананып, бойыныҥ ўй кижичегин кöрўп турат. Ол база керек пе? Јок, кўндўлў нöкöр, озодо сен канайда ла јадайын деген болзоҥ, онойдо јаткаҥ, эмди дезе партияда тургаҥда, сен тенеерериҥди токтодып сал. Телекей революцияныҥ соҥында эмегениҥниҥ јанында öлўп те калзаҥ, меге керек беди, эмди дезе сен ол революцияга бастыра бойыҥ беринер учурлу. — Макар турды, керилди, Разметновтыҥ ийинине таптады, эмеш кўлўмзиренди. — Сен меге сениле кожо санааркап, кунугып отурзын деп, комудаарга келген болбойыҥ: «Сениҥ керегиҥ сўрекей уур болды, Андрей, сеге ўй кижизи јокко, сўрекей кўч болор, сен кööркий, ондый уур керекти канайып сананып öткўрериҥ...» Ондый ба, јок по? Јок, Андрюха, сен менеҥ кандыйкандый бир немени аларыҥнаҥ öскö, ондый немени менеҥ сакып болбозыҥ! Сен бойыҥныҥ вахмистершеҥле айрылышканыҥа мен керек дезе сўўнип турум. Темдек эдип айдайын, мен Лушкала айрылыжып калгам, бойымды сўрекей јакшы билинип јадым. Меге бир де кижи чаптык этпей јат, эмди дезе мен коммунизмниҥ öштўлериле — кулактарла, оноҥ до öскö öштўлерле курч ўлдўдий, удурлажып тартыжып турум. Керек дезе бойым ўренип, ўредўўмди јаанадып аларга аргам бар.

— Сен неге ўренип туруҥ? Кандый ондый наукаларга? — деп Разметнов ченеп, база кату сурады.

Ол ичинде Макардыҥ сöстöрине, онызы оныҥ ачуурканганына болуш эдердиҥ ордына, карын коркушту сўўнип турган учун, ööркöди, Андрейдиҥ сагыжыла болзо, кижи алар керегинде Нагульнов неге де јарабас, тенек куучын айткан. Бир öйдö Андрей Макардыҥ тоомјылу, ўредўлў куучынын угуп турала, јалтанбай сананган: «Сўзеген уйга кудай мўўс бербей турганы јакшы. Макарга башкарарга тап берген болзо, ол нени этпес эди? Ол бойыныҥ кату тудужыла бастыра јўрўмди бажын саҥ тöмöн эдип салар эди! Ол социализмнеҥ öскö неме сананбазын деп, ончо эр улуска ўй кижи алдыртпас эди!»

— Неге ўренип јадыҥ дейзиҥ бе? — Макар катап сурайла, книгазын јапты. — Английский тилге.

— Не-е-еге?

— Английский тилге. Бу книжка бойы ўренетен бичик.

Андрейдиҥ јўзинде оны базынчыктаганы бар болор деп, јалтанып, Нагульнов оны лапту кöрди. Је Андрей дезе сакыбас

јанынаң солун неме укканына, кайкап отурганынаң öскö, бир де неме сананбай турганына оның јаан көстöринең көрўнди.

— Сең олордың тилиле кычырып, эмезе куучындап болорың ба?

Нагульнов јажытту оморкоп, каруузын айтты:

— Јок, эм тургуза куучындап болбозым, оны тургуза ла эдип болбос, кепке басканын билип тура бердим. Мен төртинчи ай ўренип јадым ине.

—Кўч неме бе? — деп чилекейин јудунып, Макар ла книжка јаар көрўп тура, Разметнов сурады.

Разметнов оның ўренип турган ўредўзине јилбиркеп турганын Макар көрöлö, лапту ајарыңкайын таштап, јилбиркеп айтты:

— Сўрекей кўч! Мен бу айлардың туркунына... Сегис ле сöс айдар болуп ўренип алдым. Тили дезе бистиң тилге эмеш тўңей эмтир. Олордо бистең алган сöс көп эмтир, је јаңыс ла сöстиң учын олор бойлорындыйы ошкош эдип, öскöртип алган. Темдек эдип алза. Бистиң сöслö «пролетариат» — олордо база ла ондый, је учы öскö, «революция» ла «коммунизм» деп сöстöр база ондый. Олор бу сöстöргö чугулдап тургандый, учтарын канайып та айдып божодып јат, је канайдарың? Бу сöстöр бастыра телекей üстүнде тазылын божодып салган, айтпаганча болбос болуп јат.

— Ондый... Анайдарда, ўренип турган турың ине... Сеге ол тил, Макар, нениң учун керек болды? — деп, арт учында Разметнов сурады.

Нагульнов кўлўмзиренип, каруун айтты:

— Сенің сурагың каткымчылу, Андрюха! Сенің неме ойдобозың кайкамчылу да... Мен коммунист, ондый ба? Англияда база советский јаң болор бо? Сең бажыңла кекип тургаңда, анайдарда, болор туру? Бисте Англияның тилиле куучын айдып турган орус коммунисттер көп пö? Ас ине. Англияның буржўйлары дезе Индияны, телекейди кабортозына јуук олјолоп алган, ондогы кандый ла кара ла каразымак öңдў албатыны кыйнап, базынчыктап јат. Бу кандый ээжилер деп, сурак? Ондо совет јаң болор, Англияның көп коммунисттери классовый öштўлерди таныбай, таскабаганынаң улам, олорло јакшы куучындажып та болбос. Ол тужунда мен олорды ўредерге, оноор бараргa суранып аларым, мен олордың тилин билетең болзом, келзем ле айдарым: «Революшьен? Коммунистишьен? Капиталисттерди ле генералдарды базыгар! Бис Россияда олорды, јыландарды, он јети јылда бойыбыстың билбезибис керегинде јайымга божодып турганыбыс, оның кийининде олор дезе бистиң тамырыбысты кезип тура берген. Јастыра болбозын деп, олор онойтпозын деп, олорды базыгар!» — Макар тумчугыла тынды, Разметновко сыккыйтты. — Оның керегинде олордың тили меге керектў болды, јарт па? Түнде таң öткönчö уйукта-

базым, калганчы су-кадыгымды јылыйтарым, је... — койу оок тижиле кыјырадала, божодо айтты: — ол тилди ўренип аларым! Английский тилле телекей ўстўндеги контрларла, кайралы јогынаң эрмектежерим. Јыландар, ажындыра тыркыражып отурзын! Макар Нагульновтоң олорго кгм!.. Олорго андыймындый кижи эмес эмей! Оноң кайрал јок болор. «Бойыныҥ английский ишмекчи классыныҥ, индеецтериҥ, оноң до öскö базынчык болгон ук албатылардыҥ канын ичтиҥ бе? Кижиниҥ кўчин кулданганаҥ ба? Канду јылан, стенеге јаба тур!» Бастыра ла куучын ол! Бу сöстöрди бир де эмеш туктурылбай айдарга мен олорды ончозынаҥ ла озо ўренип аларым.

Олор база јарым час кирези башка-башка керектер керегинде куучындашты, оныҥ кийининде Андрей јўре берди, Нагульнов дезе ўренип турган бичиги јаар көрўп отура берди. Эрдин араайын кыймыктадып, бастыра кўчин салып, ўренгенинеҥ улам терлеп, кабагын јемире көрўп, эки час јарымга јетире отурды.

Эртенгизинде эрте турды, эки стакан сўт ичип алала, колхозтыҥ ат кажаганы јаар барды.

— Меге кандый бир талдама ат чыгарып бер — деп, ат кажаганында дежурный болуп турган кижини сурады.

Онызы талдама болуп макталып турган сары атты чыгарып келеле, јилбиркеп сурады:

— Баратан јолыгар узак па?

— Район јаар. Мен бўгўн ле тўнде јанып келерим деп, Давыдовко айдарыҥ.

—Таҥ атту барып јатканыгар ба?

— Ээ. Меге ээр чыгар.

Макар атты ээртеп алды, бажындагы ўйгенин суурып алала, алдында Титоктыҥ болгон, јазалду ўйгенин ўйгендеп алды, буды темигип калганы аайынча јурукту ўзеҥиге тепти. Маштак турган јеринеҥ јеле берди, је каалгадаҥ чыгар тужунда, ат кенетийин бўдўрилеле, көҥкörö тизеленип, арай ла јыгылбады, оныҥ кийининде бут бажына тура јўгўрди.

— Кайра бурыл, јолыҥа коомой болор, нökör Нагульнов, — деп, каалгага јууктап келген Щукарь öбögöн јолдоҥ туура чыгып кыйгырды.

Макар каруун айтпай, хутордыҥ ортозынча јелдирип, јаан јолго чыгып алды. Јуртсоветтиҥ јанында ненииҥ де учун табыштары јаан ўй улустар турды.

— Јолдоҥ туура туругар, саҥыскандар, оноҥ öскö атла тепседерим — деп, Макар кокурлап кыйгырды.

Ўй улустар унчукпай, јолдоҥ туура чыгып, јолды јайладып берди. Је качан олордоҥ ол öдö берген кийининде, чугулданганына ўни тыркырап турган ўн укты:

— Каргышту таҥманы сени бойыҥды тепсеп барбазын! Көр, öйиneҥ öткўре маҥтада бердиҥ...

* * *

Райкомның бюрозының заседаниези он бир часта башталды. Табыжатан керектерде баштапкы беш күнде јаскы иштиң өткөни керегинде райземотделдиң заведующийи Беглыхтың доклады турды. Бюроның членлеринең өскө районный контрольный комиссияның председатели Самохин база районның прокуроры турушкылады.

— Оок-теек суракгарда сен керегинде сурак турар, сен барба — деп, заворг Хомутов Нагульновты јакып салды.

Беглыхтың јарым частың туркунына айткан докладын тым уктылар. Јердиң кыртыжы белен де болзо, район ичинде кезик јерлерде кыра ижи башталгалак; кезик јуртсоветтерде ўрен аштың фондын бастыра јууп албаган, Войсковой јуртсоветте алдында колхозчы болгондор ўрен ашты көдўрезин алып барган, Ольховатскийде колхозтоң чыккан улуска ўренди колхозтың правлениези бойы ўлеп берген.

Доклад айткан кижи јаскы иштиң јеткилдў эмес ёдўп турганының шылтактарын јартап айдала, учында айтты:

— Бистиң јаскы иште соңдоп турганыбыс, нөкөрлөр, мениң айдарга турганымла болзо, соңдоп турган эмес, јаңыс јерде туруп калганы, ненинг учун дезе бир кезек јуртсоветтерде коллективизацияның проценттерин көдўрип аларга сўрўшкен, јерлў-јериндеги ишчилердиң албанына чыдабай, улус колхозко кирген, кандый бир јерлерде, слер билеригер, колхозко колмылтыкла коркыдып та туруп киидиргени бар. Ондый бек эмес колхозтор эмдиги өйдө, өртөбөгөн кирпичтең эткен стенедий, јайрадылып јат, олордо булгактар чыгып, колхозчылар иштеерге чыкпай јат, чыгып турган болзо, колдорын бош салып иштеп јат.

Райкомның качызы токтодып, карандашла графиннің шили какпагына сокты:

— Өй божогон!

— Мен эмди ле божодып јадым, нөкөрлөр! Шўўлтени айдарга, база бир эмеш өй беригер. Керектиң кандый аайлу турганын мен айдып бергем, райземотделдиң јетирўзиле болзо, бастыра район ичинде бешкўндўктиң туркунына чачылган аш бастыразы 383 га. Районның бастыра активтерин ончозын мобилизовать эдип, колхозторго ийер деп, бодоп турум. Мениң санаамла болзо, улус колхозтордоң чыкпазын деп, канча ла бар аргала тудар керек, колхозтордың ортозында кўнўг ле јартап айдар иш өткўрзин деп, колхозтордың правлениелерине ле ячейкалардың качыларына јакып салар керек, государство колхозторго кандый јеңилтелер берип јат, оны айдып берер керек, кезик јерлерде дезе оны бир де эмеш айдып бергендери јок. Көп колхозторго канча кредит акча бергенин көп колхозчылар эмдиге ле јетире билгилебей јат. Оның ўстўне јаскы кыра ижине чаптык эдип турган ла ЦК-ның он төртинчи мартта јөбп

аайынча иштең чыгартырар улустың керектерин тургуза ла көрзин деп, шүүлте эдип јадым. Мен олорды тургуза ла көрүп, партийный кату каруузына тургуссын деп турум. Мен божоттым.

—Беглыхтың доклады аайынча куучын айдар кижи бар ба? — деп, райкомның качызы отурган улусты айландыра көрүп, Нагульновтың көзи јаар өнөтийин көрбөй сурады.

— Нени айдар, керек ончозы јарт — деп, бюронын членинин бирүзи, районный милицияның начальниги, јаантайын ла терлеп отурар, тазада кырып салган бажында көп тоолу сорбулу кижи айтты.

— Анайдарда. Беглыхтың шүүлтезин јарадып, јөптөп алалыктар ба? — деп, качы сурады.

— Ондый эмей база.

— Эмди бот бу Нагульнов керегинде.—Качы заседание болгонынаң бери баштап ла катап Макар јаар бир канча секундка көрүп турды, — ол Гремячийде партячейканың качызы болуп иштеп турала, партияга бир канча каршу эткени слерге јарт... Райкомның берилген јакылтазын тообой, коллективизация тужунда база үрен аштың фондын јуур тужунда сол јайылгандардың шүүлтезин өткүрген. Ол мылтыкла бир алдынаң орто јатканды соккон, колхозчыларды соок јерге отургускан... Нөкөр Самохин Гремячийге бойы барып, бу керекти шиңдеп келген, Нагульновтың революционный законды бузуп, партияның үредүзин јүрүмде өнөтийин каршулу өткүрип турганын таап ачкан. Самохинге сөс берели. Бюрого, нөкөр Самохин, Нагульновтың эткен бурулу керектерин айдып беригер. — Качы көзин кирбигиле бектеп ийди, столго уур тайанып алды.

Нагульнов райкомго келген бойынча, оның кереги коомой турганын, кереги јымжак ödör деп, ижемчизи јогын билип турган. Райкомның качызы соок эзендешкен, онула эрмектешпеске сананган ошкош, тургуза ла районның исполкомының председатели јаар кандый да суракту баштанды.

— Меним керегим кандый, Корчжинский? — деп Макар јалтанбай сурады.

— Бюро көрүп јөптөөр, — деп, онызы күүн-күч јок айтты.

Је арткандары да Макардың көзинең кыйып, оноң тууралап турдылар. Оның керегинде суракты олор бойы бойының ортозында ажындыра шүүп јөптөгөн болгодый; јаңыс ла милицияның начальниги Балабин Макарга күүнзирегендү күлүмзиренип, колын тың тудуп, јакшылашты.

— Нагульнов, коркыба! Је штрафка түштиң, керекте булгалдың, бис политически сүрекей таскаган улус эмезибис ине. Сенең де сагышту улус јастыргандар! — Ол кыска кызыл мойынынаң терин арлап, калың эрдиле килегендү мачылдадып турды. Макар бойын омок тудунып, Балабиннің кызарып калган јүзи јаар көрүп, бу уул оны өткүре көрүп јат, онгдоп јат деп билип, күндүлү күлүмзиренди. «Кату выговор берер, качы-

ган, байла, бўдўрип болбос болор. Јайрадылган элементтерден, бистиң улу задачаларыбысты бўдўрерге чаптык эдип турган јўзўн-јўўр оппортунисттерден, партияны арутайтан эдип чыгарган районның контрольный комиссиязы Нагульнов керегинде бойының шўўлтезин кыйыш јоктоң эдер.

— Божоды ба? — деп, качы сурады.

— Божогон.

— Нагульновко сöс береликтер. Мындый јўрўмге ол канайда јеткенин биске куучындап берзин. Куучында, Нагульнов.

Самохинниң куучынының учы јаар Макардың коркушту ачурканып отурганы кенетийин јоголып, оны бўдўнбей турганы ла чочыганы солыды. «Олор мениле нени эдерге тургандар? Онойдо эдерге јараар ба? Базарга турулар ба!» — деп стол јаар базар тужунда, алаатып сананды. Самохиннің куучыны тужунда мойножып, кату айдарга сананып алганынаң бир де неме артпады. Бажы торт ло куру боло берди, јарагадый бир де сöс сагыжында јок болды. Макарла кандый да кайкамчылу неме болуп барды...

— Мен, нökörлöр, революция болгонынаң бери партияда база Кызыл Черўде болгом...

— Оны ончозын бис билерибис. Керек јаар јуукта! — деп, энчикпес јанынаң качы чыданыкпай, ортозына кириштн.

— Бастыра фронттордо мен актарла тартышкам... Баштапкы Атту Черўде болгом. Меге орден бергендер...

— Сен керектиң чынын айтсаң!

— Бу керек эмес пе?

— Сен öскöртпö, Нагульнов. Ады-чуун јарланганын эмди тегин ле не айдар! — деп, райисполкомның председатели айтты.

— Слер нökörгö куучындаарга берзегер! Слер оның куучынын не ўзўп туругар? — деп, Балабин кайкап кыйгырды, оның килең төбөзи тургуза ла көгөрип чыкты.

— Кыскарта, чокумдап айтсын!

Нагульнов сол колын төжине јаба тудуп алган онойдо ло турды, оң колы дезе тамагы јаар араайын тартынды. Оның јўзи кугарып, арайдаң ла оноң ары айтты:

— Меге айдарга берзегер. Мен öштў эмес инем, мени не онойып туругар? Мен черўде көп шыркалаткам... Касторныйдың јанында контузия алгам... Уур снарядтаң... — унчукпай барды, оның карара берген эрди тыркырап, кей соорып турды.

Балабин туруп чыгала, графиннең суу уруп, Макар јаар көрбöй, ого стакан суу берди.

Корчжинский Нагульнов јаар көрölö, тургуза ла туура көрö берди: Нагульновтың стаканды кабыра тудуп алган колы тыркыражып турды.

Шили Макардың тижине тийип тургынынаң шыңгырай бергени јап-јарт угулып турды.

— Сен jўрексиребей, айт! — деп, Балабин ачурканып айтты.

Корчжинский кеберин jуурып ийди, ого ачымчылу боло берип, килей берди, je бойын тудунды. Нагульнов партияга jарабас, оны jаңыс ла ижинең чыгарар эмес, партиядаң чыгарар керек деп, ол бўдўмjилеп турган. Балабиннең öскöзи ончозы оның шўўлтезин jарадып тургандар.

Макар стакандагы суупы койтылдада ичип ийеле, тыныжын серидип алала, айтты:

— Мен Самохиннiң айтканын jарадып jадым. Чын, оны мен эткем. Оны мен партияга удурлажарга эткен эмезим. Оны Самохин төгўндеп jат. Мени jой деп, ол ийт база төгўндеп jат. Сананып тапкан неме ол! Мен ўй улустаң туура туруп jадым, меге олорло берижерге öй jок...

— Оның керегинде сен ўй кижиңди сўрген эмезиң бе? —деп, заворг Хомутов оноң сурады.

— Ээ, сыраңай ла оның керегинде — деп, Макар каруузын jартап айтты. — Мыны ончозын мен эткем... Мен революцияга болуш эдерге санангам. Айса болзо, мен jастырдым... Билбей турум. Слер менең артык ўренгенигер. Слер курстар öткöнигер, слерге jарт көрўнер. Бойымның буруумды мен jажырбай jадым. Канайда керек, онойдо шўўжигер. Билзин деп, jаңыс сурагым мындый... — Ол орто база ла тыныжы jедишпей барды, jарым сöскö туктурылала, минут кирези унчукпай барды. —Билзегер, карындаштар, мен партияга удурлажа турбай jадым. Банникти дезе, ол партияны электеп каткырган учун, ўрен ашла чочко азыраарга турганы учун сокком...

— Айт ла! — деп, Самохин чала каткымчылу айтты.

—Кандый болгонын айдып jадым. Банникти öлтўрбегениме эмдиге jетире ачынып jадым. Артык айдар сöс jок.

Корчжинский тўзелди, оның отурган отургыжы чыкыража берди. Ол бу уур керекти капшай божодып саларга сананган. Меңдеп айтты:

— Je канайдар, нököрлöр, ончозы jарт. Нени эткенин Нагульнов бойы билинет. Кандый бир оок керектерле ол бойын актаарга да турган болзо, je ол актаныш бўдўмчи jок угулат. Качан да, кандый да кижини бурулазаң, бурузының кезигин бойынаң айрып саларга, эмезе карууна туратанын öскö кижиге саларга кичеенип jат... Колхоз төзööри керегинде партияның jолын бусканы учун, jадын-jўрўминде öскöрилип, кубула берген коммунист учун Нагульновты партиядаң чы-га-рып салар керек! — деп бодоп турум. Бис öскö улуска jозок болбозын деп, оны катулап салар керек. Нагульновтың эткенин алдында эткен ат-нерезине көрбöзибис — ол öткöн öйдö болгон. Öскöлöрине ўредў болзын деп, оны каруузына тургузар керек. Кем партияны куурмактап, оны сол эмезе оң jаны jаар тартып турган болзо, олорды бис ончозын кайралы jок согорыбыс! Нагульновты ла база ондыйларды jарымдай каруузына тургузарга jарабас. Бис онына тегин де көп урушканыбыс. Öткöн jылда — ТОЗ төзööр тужунда ол сол jаны jаар jайылып

турган, мен оны ол тужунда кезеткем. Укпай турган болзо, бойын бойы бурулазын! Је, кол кӧдӱреликтер! Нагульновты партиядаң чыгарып салар деген кижи кол кӧдӱрзин? Колды јаңыс ла бюроның члендери кӧдӱрер. Анайдарда, тӧрт болгон туру, а? Сен јаратпай турың ба, нӧкӧр Балабин?

Балабин алаканыла столго сокты. Оның шыкшыдының тамырлары кырлайыжып кӧӧп чыкты:

— Мен јаңыс ла јаратпай турган эмезим, је ол сыраңай келишпес деп турум. Бу чыгарган јӧп тазылынаң ала јастыра!

— Сен бойыңның сагыжыңла артып та калзаң, кем јок — деп, Корчжинский кату айтты.

— Јок, сен меге сӧс айдарга бер!

— Айдарга сонгдоп калдың, Балабин. Нагульновты чыгарар керегинде јӧпти ӱннинг кӧп јаны јӧптӧгӧн.

— Ол кижини чиновниктер чилеп кӧрӱп турганы! Ја-ма-нымды таштагар, мен оны онойдо артырбазым! Мен окружкомго бичиирим! Азыйдаң бери партияның члени болгон кызыл маанычыны чыгарарга... Слер јӱӱле бердигер бе, нӧкӧрлӧр! Каруузына тургускадый, ӧскӧ эп-арга јок болгон бо!

— Оның керегинде мында тартыжарга керек јок. Колды кӧдӱрип салган ине!

— Онойдо кол кӧдӱретени учун, јӱзине согор керек!.. — Балабиннинг ӱни чала чичкериле берди, тыңыску болуп калган мойыны буулып чыкты, ого эмеш ле тийип ийгежин, сабарлардың алдынаң кан тееп, чыгып келгедий турды.

— Је јӱс керегинде сен эмеш токтодын — деп, отурган улустаң чала ӧнӧлӱ, јакшы да эмес, заворг Хомутов айтты: — Сени де тоомјыкту эдип алар аргабыс бар. Мында милицияңда эмес, партияның райкомында.

— Сен јокко билерим! Слер меге куучын айдарга ненинг учун бербей јадыгар?

— Мыны кереги јок артык неме болор деп, мен бодоп турум! — Корчжинский база Балабин ок чылап, јӱзи кугарып, отургуштың белинең тудунды. — Мен мында райкомның качызы! Мен сеге сӧс бербей јадым, айдарга керек болзо — ол сенек јаар бар!

— Балабин, чугулданба! Бойыңның санаангды окружкомго бичизең, мынайда этсе не болор, колды кӧдӱртип салган, сен дезе согуштың кийининде јудуругың талайып турың — деп, милицияның начальнигине райисполкомның председатели айдып турды.

Ол Балабиннинг чамчазының јеңинең тудуп, толук јаар апарып, јарым ӱнле нени де айдып браатты.

Ол ӧйдӧ Балабинле тартышканына чугулданган Корчжинский Макар јаар чугулду јалтырап турган кӧзиле кӧрӱп, јаман кӧрӱп турганын јажырбай айтты:

— Эрмек божогон, Нагульнов! Бюроның чыгарган јӧби аайынча, сени бистинг ортобыстаң чыгарып салган. Слердий

немелер партияга кереги јок. Партбилединѓди бого сал! — сары тўктў колыла столго согуп турды.

Нагульнов торт ло ölгöндий кугара берди. Бойы коркушту тыркырап турды, качан ол айдар тужунда, ўни чала угулбай турды:

— Партбилетти мен бербезим.

— Эрик јок бердирерибис.

— Окружком јаар бар, Нагульнов! — деп, Балабин толуктаѓ кыйгырала, райисполкомныѓ председателиле эрмектежип турганча, айдарга сананган сöзин јетире айтпай, эжикти тыѓ јабала, чыга берди.

— Партбилетти мен бербезим! — деп, Макар база катап айтты. Ониѓ ўни тыѓый берди, маѓдайындагы ла јаагындагы көгöрип кугарганы эмештеѓ јоголо берди. Партияга мен эмди де керектў болорым... Мен партия јогына јўрўп болбозым! Мен сени тообой јадым!.. Биледим бу төш карманымда... Оны аларга ченеп көрзöѓ! Тамагыѓды ўзе тартарым!..

— Шыралу керектер башталып јат! — Прокурор ийинин тартынды. — Сен јаѓыс чугул јогынаѓ...

Макар оныѓ сöзине ајаарбай, Корчжинский јаар көрўп, шўўп айдып тургандый, табынча айтты:

— Партия јогына мен кайдаар барарым? Нениѓ учун? Јок, партбилетти мен бербезим! Мен бойымныѓ бастыра јўрўмимди салгам... бастыра јўрўмимди... — Кенетийин карыган кижи чилеп, колыла тегин јерге столды сыймады, сöзине булганып, меѓдеп, чокум эмес эрмектенди: — Сен мени торт ло... уулдарга јакылта бер... Ондый болзо, мениѓ тынымды кыйып салыгар... Бир де неме артпай јат... Меге јўрўм эмди кереги де јок, ионоѓ база чыгарыгар... Боро ат јўгўрўкте — керек болгон... Карый бererде — чеденнеѓ јок эдер...

Макардыѓ јўзи, јўске кийер гипстеѓ эткен кептий, кыймыктанбай турды; јаѓыс ла эрди тыркырап, кыймыктанып турды, је калганчы сöзин айдар тужунда, онын јаѓыс јерге туруп калган көзинеѓ јаш јаанап келгенинеѓ бери баштапкы ла катап акты. Köстиѓ јажы агып, јаагын јунуп, кырбаганынаѓ бери узак боло берген кату сагалына токтой тўжўп, чамчазыныѓ төжин чоокырлап чыктады. Тамчызын артырып, кара чамчазыныѓ төжине тўжўп келди.

— Болор сеге! Сен онында болужып болбос ийнеѓ, нökör! — деп качы кебин оорынкай кеберлў јуурды.

— Сен меге нökör эмес!—деп, Нагульнов кыйгырып чыкты. — Сен кейик! Слер мында ончогор — коронду јыландар! Албадап јадыгар! Јик јок куучындаарга ўренип алганыгар! Сен меге, Хомутов, не... арсаѓдап турун, мениѓ көзимниѓ јажына каткырып турун ба?.. Сен!.. јирме бир јылда, качан Фомин бандалу бастыра округта турарда, сен окружкомго келгеѓ, санаага кирет пе? Санаага кирет пе, кулугур?.. Келеле, партбилединѓ берип ийгеѓ, јурт хозяйстводо иштеерим деп, айтканѓ...

Сен Фоминнең коркыган! Оның керегинде биледиң чачкаң... оның кийининде ойто партияга кирдиң!.. Эмди мени чыгарарга кол көдүрип турың ба? Мениң ачуума каткырып турың ба?

— Болор, Нагульнов, кыйгырба, пожалуйста. Бисте база табыжатан сурак бар — кемзинбей, онойдо ок, күлүмзиренип, кара чырайлу, јараш јүстү Хомутов јөптөжөргө тургандый айтты.

— Слерге болор, је мен бойымның чынымды табарым! ЦК-га барарым.

— Је, је! Бар! Ондо ончозын тургуза ла көрүп јат! Ондо сени удаанның сакыгылап јат... — деп, Хомутов күлүмзиренди.

Макар эжик јаар араайын басты, эжиктең чыгайын деген бойынча, шыкшыдыла эжиктиң јаагына согулды, онтой берди. Оның калганчы катап јүрексип чыкканы күчин торт ло чыгарып ийди. Сагыжы алыстанып, бир де неме билбей, каалгага једеле, чеденге буулап салган адын чечип, ненің де учун тискининең јединип алды. Станицадаң чыгар алдында, адына минип аларга сананды, је минип болбоды: төрт катап будын үзеңги јаар көдүрген, је эзирик кижи чилеп тентирилип. јыгылып турды.

Сыранай учындагы туранын кырында карыган да болзо, омок өбөгөн отурды. Казактардың картуз бөрүгинің козырегының алдынаң Макардың атка минип аларга ченежип турганын ајаарып көрүп турды, оның кийининде јараткандый күлүмзиренди:

— Јакшы мүркүдичек! Күн талтүшке једе берген, ол дезе будын өрө көдүрип болбой јат. Неденг улам ол мынайып эртелеп ичип алды не? Айса, бүгүн байрам эмеш пе?

— Байрам, Федот өбөгөн! — деп, айылдаш јаткан кижи чеденнің ортозынаң көрүп айтты. — Бүгүн Симондор ло Гулимондор кабакка крестовый јорук эдип јат.

— Ондый болгодый, — деп. өбөгөн күлүмзиренди: — аракыдаң күчтү күлүк јок туру ине. Көрдиң бе, ол ээрденг канайда јайыла тартылып јат! Бек тудун, казак!

Макар тижин кыјырадып ийеле, сопогының тумчугыла үзеңиге баскан бойынча, ээрге куштый учуп чыкты.

33 бажалык

Ол күн эртен турадаң ала Гремячий Логко Ярский деп хутордың колхозынаң јирме үч унаа келген. Салкынга айланар теерменнің јанында олорго удура Банник јолукты. Ол нокто зын ийинине ажыра салып алала, беезин бедиреп брааткан. Алдында келип јаткан абра ого тенгдежип келди.

— Јакшы јадыгар ба, казактар!

— Кудайга баш — деп, чолтук куйрукту аттарды баштап брааткан кара сагалду казак айтты.

— Ярскийдең.

— Бу слердиң аттарыгарда ненің учун куйрук йок? Ненің учун слер онойдо ўреп салганыгар?

— Кайдаң келдигер?

— Тррр, тур, шилемир! Неге токтобой туру бу! Куйруктарын кезип салган, олор дезе ондо до токтобой турулар... Куйруктары ненің учун йок дейзиң бе? Казнага берерге кескен. Городтогы эмегендер аттың куйругыла чымын ўркўдер... Слерде таңкы бар эмеш пе, кööркий? Берзең, бис таңкыдаң тўреп турубыс, — деп, казак бричкадаң тўже калыды.

Кийининде келип йаткан уулдар токтой бердилер.

Олорло эрмектешпейтен неме деп, Банник каран сананды. Кийининде база беш кирези кижи таңкы тартарга газеттерин йыртып турганын көрölö, ол кўўн-кўч йогынаң калтазын чыгарып турды.

— Слер менің таңкымды ўзе тартып ийетен туругар не — деп, карам Банник айтты.

— Эмди — колхоз, билерің бе? Ончо неме — бастыра улустың болор учурлу — деп, туйук сагалду казак кебин соодынып айдала, бойының калтазынаң алган чылап, таңкыны йаан ууштап, ороп алды.

Таңкыны азып алдылар. Банник калтазын тўрген тўре тудуп алала, шалмарының карманы йаар сукты, арай ла тöзине йетире кеспей, эмеш артырып салган аттардың куйругы йаар ачымчылу көрўп, кўлўмзиренип, йескинип турды. Кан соорогго турган йаскы чымындар аттарга амыр бербей, аттардың хомутка йидирип салган тöжинде балуларына отурып турды. Аттар темигип калган аайынча чымынды ўркўдерге куйруктарыла шыйманып турат, йе кыркып салган чолтук куйруктар бир де неме эдип болбой турдылар.

— Бу куйругыла кайдаар уулайт? — деп арбанып, Банник сурап турды.

— База оноор ок, колхоз йаар, слерде кеспеген бе?

— Кескен, йе эки ле сööм кирези кескен.

— Мыны бистиң Советтиң председатели кестирген, онын учун сый алган, йе аттар өлўп тура берзе, не болор! Йе баралыктар. Таңкы учун алкыш болзын. Таңкылап аларымда, йўрегим йымжай берди, оноң башка йолго йўрерде таңкы йок, сагыжым йаманданып турган.

— Слер кайдаар барып йадыгар?

— Гремячий йаар.

— Бис йаар турбай. Айдарда, кандый керекке барып йатканыгар?

— Ўрен ашка.

— Ол... Ол канайтканы?

— Районноң слерденг төрт йўс одус пуд ўрен аштың фондын алзын деп, йакылта болгон. Йе, йорт!

— Мен билип тургам ине! — деп, Банник кыйгырды. Нокголо ары-бери булгап, хутор јаар јүгүрди.

Ярскийдең келип јаткан улустар колхозтың правлениезине јеткелекте, Ярскийдең келген улус ӱрен аш аларга келген деп, хутордың кабортозына јайыла берди. Банник будына ачынбай, чеденнең чеденге калып, јарлап турды.

Озо баштап оромдорго ӱй улустар јуулып турды, кыймырадып ийген бир ӱӱр торлоолор чылап, чуркуражып турды.

— Бистиң ажыбысты апарып јат, көөркийлер!

— Чачатан аш јок болор!

— О, калак, коронду бажымды, сени!

— Јакшы санаалу улустар ашты јоннын алмарына урбас керек деп, айткан эмес беди...

— Казактар бисти укkан болзо!

— Ашты бербезин деп, казактарга айдар керек!

— Је бис бойыбыс та бербезибис. Алмар јаар баралыктар, эмегендер! Агаштаң алып алала, алмардың сомогы јаар божотпойлыктар!

Оның кийининде казактар келгиледи. Олордың ортозында база ондый ок куучын болды. Оромноң оромго јүгүрижил, јаан оромго көп улус јуулып алала, алмар јаар бардылар.

Ол ӧйдӧ Давыдов Ярскийде райполеводсоюзтың правлениезининг председателининг ийген бичигин кычырып турды.

— Нӧкӧр Давыдов — деп, Лупетов бичиптир — сенде аш белетеер тужунда, тартылбай артып калган 73 центнер буудай бар. Ол буудайды (73 центнерди бастыразын) Ярскийдиң колхозына берзин деп, јакарып турум. Олордо ӱрен јетпей јат. Аш Союзтың конторазыла мен бу суракты јӧптӧжип алгам.

Давыдов кычырала, ашты берер деп, јакылта берди. Ярскийдең келген улус правлениенинг эжигинең алмар јаар атандылар. Је алмардың јанында оромды албаты туй алып ийди. Эки јӱс кирези ӱй улустар ла казактар келген улусты курчап алды.

— Кайдаар барып јадыгар?

— Бистиң ажыбыска келдигер бе? Көрмӧс слерди экелген!

— Кайра бурылыгар!

— Бербезибис!

Демка Ушаков Давыдовтың кийининең јүгүрди. Онызы алмар јаар јүгүрип келди.

— Не болды улустар? Слер неге јуулганыгар!

— Сен бистиң ажыбысты Ярскийдиң улузына нениң учун берип јадың?

— Бис олорго болуп урдыбыс па?

— Сеге, Давыдов, ондый јанды кем берген?

— Бис неле ӱрендейтенибис?

Давыдов јуукта турган алмардың эжигине чыгып алды, меңдебей јартап, райполеводсоюзтың јакылтазы аайынча, ол

ӱрен аштыберип јаткан эмес, аш белетеер тужунда арткан аштыберип јатканын айдып берди.

— Слер, улустар, чуркурашпагар, бистиҥ аш бӱдӱн болор. Слер мында тегин јерге јӱрӱп, кузук чертпей, ишке барыгар. Ишке чыкпаган улустыҥ тоозын бригадирлер алып јат, оны билип алыгар. Кем ишке барбаза, оны штрафтаарыбыс.

Кезик казактар оромноҥ јӱре берди. Кӧп улустар Давыдовтыҥ айткан сӧзине бӱдӱп, ишке бардылар. Кладовщик Ярскийдиҥ колхозчыларына аш берди, Давыдов правление јаар барды. Је, јарым частыҥ бажында эмдиге јетире алмардыҥ јанында каруулдап турган ӱй улустардыҥ табыжы катап ла кӧдӱриле берди. Яков Лукич олорго болужып, бир кезек казактарга шымыранды:

— Давыдов тӧгӱндеп јат! Ӱрен аштыапарып јат. Колхоз аштыӱрендеп алар, алдынаҥ јаткандардыҥ урган ажын Ярскийдиҥ колхозына берер.

Ӱй улустар чуркурап чыкты. Банник, Демид Молчун, Донецков ӧбӧгӧн база да одус кирези казактар бойлорыныҥ ортозында эрмектежип алала, беске јаар келдилер.

— Аштыбербей јадыбыс! — деп, бастыра турган улустыҥ адынаҥ Донецков айтты.

— Сенеҥ сурап турганыбыс јок! — деп, Демка Ушаков кезем айтты.

Олордыҥ ортозында кериш башталды, Ярскийдеҥ келгендер Демканыҥ адаанын алдылар. Байагы Банниктиҥ таҥкы берип турган кара сагалду казагы, бричкага чыгала, бастыра сынына туруп алды, беш минут кирези јаман сӧслӧ матертенип турала, оныҥ кийининде торт ло кыйгыра берди.

— Слер јанды не бузуп туругар? Бисти не тудуп туругар? Бис сыранай ла иштиҥ ӧйинде тӧртӧн чакырым јерге келгенибис, слер дезе государстволыҥ ажын тудуп јадыгар? Гепева слердиҥ керегигерде ачуурканып ыйлап јат. Слерди, ийттиҥ уулдарын, Соловки јаар отургузарга керек! Ӧлӧҥдӧ јаткан ийттий јадып јадыгар, бойыгар да јудуп турганыгар јок, ӧскӧлӧрине де бербей јадыгар! Ишке слер не чыкпай јадыгар? Слерде байрам ба?

— Сеге не керек? Сагалыҥ кычып туру ба? Тарап береribис... Оны бис тургуза ла! — деп, Бесхлебнов ло Кичӱ Аким јеҥин тӱрӱнип, бричка јаар болдылар.

Ярскийдеҥ келген туйук сагалду кижи бричкадаҥ тӱжӱре калыды. Ол бойыныҥ ӧҥи чыгып калган кара чамчазыныҥ јеҥин тӱрбей, је Кичӱ Акимниҥ таганагына кандый да эптӱ јудуруктаарда, Аким салкынга айланыжар канатту теермендий, колын талбайтып, улусты кайра ийде салганча, эки кулаш кирези уча берди.

Гремячий Логто узактаҥ бери кӧрбӧгӧн коркушту согуш башталды. Ярскийлердиҥ улустарын сӱрекей соктылар, олор кан чыкканча соктырып, ашту таарларды таштап кйеле, аб-

раларына отура түжүп, аттарды соккылап, чыңырып ийген үй улустардың ортозынча өдүп, мантада бердилер.

Бу ла частаң ала Гремячий Логто табыш торт ло күүлеп чыкты, үрен аш урган алмардың јүлкүүрлерин Демка Ушаковтоң блаап аларга санаңган, је сезинчек Демка согуш тужунда улустың ортозынаң чыгып алала, качып, правлениеге келди.

— Јүлкүүрди кайдаар эдер, нөкөр Давыдов? Ярскийлерди бистиң улус согуп јат, эмди, байла, правление јаар келгилеер болор.

— Јүлкүүрлерди меге бер — деп, Давыдов јүрексибей айтты.

Ол јүлкүүрлерди алып алала, карманына салып, алмар јаар барды, ол ок өйдө дезе үй улустар јуртсоветтеҥ Андрей Разметновты чыгарып алган, кыйгырыжып турдылар:

— Митингти ач!

— Үй улустар! Јеҥелер! Мениҥ көөркийлерим! Тургуза ла митинг болбос. Митинг эдер эмес, аш чачар керек. Митинг слерге ненииҥ учун керек болды! Ол солдаттың сөзи. Оны айдардың алдында, окопада үч јыл отурар керек! Јууда болор керек, бийттерге јидирер керек, онын кийининде, митинг керегинде куучындаар — деп, Разметнов үй улустарды сагыш алындырарга ченежип турды.

Је олор оны укпай турды. Андрейдиҥ шалмарынаҥ, чамчазынаҥ ла эдегинеҥ тудунып, школ јаар тарткылап, кыйгырыжып турды:

— Окоптордо отурар күүнибис јок!

— Јууга күүнзеп турганыбыс јок!

— Митингти ач, онон өскө бойыбыс ачарыбыс!

— Сен, тижи ийттиҥ балазы, јарабас деп, төгүндеп јадыҥ! Сен председатель! Сеге кем јок!

Андрей үй улустарды ийде салып, кулагын јаап алды, олордоҥ артык кыйгырарга албаданды:

—Кыйгырбай токтогор, көрмөстөр! Бир кичинек токтозогор! Кандый керек болгон учун слерге митинг керек!

— Аш керегинде! Аш керегинде бис слерле куучындажарыбыс.

...Учы-учында, Разметнов кара-албанга мынайда айтты:

— Јуунды ачып јадым.

— Сөс айдайын ба? — деп, өбөгөни јада калган Екатерина Гулящая айтты.

— Је айт, көрмөс сени уксын!..

— Сен көрмөстөнбө, председатель! Онон өскө, айткыладып аларыҥ... Кем слерге айдып берген учун, слер бистиҥ ажыбысты үлежип туругар? Ярскийлерге ашты берзин деп јакылтаны кем берген, кандый түрени учун берген?

Гулящая мыкынын тайанып алала, каруун сакып, энчейип алган турды.

Андрей сыраҥай амыр бербей турган чымынды үркүдип тургандый, ого колыла јаҥып ийди.

— Нөкөр Давыдов слерге јазап туруп јартын айдып берген. Мен јуунды мындый кереги јок керек учун, ачкан эмезим... — Андрей ўшкўрди, — бистиң бастыра бар кўчибисле өркө өлтўрерге барар керек деп јуунды ачкам...

Андрей сананып алган сагыжына јединбеди.

— Кандый өркөни айдазың!

— Өркө керегинде сананарга бош јок!

— Ашты беригер!..

— Чечен тангма, ёж сени кадазын! Өркө деп бултаартпа! Аш керегинде куучындаар?

— Аш керегинде куучындаар да неме јок!

— А-а-а-а, неме јок по? Ашты ойто беригер!

Ўй улустар Гулящаяга баштадып, тепкиш јаар чыга бердилер, Андрей спектакль болгондо, пьеса кычыратан кичинек будканың јанында турды. Ол чала каткырынып, ўй улустар јаар көрўп турды, је ичинде дезе чала јўрексиреп турды. Ўй улустардың ары јанында јергелей турган казактардың чырайы сўрекей соок болды.

— Сен кышкыда да, јайгыда да сопокту јўредиң, бисте дезе башмак та эдип алар товар јок.

— Комиссар боло берген!

— Бу јуукка јетире Маринаның эринің шалмарын эледип јўрген јогың ба?

— Чўмеркей берген!

— Оның ёдўгин чечигер, эмегендер!

Аайы-бажы јок, мылтык адып тургандый, кыйгы јанғырай берди. Онго шыдар ўй улустар оның јанына тыкталыжып келди. Андрей албаданып, табышты токтодып аларга турган, је ўни угулбай турды.

— Оның сопогын чечигер! Ўй улустар, је тургуза ла!

Тургуза ла ол јаар көп колдор чөйилип келди. Андрейдиң сол будынаң тудуп алдылар. Ол будкадаң тудунып, чугулданганына кугара берди. Је сопогын чупчып алала, кайра кийини јаар ырада чачтылар. Көп тоолу колдор сопокты тудуп, онон ары чачкылайт, јанғыс аай, чугулду каткы тиркиреп јайылды. Ыраак кийин јанында турган эр улустың јарадып, көкидип турган ўндери угулды:

—Ёдўгин чечигер!

— Галифези јокко базып көрзин!..

— База бирўзин тарт!..

— Эмегендер, тудугар ла! Јыгыгар оны, какайды!..

Андрейдиң бир сопогын база суурып алдылар. Ол будындагы оромыжын јайрада тебеле, алгырды:

— Оромыш база керек пе? Алыгар! Айла, кемге-кемге колартқышка јараар болор бо?

Сцена јаар бир канча уулдар капшай јууктап келгиледи. Олордың бирўзи—алдынаң јаткан Ефим Трубачев, эрди

калбак, атаманецтиҥ уулы, бойыныҥ сыны дезе бир кулаш — ӱй улустарды эки башка јарып, сцена јаар басты.

— Сениҥ оромыштарыҥ биске керек јок—деп уур тынып. кӱлӱмзиренип айтты. — Шалмарыҥды дезе, председатель, бис сенеҥ чечип аларыбыс...

— Штандар биске сӱрекей керек. Јоктулар штаны јок јӱрӱп јат, кулактардаҥ јетпей калган — деп, оноҥ јиит, сӧӧги де оноҥ кичинек, је бӱдӱжинеҥ кӧргӧндӧ, баштапкызынаҥ јеткерлӱ, кӱчтӱ уул айтты.

Ол уулдыҥ чоло ады— Дымок, чачы сӱрекей быјыраш болгон. Оныҥ быјыраш, такталып калган чачына бойыныҥ јӱрӱминде качан да тарак деп неме тийбеген болгодый — онызы аайы-бажы јок тыйрыйып калган, казактыҥ эски бӧрӱгиниҥ алдынаҥ чыгып калган кӧрӱнет. Дымоктыҥ адазы германныҥ јуузы тужунда ӧлтӱрткен, энези дезе тиф оорудаҥ ӧлгӧн, кичинек Дымок эјезине азырадып ӧскӧн. Кичинектеҥ ала ол ӧскӧ улустыҥ маалазынаҥ огурчын ла редиска, садтардаҥ — вишня ла јиилектер, бахчалардаҥ — таарла арбуз уурдап туратан, јаанап, эр кемине једип келген кийининде, хутордыҥ кыстарын ӱреп турар болуп алды, оныҥ учун бойыныҥ јаман адын чыгарып турган, Гремячийде јаан кыстардыҥ энелери Дымоктыҥ кичинек те болзо, оныҥ эптӱ сыны јаар јаман кӧргӱлейтен. Кӧргӧн кийининде ле, туура тӱкӱрип, арбанып турар болдылар:

— Ак кӧстӱ кӧрмӧзӧк келип јат! Баскын ийт чилеп, хуторло онойдо ло базып јӱрет. — Оноҥ кызы јаар бурылып, айдып туратандар: — Је сен кӧзнӧкти не кермедеп, кӧзиҥди тазырайтып алган туруҥ? Кӧзнӧктиҥ алдында не туруҥ? Меге эдегиҥе салала, бала экелзеҥ — бойымныҥ колымла тумалап саларым! Ийттиҥ кызы, бир салым одын экелип, оноҥ барып, уйды айдап кел.

Дымок дезе јыртык башмак ӧдӱк кийип алган, казыр аҥдый, јымжак базып, чедендердиҥ јаныла араай сыгырып ӧдӱп, кирбиги узун кӧзиниҥ кырыла кӧзнӧк јаар, эжиктиҥ алды јаар кӧрӱп турат. — Кыстыҥ бажында арчуулы јалтырт эдип калза, — боду, јалку Дымок тургуза ла ӧскӧрӧ берет: ол карчага чылап, бир де эмеш јастырбай, бажын айландырып, бастыра сынын тӱзедип ийет. Оныҥ агартырым кӧзи казыр болуп кӧрӱнип турган эмес, коркушту эрке кӧрӱнет. Ол ӧйдӧ Дымоктыҥ кӧзиниҥ ӧҥи ӧскӧрип, июль айдагы теҥеридий, тӱби јок чаҥкыр болуп, јалтырап турат. «Фектюшка, мениҥ јараш чечегим! Бӱгӱн эҥир кире берзе, мен чеденниҥ јанына келерим. Сен бӱгӱн кайда уйуктаарыҥ?» деп, кыстарга айдат. Кыстар јӱгӱрип отурала: — «О, калак, бу слер тенек куучыныгар кедери эдигер» — деп, катуланып каруузын айдат.

Дымок билип тургандый, кӱлӱмзиренип, кийининеҥ ары кӧрӱп турала, јӱре берет. Кӱн ажа бергенде, јонныҥ алмарыныҥ јанында, бойыныҥ ссылкага барган најызыныҥ —Тимофей

Рваныйдың чураназыла ойноп турат; качан садтарга ла левадаларга көк көлөткө јада бергенде, улустың табыжы ла малдың мөөрөжи јоголо ло бергенде, ол мөндебей, туура чыккан оромло Фектинаның чедени јаар базып отурат. Шымыражып турган теректердиң үстүнче, булуды јок хутордың үстүнче, база ондый ок јаңыскан, Дымоктың тегерик јүзиндий ок ай барып јадат.

Дымок бойының јүрүминде јаңыс ла кыстарла соодойтон эмес болгон: аракы ичерге база сүүйтен, онон артык — согужарга јилбиркейтен. Кандый ла согуш болзо, Дымок ондо. Озо баштап ол колын канча ла бар чагыла түүнип, кайра тудуп алган бажын каландадып алган турар, оның кийининде оның тизелери тыркырап, токунап болбос тургандый болуп келер, ол тужунда Дымок токтодынып болбой, согушка кириже берет. Јирме јашка јетире алты тижин таппай калган. Көксинең кан агып тургандый эдип, јаңыс катап соктырган эмес. Оны кыстардың да килинчеги керегинде, өскө дө улустың согужына киришкен учун соккылап туратандар. Оның кийининде Дымок јөткүрип јүрер, канла түкүрер, јаантайын ла ыйлап јүреечи эјезиниң печкезинин үстүнде ай кирези јадатан. Онон Дымоктың көгөлтирим көзи онон артык јалтырап турат, сабарлары эки рядту чурананың базатан топчызына онон артык јүгүрип турат, оорыган кийининде, јаңыс ла ӱни эски чурананың көрүги кей чыгаргандый, тунук, киркиреп турар болуп калат.

Дымоктың јүрүмин айрып аларга — күч болгон, тыны кискедий бек болгон... Оны комсомолдоң чыгарган, шок кылык эткен ле өрт салган учун јаргылаган. Чугаан чыгарган керегинде Андрей Разметнов оны арестовать эдип, јуртсоветтиң таскагына сугуп, јаңыс катап кондырып турган эмес. Дымок узактаң бери оны өштөп јүретен, је эмди өч аларга сүрекей эптү учурал болды деп, оны согуп аларга, сценага чыгып келди...

Ол Андрей јаар там ла јууктап клеетти. Оның тизелери тыркыражып турды, онон улам, ол торт ло бијелеп тургандый болды.

— Шалмарың биске... — деп, Дымок тың үшкүрди: — Је, чупчы!..

Сценага көп эмегендер база ла чыгып келди, согужып турган улус Андрейди база ла үзүлбес курчула курчап келди, олор оны айландыра курчап, јүзине, јиткезине тынып турдылар.

— Мен—председатель!—деп, Разметнов кыйгырып чыкты.— Мени электеп, каткырып тургаңыгар — ол совет јаңды электеп каткырып турганы болор, кайра туругар! Аштың мен слерге алдырбазым! Јуунды јаап турум!..

— Бойыбыс аларыбыс!

— Хо-хо! Јаап салды!

— Ачып аларыбыс!

— Давыдовко барарыбыс, оны база силкиирибис!..
— Је, правление јаар баралыктар!
— Разметновты тудуп алар керек.
— Уулдар, согыгар оны!..
— Оныҥ тижине не көрөр!
— Ол Сталинге удурлажа барып јат!
— Оны отургузып салар керек!

Бир ӱй кижи президиумныҥ столының ӱстӱне јапкан кызыл сатин јабынчыны алала, Разметновтыҥ бажын оныла орой тартты. Ол чернила ла тоозын јытанып турган јабынчыны чече тартарга ченежип турганча, Дымок јудургын кӧдӱрбей, буурына јудуруктады.

Бажын айрып алала, ачынганынаҥ чыдажып болбой, база соктырганыныҥ ачуузына тыныжы буулып, Андрей карманынаҥ колмылтыгын чыгара тартты. Эмегендер чыҥырыжып ийеле, туура секирип ийдилер, је Дымок, Ефим Трубачев база сценага чыгып келген эки казак колын тудуп алала, мылтыгын айрып алды.

— Албатыны адарга сананган! Кӧрзӧҥ, ийттиҥ уулын! — Сӱӱнгенине Трубачев, Разметновтыҥ барабанында бир де патроны јок куру колмылтыгын кӧдӱрип, кыйгырып чыкты.

Алмардыҥ јанынаҥ ӱзӱги јок казыр кыйгы угулып турганын угала, Давыдов эрик јокто базыдын араайладып ийди. «Ая-я-я-я!» — деп, кыйгырыжып јаткан улустыҥ ӱни бийик јаҥыланып турды, эр улустыҥ јоон ӱниниҥ алдында, ӱй улустардыҥ чичке ӱни јаҥыланып турды. Кӱскӱде кызыл аҥныҥ кийининеҥ јаш агаштыҥ ортозынча, бастыра ӱӱриле кожо истеп браткан тижи ийттий улып, карылып турган кемниҥ де ӱни кӧп улустыҥ ӱниниҥ ортозынаҥ бӧлинип турды.

«Экинчи бригадага кижи ийер керек болгон, онон ӧскӧ ашты алып барар» — деп, Давыдов сананды. Ол правлениеге ойто барып, ӱрен аш урган алмарлардыҥ јӱлкӱӱрлерин кандый бир јерге сугуп саларга шӱӱнди. Демка Ушаков аланзып калган, паратаныҥ јанында турды.

— Мен јажынып калайын, нӧкӧр Давыдов. Онон ӧскӧ, јӱлкӱӱрлер учун мени торт јаза тартып баргылаар.
— Онызы бойында. Найденов јок по?
— Ол экинчи бригадада.
— Экинчи бригададанаҥ мында бир де кижи јок по?
— Кондрат Майданников бар.
— Ол кайда? Ол мында нени эдип јат?
— Ӱрен аларга келген. Туку, ол келип јат!

Олор јаар Майданников мӧҥдеп, јууктап клеетти, ыраактаҥ ла камчы тудунган колын јаҥып, кыйгырды:

— Андрей Разметновты јон арестовать этти! Подвалга отургузып салала, эмди алмарлар јаар баргылап јат. Сен, нӧкӧр Давыдов, јажын, онон башка кандый бир килинчек табылбазын... Албаты торт ло јӱӱлгексий берди!

— Мен јажынбазым. Сен јўўле бердиң бе? Ме, сеге јўлкўўрлер, бригада јаар атан, он беш кирези кижи таң атту, тургуза ла бери маңтатсын деп Любишкинге айт. Бистиң мында не болуп турганын көрўп туруң ба... Чугаан башталып јат. Районды кыймыктадарга керек јок деп турум, бойыбыс чыдаар болбойыбыс. Сен неле келдиң?

— Бричкалу!

— Бир атты чечип алала, јайдакка маңтат!

— Мен тургуза ла ондо болорым! — Майданников јўлкўўрлерди карманына сугуп, кичинек оромло јўгўре берди.

Давыдов меңдебей, алмар јаар јууктап клеетти. Улустар оны сакып, табыжы бир канча өйгө јоголо берди. «Јеткер келип јат!» деп, кандый да бир ўй кижи Давыдов јаар колын уулап, кыйгырып айтты. Ол меңдебей, көдўрезине ле көрўнер болуп келип јадала, таңкы азып аларга тура берди, салкын јаар јардыла бурылып, серењке кўйдўрди.

— Кел, кел! Таңкылайтаны качпас!

— Ол јерде таңкылаарың!

— Јўлкўўрлерди экелип јадың ба?

— Экелип јаткан болбой, байла! Кемниң эдин јигенин киске билинип турган болбой!

Таңкының ыжын буркурадып, колын карманына сугуп алала, Давыдов алдында турган улуска јаба базып келди. Оның бойына бўдўнип, бўдўжин бир де эмеш кубултпаганына турган улустар эки башка сананды: кезиктери оның бойына бўдўнип турганын, кўчине иженип турганын, алдында Давыдов јаар јайылгандар оның бек санангланын сезип турдылар, кезиктерин дезе оның тымык тыш кебери казырландырды. Кыйгылар талала јапкан туранын ўстўне тўжўп турган мөндўрдий јыңырай берди.

— Јўлкўўрлерди бер!

— Колхозты тарадыгар!

— Мынаң бар? Сени кем сурады?!

— Ўренди бер!

— Биске ненің учун ўрен чачарга бербей јадың?

Тымык салкын эмегендердиң бажына тартынган арчуулардың учыла ойноп турды, алмардың ўстўндеги азый камышты шылыратты, јаланнаң өзўп јаткан јаш өлөңниң виноградный јыдын ла база кургап јаткан јердиң кычкылтым јыдын экелип турды. Теректердиң бўрчўктери мөт ошкош сўрекей тату јытанат, качан Давыдов куучынын баштап айдарда, оның эрди јелимдў болуп тургандый, тилин таңдайына тийдирерде, мөттиң амтаны билдирди.

— Слер канайттыгар, улустар, совет јаңның јакылтазын тообой турганыгар ба? Нениң учун слер Ярскийдиң колхозына аштыбербедигер? Јаскы ишти ўскени учун, јаргы алдында слер карууна туратанылгарды бодоп туругар ба, јок по? Чын,

каруузына турарга керек болор! Совет јаңг слерди оның учун тегин артырбас!

— Сенің совет јаңың биске арестовать эттирип салган отуры! Көөркийек чилеп подвалда отуры! — деп, кичинек сөөктү, аксак, алдынаң јаткан казак Добродеев Мирон каруузын айтты.

Кезиктери каткырыжа берди, је Банников ичкеери базала, ачуурканып кыйгырды:

— Слер мында канайда кылынып турганыгар чылап совет јаңг онойдо айдып турган эмес. Бис сенің Нагульнов Макарла таап турган совет јаңыгарды тообой јадыбыс! Аш салаачыларга аш чачарга бербес, кандый неме болгон! Онызы канайып турганы? Онызы партияның јолынаң кыйып турганы.

— Сеге аш чачарга бербей турубыс па?

— Берип туругар ба?

— Сен јонның алмарына үрен урдың ба?

— Је ургам.

— Ойто оны алдың ба?

— Је, алгам, оноң ары не?

— Сеге аш чачарга кем бербей јат? Сен мында алмарлардың јанында нени эдип турун?

Банник сакыбас јанынаң чыккан эрмекке кемзинеле, туйукталды, је ол оноң актанып аларга эбин бедиренди:

— Менің јүрегим бойымның керегиме оорып турган эмес, албаты керегинде. Колхозтоң чыккан улуска ажын ойто бербей турган, јөөжөзин ойто бербей јаткан улус учун оорып турум, билдиң бе? Је меге кандый јер чыгарып бердигер? Ненің учун ыраак јерден бердиң?

— Бар мынаң! — деп, Давыдов чыдашпай айтты. — Бис сениле кийининде эрмектежерибис, факт! Колхозтың керегине сен тумчугың сүспе, оноң өскө бис сени тургуза ла кыйыштырып саларыбыс! Сен мында улус сайгактап туруң! Бар деп, сени айдып јат!

Банник јалтанганынаң кимиренип, кайра болды, онын ордына үй улустар ичкеери болдылар. Олор Давыдовко эрмек айдарга бербей, көдүрези јаңыс аай, јаңыс үнile кыйгырыжып чыкты. Ол дезе, Любишкиннің бригадазы једип келгенче, өйди узадарга ченежип турды, је үй улустар оны курчап алала, казактар олорго болужып тургандый унчукпай тургулаарда, коркушту кыйгырыжып чыктылар.

Давыдов јалаң јаар айландыра көрүп турала, Марина Поярковаңы көрди. Ол эмеш ыраак јокто чакту колын кучактанып алган, көгөлтирим кара кабагын түүп, үй улустарла нени де куучындажып турды. Давыдов оның кыйа көрүп турган көзинең санаазын билип, ол ок өйдө оның јанында Яков Лукич јүрексип, нени де сакып тургандый күлүмзиренип, Демид Молчунга нени де шымыранып турганын көрди.

— Јүлкүүрлерди јөплө бер! Бер, угуп туруң ба? Бир үй кижи

Давыдовтың јардынаң тудуп алала, колын оның штанының карманына сукты.

Давыдов оны бар-јок күчиле ийде салды. Ӱй кижи тескеерлеп браадала, кайра јыгылды, оноң өнөтийинле кыйгырып чыкты:

— Ой, өлтӱрип ийди, өлтӱрди! Кайран көөркийлер, өлөргө бербегер!

— Бу канайып турганы? — Тыгылыжып турган улустың кийин јанында кемниң де ӱни тыркыражып айтты: — Анайдарда согуш баштап јаткан туру ине? Тумчугынаң каны чачылганча ийде салып ийзегер, мыны!..

Давыдов јыгыла берген ӱй кижини тургуза тартарга ичкеери базып ла јадарда, бажындагы бӧрӱгин чачылта соктырды, јӱзине ле јардына бир канча кижи сокты. Колын кайра туткулап алды. Ийиниле бура согулып, ол оноң тудунып алган улустарды чачылтып ийди, је олор кыйгырыжып, оны база ла катап туткулап алды, чамчазының јаказын јырта тартып, бир канча секундка кармандарын тинтип, ангарып ийдилер.

— Јӱлкӱӱрлер ондо јок эмтир!

— Јӱлкӱӱрлер кайда?

— Бе-е-ер! Ошкош ло сомокты оодо согорыбыс.

Семис эмеген, Миишка Игнатенконың энези, тумчугы мыркылдап, Давыдов јаар удура келди, јаман сӧслӧ айткылап, оның јӱзи јаар тӱкӱрди.

— Ондый керек, көрмӧскӧ сеге, ку-да-йы јок, таңма!

Давыдов кугара берди, канча ла бар күчиле, колын айрып аларга сананды, је болуп албады. Ӱй улустарга кандый да бир казак болужып турган болгодый. Јаан, кодурлу сабарлар оның карызын кийини јанынаң былча туда берди, торт ло какпышла тудуп алгандый болды. Анайдарда, Давыдов албадан-бай барды. Ол керек сӱрекей терең-жий бергенин, турган улустаң ого бир де кижи болушпазын билип алды, оның учун ол өскӧ бир эп-арга табар деп сананды.

— Алмарлардың јӱлкӱӱрлери менде јок, улустар. Јӱлкӱӱрлер... — Давыдов туктурыла берди: ол јӱлкӱӱрлер менде эмес деп айдарга сананала, је кенетийин «менде эмес» — деп айткажын, улустар Демка Ушаковты бедирип, таап алар, ол тужунда Демканы торт өлтӱрер. Мениң квартирамда деп айдып бедирейле, јӱлкӱӱрлерди таппай калдым деп айдарым. Ол өйгө јетире Любишкин једип келер, олор мени өлтӱрерге тидинбес болбой. Је көрмӧстӧр олорды алзын!» — деп сананды. Ол тырмап салган јаагындагы канды арлап, унчукпай турды. Оның кийининде айтты: — Јӱлкӱӱрлер мениң квартирамда јадып јат, је мен оны слерге бербезим, сомокторды оодор болзогор, слер сӱрекей кату каруузына турарыгар, онойдо билип алыгар, факт!

— Бисти квартирана апар! Бойыбыс сениң јӱлкӱӱрлериңди алып аларыбыс — деп, Игнатенконың энези билечиркеп турды.

Оның jүрексип турганынаң jуурмашталып калган jаактары, тумчугындагы jаан сööли тыркыражып турды. jуурмашталып калган jүзинең үзүк jогынаң тер агып турды.

Давыдовты ол баштап ийде салды, онызы дезе кыйышпай, бойының квартиразы jаар араайын базып отурды.

— Jүлкүүрлер ондо бо, айла jок по? Айса сең ундып салдың эмеш пе? — деп, Банниктиң үйи, Авдотья ченеп сурап турды.

— Ондо, ондо jеңгебис! — деп, күлүмзиреңгенин jажыраргa бажын төмöндöдип, Давыдов ижендирип турды.

Төрт эмеген оның колдорын тудуп алган браатты, бежинчизи дезе кийининең joон казык тудунып алган браатты. Оң jанында бастыра бойы калтырап, эр кижиниң базыдыла jаан алтап, Игнатенконың энези клеетти, сол jанында дезе чого-чого бöлинип калган үй улустар клеетти. Казактар jүлкүүрлер сакып, алмардың jанында туруп калдылар.

— Колымды божодыгар, jеңгелер. Мен качпазым — деп, Давыдов сурады.

— Сени кем билер, jүгүре берзең, не болор.

— Jок, качпазым!

— Бисле кожо бар, онойдо барзаң, сагышта jакшы болор.

Квартирага jедип келдилер, чырбагалдаң öрүп эткен каалганы ла чеденди аңтара тееп, чеденге кирип келдилер.

— Бар, jүлкүүрлериңди экел. Экелбезең, тургуза ла казактарды кыйгырарыбыс, олор келзе, бажыңды кайра толгоп салырлар.

— Ох, jеңгелер, совет jаңды слер түрген ундып салтырыгар, ол слерди бу керек учун тегин артырбас!

— Jети түбекке — jаңыс каруу! Аш салып албазабыс, күскүде аштаң торолоп тижийтенис ине, эмди де карууна турза, орды jаңыс! Сен бар, түрген бар!

Давыдов бойының комнатазына кирди.

Оны кетеп көрүп турганын билип, сыраңай кичеенип бедиреп турган кижи болуп турды. Ол кожо алып jүретен кайырчагындагы немелерин ончозын чачты. Столдың кайырчагынаң көрди, чаазындарын чачты, орынның алдына, сынык бутту столдың алдына кирди...

— Jүлкүүрлер jок эмтир — деп, сенекке базып келеле, айтты.

— Кайда барган ол?

— Байла, Нагульновто болор!..

— Ол jүре берген ине!..

— Керек пе! Бойы барган да болзо, jүлкүүрлерди артызып салбайтан беди. Байла, артырып салган болор. Бис бүгүн экинчи бригадага аш божодор учурлу болгонybыс.

Оны Нагульновтың квартиразы jаар апардылар. Jолго согуп тура бердилер. Озо баштап тың эмес ийде салгылап, айткылап тургандар, jе оның кийининде оның сүре ле кокурлап каткырып турганына каныгып, тыңыда сого бердилер.

— Үй улустар! Мениң кööркийлерим! Слер агашла сокпо-

зоор — деп ол сурап, јанында брааткан ӱй кижини чымчып, бойы дезе бажын төмөндөдөлө. албаданып кӱлӱмзиренип турды.

Оног бөкөйип калган јалбак белине кайралы јок согуп турдылар, је ол јаҥыс ла онтоп, ийиндерин кыймыктадып, ачу да болуп турган болзо, кокурлаарга ченежип турды:

— Јаанак! Сениҥ ӧлӧр ӧйиҥ јеткен, сен согужып јадыҥ.

— Кайда, мен сени јаҥыс та катап болзо, согуп көрөйин?

— Эди ачыбас эрлик! Соок таштый көрмөс! — Арай ла ыйлабай, бойыныҥ өткӱни коркушту јудуругыла ӱзӱк јогынаҥ Давыдовтыҥ јардына согуп турган јап-јаш Настенька Донецкова ӱнденип чыкты, — оны согор деп туруп, бастыра колымды божодып алгам, ол дезе бир де немеге бодобой јат!

— Агашла сокпозын! — деп бир ле катап, тиштенип алган тижи өткӱре Давыдов кату кимиренеле, кандый да бир ӱй кижиниҥ колындагы кургак тарысканы ушта тартала, оны тизезине сындырып ийди.

Оныҥ кулагын кан акканча јырта соктылар, эрдин ле тумчугын ооттылар, је ол ондо до тижип калган эрдиле кӱлӱмзиренип, алдындагы тӱжӱп калган тижиниҥ ордын көргӱзип турды Анчадала, јай бербей, сыралып турган эмегендерди меҥдебей, араай ийде салып турды. Тумчугындагы сӧӧли тыркырап турган Игнатенконыҥ эмези ачындырып турган, ол сӱрекей ачу согуп турды, эмезе тумчугына, белине, эмезе шыкшыдына согорго албаданып турды; согуп турганы өскӧ ӱй улустардыҥ согуп турганындый эмес: јудуруктыҥ сабарларын бӱгӱп алала, сӧӧк јаныла согуп турды. Давыдов базып отурала, белиле оноор бурылып турды. Ол дезе, тумчугы мыркылдап, ӱй улустарды ийде салып, онын алдына кирип, киркиреп турды:

— Кайда, мен оны јӱзи төӧн, јӱзи төӧн!

«Сакып ал, эрликтиҥ баказы — деп, соктырбаска бажын туура эдип, Давыдов кебин соодып, сананды,—Любишкин једип ле келзе, мениҥ согужымнаҥ турган јериҥе толголып, тегелене береринг!»

Любишкин ле атту улус эмдиге ле јок болды.

Нагульновтыҥ квартиразына јууктап келдилер. Је мында комнатага ӱй улустар Давыдовло кожо кирдилер. Олор чаазындарды, бичиктерди, кийимдерди ончозын чачты, айылдыҥ ээзиниҥ јӱлкӱӱрлерин бедиреп, таап болбой салала, Давыдовты ийде салып, сенекке алып чыктылар.

— Јӱлкӱӱрлер кайда? Өлтӱрибис!

— Островновто — деп, Давыдов алмардыҥ јанындагы улустыҥ ортозында сӱӱнип, јаман кӱлӱмзиренип турган завхоз сагыжына кирерде, айтты.

— Тӧгӱндебе! Бис оноҥ ченеп сураганыбыс!

— Јӱлкӱӱрлер сенде болор керек деп, ол биске айткан.

— Ӱй улустар! — Давыдов сабарларыла коркушту тижип калган тумчугын сыймап, араайын кӱлӱмзиренди.—Ӱй улустар, слер тегин ле јерге мени сокконыгар... Јӱлкӱӱрлер правлениеде,

мениң столымда јадып јат, факт. Јаңы ла мениң сагыжыма кирди.

— Сен бисти электеп, каткырып турың ба! — деп, алмардаң јаңы келген Екатерина Гулящая чыңырып чыкты.

— Оноор апарыгар, кандый элек болды? Јаңыс ла согуш јок болзын!

Давыдов сенектең тўжўп јатты. Ол сузаганына сўрекей шыралап турды, коркушту ачынганы оны мелиредип турды. Оны јаңыс катап соккон эмес, је ўй улустар баштапкы ла катап соккоиы бу, оның учун ого кандый да эби јок болуп турды. «Јыгылбайтан ла болзом, оноң öскö казырлангылай берзе, јакшы неме болбос, олор тирўге чокып салар. Сўрекей јаман ölўм болор, факт» — деп, болуш келетенине иженип, көзиле төң јаар көрўп турды, је аттардың туйгагына буркурап кödўрилген тоозын, туш-башка чачылып калган атту улус мактадып клееткени көрўнбей турды. Сыранай ыраактагы корумга јетире төндö кижи көрўнбей турды... База онойдо ок оромдо до кижи јок болды. Бастыразы ла алмарлардың јанында јуулган, оноң улустың јарт эмес, тунгак табыжы јаңгыланып турды. Правлениеге јеткенче Давыдовты согордо, ол бут бажына арайдаң ла тудунып турды. Ол кокурлабай барды, тўп-тўс јерге там ла бўдўрилип турды, кажы ла алтамда бажын тудунып, кугарып, тунук ўниле сурады:

— Болор! Олтўрип ийеригер ине... Башка сокпос керек... Јўлкўўрлер менде јок! Тўнге јетире слерди алып јўрерим, јўлкўўрлер менде јок, бербезим!..

— Э-э-э, тўнге јетире бе? — деп, онтоп турган эмегендер база катап кўчи чыга берген Давыдовко сыралып, тырмап, согуп, тиштеп те турдылар.

Колхозтың правленнезинің туразының јанындагы чеденге једеле, Давыдов јолго отура берди. Оның ак чамчазы бастыра кан болды. Городской кыскачак штаны эскирип калганынаң улам тизезинең төмön кыркылып, јыртылып калган, кайра ачылып калган јаказынаң төжиндеги јурап салган татуировка көрўнип турды. Ол тумчугыла уур тынып, ачымчылу көрўнип турды.

— Бар, ийттиң уулы!.. — Игнатенконың энези будын јерге тееп турды.

— Слер ок керегинде, көрмöстöр!.. — деп, сакыбас јаныңаң Давыдов ўнгўр айдала, бозорып калган көзиле айландыра көрди, — слерге ок эдип јадым!.. Слер дезе мени ölтўрип јадыгар... Эрликтер! Јўлкўўрлерди бербезим, јарт па? Чын, бербезим, је?

— Оныла беришпей, токтогор!.. — деп, јўгўрип келген кыс кыйгырды. — Казактар сомокторды оодып алган, ашты ўлежип јат!

Ўй улустар Давыдовты правлениеның каалгазының јанына артырып салала, алмарлар јаар јўгўриже берди.

Ол арайдаң ла туруп алала, оградага кирди, јылып калган

суулу көнөк алып чыгала, узак ичти, оның кийининде бажына суу уруп тура берди. Мыркылдап, јўзининг ле мойыныныг канын јунды, ат јабатан, илип салган јабынчыга арланып алала, бозогого отура берди.

Эжик алдында бир де тынду неме јок болды, кайда да ыраакта такаалар калактажып јатты. Туранын јабынчызында баарчык чотулдада эдип јатты, бажын төмөндөдип алган конур кушкаш нени де чокып, нени де јип јатты. Јалангнаг өрөлөрдинг сыгырыжып јатканы угулып турды. Койу эмес, јолду булуттар кўнди бектеп турды, је андый да болзо, кейде кижи чыдабас јыт турды, кушкаштар да чыдажып болбой, эжикте чого төгўп салган кўлде канадын јайынып, каа-јаада талбынып, кыймыктанбай, эжинип јаттылар.

Јымжак туйгактынг тибиртин угала, Давыдов бажын көдўрди: каалгадаг ээрлў конур ат мантаганча кирди. Ол кайа бурылып, кийин будыла јерди каза тееп, бышкырып, шоокырап, эжик алдын айландыра јелип келди, колтугынаг изў јерге ак көбўк тамчылап турды. Конюшняның эжигине барып јадала, оноор киретен јолды јытады.

Оныг бажында мөнгўн јазалду ўйгени ўзўлип калган эмтир, тискининиг учы калаңдап турды, ээр арказынаг учазы јаар келиптир, ўзўлип калган көндўргезининг кайыжы јерге калаңдап калган, көгөлтирим туйгагына тийип турды. Ол уур тууралап, кыскылтым тумчугының ўйдиле бышкырып турды: оныг чўрмежи база таакырап калган, јалында өткөн јылдагы убактардың бажы чоокырланып турды.

Давыдов атты кайкап көрди. Ол өйдө өлөң салатан таскактың эжиги чөйө тартылып ачыла берерде, эжиктең Щукарь өбөгөннинг бажы көрўнди. Бир эмеш өй өткөн кийининде, сўрекей ајыктанып, эжиктең чала ары-бери ајыктакып көрөлө, бойы чыкты.

Щукарьдың терге ödўп калган чамчазына өлөңнинг оодыгы көп сыралып калган эмтир, сагалында дезе ўрендў пырейдин бажы, өткўре кургап калган өлөңнинг оодыктары ла јалбырактары сыралып калган турды. Щукарь өбөгөннинг јўзи сўрекей коркыганынаг вишня јиилектий, кызарып калган эмтир, мандайынаг сагалы ла јаагы јаар тер агып турды.

— Нөкөр Давыдов! — деп, ол сенек јаар будының бажыла өңгөлөп базып келеле, шымыранып айтты, — кудай учун јажынзагар! Бисти коскоро бергенде, айдарда, удабас ла өлўм чыгатан неме туру. Слерди сокконына јўзигерденг кижи таныбас! Мен өлөңгө тыным корып јаттым... Јыт деп неме коркушту, териме бош тумалана бердим, је андый да болзо, анда амыр, чып ла чын, кудай бу туру! Бу чугаанды өткўрип алала, оноң кожо јажынып калалы ба? Јаңыскан јадарга чала коркымчылу... Је јарты јок керек учун биске өлөргө албанду ба? Слер ўй улустың кыйгырыжып турганын угуп јадыгар ба, сыранай адару ошкош, олордың оозына көрмөс кирзин! Је бот!

Нагульновты база да јыга согуп салган болгодый. Бу оныҥ ады маҥтап келди ине... Ол бӱгӱн станицага барган ине. Эртен тура, паратаныҥ јанына оныҥ ады бӱдӱрилген, мен ол тужунда ого айткан эмейим: «Ойто бурыл, Макар, јаман темдек ол!» — деп, је ол билетен кижининҥ сӧзин угатан беди? Укпас ине, качан да укпас! Качан да бойы ла билинип турар, эмди ӧлтӱртип салды. Јанып келген болзо, лапту јажынып калар эди.

— Айса болзо, ол айылында эмес пе? — деп, Давыдов чала бӱдӱмчизи јок сурады.

— Айы-лы-нда? Айса ненинҥ учун ады бош маҥтап келеле, ӧлгӧн неме јытаган чылап, бышкырып туру? Мен ондый темдектерди јарт билетен эмейим! Керек јарт туру: ол районноҥ јанып келеделе, алмарлардыҥ јанында ашты тоноп јатканын кӧрӧрдӧ, оныҥ изӱ јӱреги энчигип болбой, эрмек айткан, је оноҥ кижини ӧлтӱрип салгылаган...

Давыдов унчукпай турды. Алмардыҥ јанынаҥ абраныҥ кыјыражып јатканы, бричкалардыҥ колесозы калырап јатканы угулып турды. «Ашты тарткылап јат — деп, Давыдов сананды. — Чын ла Макар канайып калды! Ӧлтӱртип салды эмеш пе?» — деп сананып, ол туруп чыкты.

Щукарь ӧбӧгӧн, Давыдов оныла кожо ӧлӧҥ салган таскакка барып, јажынарга шӱӱнген болор деп сананып, маҥзаарып чыкты:

— Баралыктар, бу килинчектеҥ баралыктар, нӧкӧр Давыдов! Кандый бир кижини бого кӧрмӧс алып келзе, бисти табала, јыга согуп салар. Оны олор бир ле секундка иштеп салар. Ӧлӧҥ салатан јерде сӱрекей јакшы. Ӧлӧҥнинҥ јыды јараш, азык бар болгон болзо, мен бир ай јадар эдим. Јаҥыс ла мени эчки коркушту коркыткан... Каршу таҥманы, мен оны ӧлтӱре согор эдим! Ӱй улустар колхозты коскорып јат, слерди аш керегинде токпоктоп јат деп угала: «Је — деп, бойыма айдып јадым, — болор ло болбос неме учун, сен, Щукарь, ӧлӧтӧн эмтириҥ!» «Јаҥыс ла мен слерле, нӧкӧр Давыдов, революцияныҥ кӱнинеҥ бери коштой платформада турубыс. Гремячийде колхозты бис ок тӧзӧдибис. Титокты раскулачивать эттибис — оныҥ ончозын ӱй улустар ончозы учынаҥ ары билер ине. Олорго озо ло баштап кемди ӧлтӱрерге керек? Слерди ле мени, онызы јарт! «Бистиҥ керегибис коомой туру, јажынар керек, — деп сананадым, — оноҥ ӧскӧ Давыдовты ӧлтӱрип салза, оныҥ кийининде меге келер, онойткондо, нӧкӧр Давыдов канайда ӧлгӧнин шылучыга кем угузып, айдып берер?» Бир ле кӧс јумунар ӧйдиҥ туркунына мен ӧлӧҥгӧ кире бердим, ӧлӧҥлӧ бажымды кӧрӱнбес эдип бектенип алдым. Капшай тынарга да коркып турдым. Угуп јатсам, мениҥ ӱстим јаар ӧлӧҥлӧ кем де чыгып јат... Чыгып, тоозыннаҥ улам чӱчкӱрип јат... «Калак, агару энем! — деп, сананып јадым. — Мени бедиреп турган эмей база, мениҥ тыным аларга чыгып јаткан эмей база» — деп санандым. Ол дезе чыгып ла јат, мениҥ ичиме базып ийди... Јадырым. Коркыганыма јӱрегим арай

ла чыгара секирбей турган. Каргаткан немедий јадырым, артык баратан јер јокто, эрик јокто јадарың! Ол меним јўзиме келип басты. Мен колымла тудала көрзөм — тўктў туйгак! Бажымның чачы торт ло атырайып чыкты, терем де эдимнең арай ла уштылбады. Коркыганыма тынып болбой јадым! Тўктў туйгак. Сыймап тудала, мен нени санандым? «Көрмөс!» деп бододым. Өлөң салатан јерде сўрекей каранғуй, кандый ла быјар неме каранғуйды сўўп јат. «Ол тургуза ла меним тынымды кыйатан туру — деп, сананып јадым. — Оның ордына ўй улустарга өлтўртken болзом» Ба-та-а-а, не аайлу коркыдым! Меним ордымда өскө, коркунчаак јиит уулдар отурган болзо, олордың јўреги бир ле секундта јарылып, ичи јайрадыла берер эди. Онойып јаман коркыганда, качан да јарыла беретен. Мен дезе эмеш ле калтырап, соойло, бойым јадырым. Эчкиниң сўрекей јытанып келген јыдын алып јадым. Раскулачивать эттирген Титоктың эчкизи өлөң салатан јерде јадып јат, мен дезе оны, коркушту танманы, бош ундып салгам. Көрўп ийзем, ол — Титоктың эчкизи эмтир; өлөңгө чыгып, јалбырак бедиреп, өлөң јип туру... Мен оны мында тудуп алала, ижин бергем ле. Көөркийекти, мен оны сагалынаң да јулуп турдым, канайда ла кыйнагам! «Хутордо тўймеен чыгып турарда, сагалду көрмөс, өлөңгө чыкпа! Тегин јерге тепкиленбе, јыду эрлик!» — деп сабайла, оны мал да болзо, је јажынып алала, отурардың ордына, тегин ле јерге өлөң чачканы учун, ондо ло өлтўрип саларга санангам... Слер кайдаар барып јадыгар, нөкөр Давыдов?..

Давыдов каруун айтпай, өлөңдў таскактың јанынча ödўп, өткўш јаар басты.

— Слер кайдаар? — деп, Щукарь өбөгөн коркыган бойынча шымыранды.

Јарымдай ачып салган өткўш јаар көрўп, ол Давыдов салкынга кийининең ары ийде салдыртып тургандый, јонның алмары јаар бўдўрилип, тўрген базып отурганын көрди.

34 бажалык

Јолдың тууразында сөөк јууган корум. Оның салкын јандай согуп салган бажында өткөн јылдың кургап калган өлөңдөри шылыражып јат, убактың кўреңг јалбырактары кунугып тургандый, јерге јаба тўжўп јадат. Кылга өлөңнің сары комургайлары салкынга өткўре соктырып салган кыртышта бойының ак бөстий бўдўмиле өзўп, јаскыда да чечектеп јаткан јўзўн-јўўр өлөңнің ортозында карый берген өзўмдий, өчөмик көрўнип, јаңыс ла күске јуук сооктордо агара јайылып турат. Јаңыс ла күскўде кертейе туруп алган корум бастыра бойы мөңўн кайзырыкту куйак кийип алгандый, јаланды каруулдап тургандый көрўнет.

Јайгыда, качан энгирде каранғуй тўжўп келгенде, оның ба-

жына булуттың алдынаң јалаңның мүркүди учуп түжет. Канадыла шуулап, ол корумпа келип түжеле, ары-бери базып, оның кийининде корчок тумчугыла канадының алдын арутап турат, оноң бажын туура эдип алала, ўргўлеп тургандый, кыймыктанбай отурат. Курч көзиле јаантайын көк теңери јаар көрўп, бойы таштый өңдў, сарызымак-күреңмўркўт, эгир өткөнчө амырап алала, база катап јерденг јеңил учуп чыгат. Күн ашканча, оның јаан канадының көлөткөзи чөлди јаңыс катап чийе кеспейт.

Күстиң соок салкыны оны кайдаар апарат болбогой? Кавказтың көгөрижип јаткан кырлары јаар ба? Муганскның јалаңы јаар ба? Айса Персия јаар, айса Афганистан јаар ба?

Кышкыда дезе сөөк јууган корумга апастый ак кар түшкенде, таң адар алдындагы јарыкта ол корумның бажына карыган түлкў чыгып келет. Ол узак өйгө јажыл бўдўмдў мрамордый кыймыктанбай, салкынга удура сўўри тумчугын тудуп, оюйдо туруп јадат. Бу өйдө ол тумчугыла соокко өлўп калган баргаа өлөңниң јыдын, јуугында турган малдың чеденинен аттың өтөгин, өлөңдў корум јерге јадып алган торлоонын јыдын амтанду алып, күйбўнгдеп, энчикпей турат.

Торлоонын јыды сўрекей көп. Түлкўге оны јытап аларга корумнаң түжерге келижет, оноң јылдызы јылтырап јаткан теңеридий кардаң будын чыгарбай, узун куйругын сўўртеп, бежен кулаш кирези бараргa керек, јаңыс ла ол туштa, оның тумчугына куштың өтөгинің јыды согор: куштың кычкыл өтөги ле эки башка јытанып турган јум-канады јытанар. Кардың чыгына, баргаа өлөңниң јыдына куштың јумының јыды колужып, ыраак јок турган көгөлтирим төңгөштиң јанынаң јылымзу кан јытанып туру.

... Быјыраш кумакту корумның кыртыжын изў салкыны јелмап турат, талтўштиң күни оны изидип, јааган јааштар оны јунуп, крещениенің соокторы оны јара тоңурып та турза, је корум јарым муң јыл өйдөң ала эмдиге јетире көмўлбей чөлдөрди ээленип турат. Озогы чактарда өлтўрткен половецкий[1] князьтың сөөгин князьтың кара колду эмегендери, јуучылдары, төрөөндөри ле кулдары јууган...

Ол корум Гремячий Логтоң сегис беристе кырлангда туруп јат, узак чактаң бери казактар оны өлўмниң корумы дежетен, албатының айтканыла болзо, ол корумның алдында озогы чактарда шыркалаткан казак өлгөн. Эмдиге јетире кожоңдоп турган, озогы кожонго кирген казак ол болгодый:

... От чагылткан ўлдўзиле
Баргаа өлөңди өртөгөн.
Кара-сууны јылыдып,
Шырказын ол јунатан:
«Канга уймалган сен, шыркам, шыркам,
Јўретиме слер кўч болдыгар...»

---

[1] *Половецтер* — XI чакта Орто Азияда ла Күнчыгыш Европада јуртаган тюрк албаты.

Станицадаҥ бери јирме беристе јерди Нагульнов адын маҥтадып ӧдӧлӧ, бойынын ылгым адын корумныҥ јанына токтотты. Меҥдеген аттыҥ мойынындагы кӧбӱктӱ терин алаканыла эже согуп турды.

Јастыҥ башталганы алдындагы јылдардагызындый эмес, сӱрекей јылу болды. Кӱн јерди май айдагызы чылап кызыдып турды. Ыраак актарда тӱӱлип калган суулардаҥ салкын кастардыҥ кыйкылдашкан ӱндерин ле јӱзӱн-јӱӱр ӧртӧктӧрдиҥ каактап турган табыжын экелип турды.

Макар адынын сулугын алала, тискинин колына буулап, колоҥдорын божодып ийди.

Ат јаҥы ӧскӧн ӧлӧҥди азыйгы кургап калган ӧлӧҥлӧ кожо ӱзӱп, јий берди.

Корумныҥ ӱстӱнче бир уур свиязи деп куштар канаттарыла кыйкылдадып уча берди. Олор тӱӱлип калган суунын ӱстӱне једеле, јабызай бердилер. Макар сананбай ла олордыҥ учканын кӧрӱп, камышту ортолыктыҥ јанындагы суу чайбалыжа бергенин кӧрӱп турды. Буунтыдаҥ дезе тургуза ла олордоҥ чочыган казарок деп куштар учуп чыктылар.

Јалаҥда кижи јок, тым болды. Макар корумныҥ эдегинде узак јатты. Озо баштап оныҥ ады бышкырып, ӱйгенин шылырадып турган, оныҥ кийининде ӧлӧҥи кӧп јер јаар, тӧҥди ажа берип, айландыра дезе кӱскӱде улустар јер ижин божодып салганда, кандый табыш јок, тым болотон эди, база ондый ок тым болды.

«Јанып барала, Андрейле, оноҥ Давыдовло эзендежип аладым, польский фронттоҥ кийип келген шинелимди кийип алала, адынып саларым. Мен мынаҥ ары јӱрӱмле колболу болорым јок! Революция менеҥ тӱреп калбас. Оныҥ кийининеҥ ас албаты барып јат па? Бир кижиге ас, бир кижиге кӧп... — деп Макар кандый да ӧскӧ кижи керегинде санангандый, кӧҥкӧрӧ јадып алала, кылга јаар кезе кӧрӱп, сананып јатты. — Давыдов мениҥ сӧӧгим тудар тужунда: «Нагульновты партиядаҥ чыгарып та салган болзо, је ол сӱрекей јакшы коммунист болгон. Бойын ӧлтӱрген кылыгын бис јаратпай турубыс, факт, је оныҥ бастыра телекей ӱстӱнде революция учун тартышкан керегин бис учына јетирерибис!» деп, айтпай кайсын. Макар кенетийин оныҥ ӧлгӧнине сӱӱнип турган Банник улустыҥ ортозыла кӱлӱмзиренип базып, бойынын боро сагалын сыйманып: «Бирӱзи будын чире тебинди, је кудайга баш! Ийтке — ийттиҥ ӧлӱми» — деп, айдар болор деп сананды.

— Јок, ондый болбос, јыдымар! Адынбазым! Слерди, таҥмаларды, јетирер јерге јетирерим! — деп, Макар тижин кыјырадып, тыҥ айдала, неге де чактырган чылап, бут бажына туруп чыкты. Банник керегинде сананган сагыжы оныҥ шӱӱлтезин ойто булгады, ол кӧзиле адын бедиреп, сананып турды: «Алдырбас! Озо баштап мен слердиҥ ончогорды базып саларым, оныҥ кийининде бойым да божоп каларым! Мениҥ ӧлгӧниме

сўўнижип болбозыгар! Корчжинскийдиң сөзи калганчы ба? Кыраны божодып салала, окружком јаар мактадарым. Ойто тургузар! Крайга барарым, Москвага барарым! Ойто тургуспагадый болзо, партийный эмес те болуп, јылан көрмөстөрлө тартыжарым!»

Јарый берген көзиле ол айландыра турган немелер јаар көрди. Оныҥ кереги бир канча час мынаҥ озо тўзедип болбос, ижемчизи јок болгон, је эмди ончозы өскөрип, јакшы боло бергендий көрўнди.

Ол ады барган кобы јаар меҥдеди. Оныҥ базыдына чочыган бойынча, јыраанаҥ ортозынаҥ кўчўктў тижи бөрў чыкты. Бажын кодўрип алала, кижи јаар бир эмеш көрўп турды. Оныҥ кийининде куйругын кыпчынып, кулагын кызынып, коркыпан бойынча, мактай берди. Оныҥ чөйилип калган кара эмчеги куру, ач ичинде калаҥдап браатты.

Макар адына јууктап ла келерде, онызы ўркиген бойынча, бажын кодўрди, колына буулаган тискини ўзўле берди.

— Трррр! Васек, Васек! Ттрр, тур! — деп, Макар адын јарым ўнле токтодып, токтобой барган адына кийининеҥ араай јууктап алала, јалынаҥ эмезе ўзеҥиденҥ тударга турды.

Кўреҥ ат бажыла серпип, ээзин јууктатпай, базыдын кожуп браатты. Макар јўгўрди, је ат дезе оны јууктатпай, бышкырып ийеле, хуторды көстөп мактай берди.

Макар чугулданып арбанала, кийининеҥ јойу барды. Ўч чакырым кирези јерге хутордыҥ јанында көрўнип јаткан кўскў солокты көстөп, јолы јок јерле басты. Өлөҥин кеспеген јерлерде торлоолор учуп турды, оноҥ ары кају јерде тижизи јада берерде, оны каруулдап турган дудак деп куш базып јўрди, сотия деп куш тиркиреде учуп, чолтук куйругын јайа кодўрип, јеерен чоокыр канаттарын салып, канадыла кургак јерди чийип, тозинде кызыл таакылу јуҥын тўжўрип турды...

Јалаҥда улу иштер бўдўп јатты: өлөҥдөр тўрген өзўп турды, куштар, аҥдар эжерленип баштады; јаҥыс ла кижиниҥ таштап салган кыралары, буузын теҥери јаар кодўрип, јайрадылып калган јатты...

Макар тобрагы болчоктолып, када берген, кўскўде сўрген кыраныҥ ичиле чугулду базып браатты. Ол тўрген эҥчейип, јердеҥ тобрак ууштап алала, алаканына оодо тудуп браатты. Кара тобракту јердиҥ тобрагы кургак та, кызу да эмтир. Кўскўде тарткан јер өткўре туруп брааткан эмтир! Бир де часка узатпай, кадып брааткан јоҥныҥ ўстўнче ўч-төрт јол тырмуушла тартып, өткўре, узак јаткан јерди темир тишле кодоро тартып, оныҥ кийининде ўрен чачар машинала алтын буудайдыҥ ўренин канча ла кирези тереҥ тўшсин деп, тырмаар керек болгон.

«Эмеш оройтыды! Јерди ўреп салганыс — деп, Макар тырмабаган, коркуштана кадып брааткан кыраны көрўп, каран ачынып санаҥды. — База бир-эки кўн турза, сўрген јер ўре-

лер. Jер база тынду немедий: керексип турган тужунда — ўренди капшай салар керек, ол ӧйи ӧдӧ берген кийининде, ого бир де неме керек jок. Кижи jерге база ондый ок керектў... Кандый ла малдар, аташтар, jер бойлорыныӊ ўренденетен ӧйин билер, кижи дезе... — бис дезе кандый да кирлў, jаман, малдаӊ да jаман, малдаӊ да ары! Ончозы мензинчеек болгонынаӊ арай ла ӧлгўлебей браат, ониӊ учун аш та чачарга кичеебей jат. Каргышту таӊмалар! Барзам ла, ончозын jаланга сўрерим. Бирўзин де артырбазым».

Ол базыдын там ла кожуп, кезик jерлерде jўгўрип турды. Ониӊ бӧрўгиниӊ алдынаӊ тер агып турды, jардындагы чамчазы карара берди, эрди изий берди, jаактары ачыганынаӊ там ла кызарып браатты.

35 бажалык

Ол хуторго улус ашты ўлежип ле турган тужунда кирди. Любишкин бойыныӊ бригадазыла эмдиге jаланда болгон. Алмарлардыӊ jанында улустар кайнап турды. Беске jаар меӊдеп ашту таарлар чачкылап турды, абралу аттар ўзўк jок келгилеп турды. Казактар ла ўй улустар ашты баштык-таарларга, эдегине уруп алган, апаргылап турды, аш алмардыӊ тепкижинде тӧгўлип калган, jерде jайылып калган, тепселип турды.

Не болуп jатканын Нагульнов тургуза ла билип алды. Ол казактарды ийде салып, беске jаар ӧдўп келди.

Ашты бескелеп, ўлеп турган кижи алдында колхозчы болгон Батальщиков Иван эмтир, ого дезе jыпшык бўдўштў Аполлон Песковатсков болужып турды. Алмарлардыӊ jанында Давыдов то, Разметнов то, бригадирлерден де бир де кижи jок эмтир. Кыймыражып турган улустар ортозында бир секундка завхоз Яков Лукичтиӊ аланзып калган jўзи кӧрўнип келди, je ол до учында jуук туруп алган алмарлардыӊ ары jанына jажына берди.

— Ашты алзын деп, слерге кем jӧп берди? — деп, Батальщиковты ийде салып ийеле, бескеге туруп, Макар кыйгырды.

Турган улус унчукпады.

— Сени аш бескелеерге кем чыгарды? — деп, ўнин jабызатпай, Макар Батальщиковтоӊ сурады.

— Jон-улус...

— Давыдов кайда?..

— Мен ониӊ кийининеӊ jўрбедим...

— Правление кайда? Правление берди бе?

Бескениӊ jанында турган Демид Молчун кўлўмзиренип, терин арчыйла, оноӊ joон ўниле бўдўмчилў, ачык-jарык болуп унчукты:

— Бис бойыбыс правленнеден jӧп jокко алып алдыбыс. Бойыс алып jадыс!

— Бойыгар?.. Ондый ба?.. — Нагульнов эки ле калыган

бойынча, алмардың эжигине барды, бозогодо турган уулды йудурукла йыга сокты, эжикти тың йаап ийеле, эжикти йардыла бектей туруп алды. — Таркагар! Аш бербей йадым! Алмар йаар кем ле ууланза, оны совет башкарунын өштүзи эдип йарлаарым!

— Андый ба! — деп, кандый да бир айылдаш кижиге бричкага аш саларга болужып турган Дымок каткырып айтты.

Нагульновтың келгени улустың көп йанына сакыбаган керек болгон. Районның төс йери йаар барарда, ол Гремячийде Банникти соккон учун Нагульновты йаргылаар, ижинен чыгарып, байла, отургузып салар деп, коп эрмек йайылып турган. Банник эртен турадаг ала, Макардың атана бергенин угала, айткан:

— Нагульновтың эмди ойто йанатаны йок! Прокурор оны сүрекей катулап йаргылаар деп, бойы айткан!

— Макарканың сагыжы йакшы кирзин! Оны партиядаг чыгарып салар болзо, ол тужунда ол аш салаачыларды канайда соготонын билип турар. Эмди .— озогы йаң эмес эмей.

Шак онын керегинде, Макардың бескеге чыгып келгенинең ончозы алаатып, сагыш алынып болбой, тым боло бергендер. Је качан ол бескеден алмардың эжиги йаар калыйла, эжикти йабала, бектей туруп аларда, көп улустың сагыжы кубула берди. Дымоктың айткан сөзин ээчий кыйгылар чөйиле берди:

— Бисте эмди бойыстың башкарубыс!

— Албатының!

— Айткылагар, уулдар, оны!

— Кайдаг келген эдиң, оноор бар!

— Биле-ер-кек, йаман тангма!..

Ончозынаг ла озо алмар йаар күлүксип, йардын кыймыктадып, кайра көрүп, күлүмзиренип, Дымок басты.

Оны ээчий күүн-күч йок база бир кезек казактар басты. Олордың бирүзи базып отурала, йерденг таш алды...

Нагульнов шалмарының карманынаг мендебей колмылтыгын чыгара тартып келеле, мажызын кайра тартып алды. Дымок тидинбей тура берди. Колына уур таш алган казак тажын айландыра тудуп турала, туура чачып ийди. Нагульнов чактырманы бир ле тартып алганда, керек болгон тужунда, ол оны базып ийерин ончолоры билгилеп турды. Макар дезе санаазын тургуза ла чыгара айтты:

— Јети йыланды өлтүрерим, ол ло тужунда алмарга киригер! Је, кем баштап кирер? Јууктагар!

Тидинер күүндү кижи чала чыкпай турды. Бир минут кирези көдүрелери каймыгыжа берди. Дымок алмар йаар барарга тидинип болбой, нени де сананып турды. Нагульнов колмылтыктың оозын төмөндөдип кыйгырды:

— Таркагар!.. Тургуза ла таркагар, оноң өскө аткылаарым!..

Ол сөсти айдып божотколокто, бажының үстүнче эжикке темир келип йык этти. Дымоктың найызы, Ефим Трубачев, оны Макардың бажына шыкап соккон. Је йазып ийгенин көрөлө,

капшай ла абраның ары јанына отура берди. Макар јуулажып турган чылап, шўўнип алды: турган улустаң таштаган таштаң бурылала, колмылтыгыла теңери јаар атты, оның кийининде, алмардың эжигинең тўжўре калып јўгўрди. Турган улус токтоп туруп болбоды: бойы бойлорын ийде салып, алдында тургандары качып јўгўрди, абралардың ла бричкалардың табыжы чыкыражып чыкты, казактарга јыга табарткан ўй кижи аайы-бажы јок кыйгыра берди.

— Јўгўрбегер! Ондо эмди алты ла патрон арткан! — деп, кайдаң да једип келген Банник качып отурган улусты токтодып турды.

Макар база ла катап алмар јаар келди, је ол алмардың бозогозына чыкпады, бастыра арткан алмарлар көрўнип тургадый эдип, стененің јанына туруп алды.

— Јууктабагар! — деп, база катап беске јаар базып келген Дымокко, Трубачовко ло оноң до өскөлөрине кыйгырып турды. — Јууктабагар, уулдар! Ўзе адарым.

Алмарлардаң јўс кулаш кирези јерде турган улустардаң Батальщиков Иван, Атаманчуков, колхозтоң чыккан оноң до өскө ўч кижи чыгып келдилер. Олор оны сўмезиле тударга сананды.

— Нөкөр Нагульнов! Сакып ал, мылтыгыңды көдўрбе!

— Слерге не керек? Таркагар деп, айдып јадым!

— Тургуза ла таркаарыбыс, је сен тегин ле јерге чугулданып турун... бис ашты јөптў алып јадыбыс..

— Кем слерге јөп берген?

— Округтаң кандый да кижи келген... Је, окрисполкомноң бо кандый, ол биске јөптөп берген.

— Ол кижи кайда? Давыдов кайда? Разметнов кайда?

— Олор правлениеде заседание эдип јат.

— Төгўндебе, јылан!.. Бескеден туура туругар — деп, айдып јадым! Је? — Нагульнов сол колын бўктеп көдўреле, колмылтыгының ствoлын сол колының карызына салып алды.

Батальщиков коркыбай, оноң ары айтты:

— Биске бўтпей турган болзоң, бойың барып көр. Јок болзо, — бис бойыбыс, тургуза ла олорды бого алып келерибис, сен мылтыкла коркыдатанынгды токтот, нөкөр Нагульнов, оноң өскө коомой болор! Сен кемге удурлажып јадың? Албатыга удурлажып јадың! Бастыра хуторго удурлажып јадың?

— Јууктаба! Кыймыктаба! Сен меге нөкөр эмезиң! Сен государственың ажын тоноп турган контра. Мен слерге совет башкаруны бутла тепсеерге бербезим!

Батальщиков нени де айдарга сананган, је ол ок өйдө алмардың толугынаң Давыдов көрўнип келди. Соктырганын көргөндө, коркушту, көдўре ле бойы көк, тырмадып салган, каны терстелип калган, ол јўрексип, бўдўрилип базып клеетти. Нагульнов оноор көрөлө, кыркылдап турган ўниле кыйгырып, Батальщиков јаар јўгўрди: «Э-э, јылан! Бисти төгўндеерге, согорго бо?»

Батальщиков ло Атаманчуков јўгўре берди. Нагульнов олорды эки катап атты, је јастырды.

Дымок тууразында чеденнең казык сындырып јатты, артқандары тескерлебей чуркуража берди.

— Совет башкаруны... бутла... тепсеерге... бербезим! — деп, тиштенип алган тижи өткўре кыйгырып, Макар улустар јаар барды.

— Согугар оны! — деп, кижи кыйгырды.

— Кандый бир мылтыгаш бар болгон болзо кайдат — деп, кийининде турган Яков Лукич колыла јаңып, керек тужунда јок болуп калган Половцевти каргап, онтоп турды.

—Қазактар!.. Шулмус, коркыбас кайраканды колынаң тутсагар... — деп, ачуурканып турган ўниле Марина Пояркова кыйгырып турды. Ол јўгўрип клееткен Макар јаар удура казактарды ийде салып турды, Демид Молчунды колынаң тудуп, сурап турды: Сениң казак болгон адың кайда? Қоркып јадың ба?

Кенетийин турган улустар эки башка јарылып, туура болгылады, Макарга удура чыккылады...

— Милиция! — деп, Настенька Донецкова коркыган бойынча кыйгырып чыкты.

Төңнөң туш башка маңтаткылап, хутор јаар одус кирези бош атту улус келетти. Аттардың алдында ыш чылап тоозын куйулып, буркурап јатты...

Беш минут болгон бажында алмарлардың јанында кижи јок болуп калган акта јаңыс ла Давыдов ло Макар экў артып калды. Аттардың туйгагының тибирти там ла јууктап клеетти. Эң алдынаң Лапшиновтың јоргозын минип алган Любишкин Павло маңтадып јатты, оның сол јанында агаш тудунып алган, јўзи кугарып калган Агафон Дубцов клеетти, оны ээчий аайы-бажы јок, јўзўн-јўўр өңдў аттар мингилеп алган, экинчи ле ўчинчи бригаданың колхозчылары маңтадып јаттылар.

Энгирде районноң Давыдовтың алдырган милиционери келди. Батальщиков Иванды, Аполлон Песковатскийди, Ефим Трубачовты, колхозтоң чыккан база да бир канча «активисттерди» јаланда арестовать этти. Игнатенконың энезин айылынаң арестовать эткен. Олорды ончозын кожо район јаар кижилў аткарып ийди. Дымок јуртсоветке бойы келди.

— Учуп келдиң бе, кўўле? — маказырап, Разметнов сурады.

Ого чала каткырып көрөлө, Дымок каруузын айтты.

— Једип келдим. Ойнодып ийген кийининде, эмди не керек ойноор...

— Қанайда ойнотконы? — Разметнов чырайын соодып ийди.

— Көзөргө очко ойногондо, канайда ойнодып ийеечи эди? Јирме бир очко болбогон ло болзо. — ойнотконы ол! Мен тургуза кайдаар барайын?

— Район јаар барарың.

— Милиционер кайда?

— Тургуза ла келер, сүрекей кунукпа! Председательдерди канайда согорына албатының јаргызы сени үредип салар! Албатының јаргызы сеге ойынынгды берер!..

— Онызы ондый болбой кайсын! — деп, Дымок јөпсинди, оног эстеп сурады: — Меге уйуктаарга керек, Разметнов! Милиционер келгенче, мени сарайга апарып бектеп салзаң, мен уйуктап алайын. Апарып бектезең, оног өскө түш јеримде кача берерим.

Эртенгизинде кечеги тонолгон ашты јууй бердилер. Макар Нагульнов кече аш алган улустың айылдарына јүрүп, јакшылашпай, көзин туура көрүп, соок үниле сурап турды:

— Аш алдың ба?

— Алгам...

— Ойто тартып апарарың ба?

— Апарарга керек болор...

— Апар, — онызла эзендешпей де, турадаң чыга берет.

Колхозтоң чыккан улустаң көп улустар үрен ашты үлежер тужунда бергенинең көп алгандар. Ашты суракла укқан аайынча үлегендер. «Канча кирези буудай урдың?» — деп энчикпей, Батальщиков сурап туратан. «Эки катап јети пудтаң» — «Таарларынгды бескеге сал».

Чынынча алар болзо, үрен алган кижи үрен аштың фондын јуур тужунда, он төрт пудтаң ас аш урган. Оның үстүне јүс пуд кирези ашты эдегине, сумкаларына уруп, үй улустар бескелебей апаргандар.

Энгирге јетире буудайды үзе јууп алгылаарда, бир канча пуд јетпей турды. Јирме пуд кирези арба ла бир канча таар кукуруза јетпей турды. Энгиргери алдынаң јаткандардың үрен ажын ончозын үлеп бердилер.

Гремячий хутордың јууны түн киргелекте башталды. Давыдов школго качан да онойып көп јуулбаган албатыга куучынданды:

— Бу ла јуукта колхозчы болгондордың ла база кезик алдынаң јаткандардың кечеги чыгарган кереги нени көргүзип јат? Ол, граждандар, бу улустар кулак элементтер јаар јайылганын көргүзип јат! Онызы — чын, олор бистиң өштүлерис јаар јайылганы. Кечеги күнде алмарлардагы ашты тоноп алганы, баалу үрен ашты јерге төгүп тепсегени, эдегине уруп тажыганы — јаан уйат, граждандар! Үй улустарыгар мени соксын деп, слерденг, граждандар, јарабас эрмек чыгып турган, олор дезе мени соккондор, колына кирген ле немеле соккылаган, бир үй кижи дезе менинг керекке албай турганымды көрөлө, ыйлап турган. Мен сеге айдып јадым, гражданка! — деп, Давыдов стенеге јөлөнип алган Настенька Донецкова јаар колын уулап айтты, онызы дезе Давыдов баштапкы ла сөсти айдарда, бажындагы арчуулыла јүзин бектенип алды. —«Согуп, согуп ла јадым оны, ол эрлик торт ло таштый!»—деп, бу кижи айткан. — Давыдов куучындап ла турды.

Настеньканың бектенип алган јүзи уйатка чыдабай, кыза-

ра берди. Бастыра јуун оноор көрди, ол дезе эби јок болгоны-на эпсинбей, јаңыс ла ийинин кыймыктадып, јардыла стене-ниң чередин јыжып турды.

— Айруушла бажына кадаткан јыландый, толголо бердиң бе, көрмөзөк! — деп, Демка Ушаков токтодынып болбой айтты.

— Бастыра стенени јардыла јыжып браады — деп, јўзи селбўлў Агафон Дубцов айтты.

— Толголбо, тосток көс! Согорго билген болзоң — јуун јаар көрөргө база билер керек! — деп, Любишкин кыйгырып чыкты.

Давыдов кўлўмзиренип, оноң ары куучындады:

— ...Ол дезе мени тизеленип алала, јайнап кайрал суразын, алмарлардың јўлкўўрлерин ого берзин деп сананган! Је, улустар, бис, большевиктер, ондый улус эмес! Кандый бир кижи бистерди толгой тудуп болбос! Мени гражданский јуу тужунда юнкерлер соккон, ондо до сөс чыгара согуп болбогон. Большевиктер бир де кижиниң алдына тизеленип турбаган, качан да турбас, факт!

— Чын! — деп, Макар Нагульновтың тыркырап турган ўни јўрекке тийип, јаңылана берди.

— ...Бис, граждандар, пролетариаттың өштўлерин тизеге тургузарга бойыбыс ўренип калганыбыс. Бис олорды тургузарыбыс та.

— Бастыра телекейде өштўлерди тизезине тургузарыбыс! — деп, Нагульнов база катап ортозына кириштн.

— ...Бастыра телекей ўстўнде де бис оны эдерис, слер дезе кече өштўлер јаар јайылала, олорго болуштыгар. Слердиң онойдо кылынган кылыгаарды канайда бодоор? Алмарлардың ончо сомокторын ооткылап, мени соккондор, Разметновты дезе озо баштап кўлип алала, подвалга отургускан, оның кийининде јуртсовет јаар апарар тужунда, јолго мойынына крест кийдирерге санангандар. Ол торт ло контрреволюционнный керек болуп јат! Бистиң колхозчыбыс Михаил Игнатенконың энези, качан Разметновты апарар тужунда кыйгырып турган: — «Антихристти апарып јат! Јер алдындагы эрликти!..» Ўй улустардың болужыла, оның мойынына кийетен крест кийдирерге сананган, је бистиң нөкөрибис Разметнов коммунист канайда эдетен эди, онойып ок эткен, ондый кылыкка јөпсинип болбоды! Ол абыстар јўўлтип салган ўй улустарга, сыранай каршулу эмегендерге, айткан: «Ўй улустар! Мен кудай јаңын јаңдабай турган кижи, мен коммунист! Крезигерле кедери барыгар!» Је олор ондо до албаданып тургандар. Јаңыс ла качан ол кресттиң буузын тижиле кыйып, будыла, бажыла аргаланып тура берерде, токтогондор. Мынызы не болуп турганы, улустар? Ол торт ло контрреволюция! Албатының јаргызы ондый кылык кылынгандарды, Игнатенко Михаилдиң энезин чилеп, сўрекей кату јаргылаар.

— Мен бойымның энем учун каруузына турбазым! Оның бойының ўни бар, карууна ол бойы турзын! — деп, алдында отурган Мишка Игнатенко кыйгырып чыкты.

— Мен сен керегинде айдып јаткан эмезим. Церквени бектеер тужунда, бектебес деп, тартышкан немелерди мен айдып јадым. Качан церквени бектеер тужунда, олорго јарабай турган, бойлоры дезе коммунисттиң мойынына албанла крес кийдирерге сананарда, онызы кем јок туру! Је олор бойлорыныҥ јүзин сүрекей јакшы көргүзип берди. Мындый керекти баштап, ондо маказып турушкан улусты арестовать эткен, је артканлары, кулактыҥ кармагына киргендери, сагыш алынар учурлу, олор аайлабай јатканын билинер учурлу. Мен оны чынынча айдып јадым... Президиумга кандый да кижи бичик берген, ондо мынайда сурап јат: «Аш алган улусты арестовать эделе, јөөжөзин айрып, ссылкага ийер дегени чын ба?» — деп. Јок, ол чын эмес, улустар! Большевиктер өч некебейтен, јаҥыс ла өштүлерди кайралы јок бурулап јат, је слерди кулактыҥ сөзине киреле, колхозтоҥ чыга да берген болзогор, слер ашты да апарган болзогор, бисти де соккон болзогор — бис слерди өштүлер деп бодобой јадыбыс. Слер, орто јаткандар, кезек өйгө алаҥзып турганыгар, бис дезе слерди јаргы јогынаҥ карууна тургуспазыбыс, чындыкка слердиҥ көзигерди ачарыбыс.

Школдыҥ ичинде үндер јаҥыланды. Давыдов оноҥ ары куучындады:

— Сен, гражданка, коркыба, јүзиҥди ачып ал, сен мени кече сүрекей токпоктогоҥ до болзоҥ, сеге бир де кижи тийбес. Је эртен бис аш чачарга чыккадый болзобыс, сен ондо коомой иштезеҥ, ол тужунда мен сениҥ сойыжыҥды берерим, онойдо билип ал! Мен сениҥ јаҥыс белиҥе сокпозым, эмеш јабыстай согорым, сени отурып та, јадып та болбос этире!

Кичинек каткылар чыкты, кийин јанында отурган улустарга јеткенче јиркиреп, јеҥил, јаан каткы болуп чыкты.

— ... Чуркуражарга эмди болор, граждандар! Күскүде тартkан јерлер өткүре туруп браат, өй өдүп јат, јүүлбей, иштеер керек, факт! Ашты чачып бождып салзабыс, онын кийининде, согужарга да, күрежерге де — кем јок болор... Мен суракты кату, кезе эдип тургузып јадым: кем совет башкару учун — ол эртен јалаҥга иштеерге чыгар, кем удурлажа турган болзо — ол кузук чертип отургай. Је эртен кем ле аш чачарга барбаза — онын јерин бис колхозко айрып алала, бойыс аш чачып саларыс!

Давыдов сценаныҥ кырынаҥ туура чыгып, президиумныҥ столынын ары јанына барып отура берди, качан графиннеҥ суу ичерге јадарда, кийининдеги отурган улустаҥ, лампаныҥ јарыгы јакшы јетпей турган бозомкой карангуйдаҥ, кандый да кижиниҥ јажык, јардак үни чала сүүнгенине көдүрилип угулды:

— Давыдов, сениҥ оозыҥа јакшы калаш! Кööркий Давыдов!.. Јүрегиҥе өч алып јүрбей турганыҥ учун... Ачуны билбей, өштөбөй турганыҥ учун... Улустар мында уйаттаҥ кайылгылап јат... көсти сугатан јер јок... уйадыбыс канып јат... Үй улустар

база уйалгылап јат... Бис кожо јадарыбыс ине... Эмди, Давыдов, мындый болзын: кем ле ӧдӱп калган керекти катап баштаза, оның кӧзин ойып салар болзын, јарады ба?

***

Эртенгизинде, эртен тура, колхозтоң чыккан бежен јети кижи, колхозко ойто алзын деп, угузу бердилер. Алдынаң јаткандарла Гремячийдиң колхозының бастыра ӱч бригадазы таң адарда, јаланга чыкты.

Любишкин алмардың јанына каруул тургузар деп айдарда, Давыдов каткырынды:

— Мен сананзам, эмди керек јок...

— Тӧрт кӱннiң туркунына колхоз бойының кӱскӱде сӱрген јеринiң кабортозына јуук ӱрендеп салды. Ӱчинчи бригада апрельдиң экинчи кӱнинең јаскыда сӱрер кыраны баштай берди. Бастыра ӧйдиң туркунына Давыдов правлениеде јаңыс катап болды. Ол иштегедий ле улустарды ончозын јаланг ижине чыгарды, Щукарь да ӧбӧгӧнди кезек ӧйгӧ конюхтаң айрып алала, экинчи бригадага ийди, бойы дезе таң јарыза ла, бригадалардың иштеп турган јерине барып, хуторго тӱн ортозы ӧдӧ бергенде, чедендерде ойгонгон пӧтӱктер эдип турарда, јанар болды.

36 бажалык

Ӧлӧң туй ӧзӱп калган колхозтың правлениезинiң јанында хутордың кийининдеги мал одорлойтон јердий, табыш јок, тым болды. Талтӱшке јеткен кӱннiң алдында алмардың татап калган јабузы изип, јалтырап турды, је таскактардың кӧлӧткӧзинiң алдында эмеш тепселип калган ӧлӧңдӧрдиң бажында эмдиге јетире барыңкый ӧңдӱ уур чалынның болчок тамчылары илинип калган турды. Тӱгин тарап салган, неге де јарабас бӱдӱштӱ арык кой кайчылап салган буттарын талтайта тургузып алган турды. Оның јанында эки тизезине туруп алган чыйрак, энезине тӱңей ак кураан јелдин тӱртӱп, ограданың талортозында турды. Любишкин кичинек сынду кулунду беени минип алала, чеденге кийдире јортуп келди. Таскактың јанынча ӧдӱп отурала, таскактың ӱстӱнең оны кадай кӧрӱп турган улакты ол ачынган бойынча камчыла согуп ийеле, кимиренди:

— Сен, тыны кыйылбас кӧрмӧс, тудушла таскактар кырлап јӱрер јаңды кайдаң тапкаң! Мынаң кедери бар?

Любишкин чугулду болгон. Ол јалаңнаң маң бажына келеле, айылына да кирбей, кӧндӱре правление јаар келди. Мойынына буулап салган кӱзӱңизи калырап, барбак куйругын суй салып алган, ӱйечектери јоон, чичке бутту кулун оның минип алган калтар беезин ээчий мактап турды. Любишкинниң сынына кӧрӧ беези сӱрекей кичинек болгон, ӱзеңилерден салактаган буттары аттың тизезинiң алдына арай ла јетпей

турды; аjыктап көргöндö, атка минген кижи чöрчöктöги немедий, кичинек атты бойыныҥ баатыр кептӱ буттарыныҥ ортозына кыстап алала, апарып турган немедий... Туранын эжигинде Любишкинди көрӱп турган Ушаков Демканыҥ санаазы jарый берди.

— Сен эштекке минип алып, Иерусалимге клееткен Исус Христостый... Сӱрекей тӱҥей!

— Сен бойыҥ эштек — деп, сенектиҥ jанына jортуп келеле, Любишкин ого удура айтты.

— Буттарыҥды öрö тарт, jерге сӱӱртелип браат ине!

Демканыҥ шоодына Любишкин удура унчукпай, адынаҥ тӱжеле, туранын эжигине тепкиштиҥ агажына чылбырын орой тартып буулайла, ачынып сурады:

— Давыдов мында ба?

— Мында. Санааркап калган, эригип отуры, сениле jолыгарга туру. Ӱчинчи кӱн бир де неме jибей, ичпей jат, jаҥыс ла айдып турат: «Бу менин ундытпас Павел Любишкин кайда не? Ол jокко jӱрер де кӱӱним jок, ак-jарыкты да сӱӱбес болдым!»

— База эмеш куучында ла! Куучында ла! Тилиҥди былча туттурар болорыҥ ба меге.

Демка Любишкиннин камчызы jаар кыйазынаҥ көрöлö, тым боло берди. Любишкин дезе тура jаар алтады.

Давыдов ло Разметнов ӱй улустардын jуунынаҥ чыгартылу келген ӱй улустарла кожо балдар азыраар ясляны тöзöп алары керегинде суракты jаҥы ла шӱӱжип божоткылады, ӱй улустардыҥ чыгарын сакып алала, Любишкин столго jууктай базып келди. Jарды тоозындалып калган, куры jок, сыйса чамчазынаҥ тердиҥ ле тоозынныҥ jыды jытанып турды.

— Мен бригададаҥ келдим...

— Не керектӱ келдиҥ! — деп, Давыдов кабактарын чугулду кыймыктадып турды.

— Эш ле неме болбос болор! Иштеерге jарагадый улустаҥ менде jирме сегис кижи артты, олор до иштебеске турулар, ончозы jалкуургылайт... Олорды башкарарга кандый да эп-арга таппай турум. Эмди менде иштеп турганы он эки салда. Салдачыларды jӱк ле арайдаҥ jууп алдым. Jаҥыс ла Майданников Кондрат бука чылап иштеп туру, Аким Бесхлебнов база Куженков Самоха дезе эмезе бу бир кыркыраак Атаманчуков ло онон до öскöлöри салдачылар эмес, jаҥыс ла көстиҥ jажы! Чындап та айтса, олор энеден чыккалы салда колго тутпаган немедий. Jӱк ле арайдаҥ сӱргӱлеп турулар. Бир jол öдöлö, таҥкылап отургылай берет, олорды jеринеҥ де кыймыктадып болбозыҥ.

— Кӱнине канчаны сӱрӱп туругар?

— Майданников ло мен төрт ӱлӱҥниҥ ӱч ӱлӱзин кöдӱрип турус, олор jарым ла кырадаҥ сӱргӱлейт, онойдо сӱрер болзобыс, кукурузаны кар jааганча саларыс.

Давыдов карандаштың моко учыла столго токулдадып, унчукпазынаң отурала, оспоктоп тургандый сурады:

— Айдарда сен не келдиң? Көзиңниң јажын арчып берзин деп, келдиң бе? — ачынганынаң көзин кадай көрди. Любишкин атыйлана берди:

— Мен көстиң јажын төгөргө келбедим! Сен меге улус бер, база салдалар кош, кокур айдарын мен сен јокко до билерим!

— Кокур сөс айдарга сен билериң, факт, ишти јакшы тургузып аларга дезе — сениң эрезиниң бош! Брига-ди-ир ла база! Јалкуларды колго алып иштеер эп-арга таппай јат! Сениң таппазың да чын, дисциплинаны божодып, база чыдым бүдүмчиңди де јылыйтып салган!

— Сен дисциплинаны бойың таап ал — деп, ачынганына терлеп калган Любишкин үнин бийиктедип айтты. — Бастыра бу керектиң башчызы — Атаманчуков. Ол мениң улустарымды булгап јат, улусты колхозтоң чыгарга сүмелеп јат, оны, кулугурды, колхозтоң чыгара чачайын да дезең, ол өскө дө улустарды бойыла ээчий тартар. Сен, Семен Давыдов, чындап та, меге каткырып туруң ба, айла кандый? Аксак-бүксектерден ле оору-јоболду улустардаң меге береле, менең јакшы иш сурааргa туруң ба? Ол Щукарь өбөгөндий немелерди мен кайдаар эдейин? Ол көрмөсти бааарчыктар үркидер үркүткүштиң ордына, бахчага тургадый эдип тургузып салар керек, слер дезе оны мениң бригадама сугуп, мениң мойыныма буулап салдыгар. Ол неге јараар? Салда тудуп билбес, букалар да айдаарга јарабас. Оның үни де кушкаштың үни ошкош, букалар оны кижиге де бодобой јат. Бир де эмеш тообой јат! Салданың боожозына селбектенип алала, көрмөс, јол учына чыкканча, бир он катап јыгылат. Эмезе башмактарының буузын буулап отурат, эмезе буттарын бажынаң бийик сыйтып алала, грыжа деп ооруузын сыймап јадат. Үй улустар дезе букаларын таштап салала, каткырыжып, тал-табыш көдүрип турат: «Щукарьдың грыжазы түжүп калды!» — деп опсыркажып, јүгүрип, байагы бир Щукарь деп өбөгөн грыжазын канайда бойының ичине сугуп турганын көрөргө, јүре бередилер. Ол иш эмес, јаңыс ла ойын! Бис оны кече курсак кайнадаачы эдип салганыбыс, оны ооруузынаң улам, ижин јеңилдедип салганыс, је ондо до јарабаган! Мен ого кашага салзын деп јуу бергем, ол дезе бойы јип салган, кашага дезе тузын ачу салып, какту кайнадып, өртөп салган... Је мен оны кайдаар эдейин? — Любишкиннің туйук кара сагалының алдында эрди тыркыражып турды. Колтугының алдында терге тегерийте карарып калган кирлү чамчазын көрүндире камчызын өрө көдүрип јаңыйла, айтты: — Мени бригадир ижимнең чыгар. Ондый улуска калјуурарга мен чыдажып болбозым, олор бойының ижиле мени де кижендеп салган...

— Сен бого өскүзиребе! Сени чыгарар өйди бис билери-

бис, эмди јаланга бар, энирге јетире он эки кыра јер сүрүп саларың. Сүрүп салбазаң, комудаба! Бир - эки частың бажында мен барып көрөрим! Бар!

Любишкин эжикти тыңыда јабала, баскыштаң түжүре јүгүрди. Баскыштың јанында буулап салган бее үргүлеп турган. Көгөлтирим көзине күннің чогы тийип, јаркындалып турган. Күнге кызып калган актазы јок ээрге јайып салган јаман кебизегин јазап салала, Любишкин араай адына минди. Ушаков Демка көзин јумуп, айрылбай, сурап турды:

— Слердиң бригада көп јер сүрди бе, нөкөр Любишкин?

— Ондо сениң керегиң јок...

— Керек бар эмей база... Онойып сени буксирге илер болзом, ол тужунда керек болуп турганы билдирер!

Любишкин ээрдиң үстүне бурылып, сабарларына кан түүлгенче, күреҥ чыҥдый јудуругын көргүзеле, айтты:

— Келип көр! Мен сениң көстөриҥди, кылчыр көстү көрмөзөк, јаҥыс јерге бириктирип саларым! Јиткенди толгойло, кийининҥле базарына — үредип саларым!

Демка шоотконды түкүрди:

— Кандый эмчи табылган! Озо баштап, салдачыларыҥды кыраны көптөҥ сүргедий эдип үредип алар керек...

Любишкин маҥ бажына каалгадаҥ чыгып, јаланг јаар ууланып, маҥтатты. Кулуннын мойынында күзүҥинин табыжы јылыйгалакта, Давыдов туранын ичинеҥ баскышка чыгып келеле, меҥдеген кептү Демкага айтты:

— Мен бир кезек күндерге экинчи бригадага барарга турум, сен ордыма артарың, ясляны бүдүргенин көрүп тур, болужып тур, үчинчи бригадага сула бербе, упуп туруҥ ба? Кандый-кандый јаан керек болгожын — меге барарың. Ондодың ба? Атты јегип салала, Разметновко айт, мениҥ айылыма түжүп барзын. Мен айылымда болорым.

— Мен бойымның улустарымла шүүжеле... Любишкинге болуш јетирзем, кандый болгой не? — деп, Демка јöп сурааарда, Давыдов торт арбанып, кату үниле айтты:

— База нени сананадың! Олор бойлоры бүдүрер учурлу! Эмди ле мен олорды барып, куйруктарын толгоп салзам, ол тужунда олор јарымнаҥ... сүрбес! Атты јек!

Правлениениҥ айгырларының бирүзин Разметнов абрага јегип алала, Давыдовтың айылына једип келди. Бир кичинек түүнчегин колтугына кыстанып алала, Давыдов паратазынаҥ чыгып, оны сакып турды.

— Отур! Бу не, сен азык алдың ба? — деп, Разметнов күлүмзиренип сурады...

— Кийим.

— Кандый кийим? Кайдар оны?

— Солып кийер кийим.

— Ол не керек?

— Је ичкеери јорт ло, незин шылайдың? Бийт таркат-

паска кийимди артыктап алып турбай база, не деп бододың, билдиң бе? Бригадага барып, кыра сўрўп божогончо јадайын деп турум. Оозыңды бектеп алала, ары јорт ло.

— Чындап та, бу сенің санаан чыга берген эмеш пе? Кыра сўрўп божогончо, сен ондо нени эдетең?

— Кыра сўрерим.

— Правлениени таштайла, кыра сўрерге баратан ба? Је, көрзөң, мынын сананып турган сагыжын!

— Јорт! Јорт! — деп, Давыдов кебин јуурып айтты.

— Је сен кокурлаба! — Разметнов ачынып баштады. — Сен меге лаптап айдып бер: сен јокко олор иштеп болбос по, айла кандый? Сен колхозты баштаар учурлу, салданың кийининең јўрер эмес! Сен колхозтың председатели ине...

— Је болгой! Ўретпе. Озо баштап — мен коммунист, оның кийининде... Оның кийининде дезе колхозтың председатели! Кыра сўрер иш коомойтып турарда, мен мында тегин ле отуратам ба? Јорт деп, сеге айдып турум ине!

— Меге не болзын!.. Чу, уйуктап калдың ба, кўрўм!

Разметнов айгырды камчылады. Серпий тартарын болгобой калган Давыдов кайра болуп, абраның белине чанчактанып алды: абраның тегеликтери јымжак јерле тоголонып браатты.

Хутордоң чыккан соондо, Разметнов айгырдың оозын тартып, шыркалу мандайында терин јеңиле арчыды.

— Сен, Давыдов, јастыра кылынып турун! Сен олордың ижин јазап јарандырып береле, ойто јан. Кыра сўреринде кайкамчык неме јок. Јакшы командир атакага алдынаң барбай, јакшы шўўлтелў команда берип јат, — сеге мениң айдайын деген сөзим бу болор!

— Бу сен бойынгның эрмегиң токтот! — Мен олорды иштеерге ўредер учурлу, ўредип те саларым, факт! Јакшы ишти баштап салар керек! Баштапкы ла ўчинчи бригадалар аш саларын божоткон, мында дезе иш ўзўктелип јат. Любишкин ишке чыдашпас, онызы јарт. Сен дезе аналар ла: «Јакшы командир» — деп, база не ле деп айдадың... Мени сен неме билбес деп пе? Сениң сөзиңле болзо, мен јакшы командирлер көрбөй јўргем бе? Бойынгның јозок ижиңле баштазаң, иш јакшы болотон? Онойдордо, мен де онойдо ок баштаар учурлу!

— Оның ордына сен баштапкы бригададаң эки јакшы салдачы ийзең, јакшы болор эди!

— А-а, улус? Улусты кайдаң алатам? Јорт, јорт, баш болзын сеге!

Кырлаңның бойына јеткенче, унчугышпадылар. Куба чөлдиң үстүнде кўн јаркынын бектеп, салкынга тўре соктырган мөндўрдиң булуды турды. Булуттың кыры кар кеберлў јылтырап турат, је булуттың кара бажы бойының мөңкў бўдўмиле коркушту уур немедий билдирет. Булуттың тежиктеринең,

тандакталган кырынаң күннің чогы кыйа чалып турды. Ондо, јайым теңеринің түбинде, өткүн күннің чогы агылтырым өңдү јайылып, јаркыныла күрең чөлди јарыдып, оны јажартып турды...

... Булуттың көлөткөзинең барыңкыйланган чөл унчукпазынаң багынып турган кеберлү јааш сакып јатты... Кара тоозын көдүрилип, јолдың сынын куустыра куйундалып, салкын согуп турды. Салкынду јааш чыкла јытанып, јаба согуп, бир минут өткөн кийининде, кериктенип тургандый, суйук јаңмыр јаай берди. Соок, өткүн тамчылар јолдың тоозынына бадалып, толгой түрүлип, балкаш болуп турды. Шакпырашкан өрköлөр, талтар куштың табыштары тыңып чыкты. Тарааннаң саламының үстүле јерге јаба салкын сокты, салам шаршайа ширкектенип, суулантый берди. Азый комургайлардың табыжы куба чөлгө толо берди. Булуттардың алдыла кейдиң толкузын эки канадыла кыйа кезип, күн чыгыжы јаар кара өңдү кускун учуп браатты. Агарып соккон јалкыннаң чочыйла, кускун кыйгызын токтодып, кенетийин канча ла бар күчиле саң төмөн шуңуй берди. Кускун бир секундтың бажында күннің јаркынына јайылып күйген от јалбыштый јаркындала берди; эркин куштың эки канады шуурган кептү табыжыла кейди јара согуп, јарт угулып турды, је куш јердиң кыртыжына бежен кулаш јетпей јүрүп, канадын серпий соголо, бура согордың јанында ла кулакты тундургадый коркушту күкүрт јызырай берди.

Кырлаңның үстүнде турган экинчи бригаданың одузы көрүнип келди. Јаланғла олорго удура карарып базып келеткен кижини абраның үстүнең Разметнов көрүп ийди. Ол јол јок төң јерле учурашкан јуукаларды ажыра калып, карыган кижиниң бачымыла јеле базып, удура келип јатты. Јууктажып келген кижи јаар Разметнов айгырдың оозын бура тартып, Щукарь өбөгөнди танып ийди. Оныла база ла коомой неме болгонын Щукарь өбөгөннің базыдынаң таныды... Ол аброга јуктап келди. Бөрүк јок, чачы јаашка ödүп калган, үлүш сагалында ла кабагында кайнадып салган тараан кажайып, көрүнип турды. Аайы-бажы јок коркыганынаң кугарып калган Щукарьдың бүдүжинең көрölө, Давыдов уур сананды: «Бригадада коомой неме болгон... Аракыдап јадылар!»

— Не болды? — деп, онон сурады.

— Өлүмнең јүк ле арайдаң айрылдым! — деп, Щукарь тынарсып айтты! — Мени өлтүрерге санангандар.

— Кем?

— Любишкин ле онон до өскölöри.

— Ненің учун?

— Олордың чүмдери учун... Кашадаң улам керек чыккан... Мен сöс айдарга чечен кижи чыдажып болбодым... Любишкин дезе бычак алала, менің кийинимнең... Менің чыйрагым

эмес болзо, эмди бычактың мизинде кадалып калган отурар эдим! Анайда ла божоор эдим!

— Хутор јаар бар, соондо аайына чыгарыс — деп, Давыдов јеңил тынып айтты.

... Одуда дезе јарым час кайра мындый керек болгон: өткөн күнде кайнаткан кашазы өйинең өткүре тусту болуп калган учун, Щукарь өбөгөн бригадага јакшы көрүнерге болуп, эңирдең ала хуторго барып, ондо коноло, эртенгизинде айылынаң таар белетеп алала, бригада јаар браадып, јолой хутордың сыраңай учында јаткан Краснокутовтың идиргенине киреле, уурчы чылап јажынып, чеденди ажала, јымжак коозого кирип алган. Щукарь өбөгөннің чүми јок, ойгор планы мындый болгон: такааларды араайынаң тудуп, бажын толгойло, бригадага апарып, кашаны эттү эдип алыштыра кайнадала, алдындагы бурузынаң актанып, макка кирерге сананган. Тың тынбай да, јарым частың туркунына јатты, је такаалар оны билген немедий, өрүшкин чеденнің ары јанында казынып тургандар, олордың јаңыс јерге чогуп салган коозого јууктап келери сагыжына сыраңай кирбей турды. Айдарда, Щукарь өбөгөн олорды араайынаң кычырып турды: «Цып, цып, цып, цып!.. цыпалар! Көөркийлер! Тю, тю-тю!» — деп, олорды кычырып, бойы дезе коозоның кийинине аң чылап јажынып алган отурды. Краснокутов өбөгөн дезе идиргеннең ыраак јок болгон. Кемниң де өңөлөп турганын, такааларды кычырып турганын ол угуп алала, чеденнің кийинине отура берди... Такаалар чокчойто уруп салган коозого јууктап келерде, ол ок тарыйын коозоның кийининең кемниң де колы чыга конуп, чоокыр такааны будынаң тудуп алганын Краснокутов көрүп ийди. Щукарь дезе такааның мойынын сүрекей түрген толгойло, таарына јаңы ла салардың кажы јанында үңгүр эмес сурак кулагына угыла берди: «Такаалар сыймап јүрүң бе?» — Чеденнің кийининең Краснокутов араайынаң өңдөйип, туруп келди. Щукарь ого кемзинген бойынча, колындагы таарын түжүргенин сеспей, бөрүгин суурып, болгобой эзендешти: Су - кадыгар кандый, Афанасий Петрович!» — «Кудайга баш» — деп, онызы каруузын айтты. — «Такаачактарла берижип турың ба деп, айдадым?» — «Эйе! Одүп браадала көрзөм: чоокыр такаачак јүрү! Оның јунгы кандый кайкамчыкту, јаражына бош энчигип болбодым. Акыр мен оны јуугынаң тудуп көрөйин деп сананала, кандый кайралду јараш такаа эди деп, көрөр күүним келди. Бу јажыма јетире, мындый јараш такаа көрбөдим!»

Щукарьдың айткан төгүн сөзи келишпес угулды, је Краснокутов оны кезем токтотты: «Төгүндебе, карыган айгыр, такааларды таардың ичине сугала, көрбөйтөн! Ненің учун уурдап аларга сананганың чынын айт!» Щукарь арга јокто бурузын алды: кырачыларды такааның эдин кожуп кайнаткан кашала азыраарга сананам деди. Ого Краснокутов бир де јаман сөс айтпаганына Щукарь кайкай берди, карын ого болуш эдип, јөп

берди: «Кырачыларга болзо, кем йок, ондо бир де килинчек йок. Бир такааны өлтўрип алган болзоң, оны таарыңа салып ал, ого ўзеери тайагыңла база бирўзин өлтўрип ал, ол такаага тийбей, мынаар ол, йымыртка салбай турган, йелбер йунду такааны өлтўрип ал... Йаңыс такаанын эдинең бригадага йеткедий эдип, нениң курсагын азып беретен. Капшай экинчизин өлтўрип алала, ары бар, оноң башка коркуш болор, мениң карыган эмегеним көрзө, калактап чыгар, биске экилебиске арбыш йедижер!»

Керек йакшы ёдўп турарда. Щукарь ого сўрекей сўўнип, экинчи такааны тудуп алала, чеденди ажыра калыды. Эки частың бажында ол одуга йеделе, кашазын кайнадып салды, хутордоң Любишкин келгелекте, ўч көнөк суу бадар алгыйда йара кайнап браткан тарааны ла кертип салган такаалардың семис эди бортулдап, алгыйдаң ажыра кайнап турды. Каша айдары да йок, йакшы каша болды. Щукарь өбөгөн йаңыс ла каша эмеш йытанар болор деп, йалтанып турды, нениң учун дезе, ол сууны йуугындагы ла тайыс, баларлу буунтыдаң сузуп алган, акпай турган суу бир эмеш борлонып калган болгон. Йе оның коркып, йалтанып турганы тегин болды: онголоры кашаны йип мактап тургандар, бригадир бойы Любишкин дезе мындый сөзин айтты: «Йажыма мындый каша йибедим! Бастыра бригаданың адынаң сеге, өбөгөн, күндўлў сөзим айдып турум!»

Алгыйда амтанду аш анча-мынча болбой, божой берди. Улус тўрген ажанып, тўбинде койузына йедип, болчок эттерин йип турдылар. Бу ла туштa Щукарь өбөгөннинг атту-чуулу казанчы болгон ады чактың-чакка уйатка тўшти... Любишкин болчок этти айагына алала, оозына салардың кажы йанында, кенетийин йескинеле, бажын кайра кедейтип ийди:

— Бу не мындый? — ылбырада кайнаган ак болчок этти сабарының бажыла тудуп, Щукарьдаң чугулданып сурады.

— Байла, канады болбой — деп, Щукарь өбөгөн араайынаң каруузын айтты.

Тың ачынган Любишкиннинг йўзи кара-кўреңг өңдў болуп, чугулы тутканы билдирип келди.

— Кан-а-ады?.. Кайда, бери көр, ка-зан-чы! — деп, өкпөзиреп кыйгырды.

— Ой, эркемдерим! — деп, эмегендердиң бирўзи айтты. — Ондо тырмактар йўри ине!

— Сенинг опсыркагынды, кокымай! — деп, Щукарь өбөгөн кизиреп айтты. — Канатта тырмак кайдаң келген? Сен бойынның эдегиңнинг алдынаң оны бедире!

Бойы калбагын чачып ийеле, ајыктап көрди: Любишкиннинг тыркырап турган колында торсок сөөк калбаңдап турды. бозыраш сөөлдў јука кабыр терелў, јакшы билдирбес тырмакту неме болуптыр...

— Карындаштарым! — деп, Аким Бесхлебнев калтырашкан ўниле кыйгырды. — Бис баканы йип салган турубыс ине!..

Ол ок тарый эбиреде отурган улустың күүни булгалды: јескинчек эмегендердиң бирүзи бут бажына тура түжүп, алаканыла оозын бектей тудуп, будканың ары јаны јаар јүгүрип, көрүнбей калды. Майданников Кондрат Щукарь өбөгөннің көзи каткымчылу тазырайып турганын көрөлө, чалкойто јадып, каткызын токтодып болбой, чыгар-чыкпас үниле кыйгырды: «Ой, эмегендер! Јибес неме јип салдыгар!» Эш-немеден јескинбес казактар оның айткан сөзин база чынга бододылар. «Слер эмди курсак ичетенигер јок!» — деп коркыдып, Куженков кыйгырды. Бесхлебнов Аким дезе каткыргандарга чутулданып, айы-бажы јок кыйгырды: «Мында нениң каткызы болотон? Чортонның угын согор керек!»

— Алгыйга бака кайдаң кирген болотон? — деп, Любишкин јартын билерге сурап турды.

— Сууны ол буунтыдаң алган ине, ајарбаганы јарт...

— Сен куртуның буурайган уулы! Бисти неле азырап салдың?! — Донецковтордың келди Аниська чыңыргандый үниле кыйгырып турды, оның кийининде, улыган кептү ыйы өткүре айдып турды: — Мен бойымда барлу ине! Сениң учун јетпес чыгарзам, не болор?

Ачулу сөзин айдынып, кашалу айагыла Щукарь өбөгөнди күүн-кайрал јогынаң сокты!

Тал-табыш көдүрилип чыкты, маңзаарып, коркып калган Щукарь өбөгөннің барбак сагалын јулар дежип, эмегендердиң колдоры сарбаңдажып турды. Щукарь өбөгөн андый да болзо, актанарга айдынып ок турды:

— Бир эмеш токтогор! Ол бака эмес ине! Христостың адыла чертенип турум — ол бака эмес!

— Айдарда, не бу?—деп, ачынган Донецкова Аниська өткүн кыйгызыла сурап турды.

— Ол јаңыс ла слерге онойдо көрүнет! Слерге ол кайкал болуп көрүнет! — деп, Щукарь төгүн сөзин айдынып ок турды.

Је Любишкин «кайкал» болуп көрүнген неменің сөөгин јулдай челде деп берерде, өбөгөн сыраңай јескинип, мойноды. Ол ло табышла бастыра керек токтоп калгадый болгон, је учында эмегендердиң табыжына ачынган Щукарь өбөгөн, мынайда айда салбазын ба:

— Ӱлӱш куйруктулар! Эдектү эрликтер! Сагал јуларга сарбаңдажып та турзагар, бир де неме айлабай туругар. Ол тегин бака эмес устрица деп, неме болгонын билбей туругар.

— Нем-е-е-е-е! — деп, эмегендер катап чуркуража берди.

— Устрица деп, слерге орус тилле айдып турум ине! Бака —јаман јескимчилү неме, устрица дезе ару-агару эттү неме, јакшы улустың амтанду курсагы. Менің бајам озо каан тужунда Филимонов деп генералдың казанчызы, элчи солдады болгон. Генерал устрицаларды ач өзөккө јүстең тирүге јип

туратан! — деп, ол меге куучындап туратан. Туткан ла тарый, јип туратан! Устрица уйазынан чыккалак, ол дезе оны вилкала чыгарып туратан. Өткүре тежий сайала, өөчине салганын көрбөй дө каларын! Устрица ачымчылу табыжыла чыгырып турар, ол дезе там ачаптып, ажырып ийетен. Бу да болгон неме, айса болзо, устрицаның угына јуук болгонын кем билер? Слер кайдаң билип туругар? Генералдар јарадып јийтен, айдарда, мен де слерге, тенектерге, амтанду аш азып берерге оны салганымды слер кайдаң билип туругар...

Өбөгөннің сөзине Любишкин энчикпеди: јанында јаткан јестиң сынығын колына алала, энчейип өрө турала, өкпөзиреп кыйгырды:

— Генералдар? Кашага ондый немени салып па?.. Мен кызыл партизан, сен дезе мени кандый да... генералга бодоп... бакала азыраарга ба?!

Любишкиннің колында бычак болор деп көрөлө, Щукарь бар јок күчиле кайра болуп, кайа да көрбөй, казалада берген...

Давыдов бастыразын одуга келеле, билип аларга Щукарьды јандырала, ичкеери јортсын деп, Разметновты айтты. Анчамынча болбой туруп, одуга једип келдилер. Јалаңда јаңмыр јааганча турды. Гремячий Логтоң ала јалаңның учында јараш буукка јетире теңерини тал ортолой бүктелип, солоңы тура берди. Одуда бир де кижи јок болды. Разметновло эзендежеле, Давыдов јуугындагы кырага барды. Қыраның јанында одорго агыдып ийген, јегүдең чечилген букалар базып јүрди. Салдачы Бесхлебнов Аким одуга барарына јалкуурып, чепкен тонына оронып алала, салданың јолына сындай јадып алала, шымыранган јааштың табыжына үргүлеп јатты. Давыдов табышту базып келеле, оны ойгозып ийди:

— Кыраны не сүрбей јадырың?

Уйкузына самаарып, јаагы айрылгадый эстейле, эки көзи күлүмзиренип, Аким каткырды:

— Јаашта кыра сүрерге јарабас, нөкөр Давыдов. Онызын слер билбей туругар ба? Бука — трактор эмес. Оның мойынында түги суулантый ла берзе — оның мойынын агаш комут базып ийер, оның кийининде букаларла иш эдерим деп иженбе. Онызы чын! Чын! — деп. Давыдовтың бүтпей турганын сезинеле, салдачы айдып турды. Оның кийининде Давыдовко мындый јөп берди: «Слер барып, ол јуучылдарды айрызагар, торт болор эди. Таң эртеннең ала Майданников Кондрат ла Атаманчуков кырмактажып турулар. Учы-учында, эмди мынаар бу бөлүкте согушкылап турулар. Кондрат букаларды чечсин деп айдат, Атаманчуков дезе ого мынайда айдат: «Мениң букаларыма тийер болзоң, бажыңды јара согорым...» — деп, бойы бойлорының төштөринең тудужып алганын көрзөң!»

Давыдов экинчи бөлүк кыраның учы јаар көрөлө, чындап та ондо согушка түңей неме болуп турганын көрди: Майданников узун темирди колына үлдү чилеп айланыштырып турды.

Атаманчуков дезе бир колыла оны комуттаң ырада ийдип, экинчи колыла јудуругын тўўнип алала, талайып алган турды. Ўндери јарт угулбай турды. Давыдов олор јаар ууланып базала, ыраагынаң кыйгырды:

— Анда база не болды?

— Акыр, Давыдов, бу не болды? Јааш уруп јат, ол дезе сўрўп туру! Мындый ижиле ол букалардың мойынын ўйкўдип салар эмес пе? «Јааш токтогончо чечип сал» — деп, айдарымда, ол дезе букаларды чечпей, «Сенің керегің эмес» — деп айдып турат. Кемниң кереги бу? Кемниң деп айдадым, кыркыраак көрмөс? — деп Атаманчуковты бурулап, Майданников кыйгырала, оны согорго умзанып, узун темирле талайды.

Алдында да согужып алгандары јарт билдирип турды: Майданниковтың как мандайында, көзининг үстүнде тижик көрүнди, Атаманчуковтың дезе јаказы кыйа јыртылып, сагалын кырып салган эрдинең кан кызара агып турды.

— Колхозко каршу эдерине бербезим! — деп, Давыдовтың келгенине ал-санаазы јарып, Майданников кыйгырып турды. — «Менің букаларым эмес, колхоздың эмей» — деп, айдат. Колхоздың болзо, терезин сойып алатан ба? Букалардаң кедери бар, ўштў!

— Сен меге ўредўчи эмес! Согор до учурың јок! Менең бўгўн көзиңди ойдырып, баш теренди тескеери аңтартып алдың! Меге норма бўдўрер керек, сен дезе арчамыкталып турың — деп, јўзи кугарып калган Атаманчуков кўркўреек ўниле айдып, сол колыла чамчазының јаказын јазап, топчызын топчылап аларга турды.

— Јааш јаап турарда, сўрерге јараар ба? — деп, онон Давыдов сурады, ичкеери јылдыра базып келеле. Кондраттың колынаң узун темирди ушта тартала, будының алды јаар чачып ийди.

Атаманчуковтың көстöри суркурай берди, чичке мойынына ары-бери бурылып, калјуурып айтты:

— Ээлери бойы иштеп турган туштa сўрерге јарабас, колхозто дезе сўрер керек!

— Колхозто ненің учун сўрер керек?

— Ненің учун дезе планды бўдўрер керек! Јаашты немеге бодобой сўр ле. Сўрбей салзаң, Любишкин кере тўжине арбанар.

— Мынайда айдарынгда... Кече, айас күнде нормаңды бўдўрдің бе?

— Күчим јеткенче сўргем ле!

Майданников каткырып айтты:

— Кыраның төртинчи бөлүгин кодўрди! Оның букаларын көрзöң: мўўзине де једип болбозың. Сўргени дезе кандый? Баралы, Давыдов! Сўрўжин бойың көрöриң. — Давыдовтың суугa ödўп калган тонының јеңинең тудуп, Майданников салданың јолын кууп јединди; бойының чугулына сöстöрин је-

тире айдып болбой, туктурылып турды: — Кыраны сүрерде, тереңин үч сөөм јарымнаң тайыс сүрбес эдип јөптөшкөнибис, бу сүргени кандый болтыр? Бойыңг кемјип көр!

Давыдов төмөн бөкөйөлө, сууга ödүп калган јымжак, јапшынчак балкашка сабарларын сукты. Түбинеңг ала кайкалай кыртышка јетире тереңги — бүдүн јарым эмезе эки сөөмгө јуук болды.

— Сүрүш пе бу? Кыра сүрүп турганы јок, тегин ле калас јер тырмап турган ине! Тегин јерге јерди не кычкайлаар. Бу мындый ижи учун оны байа эртен тура мен согорго санангам Сүрген јерин бастыразын көрзөң — ончозы мынайда сүрүлген!

— Кажы, бери бас! Сеге айдып турум! — деп, Давыдов кыйгырып, букаларын күүн-күч јогынаң чечип турган Атаманчуковты кычырды.

Онызы јалкуурып, бачымдабай базып келди.

— Сен кыраны нениң учун мынайда сүрүп туруң? — деп, оозын јаан ачып, Давыдов араай сурады.

— Слердийиле болзо кандый? Сегис сөөм эдип сүрер бе? — Атаманчуков чугулына көзин јумуп, тазада кайчылап салган бажынаң бөрүгин чечеле, јалынгандый энчейип айтты: — Слерге быйан болзын! Мынаң тереңжиде сүрерин бойыгар ченеп көрөөр! Сöслö айдарга бис ончобыс чечен, чын чокум иште кем де јок!

— Сени, кулугурды, колхозтоң чыгара сүрүп салар керек болгон! — деп, Давыдов кыйгырды. — Чыгара сүрүп те ийерис!

— Айланайын слерге, карын сурап турум! Бойым бараарым! Бар-јок күчимди салып иштеерге мен каргышка түшкен эмезим. Канча ла бар күчимди нениң учун салып турганымды билбей турум! — деп айдала, оду јаар сыгырып база берди.

Энгирде, бригаданың улустары бастыра јуулган кийининде, Давыдов айтты:

— Бригаданың шүүлтезине мындый сурак тургузып турум: колхозты да, совет те башкаруны мекелеп турган, төгүн иштү колхозчыны канайдар? Кыраның тереңин үч сөөм јарым эдип сүрердиң ордына, јерди тегин ле эш-кереги јок үреп, бүдүн јарым сөөм эдип сүрүп туру. Каршу ижиле букаларды өнөтийин үреп саларга, јаашты немеге бодобой сүрүп, каан айас күнде нормазының јарымын бүдүрип турган каршулу кижини канайдар?

— Колхозтоң сүрүп салар! — деп, Любишкин айтты.

Анчадала үй улустар бу јөпти јарадып турдылар.

— Слердиң ортогордо ондый каршу кижи бар. Ол бу оттуры! — деп, абраның үстүнде отурган Атаманчуков јаар колын уулап, Давыдов айтты. — Бригаданың улустары бастыра јуулган. Бу суракты кол көдүрип, шүүлте чыгарарына тургузып турум. Каршуучыл, јалку Атаманчуковты колхозтоң чыгара сүрүп салары учун кем кол көдүрер?

Сўрўп салар деп, јирме јети кижиден колдорын кödўргени — јирме ўч кижи болды. Давыдов колдорды бастыразын тоолойло, Атаманчуковко айтты:

— Мынаң кедери бар ары! Сен эмди колхозчы эмезиң! Бир јылдың бажында көрөрис: бу кылыгыңды таштап салзаң, колхозко ойто кожуп аларыс, је, нökörлör, эмди мен слерге кыскарта айдайын деген, сўрекей керектў сözим бар. Слердиң көп јаныпар коомой иштеп туру. Сўрекей коомой иш! Јаңыс ла Майданников нормазын бўдўрип туру, онон öскö салдачылар бирўзи де нормазын бўдўрип турганы јок. Экинчи бригадага ол јаан уйатту темдек, nökörлör. Онойдо иштезебис, кара доского бичилерден маат јок, бичилзе, онойдо јаба кадып каларыс! Колхозыс Сталиннин адыла адалган, ижи дезе — неге де јарабас! Бу мындый коомой ишти сыранай тазылыла јок эдер керек.

— Норма сўрекей јаан, бўдўрерге чыдал јетпей туру. Букалар чыдашпай јат — деп, Бесхлебнов Аким айтты.

— Чыдал јетпей туру дейзиң бе? Букаларга дейзиң бе? Тögўн! Майданниковтың букалары нениң учун арыбай јат? Мен слердиң бригадагарда иштеерге артып, Атаманчуковтың букаларын алып турум, ол тужунда бойымның кызыл колымла иштеп, күнине гектардаң ажыра сўрерге арга бар болгонын көргўзерим.

— Ой-о-ой, Давыдов, сен кандый омок эдиң! Сен тенек эмес эмтириң — деп, кыска буурыл сагалын колыла сыймай тудуп, Куженков каткырынып айтты: — Атаманчуковтың букаларыла эрликтиң мўўзин де кодорорго јараар! Оның букаларыла мен де күнине бир гектардаң сўрерим ле...

— Бойыңның букаларыңла сўрўп болбозың ба?

— Качан да сўрўп болбозым!

— Је айдарда, толыжалык! Атаманчуковтың букаларын сен ал, мен дезе сениң букаларыңды алайын! Кем јок по?

— Је, кем јок, ченеп көроли — деп, Куженков терең сананып, јалтанып каруузын айтты.

... Түнди Давыдов уйку јок öткўрди, јапажының алдында јадып, торт уйуктап болбой турган. Будканың темир јабынчызы салкынга калырап турганынаң ба, айса јаашка öткön тонының алдынаң соок кирип турганынаң ба, је ол уйуктап болбой јатты. Ого ўзеери төжönип алган кой терези тонның түгинде коркушту көп сегерткиштер оны ўзўги ле јок тиштегилеп турган...

Тандакталып таң адып келерде, Майданников Кондрат Давыдовты ойгосты. Тургуза ла бастыра бригаданы Кондрат бут бажына тургузып алган. Давыдов јапаштаң чыкты. Күнбадышта тандакталган теңериде öчömик јылдыстар көрўнип турды, јаңы јаңырган ай алтын чогыла öчömик јарыдып турды. Буунтыдаң сууны сузала, Давыдов јўзин јунуп турды.

Кондрат оның јанына туруп алала, сарымзак сагалының учын тиштеп, кыртыштанып турган кеберлӱ айтты:

— Кӱнине бир гектар јерди сӱрерге, көп иш эдер керек... Кече сен, нөкөр Давыдов, арай ажыра айдып салдың ошкош! Анайып, бис шоотко калар болдыбыс па...

— Ончозы бистиң колыбыста, ончозы! Незин јалтанадың? — деп айдып, Давыдов бойы сананды: «Қыраның ӱстӱне ӧлзӧм дӧ, бойымның амадуумды бӱдӱрерим! Қарангуй тӱнде јарыт кышту да болзо бир кыра јерди сӱрерим, айткан сӧзимнең туура баспазым. Сӧзиме турбазам, бастыра ишмекчи класска уйат болор...»

Парусин чамчазының эдегиле Давыдов јӱзин арлаганча, Кондрат оның букаларын ла бойының букаларын јегип салала, кыйгырды:

— Је баралдар!

Салдалардың тегеликтериниң чыккыражы өткӱре Кондрат Давыдовко озодоң бери букаларла кыра сӱрери канайып башталганын куучындады.

— Кыра сӱрерин мынайда јӧптӧштис: кажы ла салдачыга алдынаң башка јер бӧлип берерис, берилген јерди сӱрерин јаңыс ла кичее. Озо баштап Бесхлебнов, Атаманчуков, Куженков, оноң Любишкин олорго кожулып алала, ээчий-деечий сӱргендер. «Бисте колхоз, айдарда, јерди јаңыс аай сӱрер керек» — дежип турдылар. Онойдо сӱрерин баштаган ла кийининде, мен көрӱп турзам — ишти сыранай тескери баштап турулар... Алдында барып јаткан салда тура тӱшсе, арткандарына база тураргa келижет. Алдындагы салда коомой сӱрӱп турган болзо, арткандарына да онула тенгдежерге керек болуп јат. Је мен ондый ишти сыранай јаратпадым. «Ол эмезе мени алдынаң божодыгар, эмезе кажы ла кижиге алдынаң башка сӱрерге, јер бӧлип беригер» — деп айттым. Онойдо сӱрери коомой болгонын Любишкин јаңы ла билди. Бир де кижиниң ижи көрӱнбей турган. Кажы ла кижиге алдынаң сӱрерге башка јер бӧлип бердибис, мен де олордоң башка айрылдым. Сыны јӱс алтан кулаш, тууразы дезе он беш кулаш јер кемјидип алдым.

— Акыр, ол онойып бӧлип алган јерлеригердиң тууразын не керек сӱрбес? — деп, салдачылардың сӱрӱп турган бӧлӱктерин көрӧлӧ, Давыдов сурады.

— Оның аайы мындый: кыраның сынын чыгара сӱрӱп чыгала, букаларды бурып јадың ине? Ол тужунда кезем бурыыр болзоң, букалардың мойынын агаш комудыла ӧйкӧдип саларың, оның кийининде букалар иштең чыгып, кыра сӱрерине јарабай барар! Онойдо, јаңыс ла сындай сӱрӱп чыгала, салданы ангарып, он беш кулаш јерге бош барарың. Трактор кадалгак бурылып јат, көрзӧң, оның колесозы да алды тӧмӧн кире берер, оноң ол ойто тескери келген јолыла да кем јок барар, ӱч-тӧрт эжер букаларды ондый тӱрген бурып ала-

рын ба? Оног башка бурулчыктарында јер сӱрӱлбей артат, букаларга эмезе стройдогы улус чылап, јанғыс сол будыла айланыжарга керек болор! Оның учун букаларла кыра сӱргенде, кыранын бӧлӱктерин јаан эдип бӧлиирге јарабас. Тракторло сӱргенде, кыранын сыны канча ла керек узун болзо, анча ла шакпырты ас болор, букаларла сӱргенде, јӱс алтан кулаш сынду јерди ӧдӧлӧ, салданы јылдыраачы темирине салып, бош барып јадын. «Кайда, мен слерге јурап, јартап айдып берейин» — деп айдала, Кондрат токтой тӱжӱп, салданың балкажын арлайтан учап салган агажының учыла јердиң јымжагына сыны узун клетке јурады:

— Је, мында тӧрт тӧ кыра болгой ло, онызы керек беди. Сыны јӱс алтан кулаш болзын, тууразы алтан кулаш болзын. Бир кыраны бӧлип алала, сӱрӱп турган болзын, бери кӧрзӧгӧр, — бистиң темдек эдип алганыбыстаң көргӧндӧ, меге салданы ангарып алала, тегин баратан јер — он беш кулаш болуп јат, тӧрт кыраны бастыразын баштап сӱрер болзом, меге алтан кулаш тегин барар керек. Мынайда сӱрерге тузазы јок ине! Слерге эмди јарт па? Тегине ле калас ӧй ӧдӧр ине.

— Эмди јарт болды! Оны сен чокумдап, јарт айттың.

— Слер качан-качан кыра сӱрдигер бе?

— Јок, карындаш, келишпеген, салданы мен уч-баш билерим, је онына иштеерин билбезим. Сен меге көргӱзип берзең, мен тӱрген ондоп аларым.

— Салданы мен эмди ле јазап берерим, слерле кожо бир-эки јол ӧтсӧм, оның кийининде бойыгар да эптежип ӱрене береригер. Давыдовтың салдазын Кондрат экпий тудуп, бычагын селий тургузып, тереңи ӱч сӧӧм јарым эдип сӱрерине тургузала, оның кийининде билдирбезинең слер деп айдарының ордына «сен» деп айдарына көчӱп, ичкеери базарын токтотпой, јартап ла турды:

— Сӱрӱп баштазабыс, кӧр: букаларга уур болзо, бу бир немени айландыра толгоп саларың. Оны бис бочонко деп адап турубыс; ол једек кынјыда турганын көрӱп турың ба, салданың јолының кынјызы дезе — туйук. Бочонконы сен толгоп ло ийзең, ол тужунда, салданың мизи эмеш јантыйа берер, салда кыйынынаң барып, сегис мукурдаң албай, јалбагын алты мукурдаң алып тура берер, ол тужунда јоңның јалбагы чичкерип, букаларга јеңил болуп барар. Је јортуп көрӧли! Тут.... Кардыңды чеберлебе, нӧкӧр Давыдов!

Давыдовтың букалар айдаачызы болгон јиит уулчак камчызыла јызырада камчылап ийерде, турган букалар јеринең кыймыктап, ичкеери бастылар. Баштап тарыйын Давыдов сӱрнӱгип, салданың тутказына колдорын салала, салданың бычагы јерди кыркырада кезип турганын, семис немедий јоң, салданың јоң ангарар темирине јаскай тийип, уйуктап калган

балыктый, ағданып турганын көрүп, салданың кийининең басты.

Кыраның учына јууктап келерде, Майданников јууктай јүгүрип келеле, Давыдовко көргүзип турды:

— Салданы сол јанына ағтар, ол бир јылгажактайтан темириниң үстүле барзын, салданың јаагынаң балкашты арлабаска мынайда серпий тартып тур! — Кондрат салданың оң јанындагы тутказынаң тудала, төмөн базып, салданы кырынаң тургусты, ого јапшынган балкажы кууданга јыжылып, тилле јалап салгандый, арлана берди.—Мынайда эдер керек.— Салданы азый јаткан аайынча ағтарала, Кондрат күлүмзиренип каткырынды: — Мында да техника бар ок! Мынайда салданы кырынаң тургуспазаң, кыраның ағканына букаларды токтодып, салданың јаагын арлаар керек. Ажындыра мынайда арлап алзаң, салданды јунуп салгандый болор. Бойың дезе амыр базып отурала, күүниң келзе, таңкы да азып тартарың. Је, таңкылайлы!

Давыдов јаар колын чөйип, тулкулай толгоп салган калтазын береле, ак чаазынга таңкызын ороп, бойы бажыла букалары јаар кекиди:

— Көрзөң, мениң эмегеним кыраны канайда энтерип јат! Салда сүрекей јакшы, јолынаң көп чыкпай јат, ол јаңыскан да кыраны сүрер эди...

— Букалар айдап турган кижи сениң эмегениң бе? — деп, Давыдов сурады.

— Ээ, мениң үй кижим! Үренишкен аайынча ол артык. Бир кезекте ого адылзаң да, кем јок. Эмеш ачына да берзе, түнге ле јетире... Тун бисти јөптөштирип салат, кандый да болзо, бойының кижизи...

Күлүмзиренип, Кондрат јаан-јаан алтап, јайбаңдап, кыраларла база берди.

Баштапкы јегиште курсак ичерге јетире Давыдов кыраның төрт бөлүгиниң бирүзин сүрүп салды. Күүни јогынаң кашала ажанып алала, букалардың тойорын сакып, Кондратка көзиле имдеди:

— Је баштайлык па?

— Мен белен! Анютка, букаларды экел!

Канча јүс јылдардың туркунына ныкталанып калган кара јерди салданың бычагы ла мизи кыркырада кезип баштады. Өткүре кезилген јүзүн-јүүр өлөңдөрдиң тазылы тенгери јаар узайып, кертиле кезилген кыртышта тазылдар кара јерге көмүлип, јажынып тургандый болды. Салданың јаагына тайкылып, кара јердиң кыртыжы суунын толкузы чылап, ағданып турды. Кара өтөк кычкыл јыдын чыгарып, амтанду, јараш јаба согуп турды. Јаркындалган күн бийиктеген сайын јеккен буканың түлеп турган түги сууланып, барыңкый өңдү боло берди... Энгир јууктап келерде, Давыдовтың ботинкалары өйкөгөн буды чылап, бели сыстап келгенин сезип турды. Ол чагы чыгып,

сўрген жерин бўдўрилип кемжийле, кара тоозынга уймалып, эзинге жара кадып калган эрдиле кўлўмзиренип ийди: бир кўннинг туркунына бир кырадан ажыра жер сўрўлген.

— Же канча кирези энтерип салдын? — деп будын сўўртеп Давыдов сдуга жууктап келерде, кўлўмзиренген Куженков шоодып сурады.

— Сен канча кирези деп турун?

— Жарым кыраны сўрўп чыдадын ба?

— Жок, кölчин, бир кырадан ажыра сўрўп салдым!

Куженков кыра тырмайтан тырмууштын тижине кестирип салган шыркалу будын тарбаганнын жуузыла сўрткўштеп алала, кўркўреек ўниле унчугып, Давыдовтын сўрген кыразын кемжиирге барды... Жарым час öткön кийининде, карангуй кирип келген тужунда, кыра кемжип ойто келеле, оттон чала ырада, карангуй толукка отурды.

— Же, Куженков, сен не унчукпай турун?

— Нениң де учун будымның ооруза там тынгыды... Айдар да неме жок... сўрген болзо сўрген... Мениң керегим бар ба? — Кўўн-кўч жогынан каруузына айдала, жаркынду отко жууктап келеле, чепкен тонын бажына жетире жабынып, жада берди.

— Оозын тунарда кандый ошкош? Эмди кынгзыбай турун ба? — деп Кондрат каткырды, Куженков дезе укпаган немедий, унчукпады.

Давыдов жапаштын жанына жадала, көзин жумуп алды. Жалбышталып күйген оттон агаштын күли жытанып турды, кере тўжине басканынан улам тамандары изип, жодолоры сыстажып турды. Буттарын канайда ла эптештиргенде, эби жок немедий болды, öткўн сызын токтодорго, будын öскö жерге салып турды. Көзин жумуп ла ийгенде, жердиң анданып турган кыртыжы көрўнип турды: салданың мизи кажайып, угулбазынан жерге ödўп турат, ого жаскай тийип турган кара смолага тўнгей кара жер көрўнип турат... Бир эмештең бажы айланып, кўўни булгалып, кускузы келип турганы билдирерде, Давыдов көзин ачала. Кондратты кыйгырды:

— Уйуктап болбой турун ба? — деп, Кондрат сурады.

— Ээ, неден де улам бажым айланып, салдага жаскай тийип, анданып турган жер көзиме көрўнип турат...

— Качан да болзо, ол ондый болор! — деп, Кондраттын ўнинен ого жöпсинип, ого килеп турганы жарт билдирип турды.

— Кере ле тўжине буттарын жаар көрўп жўргенде, бажын айланбай кайдар. Ого ўзеери жердиң жыдынан кижи сўрекей калап турат. Сен, Давыдов, эртен буттарын жаар көрбöй, канча ла кирези туура көрöргö кичеп тур...

Тўнде Давыдов сегерткиштердиң тиштегенин де сеспеди, аттардын да киштежин укпады. Боочының алдыла учуп баратkан орой кастардын табыжын база укпады, ол сырангай öлгöндий уйуктады. Таң алдында ойгоноло, Кондрат чепкен тонына оронып, жапашка келгенин көрди.

— Сен кайда болдың? — уйкузы өткүре бажын өрө көдүрип, Давыдов сурады.

— Сениң ле бойымның букаларымды каруулдадым... — Букалар тойынып калтыр. Олорды кобыга түжүре айдап салгам, ондо өлөң сүрекей јакшы...

Кондраттың күркүреек үни угулбай барды... Давыдов оның сөстөрин учында ылгабай барды: оның бажын уйкузы ойто базып турарда, ол чалынга чыктып калган тоныла бажынаң төмөн бүркенип, уйуктай берди...

Экинчи күнде Давыдов бир кыра эки адыс јер сүрди, Любишкин дезе туй ла бир кыра сүрди, Куженков то кырага јуук сүрүп ок салды, оноң башка озочыл улустың тоозына кирбеген Грач Антип озочыл болуп чыкты, бу өйгө јетире ол артып калган группада болгон, Давыдов дезе олорды кокурлап: «күчи коомой команда» деп адап турган болгон. Ол Титоктың арык букаларыла иштеп туратан кижи болгон, је түште, олор ажанар тушта, канча кирези сүрүп салганын ол айтпаган болгон. Түште ажанары өткөн кийининде, букалар айдап турган оның эмегени бойының букаларын азыраарда, азыралды эдегине салып азырап турган Антип бойы обедтеҥ арткан калаштың оодыгын јайган төжөнчигинеҥ алып, эмегенининг эдегине уруп беретен. Эмегени дезе букаларды азырап турган. Любишкин оны темдектеп көрөлө, күлүмзиренип каткырды:

— Билдирбезинеҥ күјүренип турган эмтириң, Антип!

— Бүдүрип те саларым! Иш керегинде бистиң угыбыс калганчы јерде турган эмес! — деп, сөзиле кычырган кептү, јаскы күнге карарып калган Антип айдып турды. Оныҥ күјүренгени тегин болбоды: сүрген јерин энгирде кемјиирде — бир кыра үч адыс болды. Майданников Кондрат одуга бойының букаларын айдап келди: «Је канчаны сүрдиҥ?» — деп, Давыдов сураарда, күркүреек үниле айтты: «Бир адыс јогынаҥ — бүдүн јарым кыра. Кайда бир азым таҥкы берзегер... талтүштеҥ бери таҥкы тартпадым ине...» — деп айдала, кара көзи јылтырап каткырынып, Давыдов јаар түрген көрүп турды.

Карангуй энгир кирерде, Давыдов итогын чотоп салды:

— Экинчи бригадада иштеп турган нөкөрлөр социалистический мөрөй иш бисте јеҥүлү јайым өдүп туру! Ишти эркиндү, түрген бүдүрери көдүрилди. Кыраны мергендү көрүмјилү сүрүп турганы учун слерге правлениениҥ адынаҥ большевик күндүлү сөзим айдып турум! Иш үзүктелип турганынаҥ бис айрылып, чыгып та алганыбыс, чын, нөкөрлөр! Норманы бүдүрип алгадыйын бис чокум ишле чындалтып салганыбыста, тутактаҥ канайда чыкпас? Эмди кыраны тырмаарын түргендедер керек! Майданников, быйан болзын, нениҥ учун дезе — ол чып ла чын ударник!

Эмегендер айак-казанды јунуп салды, салдачылар уйуктаарга јада берди, букаларды одорго айдап салгандар. Кондрат, качан ок уйкузырай берген, эмегени дезе оныҥ јабынып

алган чепкен тонының алдына киреле. Кондраттың кабыргазына колыла түртүп сурады:

— Кондраша! Сени Давыдов јарада ла айткан... Мактаган кептү болды... Јаңыс ол ударник дегени не?

Кондрат ол сөсти канча ла катап укkан, ондый да болзо лаптап јартын айдып болбоды. «Давыдовтоң јартын сурап алар керек болгон!» — деп, эмеш кыјырантып сананып јатты. — Јартап айдып бербегежин, эмегенинің алдына бойының билеечи, мактулу болгоны јоголып, шоотко калгадый болды, оның учун билгенче айдып берди:

— Ударник пе? Ээ, тенек эмеген! Ударник дегени бе? Гм... Ол... Је сеге јарт болгодый эдип канайда айдып берейин? Је темдектезе, мылтыкта чактырма деп неме бар ине, оныла пестенди јара соктырып јат. оны чокум адаза, — ударник деп айдатан. Мылтыктың бөлүктерине ол неме сүрекей керектү болуп јат, онызы јок болгожын, адып та болбозың... Колхозто до ондый ок: ударник деген кижи—сыранай керектү болуп турган кижи, эмди оңдодың ба? Је, айдарда, эмди меге тийбей, уйукта.

37 бажалык

Майдың 15 күнинде бастыра район ичинде мажакту ашты чачатаны божоп калган болгон. Гремячий Логто Сталинниң адыла адалган колхоз бу өйгө јаскы иштиң планын чек бүдүрип салган. Он числодо, талтүште, үчинчи бригадада артып калган сегис гектар кукурузаны, маалының кузугын чачып божотты. Давыдов тургуза ла јаскы ишти божотконы керегинде райком партияга рапорт апаратан элчи чыгарды.

Эрте чыккан буудай өзүп јатканыла сүүндирип турды, экинчи бригаданың иштеген јеринде майдың баштапкы күндеринде үрендеген, јүс гектарга јуук кубанка буудай бар болгон. Давыдов сонгдоп чыккан кубанка буудай коомой өзөр болор деп, серенип турган; оның онойдо серенип турганына Любишкин јөпсинип турган, Яков Лукич дезе торт ло бүдүмчилеп турган:

— Өзүп чыкпас! Канайып та өзүп чыкпас! Слер јайыла чачарга туругар, өзөр деп сананып туругар ба? Египетте јылдың ичинде эки катап аш салып, кезип алып јат деп бичикте бичилип јат, Гремячий Лог слерге, нөкөр Давыдов. Египет эмес эмей, мында ашты чачатан өйди сүрекей бек тударга керек!

— Сен оппортунизм сөсти не јайып турың! — Давыдов чугулдана берди. — Бистийи өзүп чыгар учурлу. Биске керек болгодый болзо, бис те ашты эки катап кезип алып турарыбыс. Бистиң јерибис бистиң колыбыста: нени ле керектезебис, оны оног сыга тудуп аларыбыс, факт!

— Балдардың куучынын куучындап јадыгар.

— Көрөрибис. Сен, гражданин Островнов, бойынгның куучы-

нынгда оң јаны јаар јайылып турганынгды билдиртип јадың, ол партияга кереги јок, каршу јайылыш болуп јат... бу јайылышты, сен ундыба.

— Мен јайылыш керегинде эмес, јер керегинде куучындап јадым, слердиң јайылыжыгарды онгдобойтом.

Давыдов кубанканың өзөтөнине иженип те турза, бүдүнбей турган сагышты јоголтып болбой турды, күнүң ле сайын правлениенің айгырын ээртеп алала, күннің чогына күренгтип калган, јаранып калган, је аш өспөй карарып јаткан кыраны көрөргө барып турды.

Јер капшай кургап турды, үрен тазылданып, јердиң үстүне чыгып келерге күчи једишпей турды. Аштың өзүп келген курч төзи болчок - болчок тобрактардың алдында јылу күнге јытанып турган јерде ууталып калган јадып, јарыкка чыгарга турды, је јердиң чыгы ас болгонынаң улам, чыгып албай турды. Давыдов кырага мендеп келеле, тизеленип туруп алала, колыла јерди казып, өзөгинең кылгазы өзүп келген буудайды көрүп, јерге көмүлип калган канча миллион үрен өзүп болбой кыйналып јатканына, олордың күнге чыгып аларга, өлүмтик болуп калган бойлоры шыралап турганын көрүп, ачу сананып турды. Ол олорго болуш јетирип болбозын сананганда, чугулданып турды. Јаңмыр керек болгон, эмеш јааган болзо, ол тужунда кубанка кыранын үстүле, көк килиң чилеп, јайыла берер эди. Је јаңмыр јок болгон, кырада каанга кургабас койу от өлөндөр өзүп турды.

Бир катап энгирде Давыдовтың квартиразына карыган өбөгөндөрдөң чыгартылу делегаттар келип барды.

— Бис слерден сүрекей јаан сурак сурап келдибис — деп, Аким өбөгөн јакшылажып, крестенерге көзиле кудайдың сүрин бедиреп айтты:

— Кандый суракту?.. Кудай јок, өбөгөн, бедиребегер.

— Јок по?.. Је алдырбас, кем јок... Карыган өбөгөндөрдиң сурагы слерге мындый болор.

— Кандый?

— Экинчи бригаданың буудайы өспөскө турган болгодый?

— Эм тургуза бир де неме көрүнбей јат, өбөгөн.

— Көрүнбей де јатса, ого јүзүндеже берди.

— Је?

— Јаңмыр керек.

— Керек.

— Абыс алдырып, кудайга бажыраргa арга беригер?

— Онызы не керектү неме? — Давыдов кызара берди.

— Неге керектү јарт ине, кудай јаңмыр берзин деп.

— Онызы канайып турганыгар, өбөгөн... барыгар, өбөгөн... мынын кийининде, ол керегинде сөс айтпа.

— Канайып айтпас? Буудай бистиң ине?

— Колхозтың.

— Бис кем? Бис — колхозчылар.

— Мен дезе — колхозтың председатели.

— Бис оны билип јадыбыс, нөкөр. Слер кудайга бүптей јадыгар, слерди бис саарнажып бараргa сурабай јадыбыс. Бис кудайга бүдүп јадыбыс, биске јөп беригер.

— Јөпти бербей јадым. Слерди колхозтың јууны ийди бе?

— Јок. Бис карыган өбөгөндөр бойыбыс онойдо јөптөшкөнибис.

— Көрдигер бе: слер көп улус эмес, јуун дезе јөп бербес эди. хозяйствоны абыстарла эмес, наука аайынча тудар керек, өбөгөн.

Давыдов узак эрмектешти, карыган өбөгөндөрдиң кудай јаңына бүдүп турган санаазын өөркөтпөскө сананды. Өбөгөндөр унчукпай турдылар. Учы јаар Макар Нагульнов келди. Карыган улустың кудай јаңына бүдүп тургандардың чыпартылу улустары Давыдовтоң кудайга бажыларга сураарга барган деп упала, ол меңдеп келген.

— Анайдарда келишпес болды ба? — деп Аким өбөгөн көдүрилеле үшкүрди.

— Келишпес те, кереги де јок. Кудай јогынаң да јаңмыр болор.

Карыган өбөгөндөр чыга берди, олорды ээчий сенек јаар Нагульнов басты. Ол Давыдовтың комнатазының эжигин јик јок эдип јаап салала, шымыранып айтты:

— Слер кудайга бүдүп турган, шайрак улустар! Мен слерди билерим: слер бойыгардың ла алдыгарга јадарга сананып јадыгар, слердиң кичееп турган немегер ол. Слер престольный байрамдар эдип, икона тудунып, кырала базып, аш тепсеерге турадыгар, слер бойыгардың табыгарла абыс экелеле, јалаң јаар барзагар, мен өрт өчүретен команданы алганча, слердиң кийинигерден барарым. Слерди суу аттыратан насосло суу чачып, слерлер суудаң үлүш болбогончо. токтобозым. Јарт па? Абыс торт ло келбезин: мен ол јалду айгырды албатының көзинче кой кыркыйтан кайчыла чачын кыркып саларым. Јаман эдип кыркыйла, божодорым! Слерге јарт па?

Оның кийининде эби јоксынып, Давыдов јаар чугулду ойто келип, кайырчактың үстүне отура берди.

— Сен карыган өбөгөндөрлө не керегинде шымыраныштың? — деп, Давыдов чала сезинип сурады.

— Күннің айалгазы керегинде куучындашканыбыс — деп, Макар бодоп ло каруузын айтты.

— Је?

— Олор кудайга бажырбас болуп јөптөндилер.

— Олор нени айттылар? — Давыдов күлүмзиренгенин јажырып, тескери бурыла берди.

— Кудай јаңы меке — опиум болуп турганын, билип алдыбыс деп айдышты... Је сен меге не кадалып турың, Семен? Сенең айрылып алатаны јок! Не керегинде куучындаштың,

нени куучындаштың?.. Айткан ла болзо, божогон. Сен олорло мында демократизм эдип турадың, куучындап јададың, мекележип турадың. Ондый карыган немелерле торт онойдо куучындашпас керек. Олордың ончозының санаазы каршу, карангуйга јўўлип калган. Анайдарда, олорло куучындажарга да керек јок, мынайда эдерге керек: бир-эки — керек божогон.

Давыдов каткырып турала, колын ижемчизи јок јаңыды. Макарды тўзедип алатаны јок болды!

Эки неделе ол партийный эмес јўрген, ол өйдің туркунына райкомдо башкараачыларды солыган: Корчжинскийди ле Хомутовты ижинен чыгарган.

Райкомның јаңы качызы округтың контрольный комиссиязынаң Нагульновтың берген угузузын алала, керекти экинчи катап шиңдеп көрөрине Гремячий Логко бюроның бир членин ийген, оның кийининде бюро јөп чыгарды: Нагульновты партиядаң чыгарар керегинде бойының алдындагы чыгарган јөбин токтодып салар. Бойының чыгарган јөбин нениң учун токтоткон дезе, эткен кереги оны партиядаң чыгарып салаарга келишпей турган, оның үстүне Нагульновко удура бир канча бурулар («моральный јанынаң јайрадылганы») экинчи катап шиңдеген кийининде, ондыйы чын эмес болуп калган. Макарга кезедў бичиген. Керек онойдо божоды.

Кезек өйгө ячейканың качызының керектерин бўдўрип турган Давыдов Макарга керектерди берер туштa онон сурады:

— Ўренип алдың ба? Эмди база онойдорың ба?

— Сўрекей ўрендим. Јаңыс ла јастыра бистиң кемибисте? Менде бе, айла райкомдо бо?

— Сенде де, райкомдо до.

— Мен бодозом, окружком база јастыра эдип јат.

— Темдектеп айтса, кандый?

— Мындый: чыккан улуска малды ойто берзин деп јакылтаны нениң учун бербеген? Онызы албанла колхозко тартып турган эмес пе? Ол ло бойы! Улустар колхозтоң чыккан, олорго дезе малын да, јепселдерин де бербей јат. Анайдарда, керек јарт: олордың јадатан аргазы јок болор, баратан јери јок. Онойдордо, олор ойто ло колхозко кирип јат. Сыктап, онтоп тура кирип јат.

— Мал да болзын, јепселдер де болзын, колхозтың ўлешпес фондына кирген ине!

— Олор колхозко ойто албан айалгалу келип јадарда, ондый фонд неге керектў? Олорго чачып берерге керек!.. Ме јигер, бойыгардың јепселдеригерге карылыгар! Мен болзом, олорды колхозко јуук божотпос эдим, сен дезе ондый немелерди јўс кирези алып алзаң, эмди олордоң ак-чек колхозчылар болор деп, сананып турган болбойың? Не де болбос! Ол өштў колхозто јатпай кайсын, је бойы дезе межигининг ўстин

какпаганча, алдынаҥ јадар јадын јаар тартылып турар... Мен олорды билерим! Олорго малын, јурт хозяйствоныҥ јепселдерин бербегени — ол сол јаны јаар јастырганы, олорды сен ойто колхозко алып алганыҥ — онызы оҥ јаны јаар јастырганы. Мен, карындаш, база политический тыҥ кижи болуп алдым, сен мени тургуза каап болбозыҥ!

— Хозяйственный јылдыҥ учына јетире сакыбай чыккан улуска бис тургуза кандый да алым тӧлӧп болбозыбысты билбей турганда, сениҥ политический јанынаҥ ӧскӧниҥ ол бо?

— Јок, оны мен билип јадым.

— Эх, Макар! Сен ажыра калыбай, канайып та јадып болбойтон јадыҥ!

Олор база да узак тартышкандар, учында кериштилер, Давыдов јӱре берди.

Эки неделениҥ туркунына Гремячий Логто кӧп неме кубулган: бастыра хутордо кайкажып турган неме — Марина Пояркова Демид Молчунды бойына ӧбӧгӧни эдип алганында болды. Ол Маринаныҥ туразына тӱнде келди. Тӱнде бор-ботко немелерин чанакка салып алала, јойу тартып келди, бойыныҥ туразыныҥ кӧзнӧктӧрин, ӧлгӧн кижиниҥ туразыныҥ кӧзнӧктӧри чилеп, јарчагала кадап салды.

— Маришка бойына тӱҥей кижини таап алды. Олор экӱ трактордоҥ кӧп иштеп салар! — деп, Гремячийде айдыжып турдылар.

Андрей Разметнов бойыныҥ кӧп јылга јуртаган кӧӧркийи кижиге барарда, озо баштап керекке албай, јардак јӱрген, оныҥ кийининде чыдажып болбоды, Давыдовтоҥ туйка аракыдап турар боло берди. Давыдов дезе оны сезип салала, кезеде айдып салды.

— Сен, Андрей, ол керекти ташта. Онойдо эдерге јарабас.

— Таштап саларым. Јаҥыс меге ачу болды, Сема, торт кижи де чыдабас. Ол курту мени кемге толып алды? Кемге толып алды?

— Онызы оныҥ бойыныҥ кереги.

— Је меге ачу ине?

— Ачурканзаҥ да, ичпе. Ӧй эмес. Удабас кыра одойтоны башталар.

Марина дезе, ӧнӧтийин кылынган чылап, Андрейдиҥ кӧзине там ла јолугып турар болды, бӱдӱжинеҥ кӧргӧндӧ, сагыжына јединген, ырысту кижидий јӱрди.

Демид Молчун оныҥ чачылып калган хозяйствозында сӱрекей јакшы бука чылап иштеди: бир канча кӱнниҥ туркунына тураныҥ јанында чеденди, кажаганды, таскакты, ботпуштарды јазады, сутканыҥ туркунына тереҥи бӱдӱн јарым кулаш погреб казала, он пудтыҥ столмолорын ла салданы кучактанып апарып турды... Марина оныҥ кийимин јунуп, кӧк-

төп. кийимдерин јамачылады, јанында јаткан айылдаш эмегендерге Демидтинг иштенкейине мактанып турар болды.

— Ондый, ондый, эмегендер, ол меге хозяйствого сүрекей керектү. Оныг күчи — айудый. Кандый ла немени алар болзо, оныг колында кайнап турар. Је унчукпас болгонын кудай көрзин... Бистиг ортобыста кериш ас болгой база...

Марина јаңы өбөгөнин сүрекей јарадып туру деп, Андрей ге табыш угулып келгенде, онызы бойына эрикчилденип шымыранат:

— Ой, Мариша! Мен сеге таскак јазап, эмезе погреб казып болбогодый бедим? Сен менинг јаш јүрүмимди үреп салдыг!

Гремячий Логко ссылкадаг раскулачивать эттирген Гаев јанып келди: крайдыг избирательный комиссиязы оныг үнин јандырып берген, качан көп балдарлу Гаев хуторго једип ле келерде, Давыдов тургуза ла колхозтыг правлениезине оны алдырып келди.

— Канайда јадарга туруг, Гаев? Алдынаг јадарыг ба, айса колхозко киреринг бе?

— Канайда ла келишсе — деп, закон аайынча јастыра раскулачивать эттиргенине ачуурканганы јакшы чыккалак Гаев анайда каруузын айдып турды.

— Ондый да болзо?

— Колхозко кирбегенче, байла, болбос.

— Угузу бер.

— Менинг јөөжөлөрим канайты не?

— Сенинг малыг колхозто, јурт хозяйствоныг јепселдери база. Је оок, бор-ботко немелерди бис үлеп салганыбыс. Онызла керек күч болор. Кезик немелерди берерибис, арткан немелердинг учун акчазын аларыг.

— Слер менинг ажымды көдүрезин јалмап алганыгар...

— Је ол керек тегин ле неме. Завхозко бар, ол кладовщикке айдар, кладовщик сеге баштапкы өйгө он пуд кирези кулур божодор.

— Колхозко јүзүн-јүүр немелерди аралдыг, арканыг ортозынаг јуып тура берди — деп, Давыдов Гаевти колхозко аларга туру деп Макар угала, јаратпай турды. — Ондый болзо, Давыдов «Молот» деп газетке ссылкадаг јангандарды ончозын колхозко аларым деп јар салзын... — деп, ол Андрей Разметновко айдып турды.

Гремячийдинг ячейказы јаскы иштинг кийининде өзүп чыкты: партияныг кандидадына үч јыл Титокто јалчыга јүрген Павло Любишкинди, үчинчи бригададаг колхозчы Нестор Лощилинди, база Демка Ушаковты алган. Ячейканыг јууны күн, качан партияга Любишкинди ле оног до өскөлөрин алар тужунда, Кондрат Майданниковты партияга кир деп, Нагульнов айтты:

— Партияга кир, Кондрат, мен сен учун јөп берерим. Сен

меним командамда болуп, эскадрондо йүрген, ол тужунда сен герой конармеец болгон, эмди де озочыл колхозчы болуп турун. Је нениң учун сен партиядан ыраак турун деп, сурап јадым? Керек частан часка бастыра телекей үстүндеги революцияга јууктап јат, айса болзо, биске база јаңыс эскадрондо туруп, совет јаңды корыырга керек болор, сен дезе эмдиге ле јетире партийный эмес! Сананарга да коомой болуп јат! Кир.

Кондрат үшкүреле, санаазын айдынды:

— Јок, нөкөр Нагульнов, меге эм тургуза партияга киреге келишпей јат... Совет јаң учун мен эмди де јуулажарга барарым, колхозто до ак-чек иштеерим, је партияга бичидип болбозым.

—Ол нениң учун ондый? — деп, Макар кабагын түүнип сурады.

— Нениң учун кирип болбозым дезе, мен колхозто бойымныҥ јөөжөм керегинде оорып јадым... — Кондраттың эрди тыркырай берди, ол капшай шымырана берди: — Бойымныҥ букаларыма ичим ачып, оорып јадым, меге олор ачу... Олорды канайда кичеер керек, онойдо кичеп көрбөй јат. Адычагымды Бесхлебнов Аким јаан хомутла јиткезин өйкөдип салган, мен оны көргөн бойынча, бир сутка курсак ичпей јүрдим. Кичинек атка јаан хомут сугарга јараар ба, јок по? Оныҥ учун кирип болбозым. Мен эм тургуза мензинчегимнен айрылбагам, оныҥ учун партияга киреге јарабай јат. Мен онойдо ондоп јадым.

Макар сананала, айтты:

— Сен оны јолду айдып јадыҥ. Бир кезекке кирбе. Колхостың хозяйствозындагы једикпестерди јоголторына кайралы јок тартыжарыбыс. Хуторлорды ончозын тыҥыдып аларыбыс. Сен уйуктап јадала, түш јериҥде бойыҥныҥ букаларыҥ көрүп јаткан болзоҥ, сеге партияга киреге јарабас. Партияга бойыныҥ јөөжөзи керегинде бир де эмеш ачынбай кирер керек. Партияга өткүре ару болуп алала, бастыра телекей үстүндеги революцияга једерге јаңы, бек сагышту киреге керек. Меним адам аргалу јаткан, мени хозяйствого кичинектең ала үреткен, је мен дезе оны эмеш те керексибедим, хозяйство меге торт кереги јок неме болгон... Мен тойу јадыннаҥ, сегис букадаҥ айрылып, түреҥиге баргам, јалчы болуп јүргем... мензинчек сагыжыҥ торт јок боло бергенче партияга кирбе.

Любишкин, Ушаков ло Лощилин партияга киргилеп јат деп табыш Гремячий Логко јайыла берди. Кандый да бир казак Щукарь өбөгөнгө кокурлап айткан эмтир:

— Је, сен партияга киреге угузу не бербей турун? Сен активтердиҥ тоозында туруп јадыҥ, кирер керек! Сени керекке тургузып салар, тере портфель садып аларыҥ, оны колтугына кыстанып алала, базып јүрериҥ.

Щукарь сананып алала, энирде, качан карангуй кирип ле келерде, Нагульнов јаар барды.

— Јакшы ба, Макарушка!

— Эзен, је неге јўрўҥ?

— Улустар партияга киргилеп јат...

— Је? Оноҥ?

— Јеткелекте, јелдирбезеҥ.

— Оноҥ арыгызы?

— Оноҥ арыгызы мен база партияга кирерге турум. Мен, карындаш, бастыра ла бойымныҥ јўрўмимде айгырларла эбирилип турар эмезим. Мен олорло мечетке кирбегем.

— Сеге база не керек?

— Мен орус тилле айттым ине: партияга кирерге турум. Оноҥ мени кандый јаан керекке тургузар, оны билип алайын деп келгем, је оноҥ до öскö керектер... Канайда бичиир, нени бичиир, сен оны меге темдектеп айдып берзеҥ?

— Сен канайып туруҥ?.. Партияга јаҥыс ла керекке турарга кирип јат деп сананып туруҥ ба?

— Бистиҥ бастыра партийный улузыбыс јаан керекте туруп јат.

Макар туктурыла тўжеле, эрмегин öскöртип ийди:

— Пасха тужунда абыс сеге кирди бе?

— Кирбей база.

— Ого неме сыйлап бердиҥ бе?

— Канайдар, база бергем. Эки јымыртка, јарым мынта болгодый болчок ўс бергем.

— Анайдарда, сен эмдиге јетире кудайга бўдўп јаткан туруҥ ине?

— Ондый болбой канайдар, је сўрекей тыҥ эмес ле, је оорый берзем, эмезе кандый бир керек боло берзе, эмезе темдектеп айткажын, јалкын сўрекей тыҥ кўркўрегежин, ол тужунда бажырып јадым.

Макар Щукарь öбöгönлö амыр эрмектежип, оны партияга нениҥ учун алып болбозын, јазап айдып берерге сананган болгон, је јўрегин токтодып болбой салды, оныҥ учун тургуза ла адылып чыкты:

— Бар мынаҥ ары! Эрликке бар, карыган чобра! Абыстарды јымырткала кўндўлеп туруҥ, кандый да јаан ишке кирерге сананып јўредиҥ, бойыҥ дезе аттарга чечке де эдип берерге билбей јадыҥ. Партияга сендий калыруштар не керектў? Сен ойынга бодоп туруҥ ба? Партияга кандый ла бор-ботколорды алып јат деп, бодоп туруҥ ба? Сениҥ керегиҥ јаҥыс ла тилле калыраары, көп куучындап јўрери. Бар, мениҥ кыртыжыма тийбе, оноҥ öскö мен чугулчы, оорулу кижи. Мениҥ су-кадыгым сениле куучындажарга болдырбай јат. Бар деп јадым, је?

«Кижи кеберлў эмес отурган тужунда келдим. Тўште ажанып алган кийининде келер керек болгон» — деп, Щукарь öбöгöн öткўшти меҥдеп јаап турала сананды.

Гремячий Логты, анчадала кыстарды јўрекситкен калганчы солум табыш — ол Дымоктың өлўми болды.

Албатының јаргызына јаргылаткан Ефим Трубачев ло Батальщиков станция јаар барып јадала, јолго Дымок јайым јўрўмге, Гремячий Логты санап эригеле, качарга сананган деп, бичигендер.

Јаргылаткан улустарды айдап браатқан милиционер Дымокты «Тур!» деп, ўч катап кыйгырган. Је ол дезе энчейип алала, сўрўп салган јерле агаш јаар јўгўрген. Агаштарга јетире он беш ле кулаш кирези арткан болгон. Милиционер мылтыгын уулай тудуп, отура тўжеле, ўчинчи катап адарда, Дымокты јыга аткан.

Ада-энези јок уулга јенгезинең өскö ачынар кижи јок болды. Дымоктың чўми јок сўўжетен искусствого ўредип салган кыстары ачынган да болзо, је узак кородоподылар.

«Керек ундулчак, кыс јўреги кайылчак...» Кыстардың көзининг јажы — кўн чыгар тужундагы чалындый...

38 бажалык

1930 јылда «туйук өй»[1] баштапкы катап јоголо берди. Алдындагы јылдарда, качан озогы ада өбөкөнің јадыны аайынча јадарда, бу эки айды «туйук өй» — деп, тегиндў адаган эмес. Кыра ижин божодып салала, айылдың ээлери өлөң ижине белетенетендер: мал туратан одордо тегин јўргўлеп, букалар ла аттар кўчтенип туратан, казактар дезе тырмууштар струштап, абралар јазап, лобогрейка ремонтоп туратан... Каа-јаада кандый бир кижи май айда сўрўлбей калган кыраны солок эдип сўрерге барып јадар. Хуторлордо бир де табыш јок, тып-тым болуп калган. Тўш киреде оромло өтсöң — бир де кижиге јолукпазың. Казактар эмезе јоруктап барган, эмезе туралларда ба, айса погребтерде бе амырап јадат. Кайда да малта чатылдап јадар; уйкузырап калган ўй улустар кандый бир көлöткöдö кирип алган, бычакла баш кырыжып јадат. Шык эдип калган тымык хуторлордо табыш јок.

Је колхоз јадынның баштапкы ла јылы Гремячий Логто «туйук өйди» бозуп салды: аш өзўп ле келерде, одойтоны башталды.

— Колхозтың ажында бир де чöп өлöң јок болзын, ўч такып одоорыбыс! — деп, јуунга Давыдов угусты.

Яков Лукич Островнов көкип турды. Ого тегин отурып энчикпес, кичеемкей кижиге хозяйствоны онойдо башкарганы, качан бастыра хутор кыймыктап, ончозы ижин кичееп турганы сўрекей јарамыкту болды. «Совет јаң сўрекей бийик учуп јат,

---

[1] *„Туйук өй"* — јаскыда аш ўрендеер иштең ала өлöң чабарына јетире өйди айдар.

је кандый јерге түшпегей! Аш одоор, солок сүрер, малды азырап турар, јепселдерди јамачылаар... Албаты оны иштеер бе? Үй улустарды кыра одотырып болорын ба? Ондый керекти олор качан да укпаган ине. Бастыра Дондо азыйда ашты одобойтон. Одобогоны јастыра болды. Аш сүрекей түжүмдү болор эди. Меге де, карыган тенекке, одоор керек болгон. Үй улустар јайыла тегин јерге јалкуурып, базып јүретен деп, ол алдынаң јадар тужунда бойынын ажын одобогонына күйүнип сананды.

Кожо куучындажып отурала, Давыдовко айтты:

— Эмди ашты бадыратан јер јок болор, нөкөр Давыдов. Азыйда мындый болотон: үренди кижи чачып салала, кандый чыгарын сакып отурар. Буудайга коштой өлөң, баргаа, оноң до өскө јаман өлөңдөр толтыра өзүп калган турат. Согорго баштазаң, ашты көрзөң, јакшы ошкош, чачып ийзең, бир кыра јерден төртөн пуд, эмезе оноң до ас түжер.

Гремячийде јаткандар колхозтын алмарынаң үрен ашты апаргылаган кийининде, Давыдов Островновты завхозынаң чыгарарга санаңпан. Давыдов ого сүрекей серенип тура берди... Качан ол алмардын јанында турган улустын ортозында турган Островновты көрөрдө, карыган өбөгөннин јүзинде јаңыс ла алаатып калганы билдирип турган эмес, је карын көкиген айас күлүмзиренгени билдирип тургапы онын сагыжына кирип түрды... Ол тужунда Давыдовко онойдо көрүнип турган.

Эртенгизинде ол Яков Лукичти бойынын комнатазына кычырып, өскө улусты чыгарып ийди. Куучынды олор јарым үнле эрмектешти.

— Сен кече алмардын јанында нени эттиң?

— Албатыны токтодып айткам, нөкөр Давыдов. Өштүлер колхозтын ажын бойлорынын табына албазын деп, сагыш алындыра айткам — деп, Яков Лукич туктурылбай, каруузын айдып турды.

— Үй улустарга... Сен үй улустарга алмардын јүлкүүрлери менде болор керек деп, нениң учун айткаң?

— Слер канайып туругар! Кудай көрзин! Кемге мен айткам? Бир де кижиге айтпадым...

— Качан мени алып јүрер тужунда, үй улустар бойлоры айткандар.

— Төгүн ол! Чертенип јадым. Төгүн айдыжып јат... Мени өштөп айдып јадылар.

Давыдов бойынын санаазынаң јангактала берди. Яков Лукич дезе ашты капшай одоорына белетенери керегинде, бастыра колхозчылардын ажанатан курсагына акча јууры керегинде бойынын шүүлтезин айдып, кичеенип, хозяйственный јанынаң эдетен шүүлтелерин правлениеге айдып берерде, Давыдов база ла катап бойынын кичеемкей завхозына бүдүп тура берди.

Бригадалардын јалаң ижине туратан јерлерине бир канча буунтылар эдер деп, Яков Лукич правлениеге айтты. Ол

иштейтен јерлерде сууны кайдаҥ бууза, эптӱ болотонын ончозын темдектеп берди. Оныҥ шӱӱлтезиле болзо, јаҥы буунтылар мал бригададаҥ суу ичерге јарым километрдеҥ артык барбай турзын деп эдилер учурлу болгон. Давыдов то болзын, правлениениҥ бастыра члендери де болзын, Островновтыҥ шӱӱген шӱӱлтезиниҥ сӱрекей керектӱзине јӧпсинбегенче болбос болды, ениҥ учун дезе азыйгы буунтыларды колхозтыҥ хозяйствозына бодоп эткен эмес болгон. Олор јалаҥдарда аайы-бажы јок чачылып калган болгон. Јаскыда малды сугарарга бригададаҥ эки-ӱч километр јерге малды айдап турарга керек болгон. Ого ӧйдиҥ ӧдӱп турганы сӱрекей кӧп болгон. Чагы чыгып калган букаларга суу ичетен јерге једеле, ойто келерге — эки часка јуук керек болуп турган, ол ӧйдиҥ туркунына дезе бир канча гектар јер сӱрер эмезе тырмаар аргалу болгон. Јаҥы буунтылар эдерине правление јӧбин берди, Яков Лукич дезе јалаҥ ижинеҥ чӧлӧӧ болуп турган ӧйлӧрди тузаланып, Давыдовтоҥ јӧп алала, суу бууйтан агаштарды белетеп јада берди.

Оноҥ кирпич ӧртӧӧр јаан эмес завод эдер деп, Яков Лукич шӱӱнди, оныҥ тузалу болотонына алаҥзып турган Аркашка Менокко чокум, јакшы конюшня ла база букалар туратан кажаган эдерине кирпичти јирме сегис километр районноҥ тартып экелгенче, ого ӱзеери јӱс кирпич учун тӧрт салковой бежен акчадаҥ тӧлӧгӧнчӧ, бойындыйын эдип алза, тузалу болотонын темдектеп айдып берди. Ол ок Яков Лукич, ӱчинчи бригаданыҥ колхозчыларын хутордыҥ јанында сӱрекей кӧп јер ӱреечи кобыныҥ балкажын кӧчкӧлӧнбӧс эдип, бууп саларга сӱмелеп алды, бу јерде тараан да, база сӱрекей амтанду арбуз бӱдӱп туратан. Ого баштадып, кобыны туй тудала, чырбаал агашла, ӧтӧклӧ бектеп, ташла базырып салдылар, суу агатан јерлерде кӧчкӧлӧнип јадар кыртышты тазылыла тудуп турзын деп, теректер, талдар экелип, ӧскӱрип салдылар. Јунулып, јырылып, ӱрелип јадарынаҥ ас јер корулап алган эмес болгон.

Бу ончозы Яков Лукичтиҥ колхозто керектерин тыҥыдып салды. Давыдов бек сананып алды: завхозты бу ижинеҥ чыгарбас, оныҥ баштап турган керектерин јарадып турар. Нагульнов то Яков Лукич керегинде башкалана берди.

— Ичиндеги санаазы бистиҥ кижи эмес те болзо, је кичеемкейи сӱрекей. Бойыбыста онойып билетен кижини бис ӧскӱрип албаганча, ол ӧйгӧ јетире Островновты завхозто тударыбыс. Бистиҥ партиябыстыҥ сагыжы сӱрекей јаан. Ондо канча миллион сагыш бар, оныҥ учун ол сӱрекей курч болуп јат. Кезик инженерлерди алар болзоҥ — санаазы контра. Оныҥ кара сагыжы учун оны јыгып салар керек, је оны туура јыкпай јат. Ого ишти береле, айдып јат: «Сен ӱренген кижи! Ме, сеге акча, јамакайыҥнаҥ ажынганча тык, ӱй кижиҥди соотодып, јазанарга торко чулуктар садып бер, је бойыҥныҥ мееҥди кыймыктадып, бастыра телекей ӱстӱнде революция учун инженер-

диң ижин иште!» Ол эдип јат. Азыйгы јадын јаар кылчыңдап та турза, эдип јат. Оны адып салган болзо, оноң нени алары? Эскирте кийип салган штаны ла чазы артып калар. Ол иштеп, канча муң салковойго туза эдип јат. Бистиң Островнов база ондый ок: кобыларды көчкөлөнбөс эдип јазазын, буунтылар кассын. Ол ончозы совет јаңга туза болуп, бастыра телекей үстүндеги революцияны јууктадып јат! — деп, ол ячейканың јуунында бир катап куучындаган.

Яков Лукичтиң јүрүми база ла катап бир канча ондолып келди. Половцевтиң кийининде туруп, түймеенге белетенип турган улустар бу өйдө ончозын ойнодып ийгенин ол билип турган: түймеен эмди болбос, нениң учун дезе эптү өйди божодып ийген деп, ол јакшы билип алган, совет јаңды чала јаман көрүп турган казактардың сагыжы бир канча кубула берген. «Половцев ле Лятьевский границаны өдө берген болбой кайсын» — деп, Яков Лукич сананып турды, совет јаңды силкип болбогонына кородоп, ачынып турган сагыжының үстүне Яков Лукичтиң мынаң ары амыр-энчү јүрер јүрүмине бир де неме коркуду этпей турганына сүүнип јүрет. Эмди ол Гремячий Логко келген участковый милиционерден коркып туратаны јоголо берди; алдында дезе јаңыс милиционердиң кара шинелин көргөндө, коркушту коркып, калтырап туратан.

— Бу бусурмандардың јаңы качан чачылар? Бистиң улустар капшай келер бе? — деп, Островновтың карыган энези көстөң көскө сурап турды.

Яков Лукич өйинде эмес берилген суракка сүрекей кыртыштанып, ачуурканып, каруузын айдып турды:

— Сеге түңгей ле эмес пе, эне?

— Кайдаң түңгей болотон: церквелерди бектегилеп салган...

— Слердиң јажыгар једип калган, кудайга бажырыгар... Јонның керегине кирижерге керек јок. Слердиң кылыгаар өйинең өткүре, эне!

— Офицерлерин алып, кайдаар кайыла берди? Ол бир јаңыс көстү таңкычы кайдаар уча берди? Сен база!.. Бирде көрзөң, бу јаңга удурлажып турадың, бирде көрзөң, бу ок јаңга јалканчып иштеп турадың!—Яшка уулы нениң учун «јаңды солып аларга» јөптөнбөгөнин јетире билип албаган карыган эмеген амыр бербей турды.

— Ой, эне, слер мени ачындырып јадыгар! Ондый тенек куучыныгарды слер токтодып салыгар! Је нениң учун слер оны эске алынып јадыгар? Слер кижи бар тужунда айдынып ийдигер! Мениң бажымды кестирип саларыгар, эне. Слер айтканыгар эмес пе: «Кудай нени ле эдип јаткан болзо, ончозы јакшыга» деп. Онойткондо, слер бойыгардың ла су-кадыгарла јүрзегер. Слердиң тумчугарда эки үйт бар, онызла шуулада тынып, унчукпай отурыгар... Тилип салган калашты слерге бербей турган кижи јок... Слерге база не керек?..

Мындый куучын болгон кийининде, Яков Лукич горница-

дан, изӱ сууга бышкандый, чыгара калып, узак токтодынып болбой отуратан. Семёнго ло база ӱй улустарга сӱрекей кату јакып туратан:

— Энемнинг кийининен көзигер албай көрӱп туругар! Ол мени быжырып салар! Öскö кижи бистинг бозогого базып ла јадарда, оны тургуза ла горницага бектеп туругар.

Карыган эмегенди тӱни-тӱжиле сомокло бектеп турар болдылар. Је воскресен кӱндерде оны туду јок божодып тургандар, ол дезе бойына тӱгей база ондый ок карыган эмегендерге барып, ыйлап, комудап айдып турды:

— Ой, кайран менинг энелерим, көöркийлерим! Бистинг Яков эмегениле экӱ мени сомокло бектеп салдылар... Јанғыс ла кара сухариле азыранып јадым, сухарини де јигемде, бойымның јажымды ичинип јадым. Алдында орозо тужунда, бисте офицерлер јаткан — Яшканың командири, оның најылары, бистинг улустар меге кара көчö кайнадып берер, öскö дö курсак берип турар болгон... эмди дезе мени көргӱлебей бардылар... Уулым да, келдим де. Калак, калак, калак!.. Јадыннын учына једип келдим: төрöл уулым ол до коркуштана берди, ненинг учун — бойым да билбей јадым. Бирде бу бусурмандардың јанғын јок эдерге менең келип, алкыш сурап турган, эмди дезе удура сöс айтпас, керижип, мени сомокло бектеп јат.

...Яков Лукичтинг энезиле эрмектежип, ачыныжып турарының учы келди...

39 бажалык

Нагульновтың айрылыжыл калган ӱйи, јардак, бир де јерге буудырбас ӱй кижи, Лушка Нагульнова јаскы иш тужунда јаланг ижинде иштеп тура берди. Оны ӱчинчи бригадага чыгарган, ол бир де эмеш кыйышпай, бригаданың јапажына көчӱп алды. Тӱште ол Афанасий Краснокутовтың кыра тартып турган букаларын айдап иштеп турган, тӱнде дезе бойының јаткан буказының јанында таң атканча балалайка ойноп јадар, эки рядту чурананың чичке ӱндери чöйилип јадар болды, ууллар, кыстар бијелеп, кожондоп турды, бу мындый коркушту табышту јыргалды ончозын Лушка баштап турды.

Ак-јарык ого качан да болзо ачык-јарык болды. Лушканың санааркабай јӱрген јӱзинде бир де санааркап, эмезе јӱрексип јӱрген бӱдӱм јок болды. Јӱрӱмди öткӱре ол јеңил барып јатты, бӱдӱмјилӱ сакып тургандый, эрке кабагын кödӱрип алган, минуттаң минутка сӱӱмјилӱге јолугарына иженип тургандый браатты. Макар керегинде ол айрылган кӱннинг эртенгизинең ары сананбай да барды. Тимофей Рваный кайда да ыраак јерде болгон. Је озогы öдӱп калган јӱрӱмин јуук болгон улустарына Лушка комудап болор бо? «Ондый айгырлар менинг ӱйеме једер!» — деп, оның эрлӱ де эмес, эри јок то эмес болуп јӱр-

ген jўрўмин айдышкан ўй улустарга, кыс балдарга ол айдып jўрер болды.

Чынынча болзо, олор артыгынча jедишти. Ўчинчи бригаданың уулдары ла jаңы jуукта кижи алган казактары Лушканың сўўжине блаадып jадар болдылар. Одуда, jапаштың jанында, тўнде айдың jажылтырым jарыгының алдында краковяктар, «таказыла тебетен полечка» бижелеп турган казактардың сопокторының ла башмактарының такалары кодорылып, чачылып турды. Jе таң атса, бижелеп тургандардың ла база Лушкага jуук болуп аларга бедиренип турган салдачылардың, машинала аш чачаачылардың, кыра тырмаачылардың ортозында өөн чыгып, jаман сöслö айткылажып, коркушту согужып турар болдылар. Ол ончозы Лушка керегинде болуп туратан. Оны бўдўжинең көргöндö, сыраңай кыйышпагадый турды, ого ўзеери, оның Тимофей Рваныйла jўрген jаман jўрўми бастыра хуторго jарлу болгон, оныткондо, Тимофейдең эрик jокто астыгып калган, Нагульновтоң бойының кўўниле айрылып калган— көркийекти кандый да кижи бойына тартып аларга кичеенди.

Агафон Дубцов Лушканы токтодып уйалтарга сананды, jе оноң сўрекей келишпес неме болды.

— Иштеерге мен кем jок, бижелебе деп, мени бир де кижи айдып болбос. Сен, Агафон öбögöн, чугулданба, тоңың бўркей jабынып алала, уйукта. Jе ичиң кўйўп, ойынга кожо турарга турган болзоң, келип тур. Бис чодур jўстў улусты база алып jадыс. Чодур немелер сўўйтенине сўрекей дежет — деп, Лушка каткырып айдып турды.

Онойдордо, Агафон Гремячий jаар баштапкы ла катап келерде, Давыдовтоң болуш сурап айтты:

— Слер кереги jок неме эдип jадыгар, нökör Давыдов! — деп, ол jаратпай, jамандап тургандый айтты. — Любишкиннинг бригадазына Щукарь öбögöнди сугуп салганыгар, меге Лушка Нагульнованы бердигер... Слер олорды каршу этсин деп тургузып jадыгар ба, айла база неге? Канайып канайып бир тўнде келип, одуда не болуп jатканын слер көрзögöр. Лушка менинг уулдарымды ончозын jўўлтип алган: кöдўрезине ол кўлўмзиренип jат. Ижендирип тургандый, оның керегинде ончолоры jаш пötўктер чилеп согужып турулар. Кажы ла тўнде бижелеп тургандары коркушту, jаңыс ла онту турат, олордың чоңчойлорына öскö дö кижи ачынгадый болуп jат: бир де эмеш таландарына ачынбай, jерге тепкилеп jат! Jапаштың jанында jарчаганы jара тептилер! Jылдыстар öчўп jат, бистиң одудагы табыш дезе jарымкадый. Германның jуу тужунда, мен шыркаладала, Харьковто госпитальда jаткам, jазылып алган кийининде дезе бисти быйанзак сестралар опера угарга алып jўргендер... Ондо торт ло булгалыжып калган неме болуп jат, кезиктери jўўлгек ўнле кыйгырып jадар, кезиктери бижелеп jадар, кезиктери икили тартып jадар. Бир де неме оңдоп болбос! Музыка дезе тортло кижиниң jўрегинең келип тудуп jат! Бисте ба-

за онойдо кожонгдожып јадар, чурана тартып јадар, бијелеп јадар... Торт ло ийттинг тойындый! Тан атканча јўўлип јат, тўште олордон кандый иш болор? Базып отурала, уйуктап браадар. Сен, нөкөр Давыдов, эмезе ол Лушканы бригададан ырат, эмезе ол бойын эрлў ўй кижи болуп тудунзын деп, айдып сал.

— Мен сеге кем? — деп, Давыдов атырайып чыкты.—Мен не? Оныг салаазы ба?.. Менег ары кедери бар!.. Кандый да кирлў немеле келип турар... Мен не, оны јакшы јўрўмге ўредейин бе? Коомой иштеп турган болзо, бригададаг чыгара сўрўп салыгар, факт! Кичинек ле неме болзо — правлениеге келер, ол не кылык? «Нөкөр Давыдов, салда сынды!», «Нөкөр Давыдов, бее оорыды», эмезе бу керекти: ўй кижи куйругыла булгап јат, сенинг санаангла болзо, мен оны ўредерим бе? Ары турзын! Салданы уска јазатсын. Аттар керегинде мал эмчизине барыгар! Слер керекти бойыгар башкарып турар болуп, качан ўренип аларыгар? Слерге мен кажы өйгө јетире болужып јўрерим!..

Агафон Давыдовко сўрекей өөркөп барды, онызы дезе ол јўре берген кийининде, эки папиросты тартып ийеле, эжикти табышту јабала, кўрчектеп алды.

Дубцовтыг куучыны Давыдовты јўрексиде берди. Ол бригадирлер бойынын бўдўрер керектерин јетире билип албаганы керегинде, оны чын ла амыратпай, кандый ла оок хозяйственный сурактарды сурап угарга келип туратандары учун чугулданып, кыйгырып чыккан эмес, Дубцовтыг сөзиле болзо, «Лушка көдўрезине кўлўмзиренип, ижендирип турганына» онойткон болуп јат.

Качан ол правлениенинг јанына јолугыжып, кокурлап, каткызын тудунып, «кандый бир јаман-јуман өбөгөн таап бер» — деп сурайла, оныг кийининде ўйинг болойын деп айтканынаг бери Давыдов бойына бойы билдирбес јанынаг Лушканыг керегинде кубула берген. Калганчы өйдө јеңил кадыт оныг сагыжына там кирип турар боло берди. Алдында ол оны тыг ајарбай, керексибей, кезикте оны јескинчилў деп сананып јўрген болзо, эмди керек сырагай өскөлөнө берди. Дубцов дезе Лушка керегинде оны јамандап, чындык комудалду да келген болзо, је Давыдовко јагыс ла адыларга шылтак болды.

Тўнде ойгонып келип турар болды, тангылаар, тышкары кожонгдоп јаткан кушкаштардыг ўнин тынгдап јадала, кыйналып, јўзин јуурынып, онынг кийининде көзнөгин бектеп алала, чепкен јуурканын бажына бўркей оронып алган, төжин јастыкка јаба салып алган тан атканча јадар болды.

1930 јылдагы кенетийин келген јаскыда садтарга ла левадаларга тоорчык куштар көп келдилер, олордыг кожонгдоп турганы јагыс ла тым табыш јок тўнде болгон эмес, је тўштиг јарыгында да токтобой турды. Куштарга сўўжип кожонгдоорго кыска тўн јетпей турды. «Шилемирлер эки солынтыга

кожондоп јат!» — деп таң адар алдында уйуктап болбой турганыла омок күрежип, Давыдов шымыранып јатты.

Лушка Нагульнова јаскы иштиң учына јетире бригадада болгон, је качан бригада ашты чачып божодоло, јанып келерде, ол ок күн энгирде Давыдовко келди.

Давыдов энгирде ажанып алала, бойыныҥ комнатазында јадып алган, «Правда» газетти кычырып јатты. Сенекте, чычкан чылап, кем де шылыратты, оныҥ кийининде үй кижиниҥ чичке үни угулды:

— Киреҥге кем јок по?

— Кем јок, киригер.

Давыдов орыннаҥ тура јүгүреле, пиджагын јабынды.

Лушка кирип келеле, эжикти кийининеҥ араайын јаап алды. Тартынып алган кара арчуулы оныҥ тотко карарып калган јүзин эмеш карыдып турды. Күнге күйүп, карарып калган турды. Је көзи дезе түжүре тартынып алган кара арчуулдыҥ алдынаҥ каткырынып, оноҥ јарык јалтырап турды.

— Айылдап, амыр-энчүүнди көрүп аларга кирдим...

— Мынаар өрө отур.

Давыдов оныҥ келгенине кайкап, сүүнип, отургуш јылдырып береле, пиджагын топчыланып алала, орынга отура берди.

Ол сакып тургандый, унчукпай отурып, бойыныҥ јүрексип, эби јок болуп турганын билинип отурды. Лушка дезе баскан бойынча, столго барып, кандый да эптү кыймыктанала, юбказын экпей тудуп (уужалбазын деп), отура берди...

— Кандый јадырыҥ, колхозтыҥ председатели?

— Кем јок јадырым.

— Эрикчил эмес пе?

— Эригерге бош јок, эригетен неме де јок.

— Мен керегинде эрикпейдиҥ бе?

Качан да алаатыбаган Давыдов јүзи кызарып, эби јоксына берди. Лушка дезе јүзи кубулбай, кабагын түжүрди, эрдиниҥ толуктарында дезе күлүмзиренгени токтобой, кыймыктанып отурды.

— Нени-нени сананып таап јат! — деп, ол чала бүдүнбей, каруун айдып турды.

— Анайдарда эрикпединг бе?

— Јок, дейдим, факт! Сен меге керектү келдиҥ бе?

— Керектү, газетте кандый солун немелер бичип јат? Бастыра телекей үстүнде революция керегинде не угулат? — деп, Лушка столдыҥ үстүне чаҥчактанып отура берди, јүзи соок, јаҥы ла јуукта күлүмзиренбеген неме чилеп барды.

— Јүзүн-јүүр немени бичип јат... сениҥ менде кандый керегиҥ бар? — Давыдов лапту тудунып турды.

Олордыҥ куучынын айыл ээзи үй кижи угуп турган болбой кайсын. Давыдов отту костыҥ үстүнде отургандый отурды. Оныҥ отурганы кандый да сагышка кирбес, чыдажып та болбогодый эби јок боло берди. Айылдыҥ ээзи үй кижи эртен бас-

тыра Гремячийге: «Макардың ӱйи тӱнде оның квартиразына келип турды» — деп, јайып салар. Онойткондо, Давыдовтың бир де эмеш уймалбаган тоомјызы чыга берер. Коптожорго јӱрген ӱй улустар оромдордо, суу алгыштың јанында балыражып тураралар, колхозчылар удура јолукса, база билип каткырыжарлар. Лушканың кармагына кирген нӧкӧрин Разметнов электеп, ангдый берер, оноң ары ол районго угулар. Райполеводсоюзта дезе јок немени меге јапшырып ийгилеер: — «Ого ӱй улустар јӱрӱп турган учун јаскы ишти он числодо божоткон. Ол јаскы ишти тӱрген божодордың ордына, кӧп ӱй улустарла берижип турушкан туру не!» — деп, айдышкылаар. Окружкомның качызы јирмебешмунчыларды райондор сайын аткарарга турар алдында тегиндӱ айткан эмес: — «Бастыра телекей ӱстӱнде революцияның озочылы — ишмекчи класстың адын деревнеде сӱрекей бийик тудар керек. Бойыгарды, нӧкӧрлӧр, сӱрекей чебер тударга керек. Мен јаан керекти айтпай јадым, је јадынјӱрӱмдеги оок то керектерди ончозын озолой кӧрӱп турар керек. Деревнеде бир акчага ичсең, эрмек дезе — јӱс политический салковойго једер...»

Лушканың келип турганының ла база онила јайым эрмектежип турганының учы кандый болотонын ончозын сананып, Давыдов терлеп чыкты, адым чыгар деп јалтанып турганы јӱзӱнде билдирип турды. Лушка дезе Давыдовтың онойдо кыйналып, сананып турганын бир де эмеш билбей отурды. Онызы јӱрексип отурганына ӱни чала катуланып, катап сурады:

— Кандый керек? Айдала, бар, меге мында сениле бор-ботко неме эрмектежип отурарга бош јок, факт!

— Сен ол тужунда меге нени айтканың сагыжына кирет пе? Мен Макардаң суранып албадым, ол јаратпас, мен билип јадым...

Давыдов тура јӱгӱреле, колын јаңыды.

— Меге бош јок! Кийининде! Оноң!

Бу ӧйдӧ ол оның каткырып отурган оозын јаба тудуп алгадый турды.

Онызы билип алала, оны јаман кӧрӱп тургандый кабагын кыймыктатты:

— Калак ла сени! Мен... Је бойы билзин. Меге кижи сонуркаар немелер бичиген газет беригер. Оноң ӧскӧ, менің слерде керегим јок, тӱйметкен учун, чугулдабагар...

Јӱре берди. Давыдов санаазы јеңилип, ӱшкӱрди. Је бир минуттың бажында ол столдың ары јанында отурып алган, чачын тудунып, сананып отурды: «Мен торт ло неме аайлабас боло бердим, кӱчим чыкты! Ол керегинде айтса да, не боло бергедий эди. Не, меге ӱй кижи келерге јарабас па? Мен монах па? Менде кемнің кереги бар? Ол менің кӱӱниме јарайт. Онойткондо, мен онила ӧй ӧткӱрер аргам бар... Ишке ле буудак болбозо, артканына тӱкӱрейин! Эмди дезе ол келбес, факт. Мен сныла чала кату эрмектешкем, ол менің эмеш коркыганымды

да билип салган. Көрмөс лө сени алзын, кандый тескери неме болуп барды!»

Је Давыдовтың онойдо сананган санаазы тегин болды: бойының темдектеп алган планынаң јеңил јана тўжўп туратан улустаң Лушка торт башка болгон. Оның планына Давыдовты тартып алары кирип турган. Чынынча алар болзо, ол бойының јўрўмин Гремячийде кандый бир уулдың јўрўмиле колбобос ине? Айла ненің учун? Карыганча печкенің јанында кургап, эмезе јаланда букалардың јанында ла кырада өлөтөн бө? Давыдов дезе таларкак ийиндў, јакшы кўўндў уул болгон, керектер када берген, база бастыра телекей ўстўнде революцияны сакып турган Макарга да тўңей эмес, Тимофейге де тўңей эмес... Ондо бир ле кичинек једикпес бар болгон: тижи арсак; је Лушка бойының сўўгенине оны керекке бодобой турды. Ол бойының узак эмес те болзо, је ченемели көп јўрўминде эр кижи талдаар тужунда, тышјаны неме эмес деп билип турган.

Эртенгизинде бозом кирип ле келерде, ол база катап Давыдовко келди, бу келерде, јазанып алган, оноң артык јардак сагышту келди. Келгенининг шылтагы газет болды.

— Слердиң газедигерди экелдим. База аларга кем јок по? Бичик слерде бар эмеш пе? Меге кандый бир јилбиркеп кычыргадый, сўўшкени керегинде...

— Газеттерди ал, бичик јок, менде бичик кычырар тура эмес.

Отурыгар деп айткалакта, Лушка бойы отурып алала, чырайын соодып, ўчинчи бригадада кыра ижи канайда өткөни керегинде, Гремячий Логто төзөлгөн сўттиң фермазында оның көргөн једикпес тутактары керегинде куучындай берди. Ол бир де эмеш сўме јогынаң Давыдовло эптежип, оның јилбиркеп турган керектерине кирижип тура берди.

Давыдов озо баштап оны чала бўдўмчизи јок угуп отурган, је оның кийининде куучынга јилбиркеп, сўттиң фермазын канайда эдерге турганы керегинде бойының планын куучындап берди, оны ээчий гран ары јанында сўттең эткен курсакты јазаары керегинде јаңы технический јеңўлер табылып келгенин куучындайла, учында айтты:

— Биске көп акча керек. Сўди көп уйлардың бир канча тоолу бозузын садып аларга керек, укту бука алып аларга керек... Бу керекти ончозын канча ла кирези капшай эдерге керек. Јакшы тургузып алган ферма сўрекей көп кирелте берер ине! Колхоз ол ажыра бойының бюджедин јазап алар. Је эмди олордо не бар? Сўттиң бир де акчага турбас эски машиназы јаскы сўтти божодып болбой јат. Калайлап эткен көнөктөр бир де јок, сўтти дезе азыйдагы аайынча балкаш корчагаларга уруп јат. Ол ондый кандый керек? Олордың сўди ачып јат деп, сен айдып јадың, ненің учун ачып јат? Байла, кирлў немеге урган болбой кайсын.

— Корчаганы изӯ суула јакшы јунбай јадылар, оның учун ачып јат.

— Је бот, сӯт уратан немелерди коомой тудуп јат деп, мен база айдып јадым ине. Сен ол керекти алынып, аайлу-башту эдип салзаң. Кандый ла керектӯ немелерди эт, правление качан да болзо болужар. Мынайда не болор? Сӯт уратан немелерди кичеебес болзо, уй саачылар, бу јуукта меним көзимче уй сааган чылап, уйдың алдына келип отурып, уйдың эмчегин јунбас, бойлорының колдорын база јунбас болзо, сӯт ӱрелбей кайдар. Ол оның алдында айса нени ле туткан болор, оның кийининде кирлӯ колыла уй сааргa отурып јат. Меге бу керекти баштаарга менде ӧй јок болгон. Је эмди мен баштаарым! Сен пудра сӯртӯнип, јаражыңды ла кичееп, јазанып јӱргенче, фермага барып, иштеген болзоң? Сени заведующий эдип аларыбыс, курска барарың, канайда башкаратанына ӱренип аларың, керекти чокум билер, ӱренип алган ӱй кижи болуп каларың.

— Јок, менизи јогынаң башкарып иштегилегей ле — деп Лушка ӱшкӱрди, — ондо мен јогына да керекти аайлу-башту эдетен улустар бар. Мен заведующий болбозым. Курска да барар кӱӱним јок. Оның кереги көп. Мен јеңил ишти иштеерге сӱӱп јадым, элбексинип јадар керек, онойдо јатса, не болор?. Иш тенектерди сӱӱп јат.

— Сен база ла јарабас немени айдып јадың! — деп, Давыдов чала кыјырканып айтты, је оноң ары сагыш алындыра айдарга болбой салды.

Удабай Лушка јанарга туруп чыкты. Давыдов оны ӱйдежип саларга барды. Карангуй оромычакла коштой базып отурдылар, узак унчукпадылар, оның кийининде Давыдовтың санаркаганын јакшы билип турган Лушка сурады:

— Быјыл кубанканы көрӧргӧ барып јӱрдиң бе?

— Јӱргем.

— Је, кандый эмтир?

— Коомой! Бу неделеде јаңмыр јаабас болзо... ӧзӱп чыкпас деп, коркып турум. Бу керектер ончозы кандый болуп јатканын сен билип турың ба? Јаңмыр сурап, сарындаарга карыган ӧбӧгӧндӧр менең сурагандар, эмди олор маказыраар, факт! «Көрдиң бе, кудайга сарындаарга јӧп бербегең — кудай јаңмырды бербей салды!» — деп айдыжар. Олордың кудайы мында бир де кереги јок, барометр кӱннің кубуларын көргӱзип кыймыктанбай турган. Је олор бойлорының бӱдӱп турган јаңына там бӱткӱлеер! Сыранай коркушту неме болды, факт! Бир јанынаң бис база эмеш јастырдыбыс... Мааланың ажын салбай, буудайды меңдедип чачар керек болгон, бистиң јастырганыбыс мында болды! Агрономның бастыра јӧби аайынча, мындый укту аш бистиң јерибисте јарамыкту болор деп. Любишкин тоормошко мен айдып тургам. — Давыдовтың эрмеги база ла катап көптӧп, оноң дӧ ары көп куучындагадый бол-

гон, је Лушка божоорын сакып болбой салала, ортозына кириже берди:

— Је сен аш керегинде айдарын токтот! Торт бир јерге отурып, эмеш отуралы — деп, айдың јарыгына көрүнип јаткан оронын кырын көргүсти.

Јууктап келдилер. Лушка юбказын экпей тудуп, айтты:

— Сен бойынгнын пиджагынды төжөп ийген болзоң, мен юбкам балкаштана бербезин деп, коркып турум. Оны мен байрамда кийип јадым...

Качан төжөп салган пиджактың үстүне коштой отурып аларда, ол Давыдовтың каткырынып отурган јүзи јаар бойының соой берген, сан-башка болуп јарана берген јүзин јууктадып айтты:

— Аш ла колхоз керегинде куучындажарга эмди болор! Эмди өскө неме куучындажар керек... Сен теректе јаш бүрдиң јыды јытањып јатканын сезип турың ба?

... Давыдовтың Лушкага јууктаарга аланзыганы ла онына колболышканы онын тоомјызын јоголтор деп коркыганы мында јоголо берди.

Кийининде, качан ол туруп чыгарда, онын будынын алдынаң шылыражып, оронын ичи јаар кургак балкаш урулды, Лушка колын талбайтып алган, чалкойто јатканча јатты... көзин күчсинип, јумунып турды. Минут кирези унчуккылабады. Онын кийининде ол сакыбас јанынаң кенетийин көдүрилип, бүктеп алган тизезин колына кучактай алынып, табыжы јок каткырарда, тыркыража берди. Оны торт ло кычкайлап тургандый каткырды.

— Сен... неге мынайып турың? — деп, јетире аайлап болбой, Давыдов өөркөгөндү сурады.

Је Лушка база онойдо ок сакыбас јанынаң каткызын үсти, будын чирей тепти, алаканыла төңмөгин ле ичин сыймап, эмеш тунгак, је ырысту үниле айтты:

— Меге тургуза ла јеңил боло берди!

— Канат кондурып бергежин, уча береринг бе? — деп, Давыдов чугулданды.

— Јо-о-ок, сен тегине ле... тегине ле чугулданадың. Менің ичиме тургуза ла кандый да јеңиле берди... кандый да куру немедий јеңил, онын учун каткырдым. Айса меге ыйлаарга керек болгон бо? Отур, неге туруп чыктың?

Давыдов күүнзиребей јөпсинди. «Эмди мыны канайдар? Мыны канайып-канайып јөптөжип салар керек, онон өскө Макардың алдына эби јок болор... Кунугар сагыш јок болгон, көрмөзөктөр эмди таап берди!» — деп, Лушканың айдың јаркынына көгөлтирим көрүнип турган јүзи јаар көрүп, сананып турды.

Онызы јерге тайанбай, туруп чыгала, күлүмзиренип, көзин сыпалап көрүп, сурап турды:

— Мен јараш па? А?

— Оны сеге канайда айдар... — деп, Лушканың таларкак эмес јардын кучактай алып, Давыдов чокум эмес каруун айгты...

40 б а ж а л ы к

Гремячий Логто сүрекей тың јаңмыр јааган күннің эртенгизинде Яков Лукич таң атту Кызыл дуброва јаар атанды. Ого кезетен дуб агаштарды бойының колыла темдектеп салар керек болгон, нениң учун дезе эртенгизинде үчинчи бригада бастыразы дуброва јаар барып, буунты эдерине керектү агаш белетеер учурлу болгон.

Яков Лукич эртен тура эрте атанды. Куйругын јазап туруп болчоктоп салган оның ады шыйманып, мендебей базып отурды. Оның таказы алынып калган алын буттары койу балкашка тайкылып браатты. Је Яков Лукич бир де катап камчызын көдүрбеди: оның мендейтен кереги јок болгон. Ол тискинин ээрдиң кажына салып алала, таңкылап, Гремячий Логты айландырагы јаланды көрүп браатты, ондо кажы ла јарычак, агашту кажы ла бөлүк ак јер ле тарбаганның ичегендери кичинектең ала ого таныш ла төрөл болгон, јаңмырдың суузына көөп калган кылгаларды јилбиркеп көрүп браадала, коркушту ачурканып сананып браатты: «Шилемир јаңмырды! Эмди кубанка өзүп чыгар! Айтсаң база, ончозы бир аайлу, кудай да бу шилемирлердиң јанына болужып јаткандый! Алдында аш јок, аш бүтпей туратан, је јирме бир јылдаң бери аштар коркушту бүдүп јат! Кандый ла ар-бүткен ончозы совет јаң учун туруп јат, мынайда оның учын качан сакып алатан? Јок, коммунисттерди ийде саларына союзниктер болушпаза, бис бойыбыс бир де неме эдип болбозыбыс. Половцевтер канча да кирези сагышту болзо, је нени де эдип болбостор. Күч саламды сындырып јат. Күчке удура кайдаар барарың? Ого үзеери каргаткан албаты калју, јаман боло берди... Бойы бойын угузыжып јат, кандый ла керекти ончозын јетирип, айдып берип јат. Ол ло кулугурдың уулы јадатан болзо, јалаңда өлөң дө өспөзө, ого кем јок. Кату өйлөр боло берди! Бир-эки јылдың бажында не болуп баргай не, көрмөс бойы да билбес болбой кайсын... Је мен ырысту өйдө чыккан ошкожым, оноң өскө Половцевле менің керегим ондый јакшы болуп өспөс эди. Букачакты сулуктап алар эди! Је карын кудайга баш, ол ончозы ару-чек, аайлу-башту јакшы ödүп калды. База эмеш сакып алалы, мынаң ары не болорын көрөрибис. Эм тургуза совет јаңла айрылыжып болбодым, айса болзо, оноң ижемчилү керек башталар?»

Күннің алдында канатанып калган өлөңнің јалбырагында айрылана берген кылганың бокчыйларында, чалын суркурап јат, күнбадыш јанынаң согуп турган салкын оны түжү-

рип турды, тамчылары тўжўп, суркурап, јалтыражып турды, олор јаҥмыр јытанып турган јалакай јерге солоҥыланып тўжўп турды.

Јолдогы тегеликтиҥ јолында јердиҥ кыртыжына өткөлөк јаҥмырдыҥ суузы јатты, је эртен турадагы туман Гремячий Логтыҥ үстүнче теректерден бийик көдүрилип јатты, көгөрип турган теҥериде ару этире јундурып салгандый, јалтыркай мөҥүндий ай јалтырап турды.

Ай јаҥырып, сүрекей көп јаҥмыр бергедий болуп турды. Яков Лукич оны көрөлө: «Аш тўжўмдү бүдетен эмтир!» — деп, быжулап сананып алды.

Дубровага ол түш киреде келди. Адычагын кижендеп, откорып салала, бойы курынаҥ узанатан јаан эмес малта чыгарып алала, лесничий Гремячийдиҥ колхозына чыгарып берген агаштарга барып, кезетен дубтарды чертип, јандап саларга барды.

Кыйунаҥ алты кирези дубты јандап, темдектеп салала, јетинчизине јууктап келди. Узун, коо, түс дуб оныҥ јанындагы кичинек јабыс агаштардаҥ бийик болуп көрүнет. Оныҥ бажында, будактардыҥ белтиринде, кара-көк бүрлердиҥ ортозында, каргаанныҥ уйазы карарып турды. Дубтыҥ јоонынаҥ көргөндө, Яков Лукичле јажыт болгодый турды, онызы дезе алаканына түкүрип алала, өлүмге киретен агашты көрүп, чала кунукчылду ачынып турды.

Јандайла, јандап салган јерине химический карандашла «Г. К.» деп бичип салды, оныҥ кийининде агаштыҥ јулукту тапкайын будыныҥ бажыла чачылта тееп ийеле, таҥкылаарга отура берди. «Сен канча-канча јыл турдыҥ, карындаш! Сени бир де неме ээлебеген, эмди сеге өлөтөн өй келди. Сени јыгып алар, јандагылаар, малтала сениҥ јараш будактарыҥды, корболорыҥды будап салала, буунты јаар апарар, буунтыныҥ шибеези эдип, көмө тургузып салар — деп, Яков Лукич дубтыҥ бажы јаар алдынаҥ өрө көрүп сананды. — Сен колхозтыҥ буунтызына кайылганча чириириҥ. Оныҥ кийининде сени јаскы суу сындырып алала, кандый бир јерге апарып, чыгара чачып салар —сениҥ божогоныҥ ол!»

Бу сагыштаҥ улам, кенетийин кандый да јарты јок эриктил ле чочуду болгонын Яков Лукич билинди. Ол чыданып туруп болбой барды. «Сени кеспей, артыргызып салар ошкош? Көдүрезин ле колхозко сек эдер эмес... — Сүүҥгенине санаазы јеҥилип, шүүнди: — Тур! Өс! Јаран! Сеге не јатпас? Сенеҥ налог, самообложение албай јат, колхозко сен база кирбезиҥ... Кудай сени канайда јайаган эди, онойдо тур!»

Ол туруп чыгала, той балкаш ууштап алала, јандаган јерин онула сыймап салды. Оныҥ төзинеҥ сагызына једингендү ле токунаалду барды.

Санаазы токунай берген Яков Лукич бастыра алтан јети

дубты темдектеп салала, адына минип, агаштың кыйузыла йортуп отурды.

— Яков Лукич, бир кичинек тура түшсегер, — деп, агаштаң чыгар алдында, оны кижи кыйгырды.

Оның кийининде толоно агаштың ортозынаң кара бөрүктү, шинельдиң чепкенинең эткен тонының өмүри ачык кижи чыгып келди. Йүзи оның кара, салкынга корлодо соктырып салган эмтир, чырайы чыкканынаң терези тартылып, көзи терең онкойып калган, үстүндеги эрдинде дезе кööлö йурап салгандый, өзүп калган азу сагалы карарып турды.

— Таныбай туруң ба?

Кижи бөрүгин чечти; ары-бери ажыктап көрölö, ак йалаңга чыгып келди, Яков Лукич таныбай турган таныш эмес кижиденг Тимофей Рваныйды таныды.

— Сен кайдаң?.. — йолугышканына кайкап, чырайы коркушту чыгып калган, таныбагадый болуп өскölönип калган Тимофей Рваныйдаң сурады.

— Ойто йанбайтан йерге... Ссылкадаң... Котластаң.

—Качып чыктың эмеш пе?

— Качып чыктым... Яков öбögön, сенде бир де неме йок по, калаш йок по?

— Бар.

— Кудайдың учун берзең! Мен төртинчи күн... Йыдып калган кызылгат йидим — деп, Тимофей Рваный чилекейин тыркырап ажырып ийди.

Оның эрди тыркырап, Яков Лукич колыла койынынаң калашты канайда чыгарып йатканын көрүп турган көзи, бөрүниң көзиндий, йалтырап турды.

Калашты ол алган бойынча, оозына ачаптап апарарда, Яков Лукичтиң тыныжы буула берди. Калаштың күйүктү, кадып калган кадарын тижиле üзе тартып, йымжагын сабарыла кодоро тартып, йакшы чайнабай да, тамагынаң ачаптанып ажырып турды. Яков Лукич йаар качан калганчы болчок калашты карылгактанып йадып ажырган тужунда ла көрди.

— Сен сүрекей торологон эмтириң, уул... — деп, Яков Лукич килеп тургандый эрмектенди.

— Бежинчи күн торолоп, йыдып калган кызылгат эмезе кургак чернига йип келдим деп, айдып йадым ине. Мен коркушту торолодым.

— Йе сен бого канайда келдиң?

—Станциядаң бери йойу. Түниле баскам — деп, Тимофей күчсинип карууна айтты.

Ол калганчы күчин курсак йиирде чыгарып ийгендий, йүзи билдире кугара берди. Токтодып болбогодый ыксыш оны силкий берди, йүзин оорыганду чырчыйтып турды.

— Адаң эзен бе? Билегер кандый, су-кадык па? — деп, Яков Лукич оноң ары сурап турды, йе адынаң түшпей, каа-йаа ары-бери чочыдулу көрүп турды.

— Адамның ичине оору табылала өлди, энем сыйынымла экӱ ондо. Слердиң хутордо кандый? Лукерья Нагульнова ондо јадып јат па?

— Ол келин эринең айрыла берген ине.

— Ол эмди кайда не? — деп Тимофей сурады.

— Јеңезинде беленге јадып јат...

— Сен, Яков өбөгөн, бот мынайда... Сен једип барзаң, ол меге бӱгӱн ле кыйыш јогынаң курсак экелзин деп, ого айт. Мен коркушту арыгам, барып болбозым, амырап алар керек, конор керек. Јӱс јетен чакырым јерди тӱниле келгем, алдында јӱрбеген јерле тӱнде канайда јӱрерин билериң бе? Анаар ла барып јадың... Курсакты экелзин. Эмеш амырап алзам, хуторго бойым барарым... Өскөн төрӧл јеримди санап, сӱрекей эриктим... — деп, бурулу кӱлӱмзиренди.

— Сен мынаң ары канайда јадарга сананып турың? — деп, јолугышканына эп-јоксынып турган Яков Лукич ченеп сурады.

Тимофей јӱзин соодына тартынып, каруун айтты:

— Билбезиң бе канайда? Мен кемге де туштабай јӱрӱм. Эмеш амырап алзам, тӱнде хуторго келерим, мылтыгымды казып аларым... Оны мен идиргенде көмӧлӧ, темдектеп салгам. Ангдап тура берерим! Меге јаңыс јол берилген. Мени кыйнап турганда, мен де кыйнаарым. Кандый бир улустың ӱлӱзин берерим... Кезиктери бодонор! Дубровада кӱске јетире јайлап аларым. Соок тӱшсе, Кубань-јаар эмезе база өскө јер јаар јӱре берерим. Ак-јарык элбек, мендий улус, көрзөң, јаңыс јӱстең ажыра табылар эмей.

— Макардың Лушказы колхозтың председатели јаар нактalып турган болгодый — деп, Давыдовтың квартиразы јаар Лушка канча катап барып јатканын көрӱп турган Яков Лукич алаңзып айтты.

Тимофей јыраанын тӧзинде јада берди. Оны кардының чыдажып болбогодый оруңкайы јыкты. Је ол эрмегин ӱзӱктелтип те турза, куучындай берди:

— Давыдовко, өштӱге баштапкы... Лушка меге чындык... Алдындагы сӱӱш ундылбайтан... Ол аш-тус эмес... Мен онын јӱрегине јолды качан да табарым... Өткӱре өспөгөн болбой... Сен, өбөгөн, бойыңның калажынла мени бастың... менің ичимди өйкөп јат... Лушкага онойдо айдып бар... Јуу, калаш экелзин... Калашты көптөң экелзин!

Эртен мында агаш кезер деп, Яков Лукич Тимофейди эртеде јакып салала, агаштаң чыпара јортуп, кубанка чачкан јерди көрөргө, экинчи бригаданын иштеген јери јаар барды.

Бу ла јуукта көдий карарып јаткан бастыра кыраларда чыгып келген кылга јажара берген јатты...

Хуторго Лукич тӱнде јанып јетти. Колхозтың конюшнязы-

нан айылы јаар барарда, Тимофей Рваныйга јолукканы уур сагыжынан эмдиге ле чыкпай браатты.

Айылында дезе оны онон артык коркушту неме сакып јаткан...

Сенекке једип ле келерде, кухнядан чыга конуп келген келди шымыранып айтты:

—Ада, бисте айылчылар...

— Кем?

— Половцев ле база ол бир... кылчыр. Энгир јанғы ла кирерде, келгендер... Бис кайын энемле уйлар саап турганыбыс... Арыгы кыпта отургылап јат. Половцевтин эзириги јаан, бирўзин торт айлап болбос. Экилезинин кийимдери самтырап калган! Бийттери кыймыражып јат... торт ло кийимдеринин тыш јанында јорголожып јўрўп јат!

... Арыгы кыптан эрмек угулып турды, јöткўринип, каткырынып, Лятьевский айдып јат:

— Је ондый болбой кайсын! Слер кем эдигер? Мен слерден сурап јадым, јўс катап кўндўлў, господин Половцев, слер кем болгонығарды мен слерге айдып бererим... Јараар ба? Айдарым! Төрöли јок патриот, черўзи јок полководец, мынайда тўнгдеп турганымды слер сўрекей бийик деп турган болзогор — бу ойын бир де немеге турбас.

Яков Лукич Половцевтин кимиренип јаткан јоон ўнин угала, стене јаар бурылып, чагы чыгып энчейеле, бажын тудуна берди...

Алдындагы керек јанғыдан башталып јатты.

БАЖАЛЫКТАР

1 бажалык 3
2 бажалык 6
3 бажалык 15
4 бажалык 21
5 бажалык 31
6 бажалык 41
7 бажалык 47
8 бажалык 51
9 бажалык 54
10 бажалык 63
11 бажалык 66
12 бажалык 72
13 бажалык 86
14 бажалык 92
15 бажалык 98
16 бажалык 108
17 бажалык 112
18 бажалык 115
19 бажалык 119
20 бажалык 129
21 бажалык 132
22 бажалык 140
23 бажалык 144
24 бажалык 155
25 бажалык 165
26 бажалык 174
27 бажалык 180
28 бажалык 189
29 бажалык 196
30 бажалык 199
31 бажалык 206
32 бажалык 219
33 бажалык 232
34 бажалык 249
35 бажалык 253
36 бажалык 260
37 бажалык 278
38 бажалык 286
39 бажалык 290
40 бажалык 298

Михаил Александрович Шолохов.

ПОДНЯТАЯ ЦЕЛИНА

На алтайском языке.

Редакторы:
И. П. Кочеев и *Л. В. Кокышев.*
Художественный редактор *А. М. Кузнецов.*
Технический редактор *М. И. Техтиеков.*
Корректоры:
А. А. Боконокова и *Е. Н. Манышева.*

* * *

Сдано в набор 26/XII 1959 г. Подписано к печати 19/IV 1960 г. Формат 60×92 1/16.
Печ. л. 19. Уч-изд. л. 18,2. Тираж 2000 экз.
Заказ № 431. Цена без переплета 5 р. 45 к.
Переплет 1 руб.

Горно-Алтайское книжное издательство,
типография № 15, г. Горно-Алтайск,
проспект им. Сталина, 29.

Бязы 6 салк. 45 акча

М. А. Шолохов

ПОДНЯТАЯ ЦЕЛИНА

На алтайском языке

ГОРНО-АЛТАЙСК 1960